

Lipp Tamás

Függőleges veszedelmek

Fedák Sári mint a „nemzeti hadsereg” katonája, Kacsóh Pongrác operettjében, a János vitézben. A darabot 1903-ban, a Király Színházban mutatták be

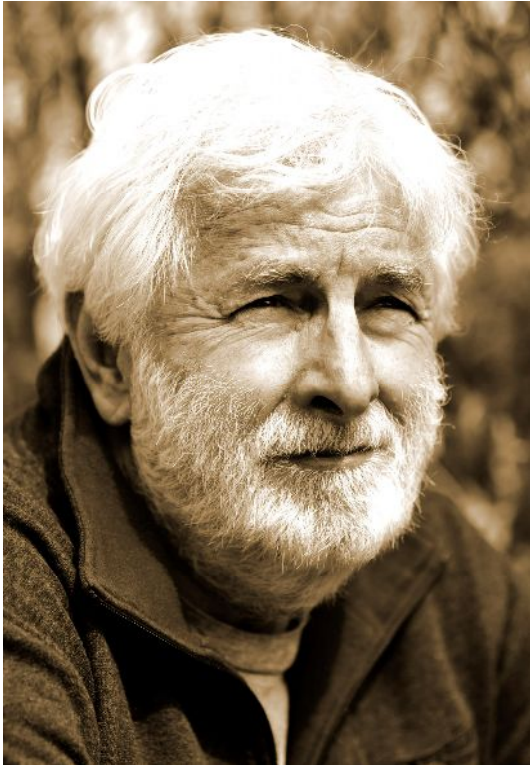
Lipp Tamás

Függőleges veszedelmek

történelmünk csapdái (1849-1914)

2011

Bevezető

„Nincs más örök élet, csak ez: ha igyekszünk, míg élünk, megélni a magunkéval együtt az elődök életét is, abban a reményben, hogy a mi életünket szintén megélik majd az utódok – így fogva ki a halálon.” (Szabó Gyula: A romlás útjain – történelmi tudósítások)

*

Regényes és színpadias, petárdáktól hangos kor, amely a forradalom és a szabadságharc után következett, s jórészt a bukott forradalom nimbuszára alapozódott; ősies pompájú, melankolikus századvég, a boldog békeidők végjátékával. Vagy inkább tavasziasan pezsgő,

szikrázó századelő? A korabeli sajtót lapozgatva valami különös zamat érződik: valami enyhén sós, jódos mellékíz. Lehet, hogy ez csak a porladó papír illata? Vagy inkább a száz évvel ezelőtti polgár fölfokozott várakozásának, túlcorduló büszkeségének, kapkodó izgatottságának izmokba, idegekbe, újságpapírba párlódott sói-savai. Mi ez: önbecsülés, biztonság érzet, harsányság, honszeretet vagy túlfejlett nemzeti érzület? Zsurnalizmus? Vajon a kor igazi lelke hol lakik? Az épülő európai nagyváros tágasságában, a király lelkiismeretes gondoskodásában vagy inkább a monarchiabeli hétköznapi közjogi taposómalmában, az adott szó becsületében, a liberális eszmékben, netán az eszlári zsidók ellen indított középkorias, balkán ízű perben, a kelmék, bőr- és gyarmatárúk megbízható minőségében, a gyógyfürdők és ivókúrák jótékony hatásában, vagy inkább az orfeumokban és mulatókban, Munkácsy *Honfoglalásának* komor méltóságában, netán Szinyei *Majálisának* gyengéd fényeiben? Talán az ismert képek és szavak mögött.

Tartalom

(a ctrl+cím-re kattintva a választott fejezet előhívható)

Bevezető.....	2
Tartalom.....	3
A vén cigány.....	5
Haynau-alapítvány.....	13
A nagy utaztatás.....	19
Összeesküvők.....	24
Pajkos kor.....	38
A titkos záradék.....	43
Az udvari költő.....	46
Kézcsók.....	50
Vasba öntött vágyak.....	53
A gyaur tűzoltó.....	57
Frakkos banda.....	60
Krisztus Pilátus előtt.....	64
Sujtásos nemzet.....	78
Megint zsidókérdés.....	94
Az eszlári passió.....	121
A vajda.....	144
Spanga, a nők álma.....	165
Turulmadár fenn az égen.....	168
Párbaj.....	172
Dinamit-bonbonok.....	178
Rabonbán.....	182
Bádogpokol.....	185
Történelmi kosztümben.....	188
Majális.....	191
Léghajó.....	202
A budapesti földalatti.....	206
Telefonhírmondó.....	209
A kor lelke.....	213
Konstantinápoly Budapesten.....	216
Tősgyökeres orfeum.....	220
Összehordtuk kincseinket.....	224
Idegen szemmel.....	228
Alternatív kiállítás.....	231
Az elrejtett való.....	234
Fehér rabszolgák.....	237
Női bűntevők.....	241
Az alkohol káros kifolyása.....	245
Az ezüstös banda.....	249
Egy város krónikája.....	252
Treuga dei.....	256
A pénz ördöge.....	260
Pedofil pénzügyér.....	263
Vay Sarolta-Sándor.....	267
Az utolsó parancsnok.....	274
Fiume.....	278

Blaha Lujza füredi napjai	282
Budapest vőlegénye	286
Simli Mariska	290
Az oroszán megszelídítése	297
Egy tudós hölgy szerelmei	300
A kormánybiztos halála	303
Charlie és Emma	306
Morbus hungaricus	309
A siker kovácsa	313
Szendrey Júlia naplója	317
Petőfi lelke	321
Toldi Miklós bosszúja	325
Krúdy Gyula író lesz	333
Irodalmi tájékoztató	337

A vén cigány

1848 nyarán Vörösmarty még *Harci dalt* írt: *A síkra magyarok! / fegyvert ragadjatok. / Hazánkat újra meg kell váltani. / E drága föld színét / Borítsák szerteszét / A pártütőknek véres csontjai*. Egy évvel később viszont már ezt írja feleségének: „az igazságos isten tán nem sokára elűzi ez új vést a fejünk felől”. Egy másik levelében pedig így emlékezik a szabadságharc utolsó napjaira. „A végső hadjárat idején én lementem Szegedig s onnan Aradra. Ott láttam az általános felfordulást s bekövetkezését annak, amit én olyan régen... megjósoltam.” Ez nem a mindig utólag okos ember önigazoló-öndicsőítő hangja, hanem a szellemet, az erkölcsöt és emberségességet védő költőé, aki a kétségbeesett-véres-vad sodortatásban nem csak az eszmék torzulását, a szenvedést, az erőszakot élte át, de azt is tapasztalata, hogy a „reménytelen-hősi-szörnyű szabadságharc”-tól, miként korábban Széchenyi és Eötvös József, ő is „visszahőkölt és elborzadt”.

1849 nyarán az *aradi síkon* összezsúfolódott hazafiak az ellenségtől még meg nem szállt Szatmár felé menekülnek. Vörösmarty és sógora, Bajza József „szürke molnár kitlibe” bújik, s „egy fakó parasztszekéren, amelybe három lovat fogtak” Nagyvárad felé tart. Ott van a csoportban Vachott Sándor költő is. A három irodalmár Aranyánál száll meg Szalontán, innét Kistomajon keresztül Nagykárolyba érnek, ahol a helybéli intelligencia *fáklyászenét* akart adni tiszteletükre. Ez azonban, tekintettel a megyei csendbiztos kitüntető figyelmére, veszélyes mulatságnak látszik, ezért a költők az ünneplés elől egy közeli tanyára szöknek. Nagykárolyban gróf Károlyi inspektoránál, Pákh Dénesnél laknak, később Vay Mihály gróf mátészalkai házában lelnek menedékre. Amikor jóakaróik pandúrok érkezését jelzik, s ez elég gyakran előfordul, a házkutatás elől a szomszédos nádasba menekülnek. Egyik alkalommal rövid időre egy csőszházban húzzák meg magukat, ennek ajtajára Vörösmarty odakarcolja: *Nos patriam fugimus*.

Októberben három hetet töltenek Gebén, Csanády János házában. Vörösmarty hónapok óta nem írt verset, október 10-én azonban kettőt is. Az egyiket a háziasszony emlékkönyvébe, a másikat egy hír margójára. Az *Emlékkönyvbe* komor, *setét, istenkáromló* sorokat ró, amelyeket később az ünneplő utókor igyekszik majd

elfelejteni. (*Kívánságom: vesszen ki a világ / S e földi nép a legvégső fajig.*) Ám a remény – *hogy el nem vész, hogy él még a nemzet* – igaz, már csak a szavak szárnyán, de ezúttal is közelít. *Imádkozzál, nemes hölgy, szólít a költő, az tán segíthet* – már csak az segíthet? – *ily vert emberen, nemzeten.*

A másik vers, az *Átok*, valószínűleg abból az alkalomból íródott, hogy akkor érkezett el hozzájuk a hír: október 6-án, a bécsi forradalom évfordulóján Aradon kivégezték a 13 tábornokot, Pesten pedig agyonlőtték Batthyány Lajos miniszterelnököt. Vörösmarty első fájdalmában keserű átkot szór: *Görgeinek híják a silány gazembert, / ki e hazát eladta cudarul. / Kergesse őt az istenek haragja / A síron innen és a síron túl.* A költők, akik – míg lehetett – tollal és fegyverrel oly elszántan harcoltak a magyar szabadságért, most dühödten egymásnak esnek. Vachott szerint a fegyverletétel elkerülhetetlen volt, *stratégiai* érvekre hivatkozik, s mentegeti Görgeyt. Vörösmarty komor és tántoríthatatlan: hiszen Kossuth is megírta viddini levelében: a bukás oka – Görgey. „Az áruló tót (!) diák” (képünkön), hajtogatja fájdalmában a reá egyáltalán nem jellemző személyeskedő, előítéletes indulattal. Görgey árulásának kétségbevonhatatlan bizonyítékát látja abban is, hogy miközben 13 tábornokát kivégezték, ő amnesztiát kapott. Bajza hallgat, finommetszésű, arisztokratikus arcán fájdalmasan gúnyos mosoly bujkál.

A bujdosók Gebéről Fegyvernekre mennek. Itt két hetet töltenek Orczy Antalnál. Ide készül a két lánytestvér, Vörösmarty és Bajza felesége is. Nem tudjuk, hogy végül találkoznak-e, Vörösmarty és Laura levélváltásából ez nem derül ki egyértelműen. Az is lehet, hogy a félrevezető megjegyzések csak *konspiratív* okokból kerültek a levelekbe. Mindenesetre Laura sürgeti férjét, hogy mielőbb térjen haza. Vörösmarty azonban egyelőre jobbnak tartja, ha várnak. Még nem hozták nyilvánosságra a képviselőtársai ügyében hozott ítéleteket. Igaz, semmi jóra nem számít. „Ismerem az embereket, kikkel dolgom lesz. Ők most véletlen szerencsájokban egyedül szeszélyeiktől vezettetnek s szeszélyeiktől embertársaik élete, becsülete, szabadsága függ” – írja egyik levelében.

Végül egy Kassalko nevű hivatalnok, kiről köztudott, hogy pártolja az irodalmat és az írókat, megnyugtatta Laurát, hogy férjének, ha feladja magát, nem esik bántódása. Így Vörösmarty december közepén, zsebében hamis útlevéllal, visszatér a fővárosba, s jelentkezik a hatóságoknál. Kassalko, akinek valószínűleg az ügyészségen is bizalmas emberei voltak, állja a szavát: a haditörvényszék kérésére a pesti főügyészség igen jóindulatúan jellemzi a költő képviselői tevékenységét. Az átiratban a többi között az áll, hogy Vörösmartyt, bár tagja volt a Radikális Körnek, csak pártérdekből választották meg képviselőnek, s mivel szónoki képességei hiányoztak, ritkán szólalt fel; amit mondott, azzal inkább *a francia irodalmárokat majmolta*. Arról pedig, hogy Vörösmarty *irodalmi* működésében megállapítható-e a *monarchikus érzület*, az ügyészség – mint illetékességi körén kívüli kérdésről – nem volt hajlandó nyilatkozni. A haditörvényszék a főügyészség véleményére hivatkozva megszünteti az eljárást, s a költőt minden vád alól felmenti.

1850 márciusában a Vörösmarty-család Laura rokonainál, Csepelen húzza meg magát. Vörösmarty elhatározza, hogy szakít a politikával s az irodalommal, gazdálkodni akar. Szülőföldjére vágyik. Levelet ír egy földijéhez, hogy nem akadna-e arrafelé alkalmas tanya, darabka föld. Hiszen hogyan akadna: a szülőföld csak nem utasítja vissza a nagy hazafi, a *Szózat* költőjének kérését. Pázmándy Dénes azonnal felajánlja a Baracska melletti üres gazdatiszti szállást, amelyhez két hold föld is tartozik. Vörösmarty ide vonul vissza, *kertészkedik*. A szomszédok jó tanácsokkal, vetőmaggal, eszközökkel látják el. Van, aki tehenet hoz, „Vörösmartyné csak fejesse”, van aki disznót, aprójószágot. Persze, a két hold jövedelme aligha fedezi az öttagú család megélhetését. (Készpénzt viszont alig látnak, a költőnek élete végéig csupán az akadémiai tagsággal járó csekély honorárium jelenti a *fix* fizetést.) Vörösmarty *gazdálkodása* csak utópia marad, mint a saját készítésű pezsgő és a válogatott dohánylevelekből csavart, enyvvel összeragasztott szivar is. A kortársak visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy az előbbi ihatatlanul édes, az utóbbi szíhatatlanul bűdös volt. De „uborka ízű dinnyéivel” sem arat osztatlan elismerést. Tollhoz, tintához alig nyúl, a tél csendes mulatozással telik. Nemcsak a cenzúráról való félelem tartja vissza a versírástól, de napirenden vannak még a környéken a házkutatások is. Ha néha írt is egy-egy verset – ahogy a szemtanúk mondják: „szívetrázót, könnycsavarót” –,

ilyenkor „meggyújtotta a gyertyát, felolvasta előttük, s azután a lángok martalékának adta, hogy a zsandár kezébe ne kerüljön”.

Miközben Pesten újjászerveződik az irodalmi élet, Vörösmartyt már alig tartják számon. A politikában és az irodalomban „új pajkosságok” készülődnek, a „szent öregről”, a „nemzet lelkiismeretéről”, ki még mindig *keserű levében forog* és *átkozódik*, lassan elfeledkeznek. A baracskai száműzetés nemcsak egy világból kiszorult öregember magánya, de a komor, régimódi, magára maradt művészé is. Vachott Sándorné írja Vörösmartyról emlékirataiban: „A költő csak búsult és csüggedt... Öltözetét elhanyagolta, mintha sorsához illőnek a durvás szövetű szürke ruházatot tartaná csak; mindig így volt látható ez időben. Ősz szakállát ápolás nélkül engedé nőni, bokrosodni, s családi körben is el-elmerült gondolataiba, hosszan és mélyen, mintha csak egyedül volna.” Ha néha egy-egy akadémiai ülésre be is látogat, s igyekszik vígnak mutatkozni, csupán sajnálkozó részvétet vált ki régi ismerőseiből és tisztelőiből. Nem szereti a várost, retteg a fertőzésektől, idegen pipacsutorát soha nem venne a szájába, mint ahogy az a kávéházakban akkortájt dívott. Meg van győződve róla, hogy a városi tej mérgezett, fölét szappanhabbal dúsítják, idegenben soha nem eszik savanyúságot, mert hátha nem tiszta borecettel készült. Nagy figyelmet szentel a *homoeopathiás* gyógymódoknak, egyik leveléből tudjuk, Pázmándy Dénes köszvénnel bajlódó apjának keres ilyen módszerrel gyógyító orvost. Levelezésében megszorodnak a bor beszerzésével kapcsolatos híradások is. Tót István számvevőnek – dicső hazafi, ki a függetlenségi harc idején nemzetőr kapitányként szolgált – a többi között ezt írja: „Legszívesebb köszönettel veszem a várva várt bort, mert már nagyon ki voltam fogyva. Árát, a bicskei bort ismerve, nem sokallom, sőt igen méltányosnak találom... Ha az ilyen vásárló önnek nem alkalmatlan, később ismét lenne szükségem egy pár akóra, de csak a jövő tavasszal.”

Vörösmarty, a család állandó megélhetési gondjait enyhítendő, a gazdálkodás mellett újra az irodalom felé fordul. Toldy Ferenc fölkérésére afféle irodalmi segédmunkát vállal: sírverseket ír. Később megint előveszi a már korábban elkezdett *Lear*-fordítását. Felajánlja a Nemzeti Könyvtárnak, ajánlatát elfogadják, szerződnek vele, de előleget nem akarnak fizetni. Vörösmarty kétségbeesett leveleket ír a „köszívű” szerkesztőknek, kéri, hogy „ne éreztessék vele újra a literátorság minden

kínjait”. Barátja, Tóth Lőrinc közvetítésével Heckenast könyvkiadóval műveinek harmadik kiadásáról tárgyal, nem sok sikerrel, hiszen a korábbi összkiadás sem fogyott még el. Jókai a *Pesti Napló*ban lelkes könyvajánlásokkal igyekszik olvasókat toborozni a Szózat halhatatlan költőjének. Vörösmarty az idő tájt írja egyik levelében Tóth Lőrincnek: „Annyira kifogytam a pénzből, hogy még Baracskára sem tudok bemenni. Kaparj össze, az isten áldjon meg, néhány forintot, s küldd ki, ha másként

nem, postán... Adósság, tehetetlenség, sánta remény, hidd el, alig nevezhető életnek.”

Azon a nyáron születik *A vén cigány*. Vörösmarty Egressy Galambos Sámuelnél vendégeskedik Szentkirályon, s ebéd közben barátai unszolják, hogy miért nem ír már valami „szívetrázót”, hiszen az ilyen szomorú időkben van a legnagyobb szüksége a nemzetnek arra, hogy nagy költői vigasztalják. Vörösmarty enged a szelíd erőszaknak, s mindjárt az ebéd után egy oldalszobába vonul, ahol megírja *A vén*

cigány első három versszakát, majd néhány nap múlva otthon fejezi be. Egy évnek kell azonban eltelnie, hogy meg is jelenhessen. A verset először Gyulai Pál említi Aranyhoz írott, 1854. szeptember 6-i levelében. „Nagyon szép – írja Gyulai – különösen az eleje genialis, de fájdalom, oly alakban, mint írva van, aligha jelenhet meg, s kérdés, az öreg fog-e változtatni rajta. Szegény öreg, csak azt tudja írni, mi szíven fekszik, ő sem tartozik a legújabb kor költői közé.” *A vén cigányt* Vörösmarty *A Magyar Nép* könyvébe (az erdélyi hetilap mellékletébe) szánja, Eötvös és Csengery közvetítésével azonban a *Pesti Napló*hoz kerül, s itt is jelenik meg 1855 júniusában. A szerkesztőség kisebb-nagyobb változtatásokat kér. Vörösmarty egyik barátja, Tomori Anasztáz így emlékezik erre: „Reszkető hangon, mély érzéssel olvasta föl legutolsó költeményét, *A vén cigányt*... A Pesti Napló nem akarta közölni ezen soráért: *A*

megváltó elfordult sírjában. – Ugyan, húzd ki öcsém – mondá Vörösmarty –, s írd helyébe: Isten sírja reszket a szent honban. Így aztán közlé a Pesti Napló.”

Ha vers kell, hát legyen vers! – veti oda az ebéd után a szalonban békésen füstölgő ismerősöknek, barátoknak. De nem egészen olyan lesz, mint amilyet vártok. Lássunk, uramisten, lássunk végre a poklok fenekére! Még egyszer utoljára sorra veszi az emberiség tragikus történeteit a *gyilkos testvér botja zuhanásától* Prométeusz *halhatatlan kínjáig*. S a roppant mélység fölé hajló, bozontos szakállú, duhaj Noé újra és újra fölkiált: *Húzd rá cigány, megittad az árát, / Ne lógasd a lábadat hiába; ... Húzd, ki tudja meddig húzhatod, / Mikor lesz a nyűtt vonóból bot...* A vén cigány komoran, nehéz, botladozó lábbal, mégis torokszorító ünnepélyességgel járja. Részegség? Örület? Dehogy! A vers hatásos refrénekkal építkező, pontosan kiszámított, körkörös szerkezete szétfeszíti a romantika hagyományos linearitását, s a természeti ember mágikus, örök jelenidejének bűvkörébe von. Vörösmarty óriásira tágult, vérekes szemgolyói. *A vérbe fűrésztött zászló. Pártütőknek véres csontjai. Bor a rideg kupában.* A magyar szabadság versbe merevített pillanatai. Előbb a végsőig fokozott kétségbeesés, átok, azután a szavak lepkeszárnyán érkező remény. *Húzd, de mégse – hagyj békét a húrnak, / Lesz még egyszer ünnep a világon.* Erre az algoritmusra épül valamennyi késői nagyszabású Vörösmarty-vers: az *Emlékkönyvbe*, az *Előszó* és *Az ember élete*.

Még egy utolsó pillanat: minden szempár a vén cigány felé fordul. Elárasztják meghívásokkal. Járja az országot, egy alkalommal azt nyilatkozta, hogy legszívesebben *út közben*, fogadóknál töltene az életét. A lapok – talán mert a korábbi hallgatás miatt rossz a lelkiismeretük – most minden lépéséről aprólékos pontossággal tudósítanak. Néhány hónapra az ország pátriárkája lesz: „mint régen várt vendéget, mint a család fejét, tárt karokkal fogadják minden küszöbön, melyen átlép” – írja a *Pesti Napló* levelezője. *Derüljön zordon homlokod* – mintha új erőre kapna. Csakhogy a remény lepkeszárnyát az életben már régen lenyesték, csak a versben verdes még tétován. Vörösmarty állapota egyre romlik. Jókai egy ízben együtt utazik vele hajón Komáromból Pestre, későbbi visszaemlékezéseiben egy nagyon beteg, roskatag öregember képét idézi föl, aki gyermekes makacssággal ismételve, hogy nincs semmi baja, bár a cél előtt száz méterre megrogyannak a lábai, s az utca szegletkövén várja

be, míg vendéglátói karosszéket hoznak, s abban viszik haza. Utolsó töredékes sorai:
*Fogytán van a napod, / Fogytán van szerencséd, / Ha volna is, minek? / Nincs ahová
tenned. / Véred megsűrűdött, / Agyvelőd kiapadt, / Fáradt vállaidról / Vén gúnyád
leszakadt.*

1855. november 21-én délután 3 órakor mintegy húszezer ember kíséri utolsó útjára. Temetése jeladás: az önkényuralom elmúlt öt esztendejének ez volt az első jelentősebb tömegmegmozdulása. Később a nagy nemzeti temetések (és demonstrációk) sora következik: Aranyé, Kossuthé, Munkácsyé.

*

Alig fél század múltán, 1900. december 1-én Székesfehérváron nagy ünnepséggel emlékeztek meg a megye szülöttének *százados* évfordulójáról. Az utcák zászlódíszbe öltöztek, a bazilika főoltárát különleges délszaki növényekkel ékítették, a padokat vörös posztóval fedték be.

A város elöljárói a Magyar Király fogadóban „négy százötven terítékű” ebédet adtak a vendégek tiszteletére. Az asztalfőn Széll Kálmán miniszterelnök, az ünnepelt költő veje, mellette Vörösmarty Béla államtitkár, a költő fia foglalt helyet. Részlet Széll Kálmán ünnepi beszédéből: „Vörösmarty, a hazaszeretet nagy dalnoka, a haza mellé állította válthatatlan kapcsolatban a királyt (a jelenlévők felállnak), akinek felkent személyét – a legelső magyar embert (lelkes éljenzés) – bevitte, mint előtte senki, a nép szívébe (köztetszés)... A költő a hazaszeretetet és a királyhoz való hűséget koszorúba fonta és ezt a koszorút rátette a király áldott fejére.” Az egyik szemtanú szerint a vendégek *Ő Felsége* nevének említése után állva hallgatták végig a beszédet, s az éljenzés alig akart csillapulni, akkor viszont a honvédszenekar azonnal rázendített a *Szózatra*.

„Gyönyörű jelenet volt – emlékezik a *Székesfehérvár és Vidéke* című helyi lap tudósítója – a miniszterek, a tábornokok, a vármegye elöljárói, az egyházi méltóságok a cisterciták fehér papi öltönyében, és a többiek, valamennyi díszmagyarba öltözött, illusztris alak együtt énekelte a hazaszeretet hitvallását.”

A Szózat elhangzása után Havranek József polgármester emelkedett szólásra. Ő is a miniszterelnök által kijelölt úton haladt, s a *Király* és a *Költőkirály* alakjának egységbe foglalásán fáradozott. Végezetül azon véleményének adott hangot, hogy a

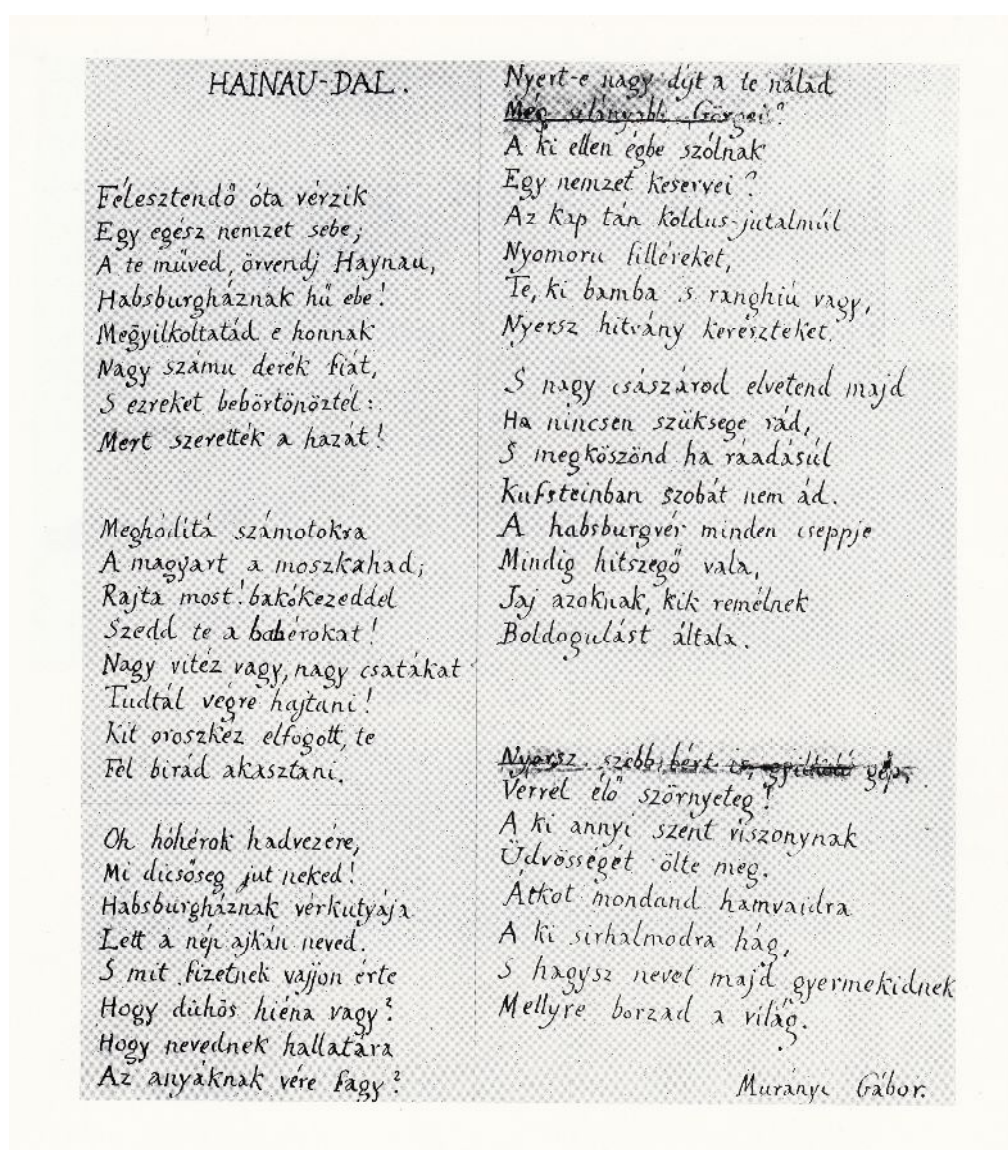

költőkirály nem hiába vigasztalta gyönyörű hattyúdalában nemzetét: *Lesz még egyszer ünnep a világon!* Most beteljesedett a jóslat. *Éljen a király!*

Este, a kivilágított, fellobogózott városban nagyszabású fáklyásmenettel záródtak a Vörösmarty születésének századik évfordulójára rendezett megemlékezések.

Haynau-alapítvány

Túlélte az évszázadok viharait, az Országos Széchényi Könyvtárban ma is olvasható az egykor kéziratban terjesztett vers, amelyet a bujdosó Bajza József Murányi Gábor álnéven írt. A *Hainau-dal* (sic!) így szólítja meg a véres zsarnokot: *Te, ki bamba s ranghiú vagy, / Nyersz hitvány kereszteteket. / S nagy császárod elvetend majd / Ha nincsen szüksége rád, / S megköszönd ha ráadásul / Kufsteinban szobát nem ad. / A habsburg-vér minden cseppje / Mindig hitszegő vala, / Jaj azoknak, kik remélnék / Boldogulást általa.*

Bajza jóslata részben bevált, a „hű ebet” gyorsan menesztették. Állítólag Radetzky tábornok, az olasz földön állomásozó osztrák haderő főparancsnoka szokta

volt mondogatni, hogy Haynau olyan, mint a borotva, használat után jól el kell zárni. Igaz, be nem zárták, viszont abban az évben kétszer is elővették. 1849 áprilisában Bresciába küldték, hogy számolja fel a nemzeti felkelést. Fölszámolta. A „civilizált világ” nem is ezt vette tőle zokon, hanem hogy komoly katonaember létére állítólag nőket korbácsoltatott meg. Emiatt kapta a „bresciai hiéna” gúnynevet. Május végén azután – teljhatalommal – rábízta a magyarországi megtorló hadjárat vezetését. Haynau minden szempontból igyekezett megfelelni a beléhelyezett bizalomnak. Győrnél, Komárom alatt és Temesvárnál harctéri sikereket is arat, Görgey azonban – ez volt a legtöbb, amit elérhetett – mégsem előtte, hanem az oroszok előtt tette le a fegyvert.

Nálunk nagy hagyománya van annak, hogy a történelem nehezen feldolgozható kudarcait arra alkalmas személyek (látványos-regényes bűnbakok) nyakába varrjuk. A kiegyezés után a „labancpárti” történetírók igyekeztek elhitetni, hogy a szabadságharcot követő, különösen kegyetlen megtorlások Görgey hibás taktikájából és Haynau „patologikus lelkületéből”, főként megsértett önérzetéből következtek. Hiszen mi mással indokolható, hogy hiába ajánlotta Paskievics, az orosz hadak parancsnoka az osztrák császárnak: adjon „széleskörű amnesztiát, amely behegeszthetné az ország vérző sebeit”, s hiába javasolta maga az orosz cár is: Ferenc József gyakorolja „az uralkodói jogok legszebbikét, a helyesen értelmezett kegyelmet”, Magyarországon elszabadult a terror. Ezért azonban nem a császár a felelős, hiszen ő két hétig (!) vonakodott aláírni Haynau megbízását, hanem rosszindulatú hivatalnokai. Kivált az igazságügy miniszter és persze a teljhatalmú magyarországi megbízott – „e két vérvívó: a dühös bolond (ez Haynau) és a hideg vámpír (ez Schmerling)”. Utóbbiról még azt is megtudhatjuk, hogy „nem tudásvágyból, hanem állati érzéseinek hódolva járt a klinikákra holttesteket boncolni”.

Mintha Haynau – a király ellenére – csak saját szakállára (a későbbi kedélyeskedő szóhasználat szerint tekintélyes bajuszára) kegyetlenkedett volna. Tény, hogy október 6-án, a bécsi forradalom évfordulóján felakasztatja azokat a főtiszteket, akik nem átallottak a császár szolgálatából a magyar honvédseregbe átigazolni, s kivégezteti Batthyány Lajos miniszterelnököt. Pusztán Haynau személyes bosszújáról, hivatali kötelességének túllihegéséről lenne szó? Inkább arról, hogy a fiatal császár

legelőbb a „katonai hitszegést” torolta meg. A magyar miniszterelnököt pedig – bár az udvarban mindenki jól tudta, milyen elkeseredett harcot vívott saját radikális ellenzékével – személyiségének sugárzó ereje, erkölcsi feddhetetlensége miatt ítélték veszélyesnek, ezért kellett meghalnia.

Haynau valószínűleg nem volt vérivó, mint ahogy azt később a „jó király” képét színezgető magyar történészek beállítják, inkább az osztrák főtisztnek lehet igaza, Ferenc József udvari beretvéja Budán is az előírtak szerint végezte a dolgát. Igaz, különösen vidéki tevékenysége gyanús, netán „önszorgalom” is fönnforgott. Városok falragaszain, hirdetményekben, hadparancsokban hozta nyilvánosságra utasításait. Egy Budán, 1849. augusztus 27-én kelt hirdetmény például arról tudósítja a polgárokat, hogy „Haynau cs. kir. hadi szertárnok és fővezér által halálra ítéltetett” egy fegyverrejtegetéssel vádolt nyomdász, „s az ítélet rajta a mai napon végre is hajtattott”. Még augusztusban elrendelte, hogy a honvédseregben harcolt egykori császári katonákat közlegényként sorozzák be újra az osztrák haderőbe. Egy hónappal később hadbírássággal fenyegette azokat, akik a besorozott honvédeket megszöktetnék, a szökevények fejére pedig vérdíjat tűzött ki. „Szegzárdon” szeptember 5-én jelent meg a hirdetmény, amelyben arról rendelkezett, hogy vegyék zár alá „idősb Kornis László közbirtokos teljes vagyonát, mivel nevezett szöllejében rejtegette a »pártütő« Madarász Józsefet”. Nem kétséges, Haynau mindent megtett azért, hogy szavait komolyan vegyék: „Magyarországon száz esztendeig nem lesz többé forradalom, erről fejemmel kezeskedem.”

Haynaunak, miután a véres munkát elvégezte, 1850 júliusában le kellett mondania – a beretvét visszatették tokjába. Miáltal a császár megint jóindulatáról tett tanúbizonyságot, menesztette a zsarnokot, aki egyedül felelős az önkényuralom gatzetteiért. A „civilizált világ”, amely nem rokonszenvezett a radikális „magyar kánkánnal”, így nem került szembe a Monarchiával sem, csupán Haynau kegyetlenkedéseit ítélte el.

Egy 1848 nyarán a kormánypárti Andrássy Manó gróf készítette gúnyrajz, melynek címe: *Magyar kánkán*, sorra veszi a forradalomra leselkedő veszedelmeket. Balról a nemzetiségi mozgalmak: az oláhok, szerbek, horvátok fenyegetnek. Hátérben a kommunizmus fáklyás kísértete, középen a magyar radikálisok – köztük Petőfi – a

francia jakobinusok jellegzetes frígiai sapkájában járkák a lábemelős kánkánt, miközben sárba tiporják az Ausztriával összefűző *pragmatica sancti*ót. Jobb oldalon a „civilizált világ” borzadva figyel. Közöttük a francia Eugène Cavaignac, aki a párizsi munkások felkelését fojtotta vérbe. Az ő szájába adott felírat: „Ímhol a kánkán, amelyet néhány napja eljártak már Párizsban is.”

Egy korabeli olasz metszet pedig Magyarország hajóját ábrázolja, amint éppen hajótörést szenved a „despotizmus szirtjén”. Az angolok viszont nem fogadták el a Habsburg-szereposztást: Palmerson miniszterelnök nemcsak Haynaut, a véres kezű zsarnokot emlegette, hanem általában az osztrákok „vadállatiságáról” beszélt, akiknek „kegyetlenkedései csak az afrikai és haiti négerfajok (!) eljárásaihoz hasonlíthatók”. (Igaz, ebben az esetben az angol miniszterelnök „gyarmati nézőpontja” sem sokkal rokonszenvesebb, mint a Habsburg-színjáték.)

Azt hihetnénk, aki egyszer vállalta a véres kezű zsarnok szerepét, annak később menekülnie kell tetteinek színhelyéről. Lehet, hogy így történne ez mindenütt, minden tőlünk nyugatabbra fekvő „civilizált országban”, de nem ezen a fertályon, a Bécs-Budapest-Berlin háromszögben. Haynau állítólag gyakran emlegette, milyen hálás a magyaroknak, hiszen tudja, „minden más országban veszélyben forgott volna az élete”. Kijelentése nemcsak merő cinizmus, Londonban, a Perkins-féle sörfőzőben meg is kergették egyszer, miután a vendégkönyvbe nagy büszkén odakanyarította a nevét... A munkások már hallottak róla, ezért – ahogy arról egy szemtanú, Beöthy Ödön beszámolt –, „söprűkkel, ostorokkal üldözőbe vették, s a nagy bajuszú generális, mit volt mit tenni, szaladásnak eredt, ki a kapun, megkerülve a ház szögletét, végig a Temze-parti házak mentén, nyomában a fölbőszült, sárral dobálódzó tömeggel”. A halálsápadt, remegő „marsallt” csak a rendőrség erélyes föllépése mentette meg a komolyabb atrocitásoktól. De nem járt jobban Brüsszelben és Párizsban sem. Berlinben viszont ünnepelték, Bécsben pedig díszpolgári címet adományoztak neki.

Haynau (képünkön) Magyarországon, Szabolcs vármegyében 220 ezer forintért földet vásárolt. A mintegy 700 holdas birtok valamikor Mailáth György országbíróé volt. Itt kezdett el gazdálkodni. Magányosan élt, családját Grazban hagyta. Egy elesett bajtársának, bizonyos Klein ezredesnek két lánya vezette a háztartását, ami épp elég szóbeszédre adott okot a környéken... Magyarul is megtanult egy kicsit, főleg káromkodni. Kedvelte az erősen fűszeres

ételeket és a nehéz tokaji bort. Nótája is volt már, igazi, rebellis magyar nóta:

Debrecenbe kidobolták, / Hogy a »dongót« ne danolják! / Csak azért is dongó, / Diri diri dongó.

A „vérrel élő szörnyeteg” képe néhány év alatt különös metamorfózison esett át. Igaz, ez sem példa nélküli nemzeti arcképcsarnokunkban. Éppen tizenhárom esztendő telt el a magyar forradalom vérbe fojtása után, amikor a véres kezű zsarnokot új szerepkörben láthatjuk viszont. Haynau Jókai regényében, *Az új földesúr*ban tűnik föl mint az újmódi gazdálkodók prototípusa. Ankerschmidt, az idegen lovag, kinek magyarosodását (értsd: régi szokásainak levetkőzését) épp oly nagyon kívánjuk, mint más idegenekét, például a zsidókét. Magyarosodásukkal nincs is semmi hiba, s ez a nemzetnek bizakodásra adhat okot. Jókai az *Utóhangban* mondja el, hogy maga látta, amint „egy este Haynau tábornagy (a nyugalmazott), magyar ruhában, széles szalagú darutollas túri süveggel a fején, a legkizárólagosabb magyar urak társaságában” jelent meg, s ezen erős mondást tette közkinccsé: „*Wir Ungarn lassen unsere Rechte nicht confisciren!*” (*Mi magyarok nem hagyjuk a jogainkat elorozni!*)

Mármost hősünk „vérrel élő szörnyeteg”, miként Bajza, a forradalmár költő állítja 1849-ben, vagy „új földesúr”, ahogy Jókai, az *egykori* forradalmár látja (láttatja) tizenhárom évvel később? Egy szerepjátszó kor regényes alakváltozatairól nehéz *utólag* tárgyilagos képet formálni. Ezek a „finom áttűnések” a magyar lélek

legtitkosabb rejtelsei közé tartoznak. Mindenesetre egy kevésbé ismert dokumentum azt bizonyítja, hogy Haynautól, „a dühös bolondtól” a józan számítás sem állott távol. Még hivatalban volt, amikor 1849. december 10-én, „alapítvány-hagyományozó hirdetményben” – éppolyan falragaszon, mint korábban a kivégzéseket – közhírré tette: 321 879 forintot és 38 krajcárt adott arra a célra, hogy annak kamataiból az „1848–49. évi háború rokkantjai segélyben részesüljenek”. Mégpedig *fele részben* a cs. kir. hadsereg, *fele részben* a magyar honvédsereg légénységi állományú tagjai. Öreg Krúdy Gyula, az író nagyapja, „az utolsó parancsnok” meg is jegyezte, lám csak, az „aradi gyilkos” többre becsüli a negyvennyolcas rokkant honvédeket, mint a magyar állam, amely mindösszesen öt krajcárban állapította meg napi segélyüket.

A nagy utaztatás

A Gyulai Pál szerkesztette Olcsó Könyvtár sorozat 1890. évfolyamában jelent meg Barsi József könyve: *Utazás ismeretlen állomás felé*. Szinnyei a *Magyar írók élete és munkái*ban a többi között azt írja Barsiról: „1846. augusztus 2-től Bicskén plébános. 1849. január 2-án gr. Wrba osztrák tábornok elfogatta, s Budára küldte foglyul, hol húsz évre várfogságra ítélték. Fogságát nehéz vasban Olmützben töltötte, 1856. július 12-én amnesztiával szabadult... 1867-től a statisztikai hivatal tanácsnoka, innen 1888-ban vonult nyugdíjba.” Valószínűleg ezután látott neki, hogy megírja börtönévei történetét. Barsi nyilván olvasta Kazinczy *Fogságom naplóját*, s hatott is rá, mondatai azonban kissé nehezkesebben gördülnek, mint a nagy elődé. Ennek az „amatőr prózának” a lassú, szabálytalan, csapongó mozgása, amely csupán az események sodrásának és nem az írói szándéknak engedelmeskedik; ezek a kusza bekezdések, ágbogas fejezetek viszont erősítik a szöveget, jól érzékeltetik, hogyan vergődött egy civil Habsburg-alattvaló a forradalom utáni megtorlás „igazságszolgáltatásnak” maszkírozott útvesztőiben.

„Nem sok vizsgálóbíróval lévén életemben dolgom, s ez lévén a legelső, aki elébe a sors juttatott, nem tudom őt máshoz hasonlítani, hanem annyit mondhatok, hogy ha minden vizsgálóbíró így fog a tényállás kiderítéséhez, mint ez fogott, jaj akkor az igazságnak és kétszeres jaj a vádlottnak. Leült, majd felugrott és sebes, izgatott lépésekkel mérni kezdte a szoba hosszát, majd ismét leült, s össze-vissza tette kérdéseit jegyzőkönyv, s minden írás nélkül. Mikor kérdésére, hogy miféle viszonyban voltam Kossuthtal és a honvédelmi bizottsággal, azt felelém, hogy én azokkal semmiféle személyes viszonyban nem voltam, s nem is lehettem, azt meré kiböfenteni: – Hazudik! Csak annyit mondtam: – Tudja meg az úr, akiről azt sem tudom kicsoda, csak azt tudom, hogy elébe állítottak; tudja meg, hogy az, aki beszél, akkor sem tagadna el semmit abból, amit cselekedett, ha életét kellene megváltania. – Ismerjük a bicskei kígyófészkét – tört ki újra vizsgálóm –, kezeink közt vannak a bizonyítékok, hogy ott egyenesen a köztársaságot készültek kikiáltani! Erre lehetetlen volt el nem nevetni magamat. Kérdésére, felolvastam-e a szószékről a népnek a honvédelmi bizottság múlt év dec. 22-én kelt körlevelét, igennel feleltem. –

Kommentárral olvasta? – Arra nem volt szükség, de alkalom sem. A körlevél tartalma oly világos volt, hogy fejtegetésre nem szorult, a templom pedig december 27-én, a félélnep dacára, csak úgy kongott az ürességtől.”

Január 23-án újra a vizsgálóbíró elé vezetik. (A kihallgatásról ezúttal sem készül jegyzőkönyv.) Barsi csodálkozva látja, hogy a szobában mindenütt, asztalon, székeken és a padlón újságok kötegei, s ezek azok a lapok, amelyeknek korábban ő is küldött cikkeket. A vizsgálóbíró beletúr a halomba, s megkérdezi: – Nem értem, kérem, pár hónap alatt hogyan bírt ennyit összeirkálni? Barsi igyekszik magába fojtani indulatait, tudja, itt csak ő lehet a vesztes. Azon töpreng, honnan tudták *ezek*, mely lapokban keressék írásait. Aztán ez a rejtély is megoldódik. „Mivel íróasztalom kulcsát elvették, s fiókjaiból mindent, ami gyanúsnak látszott, elvittek, így került hozzájuk a naplóm is, amelyben gondosan feljegyeztem, melyik nap, melyik lapnak, milyen címmel küldtem írást. Ennek nyomán azután könnyen megtalálták a keresett corpus delictit, s belekapaszkodtak minden mondatomba, s néha egy-egy szóba is.” A másodszori kihallgatás végén a vizsgálóbíró átad a vádlottnak 10 forintot azzal, hogy az öccse hagyta ott. Barsi megemlíti, mire hét év múlva kiszabadult, az öccse már nem élt, de a hagyatékában találtak egy följegyzést: „1849. január 20-án N. N. vizsgálóbírónak átadtam fogoly testvérbátyám számára 50 (!) frtot. Nyugtát nem adott.”

Egy napon híre jön, hogy reggel ki fognak végezni valakit Barsiék szobájából. Hihetnénk, most majd fölbomlik a szoba, a börtön, a civilizáció rendje, elszabadulnak az indulatok. De nem. A jogfosztottság láncszemei pontosan egymásba illenek. Ha valakit minden ok nélkül le lehet tartóztatni, húsz év várbörtönre lehet ítélni, azt alkalomadtán ki is lehet végezni. A szobatársak éjszaka tárgyilagosan fontolgatják, ki lesz a következő. Másnap hajnalban a porkoláb bejelenti, Novák urat „kihallgatásra” viszik. Novák úr kipucolja hát a bakancsát, kikeféli kopott, fekete öltönyét, megeszi a tormás kolbászt, iszik egy gyűszűnyi szilvóriumot, s pipára gyújt. – Isten veletek – mondja. – Áldom sorsomat, hogy utolsó napjaimat ilyen férfiak társaságában élhettem... A porkoláb tizenegy óra felé tér vissza: N. úr már a siralomházban van, s dohányosztóját kéri. – Pap van-e mellette? – Az nincs, mert elküldte azzal, ha valamit üzeni valójára, mondja meg bátran, ő hamarosan ott lesz, s átadja, de vigasztalás nem kell. N. úr utolsó kívánsága, amit teljesítenek is, hogy bekötetlen

szemmel és állva fogadhatta a neki szánt ólmot. Ebédkor azzal állít be a porkoláb: – Szépen halt meg. Büszke vagyok, uraim, hisz végtére magyarországi születésű vagyok magam is!

Barsiákat végighurcolják Magyarországon. A „mezítlábasok” ökrösszekéren utaznak, a „grófok” (Károlyi István, Zelenszky László, Batthyány Lajos) lovas kocsin. Budáról Fehérvárra, onnan Veszprémen és Kőszegen át Laibach váráig visz az útjuk. Itt néhány hónapig vesztegelnek, majd Pozsonyon át – immár vasúton – visszatérnek Pestre, az *Újépületbe*, ahol végre kihirdetik az ítéleteket. „Midőn elhelyezkedtünk, egy úri ember odajött hozzám, és azt kérdezte, szóval nem igaz a hír, hogy Windischgrätz ma délelőtt az udvaron agyonlővetett. – Ne aggódjak – mondta –, mert akinek halála hírét költik, az rendesen hosszú életre tarthat számot. Mire én azt feleltem, ha Windischgrätz ugyan rá nem ért agyonlővetni, ráérhet most Haynau.” De nem! Barsi büntetése „csak” húsz év várfogság, nehéz vasban. Az ítélet kihirdetése után egy barátja megkérdezi: – Nos, Józsi, hogy érzed magad a húsz év súlya alatt? Barsi vállat von: – Az évek is órákból állnak, s két órát már leróttam.

„Komárom szeptember végén kapitulált – teszi hozzá Barsi –, gróf Batthyány Lajost pedig október 6-án este 9-kor lőtték agyon.”

A Dunán hajóval viszik őket vissza Pozsonyig. „A hajó födézetén szabad volt a mozgás, de vajmi keveset éltünk e szabadsággal, mert mindenféle más nép is utazván velünk, restelltük a kezet-lábat összekötő láncokat... Többnyire némán, az elvonuló, őszi ködbe burkolódzó tájat, Vácot, Nagy-Marost, Visegrádot szemlélgetve töltöttük az időt.” Olmützben aztán kiderül, hogy az órák is évekből állnak, a percek meg olyan mozdulatlanok, mint a kötömbök a vár falában. Kreutzinger, az emberséges porkoláb, reggel beadja a kéz- és lábvasak kulcsát, lehet mosakodni. Azután a vasakat visszazárják. Délelőtt sütés, főzés, ebéd. Délután séta, olvasás, cipőtisztítás, ruhafoltozás, bilincsek kenegetése – csörgés ellen. Barsi szótárat, papírt és írószerszámot is kap: más könyvet nem találván Mohamed angol nyelvű életrajzát fordítgatja magyarra. Mások kertészkednek. Este közös teázás, majd Kreutzinger, ki gyakran maga is velük teázik, jóéjszakát kíván, s bezárja a zárkák ajtaját. Van úgy, hogy ezt elfelejti, ilyenkor a foglyok egy kis forgáccsal betámasztják az ajtót, nehogy a huzat kivágja. Megszökni? A Monarchiából? Ugyan hová?

Olmützben aztán kiderül, hogy az órák is évekből állnak...

A nagyvilág eseményeiről az olmützi „esti lapocskából”, a *Neue Zeit*ből értesülnek. Különösen az uralkodó eljegyzéséről és a közelgő esküvőről szóló híradásokat figyelik érdeklődéssel. Nevezetes alkalmakkor ugyanis amnesztiát szoktak

hirdetni. Lassan éled a remény... Egy napon azonban váratlanul ismeretlen tisztek érkeznek, akik „fölforgató iratok” után nyomoznak a cellákban. Átvizsgálják az ágyak szalmáját és a vaskályha hamuját is. Mindenkit megmotoznak. A *Neue Zeit* összegyűjtött példányain kívül azonban mást nemigen találnak. – No még most is republikánusok vagyunk? – kérdi az egyik nyomozó. – Itt van rá alkalom – feleli Barsi, s keményen a tiszt szeme közé néz –, de az őrnagy úr, látom, nehezen az. Kreutzingert előbb vizsgálati fogságba vetik, majd eltávolítják, mert túl nagy szabadságot engedélyezett a foglyoknak. Nincs többé újságolvasás, főzőcskézés, kaszinózás, egyénieskedő szakállviselet. Azt rebesgetik, hogy a dohányzástól is eltiltják őket, de akkor a rabok valószínűleg fellázadnának, mert rabságban (és háborúban) a füstölés nélkülözhetetlen. Ezért az új börtönparancsnok a dohányzás tilalmától eltekint. Közben lezajlik a királyi pár várva várt eljegyzése, aztán az esküvő is, megszületik a kis Zsófia, néhány olmützi foglyot szabadon bocsátanak, Barsi marad. Egy év múltán Erzsébet újabb anyai áldás elé néz: Barsi 1856. július 12-én, Gizella hercegnő születésének napján szabadul.

Az ember élete utazás, véli Barsi. Utazunk, utaztatnak bennünket. Végére a láncokat is meg lehet szokni. Elég egy jó ebéd, a börtönrácsokon beszivárgó napsütés, a hazai bor és dohány zamata, s a szenvedés mélyén egyszer csak előtűnik az élet erős, megbízható, megtartó szövete. Az ember, ha életben hagyják, többnyire életben is szokott maradni. Aztán felejt. És ezzel él vissza a történelem valamennyi nagy utaztatója. „Utaztunk, utaztattak bennünket: de hála Istennek, ismét itthon vagyunk! – írja a statisztikai hivatal nyugalmazott tanácsnoka, harminckét évvel Olmütz után. – Éljen a haza és benne minden csendes otthon! Éljen a béke!” Aztán alig telik el két évtized, s megtanuljuk, otthon, béke csak addig él, míg a haza nevében újra vétlen embereket indítanak útnak *ismeretlen célállomás felé*. Újra és újra.

Összeesküvők

A fiatal Eötvös Károly 1863-ban joggyakornokként szolgált Veszprém vármegyében. Miként A nagy év című könyvében leírja, egy hideg, téli éjszaka váratlanul beállított hozzá barátja, s átadott neki néhány nyomtatványt, hogy ez a „forradalmi kormány kiáltványa a nemzethez”, s még az éjjel alkalmas helyeken ragassza ki a városban. Majd fenyegetően hozzátette: „De vigyázz, senki meg ne csípjen! A fejünkkel játszunk!” Két nap múlva üzenetet kapnak, hogy másnap délelőtt 11 órakor legyenek Pesten, a Köztelken. Ott azonban titkosrendőrökkel találkoznak, akik jegyeztetik, ki megy be a kapun. „Hát jól van – morogja a fiatal patvarista. – Akkor megyünk haza. Okos ember nem megy fejjel a falnak... A lapok később megírták, hogy a titkos összeesküvésre rájöttek, vezetőit elfogták, egyik tevékeny részesét, Sebes Emilt pedig menekülés közben az Orczy-kertben agyonlőtték.”

Eötvös Károlyt is beidézték a császári kivételes haditörvényszék elé. Hogy miről faggatták, arról nem ír, csak annyit árul el, hogy barátai segítségével gyorsan szabadon engedték. Majd így fejezi be a történetet: „Részletesen ma sincs megírva az eset. Kossuth Lajos is csak röviden ír róla *Irataim* című munkájában. Azt se tartom bizonyosnak, hogy valaha meg lesz-e írva. Sok nagy és jó hazafi vett részt benne, aki később miniszter lett, király embere lett, pecsovecs lett. Ők bizony nem emlegették szívesen ezt a múltat, s ha maradt nyoma írásokban, azt a nyomot is szívesen eltüntették.”

Öncsonkítók

Almásy Pál gróf az 1860-as évek egyik legnépszerűbb politikusa. Karrierje meredeken ívelt fölfelé. 1844-ben, 26 éves korában az ellenzéki párt egyhangúlag őt jelölte Heves vármegye országgyűlési képviselőjének. Az 1848-49-es forradalmi országgyűlés pedig alelnöknek választja. Ő is ott van Debrecenben, mikor kimondják a Habsburg-ház trónfosztását. Bár a végveszély napjaiban lemond tisztségéről, a forradalom bukása után halálra ítélik. Még idejében külföldre menekül. Az emigrációban főként

Teleki Lászlóval köt szoros barátságot. 1859-ben tér haza. Míg távol volt, felesége egy osztrák tiszt szeretője lett, lánya is császári katonatiszthez ment feleségül, fia pedig hátat fordítva apjának, belépett az osztrák hadseregbe. (Igaz, később megbánta tettét és öngyilkosságot követett el). Almásy elhatározza, hogy minden áron visszaszerzi elkobzott Arad megyei birtokait. Jó kapcsolatot tart fent Telekivel, s a hazai titkos szervezettel, de járatos a bécsi udvar kegyeit kereső „neokonzervatív” körökben is. Különösen Szögyény László alkancellár támogatja feltűnő kézséggel Almásy követelését. Ez szemet szúr Kossuthnak is, s 1860. november 7-i levelében azt kérdezi Telekitől: „Mondd meg nekem kedves barátom, bizasz Te, de tökéletesen bizasz A(lmásy) Paliban, mit forradalmi vezérben?” Teleki válasza megnyugtató, így a „bizalmatlansági kérdés” egyelőre lekerült a napirendről, s ezután Almásy már úgy szerepel az emigráció levelezésében, mint a hazai titkos mozgalom vezetője.

Amikor 1861-ben – tizenkét évi szünet után – újra összeülhetett az országgyűlés, Almásy – bár képviselőiséget nem vállalt – a háttérben fontos szerepet töltött be. Teleki öngyilkossága után a határozati pártban tovább erősödött a befolyása. Népszerűségét nemcsak a földalatti ellenzékben betöltött vezető szerepének köszönheti, hanem Telekihez fűződő baráti kapcsolatának is. Politikai „programját” egy Jósika Miklóshoz küldött levélben így összegzi: „A haza a múltban megadta a támogatást a Kossuth vezette emigrációnak. Most is megadja minden pillanatban, de azért – nézetem szerint – jól teszi (a haza), hogy a másik kilátást sem löki el magától. *Két húron kell hegedülni.* Felülni senkinek sem akarunk, se jobbra, se balra. Tizenkét évi szenvedés után a nemzet sokkal eszélyesebb és higgadtabb lön, minthogy csak egy chancera tenné egész jövőndőjét. Minden chancet kellő figyelembe kell venni.”

A Tisza-vezette határozati párt többséget élvezett a parlamentben. Teleki halála után a párt vezetői azonban hátat fordítanak az általa kezdeményezett radikális javaslatnak, s a Deák által irányított mérsékeltebb, békülékenyebb felirati párthoz közelednek. Az egyezkedés a színfalak mögött zajlik. Minden valószínűség szerint Almásytól származik a „nagy ötlet”: a határozati párt szavazza le önmagát... Almásy így érvelt egyik barátjának, Kálóczy Lajos képviselőnek: „Teleki önfeláldozásának logikai következménye az volna, hogy a felirati párt jusson többségre.” Kálóczy szerint Almásy „valódi beteges szenvedéllyel érdeklődött az ügy iránt”, tárgyalt

Andrássyval és Podmaniczkyval is; elhatározzák, „a szavazásnak olyan irányt fognak adni, hogy a felirati indítvány fogadtassék el 2-3 szavazati többséggel”. Almásy azonban nem vállal közvetlen szerepet a szervezkedésben, hanem Kálóczyt bízta meg az önleszavazás előkészítésével. Kálóczy panaszkodik, hogy a képviselők közül „sokan ingadoznak, nem tudni, hányadán áll velük az ember”. Végül a szavazás napján, korán reggel Almásy fölkeresi Kálóczyt, álmatlanságra hivatkozik, fejét fájlalja, s kijelenti, hajlandó lenne visszavonni a megbízást. Talán az lenne a legjobb, mondja, ha az egész ügyet ejtenék, hogy mégis csak ők, a határozatiak szerezhessenek néhány szavazat többséget. Kálóczy, aki már semmit sem ért az egészből, azt javasolja, ha nem akarnak elkésni az ülésről, induljanak...

Kérdés, Almásy vajon miért szorgalmazta az önleszavazását – vagy miként a határozati párt radikális balszárnya nevezte: az *önckönkítást*? Halála után egy kortárs azzal mentegeti őt, hogy ezzel „a vészbe rohanók útjába akart állni”. Nem állt útjába senkinek, viszont a furcsa választási komédia végleg lejáratta a határozati pártot. Almásy az előcsarnokból bénultan, sápadtan figyelte a nagy manővert. Szárnysegédje, Kálóczy az utolsó pillanatban még hazaterelgetett őt váratlanul fölbukkanó határozati képviselőt, közöttük két román papot. Így aztán „155 szóval, 152 ellenében, 1 tartózkodás mellett, 13 képviselő távollétében győzött a felirat”. Eötvös Károly szerint a szavazás idején Deák is ott szivarozott az előcsarnokban, s amikor az eredmény ismeretében Hajnik Pál, egy renegát „határozati” odament hozzá gratulálni, a *Vastag* fölmordult: „kurvák vagytok, nem férfiak”. Deák később azt állította, hogy a szavazás idején már nyilvánvaló volt, hogy Bécsben nem boldogulnak se a felirattal, se a határozattal. „Az országgyűlés méltóságát tehát jobban emelte volna, ha a határozati többség nem hátrál meg önmagától.”

A határozati párt önleszavazási akciója nem maradt titokban. Először a temesvári *Delejtű* szellőzteti meg a választási komédiát. A párt vezetősége, hogy visszanyerje tekintélyét, „keményít”. Deák felirati javaslatának részletes vitájában – a még mindig meglévő parlamenti többségét kihasználva – a felirat szövegében „radikális” módosításokat fogadtat el. Tiszáék kierőszakolják, hogy az eredeti „Fölséges Császár és Király” megszólítást „Fölséges Úr”-ra változtassák. Az uralkodó természetesen a címzésre hivatkozva nem veszi át a feliratot. Ezután újabb hosszas

vita következik, végül Deák eredeti szövegét küldik fel megint Bécsbe. Közben Kossuth gyorsfutár útján azt üzeni, hogy „még formalitásokban se engedjete”. Almásy viszont kijelenti: „Midőn a felirat a cím miatt visszautasított, bár Kossuthtól az az utasítás érkezett, hogy a képviselőház ezen kérdésben változtatást ne tegyen, a címkérdés megoldást nyert.”

Tény, hogy az emigráció a felirat pártiak győzelmével teret veszített. Az olasz kormány például a pesti hírek hallatán így nyilatkozott: „Magyarország kibékülésre törekszik Ausztriával és erre az első lépést a válaszfelirat megváltoztatásával megtette.” Kossuth nyilvánosan igyekszik „taktikai” lépésnek feltüntetni azt, amit korábban maga is elítélt. Titokban magyarázatot kér a hazai ellenállás vezetőitől. Almásy levelet ír Jósikának: „Azt akarjátok, hogy minden áron törjön a nemzet és ok nélkül és biztos kilátás nélkül elpazarolja erejét; vérbe borítson mindent, hogy ti aztán azt mondhattok: lám, minő forradalmi ez a magyar nép.”

A forradalmár

Nedeczky István Zala megyei birtokos hosszú életet élt. 1848-49-ben honvéd-husár százados, 1869-78 között országgyűlési képviselő, majd az Országos Honvéd-segélyező Egylet iroda-főnöke. Tudjuk, hogy Világos után másfél évig kényszerbesorozással közlegényként szolgált az osztrák hadseregben. Miként Almásy, ő is elveszítette birtokait. Az ötvenes évek végén kivándorol Magyarországról. Először Párizsba megy, majd Torinóba, ahol felvételét kéri a magyar légióba.

A katonás természetű, elszánt, kissé naiv, könnyen hevülő huszárkapitány megtetszik Kossuthnak; őt tartja alkalmasnak, hogy együtt újraélesszék a hazai titkos szervezetet, s ezzel visszaszerezzék a magyar emigrációnak a hatvanas évek elején megrendült nemzetközi tekintélyét. Nagyszabású konspirációba kezdenek. Az emigráció kiterjedt, szerteágazó levelezésből tudjuk, hogy az olasz szekciót is súlyos ellentétek szabdalták. Kossuth sérelmesnek tartotta, hogy Klapka – az ő megkérdezése nélkül – szorgalmazta az otthoni honvédegyesületek létrejöttét. Vita bontakozott ki közöttük a *Dunai Szövetség* ügyében is. Tény, hogy Klapka írta a terv első változatát,

ehhez fűzött később Kossuth kiegészítéseket. Ám az is igaz, hogy a *Szövetségben* megfogalmazott nemzetiségi alapelveket Kossuth már sokkal korábban meghirdette. Klapka – jó érzékkel – nemigen kardoskodott a szerzőségért, így Kossuthé lehetett az elsőbbség – s a később kirobbant botrányban a főszerep. A *Dunai Szövetség* tervének megjelenése után valóságos szitokhadjárat indult Kossuth lejáratására. A sajtókampányt főként a bécsi udvar pénzelte, ami érthető, hiszen ha a birodalom nemzetiségei Kossuth szövetségi gondolata jegyében összefognak, az a Monarchia számára életveszélyes lett volna. Az udvar elsőszámú magyarországi szócsöve, a *Sürgöny*, Kossuthot „idétlen, cosmopolita elvekkal kacérkodó kalandornak” nevezte, aki „most végre lelepleződött, hogy kész feláldozni a haza integritását”. De a határozati párt vezéralakjai – elsősorban Tisza, Podmaniczky és Almásy, akik nemcsak az udvar kegyeire, hanem az ellenzék felhajtó erejére is számítottak – szintén elhatárolták magukat Kossuth tervétől. Igaz, a *Dunai Szövetség* elleni tiltakozás inkább csak ürügy az eltávolodásra, mintsem határozott, elvi álláspont. Mindenesetre Kossuth tekintélye itthon és külföldön is jócskán megcsappant. Ezért határozta el magát a gyors cselekvésre.

Kossuth Torinóban Nedeczkyvel megalapítja az *Országos Függetlenségi Bizottmányt*. A tervek szerint Nedeczky hamarosan visszatér Magyarországra, s ott kezébe veszi a hazai titkos szervezet vezetését. Ehhez azonban pénz kell. Ezért Nedeczky beadvánnyal fordul Minghetti olasz miniszterelnökhöz, amelyben tagadja, hogy otthon a kibékülés szelleme előre tört, s azt is, hogy Kossuth befolyása csökkent volna. Sőt azt állítja, hogy „Magyarországon a társadalom széles rétegei készek a fegyveres felkelésre”. Nedeczky, hogy a beadványt hitelesebbé tegye, a neve után azt is odaírta: „Deák unokaöccse”. Nem valószínű, hogy az olasz miniszterelnök ettől különösebben megghatódott volna, mindenesetre a beadvány válasz nélkül maradt. Ekkor Kossuth, hogy az összeesküvésnek új lendületet adjon, az *Országos Függetlenségi Bizottmány* nevében proklamációt fogalmaz, amelyet a milánói *L'Allenza* nyomdájában ki is nyomtat. Ezután ő is levelet ír az olasz kormánynak, arra kéri Visconti-Venosta külügyminisztert, hogy haladéktalanul támogassa a *Magyarországon alakult új titkos szervezetet*. Bizonyítékul elküldi a maga fogalmazta, s Milánóban nyomtatott proklamáció egy példányát, amely „Kossuth Kormányzó

rendeletéből szól a nemzethez, kelt Buda-Pesten (!), November 24-kén, 1863.” Ebből a miniszternek látnia kellett, hogy milyen komoly ügyről van szó. De nem látta – talán más forrásból is tájékozódott? –, mert erre a beadványra sem érkezett válasz. Közben Nedeczky, a tettek embere, türelmetlenül számolgatja Torinóban a napokat, mielőbb indulna már haza. Szándékáról értesíti a többi között Kiss Miklóst is, aki viszont Klapka bizalmas emberei közé tartozott. Így Klapka a Nedeczky akció minden részletéről idejében értesült, Kossuth tehát nem tudta eltitkolni Klapka elől a főként vele rivalizáló összeesküvés tervét.

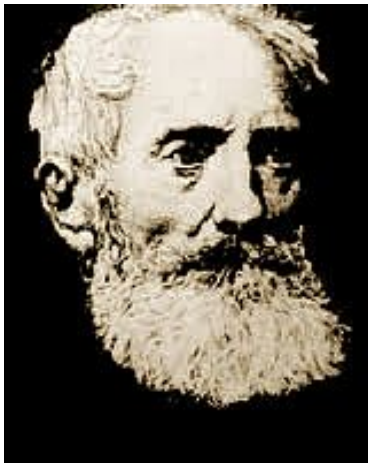
Nedeczky 1863 december elején tér haza Magyarországra a kinyomtatott proklamációkkal és némi pénzzel. Kossuthtól azt az utasítást kapja, hogy december 17-én az egész országban ki legyen ragasztva az *Országos Függetlenségi Bizottmány* felhívása. A forradalmár Románián keresztül utazott, s valószínűleg már a román hatóságok fölfigyeltek rá, mert a bukaresti főkonzul jelenti érkezését Rechberg osztrák külügyminiszternek. Az is lehet, hogy a konzul jelentése Buda Sándor őrnagy, bukaresti szárd katonai attasé (és nyilvántartott „konfidens”) információin alapult, aki nemcsak a román és az osztrák hatóságoknak dolgozott, hanem Kossuthnak és Türrnek is. Tény, hogy az osztrák kormány már december 13-án tudott a 17-én kiragasztandó proklamációról, s azonnal értesítette a magyar hatóságokat is.

Kossuth elsőszámú forradalmi megbízottja, Nedeczky István arcképéhez tartozik, hogy gyors leleplezése, elítélése és szabadlábra helyezése után jelentős fordulat következett politikai nézeteiben. Rajongó természete nem, csak a szereplők változtak, 1876-ban nagyra becsült unokabátyjáról, a haza bölcséről, Deák Ferencről írt könyvet. Ebben a többi között ezt olvashatjuk: „Deák közjogi műve – Isten és Ő Felsége után az Önök műve; kik akkor is támogatták igyekezetét, midőn *vérmes remény* vagy *külföldi hiú számítások* Önöket tévútra vezethették volna.

Tántoríthatatlan hűségök jele ez az uralkodó iránt, ki teljesen át volt hatva *a népképviselési alkotmány szellemétől* és jövőendő sikerétől. E tekintetben csak a nagy Orániai (III. Vilmos) hasonlítható hozzá, *ki akkor is tudott engedni, mikor fejedelmi jogaira nézve ez neki a legnehezebben eshetett.*”

Az áruló

Asbóth Lajos tanulmányait a bécsi hadmérnöki akadémián fejezte be. Az 1848-49-es szabadságharcban Görgey mellett harcolt, főként Buda visszafoglalásánál és a peredi győzelemnél jeleskedett, ezért tábornokká nevezték ki. A szabadságharc bukása után halálra ítélték, majd az ítéletet 18 évi várfogságra változtatták. 1857-ben szabadult, de 1861. február 14-én újra elfogták. Ezúttal azt rótták fel bűnéül, hogy egy fogadáson forradalmi kitüntetésekkel

ékített honvédtiszti egyenruhában jelent meg. Öt hónapig tartották fogva, szabadulásának körülményei homályosak. Tény, hogy egy év sem telt bele, mikor gróf Pálffy Móric helytartónak levelet írt, melyben közölte, az országban forradalom készül, az összeesküvés széles kiterjedésű, s az összeesküvők neki ajánlották fel a vezérséget, amit azonban nem fogadott el, pedig ezreket kínáltak mellé. A helytartó jelentést tett Forgách Antal kancellárnak, aki azzal a megjegyzéssel továbbította az ügyet Mecséry rendőrminiszternek, hogy valószínűleg az egész csak „mistificatio”. A rendőrfőnök azonban másként vélekedett, szakmai tapasztalata azt súgta, hogy a volt negyvennyolcas honvédtábornok „konfidensnek” ajánlkozik, s azonnal havi 100 forint „subventio”-t utaltatott ki számára. Asbóth 1863 májusában két Kossuth-levelet küldött Pálffynak, (egyiket neki címezték), mindkettőben szó volt egy titkos összeesküvésről. Asbóth ajánlkozott, kiutazik Torinóba és fölkeresi Kossuthot, hogy közelebbről is kifürkészhesse a forradalmi készülődést. Pálffy támogatta, a rendőrminiszter viszont ellenezte a tervet, valószínűleg félt, hogy Asbóth kisiklik a kezük közül.

Amikor december 17-én Budapesten és néhány vidéki városban, így Veszprémben is, megjelentek az *Országos Függetlenségi Bizottmány* falragaszai, Asbóth úgy látja, elkövetkezett az ő ideje. Ez már igazi összeesküvés! (Itt kell megjegyeznünk, hogy Budapesten összesen öt darab proklamációt ragasztottak ki.) A tábornok azonnal táviratot küld Pálffynak, amelyben beszámol az eseményről, majd egy hosszú levélben ajánlkozik, hogy az egész mozgalmat leleplezi. Asbóth ebben a levélben azt állítja, üzenetet kapott Klapkától, hogy közel van már Magyarország

felszabadulásának ideje, mert Victor Emmanuel és a forradalmi pártok Franciaországra támaszkodva megtámadják Ausztriát. Márpedig ebben a harcban ő, Asbóth Lajos is fontos feladatot kap majd, melyről természetesen a továbbiakban is szívesen tudósítja a helytartótanácsot. Szolgálataiért azonban azt kéri, folytatódik a levél, hogy 1848-ban birtokán elszenvedett mintegy 6000 forint kárát térítsék meg. Ezen kívül még 20 ezer forintra is igényt tart, mivel 1849-ben ekkora értékű Kossuth-bankót vettek el tőle. Továbbá kéri, hogy két sokat szenvedett lánya kapjon fejenként 10-10 ezer forintot. Havi szubvencióját pedig emeljék kétszeresére. Hivatkozik Károlyi és Eszterházy példájára, akik a forradalom után nagy uradalmakat kaptak. Az ő kérése szerény, pedig szolgálataival milliókat takarít meg az államnak, a császárnak pedig megmenti legszebb országát. Pálffy előterjeszti a tábornok igényeit Mecséry rendőrminiszternek, ő azonban azokat túlságosan magasnak tartja, mert „konfidens eddig érdemleges információt nem szolgáltatott”.

Nyilvánvaló, hogy Asbóth szinte semmi konkrétumot nem tud, de érzi, ha emelni akarja szolgálatai értékét, akkor jelentéseiben fokoznia kell az összeesküvés súlyát, növelni veszélyességének látszatát. Ezért a továbbiakban főként a katonai előkészületekre helyezi a hangsúlyt. Asbóth a többi között jelenti, hogy Beniczky Lajos volt honvédezredes szervezi a gerillákat Felső-Magyarországon: a Mátrában már 80 ezer fegyveres (!) és két üteg áll készenlétben. Tizenötezer felsővidéki és hasonló számú délvidéki szabadcsapattal, valamint 50 ezer fős reguláris hadsereggel lehet számolni. Asbóth jelenti továbbá, hogy Almásy levelet kapott Klapkától, melyet Victor Emmanuel olasz király és Visconti-Venosta külügyminiszter is aláírt. Ebben az állt, hogy a magyarországi felkelésre szükség van, s e célból mintegy kétmillió frankot (!) biztosítanak. (Tudjuk, hogy a valóságban az olasz kormány válasza sem méltatta az emigráció beadványait.)

Mecséry rendőrminiszter valószínűleg átlát Asbóth – valljuk be – eléggé amatőr mesterkedéseit, de azt is tudja, hogy részleteiben azért használhatók ezek a jelentések. Ezért azt írja Pálffy helytartónak, hogy ellentmondásokat talált a konfidens információiban, hiszen míg korábban csak szervezkedéséről beszélt, most meg egy katonailag is előkészített felkelésről. Jó lenne megtudni, honnan szerezte adatait, mert egy esetleges törvényes eljárás során írásos bizonyítékokra lesz szükség. Mecséry,

némi gúnnyal, azt is megjegyzi, hogy véleménye szerint nemcsak a bíróság előtt, de *a besúgáshoz is szükségeltetik a bizonyító anyag*. E kérdések tisztázására és a további tennivalók megbeszélésére elküldi Pálffyhoz a rendőr-minisztérium elnöki osztályának vezetőjét, Weber lovagot. Továbbá mellékel Asbóth részére 500 forintot (!).

Március 4-én Pálffy irodájában találkozik Weber miniszteri tanácsos, és Coronini tábornok, Budapest katonai parancsnoka, hogy értékelje az Asbóth jelentéseiből kibontakozó helyzetet. Pálffy azonnali letartóztatásokat javasol, mert egyébként, mint helytartó, nem tudja garantálni a város biztonságát. Weber aggályoskodik, szerinte kevés kilátás van arra, hogy a gyanúsítottaknál az esetleges házkutatások során elegendő bizonyító anyagot találjanak. A miniszteri tanácsos, aki – úgy látszik – jól ismerte a konfidensek lélekrajzát, jelenti főnökének, hogy a Pálffy által javasolt letartóztatásokat nem tartja indokoltnak. Főnöke, Mecséry rendőrminiszter, aki viszont talán arra gondolt, ha valakit ártatlanul lefognak, abból még soha sem származott nagyobb baj, de abból igen, ha a rebellis magyarok szabadon szervezkednek. Levelet írt tehát Pálffynak, hogy rendelje el a letartóztatásokat, de Asbóth is közöttük legyen, „így fedjék el áruló mivoltát”. Pálffy tehát utasítja Budapest rendőrfőnökét: haladéktalanul kezdje meg a letartóztatásokat. Worafka azonban, aki saját ügynökeivel már régóta figyeltette Almásyt, tudja, hogy az elsőszámú gyanúsított külföldön tartózkodik és csak március 15-én érkezik haza, ezért akkorra halasztja az akciót. Ha előbb kezdenék, véli, Almásy esetleg gyanút fogna és kint maradna. Ezért március 16-án reggel négy órakor tartóztatják le a három fővádlottat: Almásyt, Nedeczky és Beniczkyt, s őrizetbe veszik hét társukat is. Asbóthra március 21-én kerül sor. A letartóztatásokkal együtt a rendőrség házkutatásokat is tart, de ezek úgyszólván semmi eredményt nem hoznak. Almásynál találnak ugyan egy levelet a függetlenségi bizottmánytól, ez azonban fenyegető hangnemben íródott, így egyáltalán nem bizonyítja az együttműködést. Asbóth íróasztalán a gerilla-csapatok szervezésére vonatkozó kérdőívet lelnek, amelyet azonban valószínűleg maga szerkesztett. A katonai összeesküvés legfőbb „bizonyítékát” Beniczkynél találják: egy térképet, amelyen a felsővidéki megyéket rejtélyes piros pontokkal jelölték meg. Coronini Cronberg tábornok, a Budapesten

állomásozó osztrák csapatok parancsnoka szerint azonban ez egy „vasúti térkép” is lehet. Úgy látszik, főnökével szemben végül Weber tanácsosnak lett igaza.

A letartóztatások híre nagy fölháborodást keltett Magyarországon. Különösen a népszerű és fölöttébb óvatos politikus hírében álló Almásyról volt nehéz föltételezni, hogy vezető szerepet vállaljon egy osztrákellenes katonai összeesküvésben. Eötvös József és Kemény Zsigmond ünnepélyes nyilatkozatot tesz, mely szerint Almásy ártatlan. Jókai pedig azt írja, Kossuth és Almásy között olyan feszült volt a viszony, hogy már csak ezért is képtelen a vád. Mindenki azt találgatja, ki lehet az áruló. Először Almásy szolgáját gyanúsítják. Később, miután néhány év múlva a per vádlottjai kiszabadulnak a börtönből, s Beniczky Lajost rejtélyes körülmények között meggyilkolják (holttestét a Dunából fogták ki), az ő neve is fölkerül a gyanúsítottak listájára. Asbóth Lajosra, a 48-as honvédtábornokra, a feddhetetlen életű akadémikusra, aki könyvében oly kemény szavakkal vádolta Görgeyt árulással, senki sem gondolt. A terhelő adatokat évekig senki sem bolygatta. Mígnem 1865-ben Pálffy helytartó „a küszöbön álló politikai változásokra való tekintettel” arra kéri Mecséryt, hogy Asbóth feljelentő leveleit semmisítse meg. Pálffy ezt Budán, a helytartósági irattárban meg is teszi, ám Bécsben, a rendőr-minisztériumban – talán mert úgy gondolták, még szükség lehet rájuk – megőrizték azokat. Így bukkant az Asbóth-dossziéra az 1920-as években Steier Lajos újságíró, aki a Magyar Történelmi Társulat megbízásából egészen más témában kutatott a bécsi levéltárakban. Ő írta meg azután Asbóth Lajos árulásának történetét.

A per

Az Almásy-Nedeczky per aktáit ma is a budai várban székelő Hadtörténeti Levéltárban őrzik. A tetemes mennyiségű, mintegy 0,5 folyóméter iratanyag mind a mai napig nincs alaposan földolgozva. (Ebben meg, úgy látszik, Eötvös Károlynak lett igaza.) Tudjuk, hogy a kihallgatási jegyzőkönyvek a katonai törvényszéken készültek. A nyomozást Coronini Cronberg tábornokszernagy vezette, aki március 26-án írta meg első jelentését Crenneville-nek, a császár főszárnysegédjének. Az osztrák tábornok nyíltan bevallja, hogy az addigi kihallgatások eredménytelenül jártak, a vádnak egyelőre semmiféle bizonyítéka nincsen. Valamennyi gyanúsított tagadta bűnösségét, igaz, Asbóthot még nem hallgatták ki.

Az előzetes vizsgálat június közepére fejeződött be. Coronini június 26-án terjeszti fel összefoglaló jelentését a főhadsegédnek. Ebből kitűnik, hogy „az összeesküvés két konspirációs szálból szövődött össze”. Az egyik mozgalom élén Nedeczky állt. Ő Kossuthtól kapta az utasítást a proklamáció terjesztésére és a gerilla-harc megszervezésére. Nedeczky munkáját Lángh Ignác pesti ügyvéd segítette, aki azonban a letartóztatások megkezdésekor föbe lőtte magát, mert sejtette, hogy árulás történt. Nedeczky azt vallotta, hogy a függetlenségi bizottmány nevében Lángh küldte a fenyegető leveleket Pálffy-nak, Almásynak (ezt a házkutatás során meg is találták) és Beniczkynek, valamint a békülékeny, a kiegyezésre hajlamos lapoknak. Nedeczky „bevallotta” azt is, hogy ő kérte föl Asbóthot a gerilla-szervezés terveinek kidolgozására, aki erre *írásbeli megbízást* kért. (Vajon miért? Talán így akarta növelni a rendőr-minisztériumban szolgálatainak az értékét?). Az írásbeli megbízást Lángh, Kossuth nevében, meg is adta. (Hogy valóban így történt-e, azt Lángh halála miatt nem lehetett bizonyítani.)

A konspiráció másik szála Almásyhoz és Beniczkyhez vezetett. Coronini jelentésében közli, hogy Beniczky elmondta, 1862-ben fölkereste a határozati párt vezetőit, s kérte, vegyenek részt egy fegyveres felkelés előkészítésében. (Valószínűleg ezt Coronini maga sem gondolta komolyan.) A határozatiak azonban elvetették a javaslatot és a passzivitás mellett döntöttek. Beniczky szerint, Almásy még 1863-ban is visszautasította, hogy egy „Auszttria-ellenes agitáció” szervezéséért 300 ezer forintot bocsássonak a rendelkezésére. Almásy azonban később mégis elhatározta, hogy kilép a passzivitásból és Beniczkyt bízta meg a szervezéssel. Beniczky „bevallotta” még, hogy ő szervezte be Sebes Emil volt honvédőrnagyot, aki azonban a Nedeczky-féle frakciónak is tagja volt. Így Asbóth, aki Sebessel közeli kapcsolatot tartott fenn, beférközött az Almásy-Beniczky szárnyba is. Asbóth azt vallotta hogy többször találkozott Almásyval, aki óva intette őt Nedeczkytől és saját mozgalmá számára akarta megnyerni. Asbóth szerint Beniczky és Nedeczky többször tárgyaltak egymással a két frakció egyesülése érdekében, de mindannyiszor megállapították, hogy ennek legfőbb akadálya az, hogy „Almásy Kossuthal szemben barátságtalan álláspontot foglal el”. Ennek ellenére azért leszögezték, így Asbóth, hogy mindkét frakció igényt tart az Olaszországból küldendő pénzre és fegyverre.

A perben elhangzott vallomásokot olvasva nehéz kibogozni, ki kivel tartott, kit szervezett be, és kit vélt árulónak. Mindenesetre az elég nyilvánvaló, hogy Almásy ellen szinte semmi terhelő bizonyítékot nem tudtak fölmutatni. A bíróság tanácsalanságát bizonyítja, hogy őt először fel is mentették az összeesküvés vádja alól. Legtöbb terhelő adat Beniczky és Nedeczky ellen merült fel. Ezek azonban főként Asbóthtól származtak. Nehéz megállapítani, hogy Asbóth csupán regisztrálta-e az összeesküvést vagy maga is *inspirálta* azt. Tény, hogy a bíróság előtt csak ő tett hosszú, kimerítő vallomást. Néhány hónap múlva szabadlábra is helyezték. Almásy mindvégig tagadott. Beniczky viselkedett a legellentmondásosabban. (Valószínűleg ezért terelődött később reá az árulás gyanúja.) Előbb tagadott, később Asbóth terhelő vallomása nyomán igyekezett magát tisztára mosni. Arra hivatkozott, hogy ő már 1860-ban memorandumot intézett Albrecht főherceghez, az akkori helytartóhoz, s ebben az osztrák-magyar kiegyezés szükségességét fejtegette. Valóban nyoma maradt, hogy a helytartó továbbította a memorandumot a rendőrminiszternek, aki viszont – szokása szerint – azt ajánlotta, hogy a szerzőt használják fel a pesti politikai összejövetelek kikémlelésére. (Asbóth is hasonlóan kezdte besúgóí pályafutását.) Beniczky védekezését a bíróság nem nagyon méltányolta. (Talán éppen azért, mert ő megállt félúton?)

1864. február 6-án hirdettek ítéletet. Beniczkyt és Nedeczkyt kötélt általi halálra ítélték, Almásyt húsz évi börtönre. Később a két halálos ítéletet is börtönbüntetésre változtatták. Az év végén a császár úgy döntött, hogy a „konspirátoroknak” nem kell fogházban letölteniük a büntetésüket, hanem internálja őket, ami azt jelentette, hogy nem hagyhatják el lakóhelyüket. Almásy esetében azonban kivételt tett, őt „becsületszó ellenében” elengedte Karlsbadba, hogy ott gyógykezeltesse magát. Végül 1867. február 7-én valamennyi elítéltnak megkegyelmezett. Worafka budapesti rendőrfőnök azonban továbbra is figyelemmel kísérte őket. Egy újabb konfidens – vajon ki lehetett? – jelentette, hogy „az amnesztiával szabadult összeesküvők hevesen panaszkodnak a dúsgazdag Almásyra, mert az minden pénzbeli támogatást megtagadott tőlük”.

Almásy 1882. november 1-én hunyt el Budapesten. Halálakor Heves vármegye ünnepélyes tanácsülésen emlékezett meg szülöttjéről. Egy díszes memorandumot is

kiadtak, amelyben a többi között ezt olvashatjuk: „Amikor kiszabadult a fogságból, teljesen visszavonult a közéletől, s csendes magányában, hol csak hű (!) neje virrasztott szenvedései fölött, végezte nemes, nagy eseményekkel átszőtt, s nagy viszontagságokkal terhes életét.”

*

Az összeesküvés bonyolult cselekménye, a teátrális gesztusokból szövődő, felcserélhető szerepek kavalkádja némiképpen világosabb lesz, ha figyelembe vesszük a bécsi belpolitika erőviszonyait is. Tudjuk, hogy Forgách kancellár Asbóth „forradalmi híradásait”, egyszerűen „misztifikációnak” tartotta. A per végeredménye őt igazolta, ám ennek bevallása bizonyos kormányköröknek egyáltalán nem állt érdekében. Schmerling miniszterelnök szeretne volna egységesítő törekvései elől az utolsó akadályt is eltávolítani. Ez az akadály pedig szerinte a félig független magyar törvényhozás volt. Az Almásy-Nedeczky összeesküvés híre tehát kapóra jött a miniszterelnöknek. Így érthető a miniszterek felemás viselkedése is. Mecséry például – bár nyilván átlát a botcsinálta besúgó mesterkedésein – Asbóthot rendszeres, igaz elég szerény, szubvencióban részesíti, s megpróbálja rászorítani, hogy egyre súlyosabb, terhelő bizonyítékokat szerezzen (vagy inkább kreáljon?).

Schmerling (a képen) a perrel is bizonyítani akarja a magyarok rebellis természetét, amellyel végképp eljátszották Öfelsége bizalmát és az önálló, alkotmányos kormányzásra való jogukat. De a császárnak sem volt éppen ellenére egy kis rebellió, így megint tanújelét adhatta kegyességének, hiszen a pernek az öngyilkos Lánghon és a menekülés közben agyonlőtt Sebesen kívül más halálos áldozata nem volt. Schmerling úgy gondolta, hogy a perrel egy csapásra két célt is elérhet: Pesten rövid időre megszabadulhat a legnépszerűbb ellenzéki politikusoktól, Bécsben pedig végre menesztheti Forgách kancellárt, akiben központosító törekvéseinek fő akadályát látta. A császár azonban, aki 1862 végén bízta meg Apponyit, hogy készítsen emlékiratot a kiegyezés lehetőségeiről, az utolsó

pillanatig védte Forgáchot. Schmerling viszont bízott benne, hogy egy látványos perrel végül az uralkodót is jobb belátásra bírhatja. Nem tévedett. Amikor 1864 tavaszán Forgách megbetegedett, az uralkodó azt üzenté neki, hogy mondjon le. Forgách cáfolta ugyan betegségének és távozási szándékának hírét, ez azonban már nem mentette meg. A császár április 22-én – igaz, rendkívül kíméletesen – „sikeres munkálkodásának elismerése mellett, ideiglenesen nyugalomba helyezte”. Utódjának pedig azt a gróf Zichy Hermann Vas megyei főispánt nevezte ki, akit néhány évvel korábban a helytartó mellett betöltendő elnökhelyettesi állásra sem tartott méltónak. Így azután a kiegyezés előtti (egyébként utolsó) Habsburg-ellenes összeesküvés végső soron Schmerling központosító törekvéseit szolgálta.

Pajkos kor

Egy meleg, nyári éjszaka Mikszáth Kálmán a Kálvin téren, a Báthory kávéház teraszán néhány „belvárosi úr”, közöttük egy országgyűlési képviselő társaságában üldögélt. Amikor meglátta az arra sétáló Krúdy Gyulát, a *Magyarország* fiatal újságíróját, odaintette. Mikszáth az idő tájt a *Pesti Hírlap* fölkerésére regényét akart írni Krúdy Gyula nagybátyjáról, Krúdy Kálmánról; talán ezért ültette akkor maga mellé a *nyíri rokont*. „Tudjátok – mondta akkor a tanúk szerint Mikszáth, miközben fázósan fölgyűrte felöltője gallérját –, a hatvanas évek színészkedő világáról fogok írni. Hiszen akkoriban mindenki színész volt, mégpedig rossz színész. A nemzet beleunt már az elnyomatási kor sivárságába, unalmába, egyhangúságába..., és ezt senki sem merte bevallani, mert komédiások voltunk. Ugyan ki merészelt volna *honfibú* nélkül mutatkozni az utcán vagy társaságban? Pedig már a manónak sem kellett a honfibú... A szemek könnybe borultak Komárom, Kufstein, Olmütz említésekor. De már nem égettek azok a könnyek. Hiszen a börtönök félig-meddig már üresek voltak. Könnyeztünk, mert hazafias kötelesség volt a könnyezés... Nem tudom, hogy a Krúdy Kálmán alakját jól választottam-e meg hozzá? Hiszen ő is csak áldozata volt a komédiás kornak. Pajkosnak kellett lennie, mert szerepe azt rendelte.”

*

Lónyay Jánosné – a későbbi miniszterelnök, Lónyay Menyhért anyja – 1861. január 6-án a többi között a következőt jegyezte naplójába.

„A hírneves Krúdy Kálmán gerillavezér és rablókapitány ma velünk ebédelt és az éjszakát is fedelünk alatt töltötte. Krúdy az elmúlt hetek alatt a szomszéd megyékben tartózkodott és merész fellépéséről, zsarolásairól sokat beszéltek. Ezért, bár más néven mutatta be magát, kilétét mindjárt gyanítottuk. Az egész napot sajátos kedélyhangulatban töltöttük, hanem legkevésbé sem féltünk tőle. Reám nem tett kellemetlen benyomást és midőn jól szemébe néztem, ezt gondoltam: Kár érte!...

Bár egészen modortalan, van valami megnyerő határozott fellépésében, s nyersesége, parancsoló beszédmodora legkevésbé sem sértő; tekintetéből merész bátorság sugárzik, nyílt homloka észre és értelemre utal, mosolya kissé gunyoros és megvető, hanem a kegyetlenségnek nyomát sem tudtam arc kifejezésében felfedezni. Miután Józsi fiam elment, arról beszélt, hogy önkéntes csapatokat fog állítani, s ezekkel Oláhországon keresztül Garibaldihoz csatlakozik. Mostani körútjának az a célja, hogy hadi vállalkozásához minél több pénzt gyűjtsön.”

A gerillavezér ezután felszólította a házigazdát, hogy kövesse a zászlót, s mikor az vonakodott ezt megtenni, ráförmedt: „Ki karddal nem szolgál a szabadság szent ügyének, tegye ezt pénzzel! Adjon 200 forintot!” Lónyayné szerint fia *természetesen* azonnal fizetett. Az eset egyébként olyan mély nyomokat hagyott a ház úrnőjében, hogy még lánya naplójának idevonatkozó részeit is idézi. Ebből megismerhetjük a „rablókapitány” egy másik csínytevését is, mellyel ő maga dicsekedett el. Ezúttal Pallavicini Roger ögróft tanította tisztességre. A gróf háznépével nagy disznótorra készülődött, s híre járt, hogy ebből az alkalomból két hízóját Kossuthnak és Szemerének nevezte el, ezen pedig a házban sokan nevettek és élceskedtek. Mikor azután a díszes vendégsereg vacsora után a szalonban teázott, Krúdy Kálmán néhány emberével ott termett, s a házigazda Wertheim-kasszáját éppen ötezer forinttól szabadította meg. Az összeget Kossuth, Szemere, és a magyar szabadság nevében megköszönte, majd angolosan távozott.

A Lónyay-lány arra is emlékezett, hogy mikor aznap este testvére és a „vendég” kiment az udvarra, a haramia azt mondta, tudni akarja, őrt állnak-e emberei s ezért fütttyentett egyet, mire minden irányból rögtön kettős füttyszóval feleltek. Krúdy megnyugodott, s közölte, most már lefeküdhetnek, mert hívei résen állnak. Úgy látszik, nem eléggé... Lónyayné lánya naplójához még hozzáfűzi, pár héttel később a lapokban olvasták, hogy Krúdy Kálmánt az országúton az üldözésére kirendelt dragonyosok körülvették, s mikor menekülni akart, agyonlőtték. Lónyayné így fejezi be visszaemlékezését: „Bevallom, hogy én részvéttel és sajnálattal gondoltam e rendkívüli emberre, kit haramia volta dacára nagyszabású gondolatok vezettek; szerette hazáját, gyűlölte, üldözte nemzete ellenségeit, elnyomóit, Hozzá méltóbb halál lett volna Garibaldi zászlója alatt elesni, a csatatéren elvérezni.”

Mikszáth „pajkos regényét”, *A Krúdy Kálmán csínytevéseit* 1899. június 25-én kezdte el közölni a *Pesti Hírlap* vasárnapi tárcarovata. A szerkesztőség beköszöntője nem sokat árult el a folytatásos elbeszélésről, mégis nagy várakozás előzte meg. Valószínűleg éppen a figura sokszínűsége, „regényessége” keltette fel az érdeklődést. Krúdy Kálmán alakjában ugyanis, sokan így gondolták, a ponyvára kínálgató betyárromantika, a nemesebb érzelmekkel, a hazaszeretettel és osztrákellenességgel keveredhetett. A regényben azonban – a várakozások ellenére – nyoma sincs titkos ellenállásnak, Garibaldinak, és gerillaharcnak. Van viszont némi betyárromantika, de ezt meg mintha macskakörmök kézé szorította volna az író. És van még – igaz, pókháló finomságú, de mindent átszövő – erotika. Ez ugyanis az lehetett, ami, ebben nem kellett hazudni. Vajon hová tűnt a nemzeti ellenállás tüze?

„A betyárokat, akikkel egykor nem bírt a vármegye, elűzték a literatúrából a bűnös asszonyok.” Ez az elbeszélés első mondata, Mikszáth ezután – miként szokása volt – komótosan bemutatja a szereplőket. Ám ahogy Balassa Antalhoz ér, akit később Krúdy Kálmán oly csúful megtréfált, mintha elveszítené mesélő kedvét. Hiszen ez az ifjabb Balassa „olyan, akárcsak a burkus bérlő vagy valamelyik városi írnok, aki vasárnap kikölcsönöz egy nyerges lovat”. Unalmas! Mikszáth hirtelen át is vág egy másik keréknyomra: „Hej, láttátok volna az öregget, mikor Gyarmatra ment! Milyen más volt még akkor, a só is sósabb volt még akkor!” S már meséli is az *öreg* Balassa csínytevését, s halljuk, ahogy a bajusza alatt kuncog is hozzá.

Amikor az öreg Balassa fogadott Petrással, a mogorva kékkői szüccsel, hogy egy esztendő alatt tönkreteszi a konkurenciát... Meg is vette Kripuskától annak mind a száztiz csodaszép ködmönét. Balassa azután minden leányt megajándékozott eggyel, akit azért küldtek el hozzá, hogy gyakorolja rajtuk a *jus primae noctist*. Nem telt bele egy év, s máris elterjedt a környéken, hogy csak az a lány visel Kripuska-féle ködmönt, aki a kékkői nagyúr szeretője volt. (Nem is az a baj, hogy az volt, de miért kell ezt ország-világ tudtára adni.) Kripuska tönkrement, Petrás pedig elveszítette a fogadást... „Hát ilyen kopottas léhaságokon mulat a mi népünk – teszi hozzá Mikszáth –, s nem mond francia könyvekből szopott elmés epigrammokat, ahogy azokat az elbeszélő írók adják a szájába, sem pedig nem énekel minduntalan népdalokat, ahogy a

színművek mutatják – a jókedve mézét elcsöppenti a maga módja szerint, néha együgyűen, néha illetlenül, ahogy éppen telik.”

Pajkos kor. A betyárkapitányok megunták már a gerillaharcot, inkább asszonyokra vadásznak, s a literatúrában is léhaságok, csínytevések helyettesítik a komoly, hazafias tartalmakat. Milyen volt hát valójában Krúdy Kálmán, ez a gyors kézzel fölvezetett, kissé elnagyolt, regényes, nyalka hős? Ezt kérdezték többen is, mikor a *Pesti Hírlap* befejezte a folytatásos elbeszélés közlését. A szerkesztőség, mint az egyik legilletékesebb tanút, fölkerítette Krúdy Gyulát is, hogy írja meg nagybátyjáról a családi mende-mondákat. Krúdy szerint nagybátyját a kor tette pajkossá. Az a világ, amelyben csak „szavalni szerettünk, danolni hazafiasan és emígy ápolgatván a nemzeti érzéseket: adót fizetni nem akartunk és magyar nadrágban jártunk... Egyébként könnyen lehetséges, hogy Kálmán bácsi bévülről egy szomorú, töprengő, bánatos ember volt.”

*

Ha már most – minden „regényesítési szándék” nélkül – csak a korabeli hivatalos közleményeket vesszük alapul, megtudhatjuk, hogy Krúdy Kálmán 1817 táján született. A szabadságharc kitörésekor beállt katonának, az 50-es évek elején szülőföldjén, Nógrád hegyeiben bujkált. Többször elfogták, de mindig sikerült megszöknie. K. K. utolsó napjairól a *Magyarország* 1861. december 4-i számában, a lap balassagyarmati tudósítója számolt be. „Az országszerte ismert gonosztevő nincs többé. Augusztus 17-én a jászteleki pusztán *egy leánykán elkövetni szándékozott erőszak* miatt üldözőbe vették. Az üldözést Diószegi Tádé megyei csendbiztos vezette, ki a tettest Szokolán el is fogta. A haramia azonban börtönbe kísértetése alkalmával a jenei erdőségbe akart menekülni, de nevezett csendbiztos pisztolyával megsebesítette. Így hozatott a börtönbe, hol tökéletesen kigyógyult. Minthogy pedig a sok büntényen kívül Vácon három igen fiatal leánykán elkövetett erőszakkal is vádoltatott, ezért Paczolai Narcisz főcsendbiztos a hírneves kalandort szoros őrizet mellett Vácra kísérte... K. K. azonban a Jásztelekről Vadkertre vezető országúton újra meg akarta kísérelni a szökést, s az országút mellett fölhalmozott kövekkel rátámadt kísérőire, ám ekkor Namen Gusztáv pandúrtizedes pisztolyával agyonlőtte.”

Szabadsághős vagy köztörvényes bűnöző? Krúdy Kálmán kalandos sorsában a korszak különös tüneményét érhetjük tetten, amint a vérbe fojtott szabadságharc után a föl-fölparázsló nemzeti ellenállás és a köztörvényes bűnözés kibogozhatatlanul összekuszálódott.

A titkos záradék

Miután a tisztelt ház 1867. május 29-én a részletes vita után 209:89 arányban 83 tartózkodással elfogadta a „közösügyi törvényt”, I. Ferenc József osztrák császár magyar királlyá koronázása elől elhárult az utolsó akadály is. Hosszas egyeztetés után a koronázási ünnepséget június 8-ra tűzték ki. Még mindig nyitott kérdés maradt azonban, hogy ki helyezze Ferenc József fejére a magyar koronát. Zichy Antal Deák-párti honatya naplójából tudjuk, hogy „a klubban is felvettették a kérdés, s a jelen voltak egyhangúlag Deák Ferenc nevét kiáltották. Az öregúr azonban egészen kikelt magából, nekiveresedett, s oly határozottan elutasítá e tisztelet magától, hogy azon esetre, ha mégis ráerőltetnék, képviselői mandátumának letevését is kilátásba helyezte. Engedni kellett, s határozatba ment, hogy gr. Andrássy Gyula fogja a nádori teendőket a koronázásnál teljesíteni.”

A naplóíró képviselő, miként a korabeli közvélemény, de általában az utókor is úgy értékelte, hogy Deák visszahúzódó, minden ceremóniától irtózó, puritán természete miatt maradt távol a június 8-i eseményektől. Elgondolkodtató azonban, hogy Deák nemcsak magát a koronázási aktust nem vállalta, de el se ment az ünnepségre. Aznap ki sem mozdult a Angol Királynő-beli szobájából. Később is egyre ritkábban. Deák, aki annyi energiát áldozott a kiegyezés politikai előkészítésére, közjogi kimunkálására, nagyon jól tudta, hogy a koronázás, habár díszes ceremóniával jár együtt, fontos közjogi aktus is. A két ország történelmi megbékélése, „kiegyenlítődése” mégis csak az ő elképzelése szerint zajlott. Vagy mégsem? Lónyay azt írja naplójában, hogy csak „fő vonásokban” tájékoztatta Deákot bécsi tárgyalásaikról. Vajon miért csak *fő vonásokban*? Andrássy pedig, amikor a pártkörben ünnepélyesen bejelentette, hogy Bécsben megegyeztek a császárral, a kiegyezést méltató beszédéből egyszerűen kihagyta az „öregurat”. Mi ez, feledékenység? Titkos egyezség?

Ezt a titkot olyan jól őrizték a mindenkori magyar kormányok és politikusok, hogy csak 1897-ben – egy képviselői elszólás következtében – pattant ki, de utána megint hat évtizedre feledésbe merült, s csak az 1960-as évektől vált – legalább is a történészek között – ismertté. Kiderült, hogy Ferenc József előbb Andrássyval (a leendő miniszterelnökkel), akivel a legbensőbb viszonyban volt, később Lónyayval (a pénzügyminiszteri poszt várományosával) elfogadtatta a kiegyezés „titkos záradékát”, a király „előszentesítési jogát”. Ez azt jelentette, hogy a kormány vagy bármelyik miniszter csak akkor nyújthatott be az országgyűléshez törvénytervezetet vagy határozati javaslatot, ha azt a király előzetesen jóváhagyta. Deák valószínűleg február 26-án Lónyaytól értesült az előszentesítési jog elismeréséről. (Lónyay naplójának nyomtatott szövegéből a szerkesztő kihagyott egy részt. Amikor később a kutatók ellenőrizni akarták, valójában mi is szerepel az eredeti kéziratban, kiderült, hogy az inkriminált oldalak szörén szálán eltűntek az Akadémia kéziratárából.)

Deák a modern európai parlamentarizmus „megátalkodott” híve volt, s mint az ország legjobb közjogásza, igyekezett olyan konstrukciót kidolgozni, amely – ebben is bízott – megszelídítheti a Ferenc József-i abszolutizmust, s a perszónalunio működését végső soron szigorúan parlamentáris formák közé szorítja. A királynak biztosított előszentesítési jog viszont alapjaiban kérdőjelezte meg azt a megállapodást, amit ő 1848 szellemében akart megkötni; joggal tartott tőle, hogy így a parlamentarizmus csupán látszat lesz, s bohócati jelleget ölt majd. Kérdés, ha Deák februárban értesült a király előszentesítési jogáról, az utolsó pillanatban miért nem akadályozta meg a „közösügyi törvény” elfogadását, hiszen biztos parlamenti többség birtokában ezt megtehetette volna. Valószínűleg Krúdynak van igaza, amikor azt írta: „a nemzet beleunt már az elnyomatási kor sivárságába, unalmába, egyhangúságába, élni akart, politizálni akart, pedig még mindig azzal hitegették, hogy a bánattól, a keserűségtől, a fájdalomtól nem szabad életre kelnie”. A „nemzet” ki akart egyezni Ausztriával, s mivel Deák azon ritka politikusok közé tartozott, akik nemcsak arra figyeltek, hogy mit akar, hanem arra is, mit *érez* a többség, úgy vélte, a kiegyezés folyamatát nem lehet, s nem is szabad megállítani.

Június 8-án elindult hát a koronázási menet a budai várból a Mátyás templomba, ahol Andrássy Gyula miniszterelnök megtette, amit meg kellett tennie. Ferenc József pedig, immár koronás főként, állandó harangzúgás közepette elindult a várból Pestre, a Lánchíd előtti térre, hogy fölhágjon az ország különböző tájainak földjéből összehordott koronázási dombra, s a négy égtáj felé tett kardvágással jelezze, bárhonnan érkezzen is az ellenség, ő megvédi az országot. Díszruhába öltözött zászlósurak, főrendek, lóhátra kapott püspökök, és megyei bandériumok kísérték. Lónyay pénzügyminiszter ez alkalomból aranypénzt szórt a nép közé. Csak Deák nem mozdult ki a szobájából. A külföldi tudósítók szóvá is tették, hol maradt az öregúr, egyesek bojkottról cikkeztek, de a hazai közvélemény gyorsan megbékélt az események illetén alakulásával.

A koronázást követő napon Ferenc József amnesztiát hirdetett: hazatérhettek az emigránsok, és többségük élt is ezzel a lehetőséggel. Még Klapka is megjött, aki pedig nem sokkal korábban Ferenc József ellen akarta vezetni légióját. Kossuth elszigetelődött, külföldi magányánál csak Deák „honi magánya” volt nagyobb. Deák nem beszélhetett róla, pedig már tudta, a kiegyezés közjogi taposómalmában a haza legjobb energiái pocsékolódnak majd el, miként azt később Bibó az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelemben* olyan világosan megfogalmazta. A mai közéletben (nemcsak a parlamentben) tapasztalt, egyre riasztóbb méreteket öltő obstrukció gyökerei is nyilvánvalóan ide nyúlnak vissza. Deáknak akkor egyetlen lehetősége maradt, hogy kifejezze végső kétségbeesését: nem ment el a koronázásra. Ez bizony, bárhogy szépítsük is, „halálos sértés” volt. Ferenc József annak is vette, s kilenc évvel később meg is torolta azzal, hogy ő pedig Deák temetésére nem ment el.

Az udvari költő

Amikor Jókai 1898-ban összeállította a Révai testvérek kiadásában megjelenő életmű sorozatának 96-ik és 97-ik kötetét (legújabb kiadása: Unikornis, 1997.), a válogatásnak a sokat ígérő *Életemből* címet adta, s zárójelbe még azt is odaírta: „igaz történetek, örök emlékek, humor, útleírás”. Ha személyes történeteket, bizalmas emlékeket várnánk, csalódnunk kell, viszont annál többet megtudhatunk a királyi családhoz fűződő kapcsolatáról. Mikszáth szerint Jókai 1867 nyarán, a koronázási ünnepségek tiszteletére rendezett fogadáson találkozott először a királynővel. Erzsébet szólította meg az író, s „éppen folyó regénye”, a *Szerelem bolondjai* felől érdeklődött: hosszú lesz-e még, és mikor jelenik meg önálló kötetben is? Jókai, akit igen meghatott ez a „nyájasság”, kérte a királynőt, ha műve könyv alakban is megjelenik, személyesen nyújthassa át. Az engedélyt megkapta, s a találkozóra rövidesen sor is került. „A felséges asszony felette szíves volt hozzá, több mint egy félóráig beszélgetett vele, megmutatta neki kis, kézen ülő leánykáját, Mária Valériát, s megbiztatta, hogy vegye ő is a karjaira.” Ez megtörtént, ami atyai (vagy inkább nagyatyi) érzéseket ébresztett az íróban.

Hasonló találkozókra ezután gyakran sor került. A koronázási táncestélyen történetekről *A lélekidomár* elején számol be. Főként „a gazdag büfé” leírásával és ennek praktikus, „sarkantyút kímélő” megközelítési módjaival foglalkozik. *A királyi estélyent* azzal kezdi, hogy bemutatja barátját, Zichy Nándort, akivel annak idején „együtt ballagott a börtönbe”. Jókait mint szerkesztőt, Zichyt mint szerzőt a Honban megjelenő, Schmerling rendszerét bíráló „nemzetgazdasági” cikkért állították haditörvényszék elé, és „csendháborításért” három havi börtönre ítélték. (Ez Pálffy Móric helytartó találmányai közé tartozott: a bűntény minősítését leszállította – csak semmi mártírkodás –, a büntetési tételeket viszont fölemelte.)

„Boldog idők voltak azok! – sóhajt Jókai. – Mikor elloptuk a tömlöcből magát a prófust, s kinn a Svábhegyen olyan jót tettünk magunkkal, egy-két palack siller mellett, hogy alig találtunk vissza porkolábostól a tömlöcbe. A generális meg azalatt odament, meg akart bennünket látogatni, aztán nem talált senkit, aztán összeszidta a platzkommendánszt. A platzkommendáns aztán, mikor megkerültünk, feljött hozzánk,

félóráig anekdotázott, s akkor azt mondta: »El ne felejtsék önök, hogy én most önöket megdorgáltam.« Csak egy hónapig tartottak e szép napok, a többire amnesziát kaptunk.”

Jókai, mintha csak egy divatlap tudósítója lenne, szívesen bíbelődik a királyné ruházatának aprólékos leírásával. „Karcsú tündértermetén az ősmagyar hölgyviselet, fekete bársony vállfüző, arany csipkéekkel, elől szélesen kifűzve gyöngysorokkal, rózsaszín csokros ujjakkal, szőke göndör fürtös fején fejedelmi pompával eszményített magyar főkötő... A gyöngysorok fényüket veszítik keble hevétől, tekintete elhomályosítja még koronája fényét is; nem a királynét látjuk benne, nem a nőt, hanem a nemtőt. Ezt mindenki mondja: ez közlemény, nem hízelgés.” De hallgassuk inkább a királyné és a szüziiesen szerelmes udvari költő párbeszédét!

– Régen láttam önt. – Én pedig mindig magam előtt látom felségedet azon pillanat óta, midőn megadatott a kegy szerény munkámat felségednek átnyújthatni. – Ön azóta is sokat dolgozott. – Azt hiszem, hogy porszemeket hordok vele hazám épületéhez. – S ön mentül többet ír, nekem annál többet kell olvasnom. – Felséged az irodalom pártolásában is első asszonya nemzetünknek.

Jókai valószínűleg ugyanezt a találkozást örökíti meg egy másik írásában is, amelynek ezt a címet adta: *Az udvari bálról*. Ezúttal azonban magáról szemérmesen csak harmadik személyben beszél. „A királynő a jelenlévők mindegyikével hosszasan beszélgetett – kizárólag magyarul –, Jókai Mórt azzal szólítja meg, hogy »nagyon régen nem láttam önt«, mire önkénytelen volt az író válasza: »nekem pedig úgy tetszik, fölségedet látva, mintha az évek visszafelé folynának; fölséged arcán népeinek imája látszik«... (Majd) a királynő arról tudakozódott, hogy micsoda művön dolgozik J. most?”

Ezen a fogadáson (vagy egy másikon) szóba került még közöttük a balatoni és a gödöllői táj szépsége, a szabad levegőben, a napfényben és a lovaglásban rejlő gyógyerő, s az egészséges étrend, amely – legalább is a felséges asszony szerint – főként húsféléből áll... Az író sem a királyné, sem „Rezső trónörökös” és felesége, Stefánia alakjáról nem sajnálja az aranyport. Jókai, nem túl nagy emberismerettel, főként a trónörökös hadvezéri képességeit magasztalja, Stefániáról pedig minduntalan megállapítja, hogy „arcáról sugárzik a boldogság”. Érdekes a trónörökös és Jókai

beszélgetésének azon részlete is, amelyikben Rudolf megtudakolja, X. író nem szélsőbali-e. Mire Jókai így válaszol: „Felséges uram, mondám, nálunk még a szélsőbal is a lojalitásnak a mintaképe, s amit nálunk szélbálnak neveznek, az Franciaországban konzervatívnak is megjárna. Nálunk minden párt hű és becsületre méltó.”

Jókai nemcsak a könyvekben kedvelte a regényes fordulatokat: 74 éves korában, két évi titkos kapcsolat után, feleségül vette a 20 éves színésznőt, Grósz Bellát

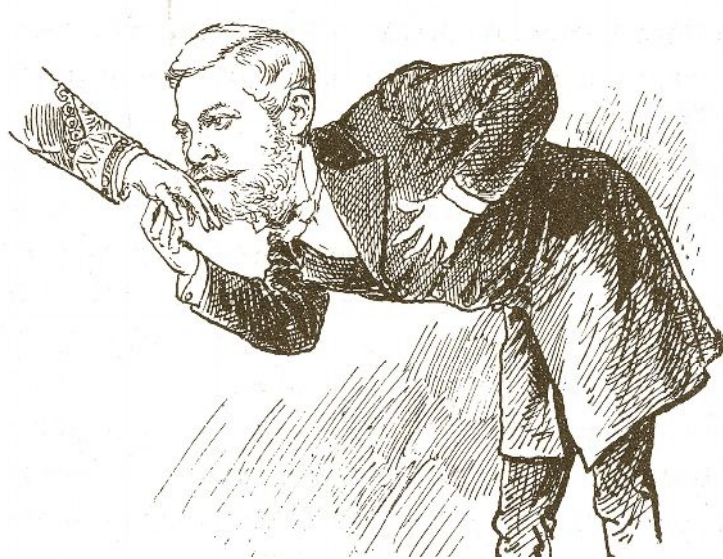
Mikszáth írja: „mint ahogy a napfény kicsalja a földből a mélyen benne rejlő csírákat”, a leereszkedő királyi kegyesség is előhívta Jókai „hiperlojalitását”, ami végső soron valószínűleg a királynő iránt érzett plátói szerelmében gyökerezik. Mindenesetre, ha korábbi írásait, például a 1849. április 14-én, a trónfosztás napján

megjelent publicisztikáját vagy „a magyar függetlenségi harc hőskölteményét”, *A kőszívű ember fiait* összevetjük a királyi családról írt későbbi hőskölteményeivel, szembetűnő az ellentmondás. Nyilván Jókai is érezte ezt, de azt is tapasztalta, hogy a népszerűség, ami számára éltető közeg volt, s a legfelső körök jóindulata, ami nélkül nemcsak az írói életmű nem épült tovább, de például *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben* 24 kötete sem készülhetett volna el; egyszóval önmítosz-építésre szükség van, s ennek leghatékonyabb eszköze, ha önmagunkat egy-egy fontos személy (vagy éppen a Legfontosabb Személyek) alakjával fonjuk össze.

Jókai humort is ígért a kötet elején, ezzel azonban csínján bánik. Talán nem tévedünk, ha *A királyi estélyen* című írásban viszont az önirónia nyomait véljük felfedezni. Miután a királyi pár visszahúzódott, a vendégsereg az étterembe özönlik, s nekiesik a büfének. „Hajdanában a szultánoknál az volt a mérlege a kedvenc sereg, a *janicsárok* (vö. a szónak a sajtóban használatos *szolgalelkű áruló* jelentésével) jó vagy rossz kedvének, hogy a feltálat »piláfot« siettek-e elfogyasztani, vagy otthagyták? Meg lehet nyugtatva öfelsége: úgy még janicsárok piláfot soha el nem pusztítottak, mint az ő hívei.”

Kézsók

1885. május 2-án nyitotta meg kapuit a Városligetben a Budapesti Általános Országos Kiállítás. Fontos esemény volt, a tíz évvel későbbi millenniumi kiállítás főpróbája. Maga Rudolf trónörökös vállalta a védnökséget. A kiállítás hat hónapig tartott nyitva, nemcsak a hazai, de a külföldi látogatók körében is nagy népszerűségnek örvendett. 1885. november 4-én zárta kapuit. A záróünnepségen beszédet mondott Széchenyi Pál földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter és a trónörökös is. A korabeli sajtó tudósításaiból tudjuk, hogy miután Rudolf befejezte beszédét, kezét nyújtott a miniszternek, ám az „mély meghatottságát nem volt képes titkolni, s egy hirtelen mozdulattal kezét csókolt a trónörökösnek.”

Korabeli karikatúra

Az ország, ahogy az jelentős eseményeket követően gyakran megtörtént, pártszimpátiák mentén szétszakadt. Az ellenzék *bizantinizmust* emlegetve hevesen támadta a minisztert. Verhovay Gyula – a *nemzeti kézcsókról* – később egész kis esszét rögtönzött. „A ki bámulat nélkül tud átsurranni nemzete múltjának fényes és viharos korszaka fölött, az nem ismeri, mi a hazaszeretet. Én ismerem és mert ismerem, alig bírtam szóhoz jutni a megilletődéstől, mikor Kossuthnak felém nyújtott kezét megszorítottam. Megcsókolni nem csókoltam meg, mert a halandók leghalhatatlanabbjának keze sem oly szent, hogy a férfi lakájja alacsonyodjék miatta. Szalay László az országházból kijövet megcsókolta Deák Ferencz kezét felirati

beszédének hatása alatt. Andrássy Gyula gr. megcsókolta II. Sándor csár kezét, s bizonyosan visszatartotta lélegzetét, hogy ne érezze meg rajta a vér szagát. Bismark megcsókolja ifjoncz császára kezét, s azt mondja neki: „uram”, a mivel igazat ad Heinenak, hogy az apró és nagy zsarnokok által dresszírozott németben mindig van valami a pudliból. Gr. Széchenyi Pál megcsókolta Rudolf trónörökös kezét és elhúzatta a kiállításkor a királynénak azt a nótát: *Szép asszonynak, jónak, a jó háttas lónak kár megöregedni*, s e tényeivel kiállította a bizonyítványt, hogy valamint a lángész nem ismer korlátot, úgy az ostobaság sem.”

A kormány-párt természetesen azonnal védelmébe vette a minisztert. Érdekes, hogy bár Verhovay heves ellenzéki indulattal ront a miniszterre, bevallja, Kossuth esetében maga is kísértésbe esett. Jókai a kézcsók gesztusában a *nemzeti meghatottságot* látja. Mikszáth ezt jelenti *A T. Házból [1885. november 26.]*:

„Széchenyi miniszter nem volt jelen. Az úgynevezett »kínos ügyek« kedvelői (vessen rám követ, aki nem vétkes) feszült érdeklődéssel néztek az ajtók felé, hogy mikor lép be. De a miniszter nem jött. Az óra már a kettő felé járt, s még sincsen itt. Vajon hol lehet? Ha most egyszerre belépne, s felhangzanék unisono az ellenzéki padokról: »kezeit csókolom« – milyen szörnyű mulatságos lenne az!... Hogy nevetnének a mamelukok is.

Végre megszólalt a csöngettyű az elnök kezében, s kijelenté: hogy a holnapi ülésre halasztja a tárgyalást. Olay, az örök interpelláló felállott, egy-két köhintéssel megreszelte torkát, aztán rágyújtott rekedtes, érdes hangján:

– Igaz-e, miszerint Széchenyi Pál miniszter nyilvánosan megcsókolta Rezső trónörökös kezét?

A mameluk arcok csupa vigyorgóra idomultak. Derűtséggel vegyült zaj hullámozott át a termen.

– Nos talán nem igaz? – kérdé Olay, végigtekintve a mozgó tömegben.

A miniszterelnök a kalapját vette, s kifelé indult a teremből. De a mediumon gondolkozva állt meg, s mintegy önkéntelenül *vállat vont*.

És ez a vállvonás volt eddig a legerősebb kritika a kézcsók ügyében.”

Mikszáth is elgondolkodik a kézcsókról, és az egyébként mindig oly éles látása mintha most elhomályosulna: „Ülés után azon gondolkoztam, hogyha van *udvariatlan*

párt, mely a kézcsókért interpellálja Széchenyit, ha esetleg *udvari párt* is lenne a Házban, most az is interpellálhatna egy minisztert, mégpedig éppen magát Tiszát:

– Igaz-e, miszerint a miniszterelnök szürke nadrágban jelent meg a királyné kíséretében a kiállításon?

S a két interpelláció tökéletesen megenné egymást.

Mert ha e kor társadalmának megírója egykor megtalálja jellemző vonásnak, hogy Széchenyi kezét csókolt a királyfinak, s a tintatartójába mártja tollát, hogy *bizantinizmust* rajzoljon; ha azonban eközben a királynét kísérő szürke nadrágos miniszterre bukkan, nyomban kibékül az elhamarkodva elítélt korral, s mérges tintájú írónadját lecsillapodva hömpölygeti meg a porzótartóban.”

Az interpellációra az országgyűlés 1886. január 23-i ülésén válaszolt Széchenyi Pál miniszter. Röviden ennyit mondott: „igenis megtettem!”

A képviselőház többsége a választ elfogadta, de Olay Szilárd nem vette azt tudomásul. Ezt mondta: „ezen kézcsók, illetőleg a ministeri hódolatnak ilyen kifejezése felett egész Európa nevetett és mulatott”. Véleménye szerint Széchenyi mint magánember elérzékenyülhetett volna, ám mint az ország minisztere „hivatalos functiojának közepette köteles lett volna méltóságát megőrizni és arról meg nem feledkezni”. Utalt arra is, hogy „őseink Mária Terézia koronáztatása alkalmával kezét csókoltak a királynénak, mert nemcsak uralkodó volt, hanem fenséges nő és szép asszony és mert elhagyatva, megtámadtatva volt. Ez a hódolás nem a meghunyászkodásnak, hanem inkább a hű ragaszkodásnak volt jelképe”.

Évek múltán, a képviselőház 1888. június 15-i ülésén még mindig felemlegették Széchenyi Pál kézcsókját. Polónyi Géza felszólalásában a többi között ezt mondta: „Úgy tudjuk, hogy mióta ezen kézcsók megtörtént, azóta ő Fensége a trónörökös, valahányszor magyar miniszterrel találkozik, mindig hátra szokta tenni a kezét”.

Vasba öntött vágyak

Ganz Ábrahám 1814. február 6-án Svájc zürichi kantonjában született. A családi krónika följegyezte róla, hogy már gyermekkorában vonzódott a kovácmesterséghez, órákig ácsorgott a falusi műhely előtt, s bámulta a tűzzel, vassal birkózó, bőrkötényes, kormos arcú embereket. A zürichi Escher-Wyss-féle üzemben tanulta ki az öntőmesterséget. Húszéves korában vándorútra kelt, Németországon keresztül az osztrák birodalom fővárosába, Bécsbe is eljutott. Itt hallott arról, hogy Pesten malomipari gépek gyártására szakmunkásokat

keresnek. Az iparosodó Pest akkoriban az ígéretek földjének számított, afféle új Amerikának, ahol mindenki kipróbálhatta a szerencséjét. Jöttek hát az álomlovagok, a kalandorok, de ide tartottak a jó szándékú, törekvő vállalkozók, mesteremberek, kereskedők, iparosok is, akik saját hazájukban nem találták meg az érvényesülés útját.

Ganz a bécsi postakocsin érkezett Pestre, s leveleiből tudjuk, hogy már első pillanatban megszerette a várost. Lenyűgözte a Duna parti palotasor, a Lánchídon hömpölygő, színes, lármás forgalom, s a háttérben kéklő Budai hegyvidék. Igaz, már ekkor az is a fejében járt, hogy a folyón olcsó a szállítás, s ezért valahol itt kellene megalapítania önálló üzemét. Előbb azonban tőkét kellett gyűjtenie, s ezért elhelyezkedett a Pesti Hengermalom Társaság öntödéjében. Néhány évig öntőmesterként, majd üzemvezetőként dolgozott. Közben súlyos baleset érte, öntés közben a folyékony vas a jobb szemébe fröccsent. „A szemem oda lett – írta később egyik levelében –, de az öntés sikerült.”

1845-ben megvásárolta a tönkrement Fleischbauer vízimolnár házát (a mai Bem József utcában), ahol végre berendezhette önálló vasöntödéjét. Az alapítás azonban

nem ment zökkenőmentesen. Massion, az óbudai hajógyár igazgatója, aki korábban ígéretet tett, hogy folyamatosan biztosítja az öntéshez szükséges szenet, megtagadta a szállítást. Ganz ekkor fölkereste Széchenyit, aki közölte, hogy a tilalom tőle ered, mert neki elsősorban a pesti hengermalom érdekeit kell szem előtt tartania. Ezért felszólította az öntő mestert, hogy béküljön ki főnökével, Fehr igazgatóval, s mielőbb térjen vissza korábbi munkahelyére, különben „tönkre fog tétetni”. Széchenyi naplójában is megörökítette az epizódot: „Ganz öntőmester nálam járt. Massion nem ad neki szenet, mert megtiltottam.” Ganz ekkor – jó ösztönrel – Kossuthhoz fordult segítségért, aki el is ismerte panaszának jogosságát. Kossuth levelet írt Széchenyinek, kérte, járjon el méltányosan a külföldi állampolgárságú Ganz ügyében, „nehogy az panaszával a magyar név ellen oly sokak által szándékosan terjesztgetett gyűlöletességet fokozza, hiszen már balesete is a Magyarországon uralgó állapotok ellen fordítható”. A válasza ismét csak Széchenyi naplójából következtethetünk: „Kossuth Ganz ügyében levelet írt nekem, amely tisztelettudó szövegezésű, de a Közödv Bizottság szellemében fogant. Elutasítom.” Széchenyi később mégis fölülelmedik személyes indulatain: alaposabban utánajár az ügynek, s visszavonja a szénszállításra vonatkozó tilalmat. Ganz üzeme virágzásnak indulhat.

A forradalom és a szabadság idején Ganz is kivette részét a fegyvergyártásban. A Honvédelmi Bizottmány megalakulása után Lukács őrnagy, a Honvédelmi Minisztérium tüzérségi osztályának vezetője levelet intézett az ország valamennyi fegyvergyártásra alkalmas öntődjéhez, s felszólította a tulajdonosokat, hogy haladéktalanul kezdjék meg az ágyúgyártást. Ganz, akinek műhelyében akkor már mintegy 60 ember dolgozott, megszervezte az ágyúöntést. Összesen hat darab ágyút készítettek, de még mielőtt használatba vették volna, a Budára bevonuló császári csapatok lefoglalták őket. Buda visszavétele után Ganz-műhelyében újból megindult az ágyúöntés. A HM tüzérségi osztályának 1849. június 19-i jelentése szerint: „Ganz ágyúöntő ismét 3 db. 6 fontos ágyúcsövet öntött, melyek Nagyváradra küldendők.” Azt is tudjuk, hogy valamennyi itt gyártott ágyú csövére rávésték: „Ne bántsát a magyart!”

A szabadságharc bukása után arra törekedett, hogy legalább öntődjét megmentse az összeomlástól. Mivel az ágyúöntésből származó tőkéjének jelentős

része Kossuth-bankókban feküdt, tudta, ezektől gyorsan meg kell szabadulnia. 1849 június végén – Kossuth-bankókkal – kiegyenlítette a mintegy 4000 forintos adósságát, amellyel Andrássy György vasgyártulajdonosnak tartozott. Ganz a megtorlás első éveiben a pesti Pospesch-féle vendéglőbe húzódott vissza. Itt ismerkedett meg Heisz Jozefával, egy pesti késes mester leányával, akit néhány hét után feleségül is kért. Az esküvő után azonban az ifjú férjet letartóztatták, s az osztrák katonai hatóságok elé állították. Azzal vádolták, hogy együttműködött a Kossuth-féle honvédséggel. Ganz akkor felmutatta a HM tüzérségi osztályának hivatalos megrendelését; azt mondta, bár svájci állampolgár, igazi magyarnak érzi magát, magyar ruhában jár, de ő vasgyáros, ezért sohasem foglalkozott politikával, hanem mindig annak dolgozott, aki megrendelte az árúját. A katonai bíróság hadianyag rejtegetésért bűnösnek találta, és hat heti várfogságra ítélte. Befolyásos pártfogóinak közreműködésére azonban néhány napon belül szabadon bocsátották és elengedték büntetését is.

Az elkövetkező időszakban főként az osztrák iparnak minden körülmények között elsőbbséget biztosító gazdasági törvények akadályozták a budai öntöde továbbfejlődését. Ganz az 1850-es évről például ezt írta szüleinek Svájcba: „Megint elmúlt egy év és joggal mondhatom, hogy ez volt életem legnehezebb esztendeje. Ti nem is tudjátok felfogni, hogy miután már tekintélyes vagyonom van, ugyan miben lehetne még hiányom... Pedig a nagy gondok sokszor kétségbeesésbe kergetnek.” 1853-ban végre túljutott a mélypontra, felismerte, hogy olyan termékeket kell gyártania, amelyek nemcsak a szűkös magyar piacokon, hanem az egész birodalom területén is keresettek. Figyelme egyre inkább az akkor föllendülő vasútépítés felé fordult. A vasúti kerekeket korábban kovácsolással készítették. Ganz – amerikai mintára – kéregöntéssel kísérletezett. Ez azt jelentette, hogy a forró fémeket olyan kokillába (vasformába) öntötték, amely gyorsan elvezette a hőt, így az öntvény felső részén egy üveghémszerű réteg keletkezett. Ezzel az eljárással a kovácsolásnál olcsóbb, mégis ellenálló vasúti kerekeket lehetett készíteni. Ganz az 1867-es párizsi világkiállításon bemutatott egy 20 éve használt kereket, amelyen a legkisebb repedés, törés vagy kopás sem látszott. Az osztrák kereskedelmi minisztérium a találmányra kizárólagos szabadalmi védelmet adott, ami azt jelentette, hogy ezzel az eljárással az egész Monarchia területén csakis Ganz készíthetett vasúti kerekeket.

Úgy látszott, sok küzdelem után végre elérte élete álmát, nyugodtan, békében, anyagi gondok nélkül, megbecsülten tevékenykedhetett választott hazájában. 1860-ban Ferenc József is meglátogatta üzemét, három évvel később a budai városi tanács díszpolgárává választotta. 1867. november 23-án fényes külsőségek között megünnepelték, hogy elkészült a százezredik vasúti kerék. Alig néhány héttel később, miközben a család a Duna-parti palota ebédlőjében éppen a jól sikerült jubileumi ünnepségről beszélgetett, Ganz Ábrahám egyszer csak fölállt, kiment az udvari körfolyosóra, s innen – az első emeletről – levetette magát. Azonnal szörnyethalt. Mindenki értetlenül állt az eset előtt. Az újságok először véletlen balesetről cikkeztek. A feleség arra gondolt, hogy férje félt a családjában örökletesnek számító elmebajtól, s ezért választotta az önkéntes halált. (Igaz, gyakran panaszkodott főfájásról, ideges panaszokról.) De voltak olyanok is, akik a vállalkozás gazdasági helyzetének megingásáról suttoztak. (A hagyatéki leltár azonban több mint kétmilliós aktív tőkét regisztrált.) Mások szerint az idő tájt egy nagyobb szállítmányt kellett volna útnak indítani, de a nagy havazás és a Dunán megindult korai jégzajlás miatt késlekedtek, s Ganz örökké aggályoskodó természete ezt az apró „malheur”-t sem tudta elviselni. Valószínűnek látszik, hogy a gyáralapítással járó sok gond az eltelt évtizedek alatt fölrörölte szüleitől örökölt gyenge idegrendszerét, s a végzetes lépéshez elég volt néhány jelentéktelen körülmény szerencsétlen egybeesése is. Az általa alapított birodalom azonban szilárd alapokon állt. A kéregöntőde 1964-ig folyamatosan működött. Később, a leállítás után ipari műemlékké nyilvánították, s itt rendezték be az Öntödei Múzeumot.

A gyaur tűzoltó

Széchenyi István és Seilern Crescentia kisebbik fia, Ödön 1839. december 14-én született. A két fiút az apa – általános nevelési elveivel összhangban – korán hozzászoktatta a sportoláshoz. Széchenyi naplójában gyakran előfordulnak az ilyen és hasonló bejegyzések: „a két gazfickóval (Buben) tornázni megyünk”. Ödön éppen serdül, amikor apját a döblingi szanatóriumba viszik.

Széchenyi Döblingből írott leveleiben is gyakran emlegeti kisebbik fiát. „Béla fiam hideglelős, de annál pezsgőbb Ödön.... Már olyan magas, mint Miska tanár úr és teli van furfanggal, igazi cigányésszel áldotta meg az Úr. Ennek én nem kevésbé örvendek... Ödön úgy forgatja német mentorának az orrát, mint neki kedve csosszan... Tengerész kíván lenni! Én nem bánom. Mi is lehetne más? Kossuth, ha megtudja, örülni fog, hogy praktikus buzdítása: »Tengerre magyar!« – a fiamon is fogott.”

Széchenyi Ödön kalandos lelkét azonban nemcsak a vizek, de a tüzek is vonzották. A *Vasárnapi Újság* 1860. szeptember 16-i számában olvashatjuk: „Nagycenken tűz ütött ki, s a nagy Széchenyi István kisebbik fia legott a szerencsétlenség helyére sietett; az első volt az oltók között, olyannyira, hogy ruhája is égni kezdett.” Mint életrajzírója, Roncsik Jenő később megállapítja, „a nemes szívű gróf ekkor esett át a tűzkeresztségen, mely azután egész további életét meghatározta”.

Ödön 1861-ben Pestre költözik, s nemsokára megnősül. Anyja ellenzi a házasságot, Almay Irma családját nem tartja elég előkelőnek; nem is megy el az esküvőre. Az ifjú pár Esztergomban kel egybe, a helytartótanács attól tart, hogy a legnagyobb magyar fiának esküvőjén hazafias tüntetésre kerül sor. Az abszolutizmus éveiben a rendőrség Széchenyi Ödön minden

lépését figyeli. A jelenésekből jól nyomon követhetjük utazásait. Gyakran megfordul Velencében, Triesztben, eljut Alexandriába, Egyiptomba, Oroszországba. Többször kijelenti, hogy nem politizál, csakis ipari vállalkozások alapításával törődik. Alexandriában egy 400 fős tűzoltóságot akar szervezni, de ehhez az ottani hatóságok nem járulnak hozzá. Egyiptomban a Nílus deltáját kívánja felkutatni. Pétervárra pedig azért megy, hogy ott gőzhajót építtessen, s ezzel a Dunán lehajózzon a szulinai torkolatig.

Az egyik rendőrségi jelentésben olvashatjuk: „A gróf hóbortos, excentrikus ember, aki a hazájáért mindenre képes... Nagyon veszélyes. Külföldi útjainak valószínűleg politikai háttere van.” 1862. július 20-án a linzi rendőrség jelenti a miniszternek: „Széchenyi Ödön gróf egy mahagóni és körisfából készült játékszerű (!) csónakkal, mit Angolországban saját költségén készíttetett, a Dunán evezve minden kíséret nélkül megérkezett.” A határon szigorúan átvizsgálják csomagjait, de semmi gyanúsat nem találnak nála. A linzi kávéházban viszont általános föltűnést kelt „vastag, naptól cserzett karjaival és matrózöltönyével, amit hamarosan magyar ruhára cserél”.

Politikai tevékenységét bizonyítandó a rendőrség fölhívja a figyelmet arra a találkozóra, amelyre Pesten került sor. „Niethen angol ezredes megígéri az ifjú grófnak, ha az osztrákok és a magyarok között valami történne, az angolok a magyarok pártjára állnak.” Egy buzgó ágens pedig úgy véli, „Pesten általános a vélemény, hogy Tisza Kálmánék pórázon vezetik Ödön grófot, és csakis saját céljaik elérésére akarják felhasználni”.

A valóság az, hogy Széchenyi Ödön inkább a civil szerveződésekért pártolja. Létrehozza például az Első Magyar Utazási Társaságot, mert apja nyomdokain korán fölismeri az utazások „nemzetnevelő hatását”. Az alapító okiratban olvashatjuk: „Az egyesület részvényeiből és alapítványokból az arra méltónak talált utazni vágyókat anyagilag gyámolítja, s ajánlólevelekkel ellátja... Mindenek előtt pedig nyilvános könyvtárat szerel fel hasznos utazási, földleírási, természetrajzi stb. könyvekből.” Megalakítja a Budapesti Hajós Egyletet, evezős „regattákat” rendez a Dunán. Létrehozza a „csizmatisztító intézetet”, s miként arról a *Vasárnapi Újság* is beszámol, a hálózathoz tartozó „gyerkőcöknek kék pitykés dolmányt és nemzeti főveget

készített”. Kérelmezi a Magyar Kereskedelmi és Iparegylet megalakítását, melynek legfőbb célja a kereskedők, iparosok érdekvédelme lenne. Az udvari kancelláriában azonban valaki ceruzával ráírja a kérvényre: „a végtelenségig halasztani...”

Nagyszabású folyami hajóutat szervez Budapesttől Párizsig, hogy felhívja a figyelmet a Rajna–Majna vízi út fontosságára. Hajóját, a *Hableányt* Óbudán építik és 1866-ban helyezik vízre. A hosszú utazásról a lapok is előszeretettel tudósítanak, gyakran gúnyosan. A *Pester Lloyd* például azt írja: „látjuk, a vízen keményen fekszik valami, valószínűleg egy tengeri teknősbéka”. A gróf „miniatűr gőzhajócskája” mindjárt az út elején fölmondja a szolgálatot, Bécsig vontatják, ott azonban megjavítják, s az expedíció végül sikerrel végződik.

Széchenyi Ödön álmodja meg a Budai Gözsiklót is. Miután hazatér a párizsi világkiállításról, kérvényt nyújt be a székesfőváros tanácsához „személy és teher szállítására alkalmas emelőgép” építésére a budai várhegy oldalán. A gözsikló 1870. év elejére készül el, február 15-én tartják a terhelési próbákat, amelyek kifogástalanul sikerülnek. A rendszeres járat 1870. március 2-án indul.

Nevéhez fűződik a Budapesti Önkéntes Tűzoltó Testület megalakítása. Egy korábbi látogatása során Londonban ismerkedik meg az ottani tűzoltóság munkájával. (Öt hétig szolgált a Fire Brigade-ban.) Ezeket a tapasztalatait akarja meghonosítani a fővárosban. Széchenyi Ödön fölismeri, milyen óriási veszteségeket okoznak a tüzek. Nemcsak a hivatásos tűzoltóságot hozza létre, de beszerzi a legkorszerűbb eszközöket is.

Sikerei nyomán meghívják Konstantinápolyba, hogy ott is szervezze meg a városi tűzoltóságot. Vállalja a megbízást, annál is inkább, mert merész vállalkozásai minden vagyonát fölemésztették. Abdul Aziz szultán havi 200 líra fizetést ígér. A szultán halála után ezt az összeget a felére csökkentik. Ő azonban nem tér haza, folytatja a megkezdett szervezőmunkát. Az új szultán először kémekkel figyelteti a „gyaur tűzoltót”, de miután semmi kivetnivalót nem tapasztal, pasává nevezi ki.

Széchenyi Ödön 1922. március 23-án hunyt el. Díszes temetéséről a konstantinápolyi osztrák–magyar nagykövet megállapítja: „a törökök bebizonyították mennyire a szívükbe zárták a tűzoltó pasát”. Itthon már régen elfelejtették, csak a Tűzoltó Múzeumban ápolják hűségese az emlékét.

Frakkos banda

A *Függetlenség* című ellenzéki lap 1880. január 3-i számának első oldalán Herman Ottó dühös cikkel köszönti az újesztendőt. Így: „A közönséget egyre élénkebben foglalkoztatja ama »kolosszális botrány«, amely oly szomorú számla-lap gyanánt került a botrányévnek mondható 1879-ről 1880-ra. Hallatlan gazságok vannak ez ügygel kapcsolatban. A kompromittált egyének száma sokkal nagyobb, mint a lapok eddig közölt névjegyzéke után hinni lehetne. Itt is, ott is akad olyan ember, akit egy vagy más tekintetből a kompromittált körök is kímélnek, hogy »ha majd szorít a csizma«, ezeknek politikai, társadalmi vagy sajtóbeli összeköttetései által könnyítsenek bajukon. Több ügyvéd foglalkozik ez idő szerint a vádanyag oly módú rendezésével, hogy fegyvert kovácsoljanak belőle egyik vagy másik védencök érdekében, a hatalomhoz közelebb állók megrettentése árán. A kompromittáló iratok, jegyzőkönyvek, vádanyagok szét vannak kapkodva. Minden érdekelt egyén igyekezett ilyenek birtokába jutni... Az ügyészség ólomlábú vizsgálata a fészekben a jómadaraknak csak a hült helyét találta... Mert hát nálunk már ez így szokás, midőn sok és nagy gazemberekről van szó, akik támogatják és tolják a csalás rendszerének szekerét, s akiknek szövetsége fölér a hatalom csúcsáig.”

Herman Ottó főfoglalkozását tekintve természettudós, alapvetően békés természetű: tanulmányt írt a többi között a rét zenevilágáról, a pókok szerelmi életéről és a halak értelmi képességeiről. Igaz, mellesleg a függetlenségi párt kiváló parlamenti szószólója is. Vitriolos újívi publicisztikáját az elmúlt évek botránysorozata indokolta. Még 1879-ben történt, hogy Bécsben azzal a váddal állították bíróság elé az ottani félhivatalos újság szerkesztőjét és egyik munkatársát, hogy jó pénzért kitüntetések, rendjeleket osztogat. A tárgyaláson azonban kiderült, hogy nem ők az igazi bűnösök, hanem Várady Gábor volt honvédtiszt, a magyar képviselőház első alelnöke, és még valaki, akit az ügyész egyelőre nem nevezett meg, de gyorsan kitudódott, hogy ez az illusztris személy Zichy-Ferraris Viktor belügyi államtitkár.

Nem sokkal később Asbóth János képviselő (Asbóth Lajos fia) a *Magyarország* című lapban átfogó támadást indított a Tisza kormány korrupciós rendszere ellen. Asbóth a többi között megírta, hogy Erlanger Viktor bankár százezer forintot adott Zichy-Ferrarinak, hogy a bankház érdekében vesse latba hivatali befolyását. Mire a belügyi államtitkár azonnal „jellemtelen, aljas rágalmazónak” nyilvánította Asbóthot. A miniszterelnök először igyekezett megvédeni Zichy-Ferrarist, mivel az kiváló banki kapcsolatai révén sok pénzzel gyarapította a szabadelvű párt kasszáját. Végül maga a császár is beleavatkozott a konfliktusba: Tisza Kálmánnak küldött táviratában jelezte, szerencsésnek tartaná, ha a belügyi államtitkár lemondana. Ebből aztán már mindenki megértette, jó lesz minél előbb megszabadulni a hírbe hozott hivatalnoktól. Károlyi „Pista” gróf kezdeményezésére Zichy-Ferrarist hamarosan kizárták a Nemzeti Casinóból is, és hiába hívta ki párbajra „rágalmazóit”, azok megtagadták az elégtételt tőle. Csakhogy, ha Zichy a legfelsőbb körök jóindulatát elvesztette is, azért még kiváló kapcsolatokkal rendelkezett. Így sikerült elérnie, hogy a bécsi Jockey-klub vezetősége nyilatkozatot adott ki: ha Károlyi Pista nem ad elégtételt, kizárják. No, ennek már a fele se tréfa, Károlyi Pistának mégiscsak fel kellett vennie a „légy nélküli” pisztolyt. Tíz méterről lőttek egymásra: Zichy halálos sebet kapott, Károlyit pedig a párbajért a királyi törvényszék hatheti fogságra ítélte.

Alig hogy elültek az egyik botrány hullámai, a honi sajtó egén máris újabb viharfelhők gyülekeztek. 1879 decemberében Verhovay Gyula megindította *Függetlenség* című lapját, amely a vártnál sokkal kevesebb példányban fogyott. Ezért a szerkesztőség örömmel fogadta Tarnóczy Gusztáv gépgyárost, a Kisbirtokosok Földhitelintézetének egykori bizottsági tagját, aki azzal vádolta meg a bizottság vezérigazgatóját, Végh Ignácot, hogy az alapítványokról nem vezet szabályos könyvelést, s fedezet nélküli zálogleveleket adott el a tőzsdén. Verhovay, a jeles törökpárti honatya (később antiszemita élharcos) Végh Ignácot minden szempontból megfelelő botrányhősnek találta, s ezért lapjában nagy teret szentelt az ügynek. Mivel pedig a vezérigazgatót városszerte jól ismerték piperkőc öltözködéséről (amikor később lefoglalták ingóságait, 126 darab öltönyt találtak a szekrényében), őt és bűntársait a *Függetlenség* „frakkos bandának” keresztelte el. Verhovay szimata nem csalt, a lap egyre jobban fogyott, a frakkos banda kifejezés pedig szállóigévé változott.

Ilyen előzmény után jelent meg Herman Ottó újévi cikke. A tudós polihisztor becsületére legyen mondva, hogy ő a feljelentő Tarnóczy Gusztáv nyilatkozatait sem hagyta megjegyzés nélkül. „Ez a büntető feljelentés későn érkezett. Jobb lett volna akkor meghagyni a feljelentést feljelentésnek, midőn azt Tarnóczy úr először tette meg, de amikor aztán saját kezűleg visszavonta, mert megígérték neki, hogy az új intézet igazgatótanácsába beválasztják. Akkor Tarnóczy úr nem tűnik fel abban a szálnalmas világításban, mint a béres, ki akkor kiabálja ki gazdája előtt, hogy pajtása mennyit lopott, mikor összeveszett vele.”

A történet ezután a korábbi botrányokban már kicsiszolódott fordulatok szerint folytatódott. A cikk megjelenése után néhány nappal a *Függetlenség* szerkesztőségében megjelent báró Majthényi Izidor kaszinói tag, s közölte, „a lap magatartása sérti a Nemzeti Casinóban uralkodó közvéleményt”. Másnap már csak a báró két barátja tette tiszteletét a szerkesztőségben, de magukkal vitték Majthényi levelét, amelyben Verhovayt „jellemtelen rágalmazónak” nevezte. A főszerkesztő továbbra sem kételkedett abban, hogy az affér számos újabb olvasót vonz majd a laphoz, csak hogy azzal is számolnia kellett, Majthényi volt az ország egyik legjobb céllövője. Nos, ezúttal sem hibázott: ellenfelét életveszélyes sérüléssel szállították kórházba.

Verhovay nemzeti hős lett. Mindjárt a párbajt követő napon több ezres, főként egyetemistákból, fiatal értelmiségiekből, iparosokból álló tömeg vonult a Nemzeti Casino elé, s a haldokló Verhovayt éltette, a frakkos bandát pedig „abcugolta”. A tiltakozás erejére jellemző, hogy Thaisz Elek rendőrfőkapitány katonai erősítést kért. Azon a napon a *Függetlenség* munkatársai még le tudták csillapítani a tüntetőket. Másnap azonban Verhovay állapota rosszabbra fordult, s a hírre megint több ezer ember gyűlt össze a kaszinó előtt. Thaisz először lovas rendőröket vetett be, de a tüntetők ezeket lerángatták a lovakról. Erre már a katonaság is kivonult, s a tömeg közé lőtt. Ketten meghaltak, tizennyolcan megsebesültek.

Végh Ignácot 1880. január 12-én, a Büchler-kávéházban, reggelizés közben tartóztatták le. Igaz, az eljáró titkosrendőr kérdésére, hogy ő Végh Ignác vezérigazgató-e, németül azt válaszolta, hogy nem tud magyarul. Ennek ellenére letartóztatták, de ügye rövid időn belül elaludt. Az általa okozott tetemes kárt ugyanis

valaki – állítólag a hitelintézet elnöke, gróf Festetics Pál – megtérítette. Jöhetett az újabb botrány.

*Zichy-Ferraris Viktor belügyi államtitkár és
Károlyi „Pista” gróf. Tíz méterről lőttek egymásra: Zichy halálos sebet kapott, Károlyit
pedig a párbajért a királyi törvényszék hatheti fogságra ítélte.*

Krisztus Pilátus előtt

1882. február 17-én, az Európa-szerte ünnepelt Mester, nyolc év múltán először, feleségével együtt hazalátogatott Budapestre, s magával hozta a frissen festett, mintegy huszonöt négyzetméteres „biblikus vásznat”, amelyet leveleiben korábban Az én elítéltemként emlegetett, s amelynek később a *Krisztus Pilátus előtt* címet adta. Festmény Magyarországon még nem aratott ekkora sikert: a képet néhány hónap alatt több mint százezren nézték meg, a Műcsarnok előtt akkora volt a tolongás, hogy időnként lovas rendőröket kellett kivezényelni, de még így is előfordult, hogy a tömeg széttörte a korlátokat. Országos gyűjtés kezdődött, hogy előteremtsék a festmény megvásárlásához szükséges pénzt. A nemzeti összefogás jele, hogy elsőként Kovács Zsigmond veszprémi püspök, másodiknak pedig Wahrmann Mór, a budapesti Lipótváros országgyűlési képviselője ajánlott fel ezer-ezer forintot.

A honi kritikák szinte versengve dicsőítették a Mestert, „megjelenítő erejét” a legnagyobbakhoz: Rembrandt-hoz, Leonardóhoz, Tizianóhoz hasonlították; a „magyar génusz” magasztalásába azonban gyakran disszonáns hangok is vegyültek. A Petőfi Társaság rangos folyóiratában, a Koszorúban például – György Aladár tollából – ezt olvashatjuk: „A képen Rembrandt alakjai elevenednek meg. Valamennyi arc közös családi vonásokkal bír. Nagy részét mintha jelenleg is ismernők a bőrze, a

pénzarisztokrácia, s a demagógok (!) körében. Csak egy arc van közöttük, hol a művész némileg engedményt tett: a fiatal nőé. Ez is zsidóarc, de rajta van a rafaeli szendesség.”

A nagy történelmi látványosság hazaérkezésével szinte egy időben zajlott a parlamentben a vasvári kérvény vitája, amelyben Istóczy Győző, Vas vármegye képviselője azt javasolta, töröljék el az 1867-ben „elhamarkodottan bevezetett zsidóemancipációt”. Nem sokkal később Tiszaeszláron eltűnt egy tizennégy esztendő cselédlánnya, s az eszlári zsidókat gyilkosság vádjával állították a nyíregyházi törvényszék elé. Pozsonyban, Bécsben és Pesten antiszemita megmozdulásokra került sor. Az eszlári zsidókat – bizonyíték hiányában – fölmentették, de közben az ország – a parlamenti csatározások hatására – két táborra szakadt: a kormányzó liberálisok az emancipáció győzelméről beszéltek, az antiszemiták pedig kétségbe vonták a bíróság pártatlanságát.

Igaz, kisebb figyelem mellett, de a parlament az idő tájt tárgyalta meg és fogadta el azt a törvényt, amely a dohánytermesztést állami monopóliummá teszi. Az országban filoxérajárvány pusztított, s a kormány a fertőzés terjedését különféle szállítási és forgalmi rendszabályokkal igyekezett meggátolni. Az ellenzéki „függetlenségi és 48-as párt” kebeléből kiváltak a szélsőségesek, és Istóczy Győző vezetésével önálló pártot alakítottak. A német és osztrák antiszemiták a szászországi Chemnitzben – magyar részvétellel – nemzetközi kongresszust rendeztek. Ez idő tájt tárgyalta a kormány Budapesten a Rothschild-konzorcium képviselőivel az ország jelentős adósságállományának „átütemezéséről”. Közben gőzerővel épült az ország vasúthálózata, a sajtó pedig egyre-másra szellőztette a különböző panamákat.

Ha a korabeli napilapokból, naplókból, levelekből kibontakozó eseményeket egységes képpé akarjuk rendezni, szembekerülünk a korszak alapvető törekvésével: a gyarapodó polgár mindenekelőtt birtokolni, nem pedig megszerezni akarta az életet; gyönyörködött a változatosság, a sokféleség, a színesség. A trieszti születésű Claudio Magris írja a Monarchia kultúrájáról: „Mindig is visszariadt az élet egységes szemléletétől, az események közötti kapcsolatok megragadásától, ezért a valóság különböző szempontjai megannyi egymástól független párhuzamos vonalként rögzülnek.”

Munkácsy nagyméretű „biblikus vásznán” is felfedezhetjük a párhuzamos szerkezetet: a szereplők nem egymás felé fordulnak, hanem „kibeszélnék” a képből, nem párbeszéd folyik, csupán monológ, valódi drámai helyzet helyett az operafinálék modorában megjelenített, egymás mellett ágáló figurákat látunk. A kép gyújtópontjába vonja, s élesen kirajzolja egy korszak ellentmondásos törekvéseit és tragikus tévedéseit.

Munkácsy műtermében a keresztfán – vajon milyen bűnökért vezekelt?

Munkácsy 1880. július 3-i levelében említi először a Krisztus-képet. „Drága Cilikém, felizgattak a munkások és mindenféle népség, aki nagy vásznamat preparálta.

Szerencsére elkészült, és én megkezdtem az igazi nagy munkát! Elképzelheted, hogy mekkora élvezettel dolgozom annyi vágyakozás után, végre kiélvezem a bitument, mert tudniillik, hogy a vászon már majdnem fedve van vele.” Mindennap korán reggel elindult a műterembe, kis csomagban magával vitte az ebédjét, rendszerint borjúkotletet, amit egy pohár könnyű vörösborral fogyasztott el. Megszállottan dolgozott. Egy szemtanú szerint: „Rendkívül termékenyítő volt látni, mily biztonsággal rakta a legvilágosabb fényeket a bitumen-aláfestésre, s mint festette aztán tele lassankint és világosan az egész alakot. Szívvel-lélekkel ott csüngött a munkáján. Az óriási vásznon igazi elemében volt. Az aláfestésnél valósággal kéjelgett a bitumenben; magából kikelve, tüzzel rohant a munkába, felgyűrt ingujjal, mint egy mázolólegény, tombolt ide-oda a képen, míg végre a türelmetlenségtől lebírva pusztá kézzel markolt a festékbe, és egyre szélesebb foltokban alakította a képet.”

Amilyen könnyedén, lendületesen vitte föl a színeket, annyit bajlódott a kompozícióval: néhány erőteljes, széles ecsetvonással akarta letaglózni a közönséget, de hiába dúlt az indulat, a színes foltok önálló életre keltek, sehogyan sem akartak összeállni. Csak a bitumen segített: mondhatnánk azt is, rákapott a bitumenre. Ez a sötétbarna, zsíros, „ördögi lé” összetartotta a fölėje hordott színeket, megteremtette a tónusegység látszatát; a bitumen biztonságot adott, most már szabadjára engedhette indulatait, tobzódhatott a látomásokban. Csakhogy a pillanatnyi biztonságért súlyos árat fizetett, le kellett mondania a művész legősbibb, legtermészetesebb igényéről: az örökkévalóságról. Munkácsy minden valószínűség szerint jól ismerte az aszfalt alapú festék tulajdonságait, tehát tudnia kellett azt is, hogy képeire egyszer majd ráborul az örök homály. De hát miért éppen a festmények élnének örökké?! „Végre kiélvezem a bitument”, vágta kihívóan a világ szemébe, mintha csak valami titkos kábítószerre talált volna, valami különleges, lassan ható idegméregre, amellyel ki lehet ölni a függetlenségre törekvő színes foltokból az életet.

Erről azonban már nem szólnak a korabeli naplók és levelek. Bizonyosan csak azt tudjuk, hogy augusztus közepén rövid időre megszakította a munkát, s Karlsbadba utazott egy kis fürdőkúrára. Innen írta feleségének: „Drága Cilikém! Fölséges zsidók vannak itt. Sokszor gondolkodok elhagyott Krisztusomra, különösen, ha eszembe jut, hogy árának felét már megkaptam. Azért gondolkodok rá, mert nem lehet tőle

megszabadulnom, mint egy felöltőtől, melyet levetünk, ha melegünk van, és felveszünk egy félórával később. Nem szabad, hogy az ember hosszú ideig hagyja hűlni azt a kis inspirációt, amije van, aminek sohasem sejtetheti a tartalmát.”

Az ősz már újra Párizsban találta Munkácsyt, sokat kínlódott a háttérrel, de azért bizakodott, hogy előbb vagy utóbb „beletalál a megkezdett gondolatkörbe”. Igaz, a szokásos bosszúságok sem kímélték. Levél Cilikének: „Tegnap megkaptam leveledet, hogy ismét fizessék 200 frankot. Mi ez? Már annyit fizettem, hogy valósággal meg vagyok ijedve. Te azt mondtad, hogy nincsen semmi kifizetni való, hogy minden rendben van. És íme, itt vannak! A cipész 240 frankos számlával. Hitemre, ez bosszantó, bocsásd meg e kifejezést, de nem akarok minderre gondolni, mert rossz kedvbe esem.”

Közben meghalt újszülött gyermekük, de erről nem esett szó a házaspár levelezésében. Munkácsy titkára szerint a Mestert ez idő tájt gyakori főfájások kínozták, sötétbarna látomások nyomasztották; álmában minden éjjel újra ragacsos enyvvet kellett főznie, melynek szagát asztalosinas korától ki nem állta, mert az a döglött, fölpuffadt állatok bűzére emlékeztette.

Ha megnézzük az örület felé sodródó barátjáról, Paál Lászlóról festett, igaz, korábbi keltezésű, de megdöbbenítő erejű portréját, az az érzésünk, mikor a Mester a Krisztus-képet festette, már maga is a sátán foglya volt; a „kábitószer” megtámadta idegrendszerét. Szenvedélyesen gyűlölte a fiatalokat, a „moderneket”, megvetette harsányságukat, mert titkon irigyelte életerejüket, tisztán, féhéren villogó vásznaikat, élénk színeiket. „Az impresszionisták szédelgő világcsalók”, jelentette ki minden alkalommal, amikor valaki a jelenlétében dicsérni próbálta képeiket. Egyszer véletlenül meghallotta, amikor a műteremben egy látogatója így nyilatkozott a készülő Krisztus-alakról: „Olyan, mint egy nihilista, aki a cár életére tör.” Akkor keserűen kifakadt: „Igen, tele vagyunk egészségtelen, ostoba politikai ideákkal, telve mindennapi életünk apró kis bosszúságaival, s ezért nem tudunk figyelni az örök, nagy emberi mítoszokra.”

Gyűlölte a fiatalokat, a „moderneket”, megvetette harsányságukat, mert titkon irigyelte életerejüket, tisztán, fehéren villogó vásznaikat, élénk színeiket. Az impresszionisták szédelgő világcsalók – jelentette ki minden alkalommal, amikor valaki a jelenlétében dicsérni próbálta képeiket

Ha már ennyit emlegettük a ragacsos bitument, a metaforát tovább bontva azt is mondhatjuk: a Mester lépre ment. Langi uram sötét, enyvszagú műhelyéből duzzadó vágyakkal indult neki a világnak, s bár sokat nélkülözött, főként a nők segítségével előbb vergődött világhírré, minthogy a mesterség csínját-bínját biztonsággal elsajátíthatta volna. A szenvedély tüze éltette színeit, természet után festett csendéletei levegősen ragyognak, de amikor a monumentális történelmi látványosságok kosztümös alakjait kellett elrendeznie a műteremben és a vásznon, kihuny a tűz, elbizonytalanodott; azért kellett alapozó bitumennel bemázolnia a vásznat, mert ez a zaftos kence némiképpen pótolta a fegyelmezett kompozíciós munka biztonságát.

Munkácsy igazi sikersorozata a *Miltonnal* kezdődött: ekkor kötött szerződést Karl Sedelmeyerrel, a kor szavát jól értő, Thomas Mann *Buddenbrook házából* ismerős, Hagenström-típusú, újjazdag impresszárióval. A német származású Sedelmeyer fölfigyelt a Mester színpadiasan elrendezett, kosztümös irodalmi látványosságára, valószínűleg nemcsak a képben, de a festőben is meglátta a későbbiekben kiaknázható üzleti lehetőséget. Az impresszárió sokkal magasabb árat fizetett, mint azelőtt bárki, igaz, a képet, jelentős felárral, azonnal tovább is adta egy amerikai üzletembernek azzal a kikötéssel, hogy egy évig még ő rendelkezhet a

festménnyel. Sedelmeyer 1878-ban bemutatta a *Miltont* a párizsi világkiállításon, ahol a kép aranyérmet nyert, majd európai körútra vitte. Így jutott el a festmény Bécsbe és Budapestre is. Munkácsy a siker betetőzéseként a királytól vaskorona rendjelet és nemesi oklevelet kapott.

Karl Sedelmeyer

Később a *Krisztus Pilátus előtt* diadalútja, melyet szintén Sedelmeyer tervezett, ugyanerre vezet majd. Sedelmeyer és Munkácsy 1878-ban tízéves szerződést kötött, bár az is lehet, hogy nem ő, hanem a felesége szerződött. Mindenesetre ez a szerződés megpecsételte a festő további sorsát. Az egyezség 3. pontja kimondta: „Tekintettel Munkácsy úr termelőképességére, lehetséges, hogy évente kb. százezer frankot keressen.”

Ez volt tehát az a lépes vessző, amelyre a vad, pusztai sólyom-múltjára oly büszke Mester gyanútlan odaragadt. Abban az évben például, amikor a *Krisztus Pilátus előtt*t festette, százezer frankot kapott Sedelmeyertől előlegként, ám ez a pénz még azelőtt elfogyott, mielőtt a nagy képpel elkészült volna. Az impresszárió bőkezűen bánt az előlegekkel, hiszen jól tudta, minél többet ad, a festőnek annál többre lesz szüksége; nyilvánvalóan szövetséget kötött a párizsi nagypolgárság kegyeit kereső, szenvedélyesen költekező feleséggel is: így a kettős hurokba szorult festő „termelőképességét” végsőkéig kihasználhatta. Munkácsy többször tiltakozott, igaz,

inkább csak úgy, tessék-lássék; ő a mélyről jöttek görcsösségével ragaszkodott a polgári jóléthez, hiszen ez volt a számára oly életbevágóan fontos siker egyetlen kézzelfogható bizonyítéka. Nem lázadt, csak zsörtölődött, főként a feleségével. Még a *Milont* festette, amikor egy alkalommal Cilike számonkérő, sürgető levelére így válaszolt: „Úgy látszik nekem, hogy azt hiszed, én itt rózsákon hempergek... Hogyan képzeled el, hogy egyszerre két képet fessek? Egyiket a jobb kezemmel, a másikat a ballal?”

Az biztos, hogy a *Milton* sikere és Sedelmeyer nagyvonalú szerződés-ajánlata fordulatot hozott Munkácsy életében: egyre kevésbé becsülte a korábban szabad ég alatt, főként Colpachon festett „ropogós vásznait”, ezt a műfajt már csak mint „választékos művészek fürdőhelyi foglalatosságát” tartotta számon, szívesebben foglalkozott a műteremben beállított, teátrális kompozíciókkal, s az utóbbiakat mindenképpen fontosabbnak, értékesebbnek tartotta az előbbieknél. Sedelmeyer kiváló érzékkel megsejtette, minél többet kell a festőnek kisszerű pénzügyekkel foglalkoznia, annál jobban vágyódik majd a fenségesbe; a busás előlegek megtették hatásukat: festő és impresszárió egymásra talált. Sedelmeyer a nagyszabású történelmi látványosságokat kínálta búvóhelyül a mindennapok kisszerűsége elől menekülő festőnek.

A *Krisztus Pilátus előtt* úgy készült, mint valami húszadik századi superprodukció; a producer részt vett a téma kiválasztásában, kidolgozásában és megvalósításában is: ő teremtette elő a modelleket, a kosztümöket, a drapériákat; ha kellett, kitömött lovat szerzett, ha kellett, fényképészt hívott, aki a Mester által beállított élőképeket üveglemezre rögzítette. Sedelmeyer így számolt be emlékirataiban a nagy kép születésének körülményeiről: „1880 tavaszán egy este Munkácsyval üldögéltem, beszélgettünk. A Mester elmondta, hogy a történelem egy drámai eseményét szeretné megfesteni, mint például az orléans-i szűz vagy I. Károly angol király kivégzését. Egyszóval tehát egy hős halálát, egy mártírét. Hirtelen az jutott eszembe, miért nem választjuk (sic!) rögtön minden idők legnagyobb mártírját, aki az egész emberiségért halt meg: Krisztust, az istenembert. Munkácsy meghökkent: De hiszen ez egy újabb szentkép lenne, amelyet már ezerszámsra festettek! Mi újat

lehet még ebben a tárgyban mondani?” Az impresszárió már tudta a megoldást: ő a Strauss, a renani irodalmi mintát szerette volna a Mester vásznán viszontlátni.

Renan *Jézus élete* című könyvét 1863-ban adták ki először, húsz év alatt huszonhárom kiadást ért meg, számtalan nyelvre lefordították. Az író maga is bejárta a Szentföldet, eljutott Szíriába, Libanonba, Palesztinába, utazott számárháton Galilea útjain, megmerítkezett a Jordán folyóban, hűsölt a Getszemáni kertben. A Renan által megformált Jézus nem viselt a feje körül glóriát, egyszerű zsidó vándortanító volt csupán, kedves és szeretetre méltó, akinek az lett a veszte, hogy akaratán kívül belekeveredett a Róma-ellenes politikai mozgalmakba. Renan könyvéért kiátkozta a katolikus egyház, ez azonban a szabadgondolkodású, liberális polgárság körében csak növelte népszerűségét; hosszú azoknak a műveknek a sora, amelyek az ő Jézus-képe nyomán születtek. Arra azonban semmi bizonyíték nincs, hogy Munkácsy olvasta volna Renan könyvét. Sőt, Lázár Béla, a Mester egykori titkára határozottan tagadta ezt a föltételezést, emlékirataiban ezt írta: „Renan először Sedelmeyer kiállításán látta Munkácsy képét. Igen, így képzeltem az én Krisztusomat, nyilatkozta. A Mester furcsán nézte a kis köpcös, papos külsejű embert, fúrta az oldalát, ki lehet az, akinek ő a Krisztusát megfestette. Mihelyt tehettem, meg is kérdezte a feleségét. De hiszen ez volt Renan! – válaszolta Cilike. Munkácsy fölmordult: Ki a fene az a Renan?” Az anekdota hitelessége azonban fölöttebb kétséges, valószínűleg csak azért találták ki, hogy még a látszatát is elkerüljék annak a föltételezésnek, mely szerint a Mester szembefordult a katolikus egyházzal. Jellemző, hogy a Magyarországon megjelent ellenzéki napilap, az *Egyetértés* munkatársa a párizsi művészeti életről írott beszámolójában kiemelte: „Az egyház magas rangú képviselői is mind megnézték a festményt, s nem győzték magasztalni.” A katolikus egyház konzervatív lapja, a *Magyar Állam* pedig sietve leszögezte: „részünkről ellentmondunk mindazon híreknek, melyek e dicső remekművet a hívő katolikusok előtt gyanúba hozzák, s a művésznak renanista irányzatot tulajdonítanak”. A vallásosság kérdését Munkácsy is fontosnak tartotta, de ha erről kérdezték, igyekezett többértelmű válaszokat adni, olyanokat, amelyek nem sértették sem az egyházat, sem a liberális polgárságot. Érdekes felidézünk azt a kissé szofisztikus nyilatkozatát, amelyet a londoni *Times* riporterének adott: „Sohasem

próbáltam isteni személyt festeni, mivel, ami isteni, azt az ember nem képes megfesteni. Én az emberi alakban megjelent Istent akartam ábrázolni.”

Tegyük fel egyenesen a kérdést: Munkácsy híven követte-e Sedelmeyer instrukcióit, tehát „renanista” képet festett, amely megfelelt a liberális polgárság eszményeinek, vagy inkább hagyományos „szentképet”, amelyet a katolikus egyház várt tőle? Csakhogy erre a kérdésre nincs válasz. A Mester ugyanis ezúttal sem választott: most is, mint életében oly gyakran, igyekezett összeegyeztetni a különböző elvárásokat, s ebben nagy segítséget kapott Sedelmeyertől, aki az újkonzervativizmus jegyében fogant csillogó történelmi látványossággal akarta elkápráztatni a „tömegeket”, az egyház vezetőit éppúgy, mint Párizs polgárait, egyszerűen – mindenkit. S persze, hogy Munkácsy szuperprodukciói éppen Amerikában találtak vevőre; Sedelmeyer jól számított, hiszen a tengerentúli újjgazdag polgárság mindig is fogékony volt a hagyományos európai művészetek iránti nosztalgiából táplálkozó neokonzervativizmusra. A menedzser elérte célját, s ez nemcsak a vételárakból befolyt csillagászati összegekben mutatkozott meg, de abban is, hogy Munkácsy egyre bizonytalanabban tapogatózott a különféle, sokszor egymásnak homlokegyenest ellentmondó elvárások között, egyre zavartabban mérlesezte önmaga tehetségét, a közönség kegyeit és felesége adósságait.

Ha alaposan megnézzük a nagy kép Krisztus-alakjának arcát, föltűnik a többszöri átfestések, javítások nyoma; és ezek a nyomok minden nyilatkozatnál árulkodóbbak. Munkácsy, talán éppen a Sedelmeyerrel való találkozás után, 1880 márciusában festett egy tanulmányfejet, s ez a Krisztus-arc valóban Renan Jézusát juttatja eszünkbe: ez egy középkorú, tapasztalt, magabiztos férfi, egy zsidó vándortanító szélcserzett arca, egy pusztát járó, bölcs emberé, akinek – szerencsére – még semmi

köze az emberisten vagy istenember ideológiai dilemmájához. Ezzel szemben a végleges változatban egy átszellemült arcú, éteri tisztaságú, törékeny aszkéta áll

előttünk. A többszöri átfestések, javítások célja világos: a Mester nyilvánvalóan arra törekedett, hogy még véletlenül se juthasson eszébe senkinek az ő Krisztusában zsidó forradalmárt vagy orosz anarchistát látni. Az átfestés előtt éppen a Collège de France vallástörténelmi tanárával, Albert Réville-lel konzultált, aki ugyanazon a tanszéken tanított, ahonnan Renant korábban, könyvének megjelenése után eltávolították. Munkácsy a sok huzavona miatt tíz nappal túllépte a beküldési határidőt, s ezért képét nem állíthatta ki az 1881-es Salonon. Sedelmeyer azonban ezen is segített: a nagyméretű képet palotájának egyik frissen épült különtermében mutatta be.

Valószínű, hogy a Salon döntése, a kisebbfajta botrány még csak fokozta az érdeklődést. A korabeli tudósítók – Sedelmeyer mindig különleges figyelmet tanúsított a sajtó iránt – beszámoltak minden fontosabb eseményről. A párizsi közönség – s ennek nyomán a magyar is – megtudhatta, hogy a fényes palota elől egy pillanatra sem fogyott ki az előkelő fogatok sora, hogy az emberek levetett kalappal üdvözölték az erkélyről kitekintő művészt, hogy 1881. június 22-én a Central Szállóban nagyszabású bankettet rendeztek tiszteletére, amelyen megjelent Párizs színe-java: Jules Breton, a költő, Charles Chaplin, a grafikus, Wolf, a spanyol követ, Renan, Massenet, Sedelmeyer, egyszóval mindenki, aki csak számított. Megtekintette a képet Gambetta is, aki még ugyanabban az évben, egy máig kiderítetlen baleset során megsérült, s rövid idő múltán életét veszítette; a magyar lapok azt is tudni vélték, hogy a francia államférfi hosszan elidőzött a grandiózus festmény előtt, s melegen gratulált a művésznek. Októberig háromszázezren nézték meg a nagy látványosságot, és több ezren fizettek elő a festményről készült rézkarcra. Sedelmeyer figyelt rá, hogy az újságokból kibontakozó kép, ha lehet, még kápráztatóbb legyen, mint a Mester festette szuperprodukció.

A párizsi bemutató után következett az európai körutazás, amelynek első állomása Bécs volt. Munkácsyt február 16-án fogadta a király. A találkozóról beszámoltak a hazai lapok is; az *Egyetértés* bécsi levelezője elégedetten állapította meg: „Munkácsy olyan fogadtatásban részesült, aminő csak fejedelmeket illet.” Másnap, február 17-én érkezett haza, Budapestre. Már az időpont kiválasztása is telitalálat, minden bizonnyal ez is hozzájárult az esemény páratlan sikeréhez. Sedelmeyer, tekintettel a közelgő húsvéti ünnepekre, a kép aktualitására, valamint arra,

hogy az 1874-es nászút után ez lesz a Mester első hivatalos hazai látogatása, úgy döntött, hogy az „érzelmes honi szemlét” a húsvéti passió idejére kell időzíteni.

Munkácsyt itthon, az indóházban elsőként a zenede küldöttsége üdvözölte, az asztalos ipartestület pedig, figyelembe véve a Mester egykori asztalos múltját, mindjárt dísztagnak választotta. Az egyetemi ifjúság fáklyás felvonulással tisztelgett, jelszavaival Munkácsyt, Kossuthot és a hazát éltette. Egy lelkes újságíró ezt írta a pompás eseményről: „Fáklyák vöröslő fénye világította meg a Mester robusztus alakját, amely őszülő, torzonborz hajával, hosszú, tömött szakállával, domború, nagy homlokával az igazi magyar alkat megtestesítője, nem

véletlen, hogy külföldön őt tartják a tősgyökeres hun típus egyik illusztris képviselőjének.”

Egyre-másra rendezték tiszteletére a díszlakomákat, záporoztak a pohárköszöntők és a jókívánságok. A Hungária Szálló nagytermében a polgármester díszpolgári oklevelet nyújtott át neki. Ezután, miként arról az *Egyetértés* helyszíni tudósítója beszámolt: „Rác Pali néhány barna legényével az asztalfőhöz ment, s a Mester fülébe húzta a Csak egy kislány kezdetű népdalt (!), olyan tempóban, ahogy azt a Mester diktálta. Majd egyszerre csöndet intett, s elkezdett egy szál hegedűkíséret mellett – valóságos pusztai bravúrral – füttyülni. Akár csak a tilinkó, úgy hangzott a csodálatos fütty. Liszt Ferenc, a legnagyobb magyar zongoraművész – aki egyébként szintén jelen volt – teljes méltánnyal hallgatta ezt az őseredeti zeneművészetet.”

A magyar képzőművészek jelmezes estélyén a Mester és neje Rubens korabeli „öltönyben” jelent meg, s a szemtanúk szerint a „rubensi keblű Munkácsynénak” kifejezetten jól állt ez a ruha. Talán nem túlságosan frivol a föltételezés: ennek a jelmezes fölvonulásnak is nagy szerepe lesz abban, hogy a festmény későbbi méltatói Munkácsy művészetét egyenesen Rubenséhez hasonlították.

A hazatérő festőfejedelmet fogadta Tisza Kálmán miniszterelnök is. A villásreggelin megjelent a korabeli szellemi élet valamennyi neves képviselője. Jókai Mór késve érkezett, de annál melegebben üdvözölte a Mestert, majd a kávé mellett hosszan elbeszélgettek. „A nagy magyar író a nagy magyar festő ígéretét vette – olvashatjuk az *Egyetértésben* –, hogy következő képének tárgyát a magyar történelemből fogja meríteni, amint Árpád vezér Munkácsnál birtokba veszi az országot.” A nyilatkozatnak az adott különös aktualitást, hogy a Mester néhány napra ellátogatott szülővárosába, Munkácsra is, így az újságok látványos főcímekkel köthették össze a „munkácsi bevonulást” a Jókai javasolta „Árpád-kép” tervével. Egyébként a látogatás legemlékezetesebb epizódja az volt – állítja egy szemtanú –, amikor a „vendégek annyira belejöttek a mulatozásba, hogy Bátyuban, hol a vonat fél órát ácsorgott, bált csaptak a kis váróteremben. Jókai aprózta a csárdást Munkácsynéval. Mivel Sátoraljaújhelyen telerakták a kocsit pompás hegyaljai borokkal, a vidám társaság, mire Budapestre ért, nyakára hágott mindannyinak.” Jókai azt mondta egy újságírónak: „Rég ideje már annak, hogy nekem ilyen kedvem csucsorodott.”

Az Árpád-kép ötlete azon a lakomán is szóba került, amelyet a képviselő- és a főrendi ház adott Munkácsy tiszteletére, de előbb még, az ötödik fogásnál, ami pulyka- és kappansültből meg befőttékből állt, Mailáth György országbíró, a főrendi ház tagja, akit néhány hónap múlva Spanga és társai kegyetlenül összeszurkálnak, megfojtanak és kirabolnak, hosszú beszédben méltatta a Krisztus-kép érdemeit. A később tragikus – mondhatni jelképesen tragikus – véget ért országbíró szerint Munkácsy sohasem az érzékit, hanem mindig az eszményit ábrázolta; most bemutatott képén is az emberi aljassággal szemben az isteni eszme diadalmaskodik. Jókai ezután hozta szóba ismét az Árpád-képet. „Elképzelem – mondta –, amint a Vereckei-szoroson a nap felkél, fényt árasztva az elragadó vidékre. Ott áll Árpád kiemelkedő alakja, előtte a rabszolga tótok, oláhok és más népek, akiknek bilincseit Árpád széttöri. Úgy értse meg a külföld ezt is, mint megértette a Pilátust.” Jókai gondolataira rímelnék Malonyay Dezsőnek a Honfoglalást méltató sorai: „Árpád vezér arcán, ahogy fogadta a rabszolga szlávok hódolatát, erővel párosuló bölcsesség és komolyság látszott, fehér lovon magasodó

nemes, magyaros alakja azt bizonyította, hogy egy ország nemcsak a karok erejével, hanem a lélek és a szellem felsőbbbségével is alapítódik.”

Valószínű, hogy a két körülrajongott, dédelgetett művész azért tudta eljátszani a nemzet Írójának és Festőjének szerepét, mert mindketten fogékonyak voltak a nemzeti átkok, a nemzeti álmok és a belőlük sarjadzó nemzeti mítoszok bonyolult összefüggéseire; mindketten szilárdan hittek az államalapító magyar nemzet „felsőbbbségében”, s megtanulták, hogy ezt csak valakikkel szemben lehet megjeleníteni; ezért állnak Krisztussal szemben a zsidók, Árpáddal szemben a szlávok; szlávokban, zsidókban az a közös, hogy a magyar nemzet szabadította fel őket, a magyar nemzet adott nekik egyenjogúságot. Csakhogy a külföld – Jókai óhaja ellenére – másként értette a *Pilátust* és másként a *Honfoglalást*. A párizsi kritika megbocsátott a magyar festőnek a Krisztus-gyilkos, fondorkodó, rossz arcú zsidókért, de nem bocsátott meg az Árpád előtt hajlongó, rabszolga szlávokért; sovinizmussal vádolta. Vajon a párizsi polgár miért nem vette észre az antiszemitizmust, holott a sovinizmus azonnal szemet szűrt neki?

De sovinizmus és antiszemitizmus volt-e ez egyáltalán? Vagy csak józan felsőbbbség-tudat, amely együtt járt a nyugodt, felelősségteljes méltósággal, a ma oly gyakran hiányolt nemzeti büszkeséggel. Mintha a Krisztust, Árpádot, Jókait, Munkácsyt övező fénykörök a vásznan és a nemzeti álmok mélyén egymásra csúsznának.

Egyáltalán, mit jelentett akkor ez a szó: felsőbbbség? Talán a rendet, a széles, fehér, jól karbantartott utakat, „amelyek a rend folyamaiként, világos katonaszávolycsíkakként kanyarogtak minden irányban”. De jelenthette ez a fiúmei tengerpartot, az Adriát szelő flotta dagadó vitorláit, az erdélyi havasok örökhő-süvegét, az épülő Budapest tágasságát, a külföld elismerését, a király lelkiismeretes gondoskodását, az adott szó becsületét, a szólásszabadságot, a sajtószabadságot, a kelmék és bőrárak megbízható minőségét, a tiszta szűzdohány zamatát, a selyeming jóleső hűvösét a bőrön, a taftszoknya suhanását, a léptek könnyű ruganyosságát, a kalap büszke billentését, a gyógyfürdők és az ivókúrák jótékony hatását; jelenthetett ez önbecsülést, biztonságot, valami szelíd nemesség-érzetet, úriemberséget, szupremáciát, de megértést és jóindulatot is.

Sujtásos nemzet

Munkácsy *Honfoglalása* – ez a bitumenes alapozású, az idők során egyre sötétülő, mintegy hatvan négyzetméteres, több mint száz alakot fölvonultató kompozíció – mintha csak a „nemzetiségi kérdés” korhű illusztrációja lenne. A Mester a *Krisztus Pilátus előtt* ikerpárját, a *Honfoglalást* mintegy tíz évvel később festette. Szervezetében ekkora már egészen elhatalmasodott a kór, fájdalmait morfiummal enyhítették. Kiszabadultak a széttartó, romboló erők; hiába már a bitumen-alapozás és a morfium; a kompozíció kettészakadt: a *rabszolga* tótok, oláhok és más talpas népek, valamint a keleti pusztákról előtörő, előkelő, lovas magyarok csoportjait csupán egy ideológia, a *hódolat* (s ennek invertje: a *felsőbbség*) kötötte össze. Az a kissé didaktikus, pusztán a szembenállásra redukált világkép, amely már a *Krisztus Pilátus előtt*ben is megmutatkozott, a *Honfoglalás*ban végletessé, feloldhatatlanná, kizárólagossá merevedett. Talán ez az oka, hogy a párizsi kritika, amely a *Krisztus Pilátus előtt* esetében eltekintett az antiszemitizmus vádjától, a *Honfoglalást* a magyar sovinizmus megtestesülésének – bizonyítékának – látta. Munkácsy képe, amelyet itthon bizonyos körök „a magyar génius inkarnációjának” tartottak, Párizsban szánalmasan megbukott.

A *Honfoglalás* – mint egy kimerevített élőkép – teátrális gesztusokkal jeleníti meg az évtizedek alatt egymásra torlódott, különböző nemzeti, nemzetiségi megmozdulásokat. Ott sejlik a kezdet: a II. József germanizációs, abszolutista

törekvései ellen támadt mozgalom, amely az 1790. évi budai országgyűlésen kapott először nyilvánosan hangot, mikor többen is kifogásolták „a nemzeti érzület nyilvánulásának módját”. Keresztesi József képviselő például, „ki bár igen örvendezett a magyar nyelv és magyar ruha felkapatásának, de azért, mint az öregurak szoktak, zsörtölt a túlságos arany és ezüst sujtás miatt”. (Kölcsey pedig, évtizedek múlva, a maga szókimondó módján, egyszerűen „sujtásos nemzetnek” mondta a magyart.)

De nemcsak a sujtások túlzott szaporodásának lehetünk tanúi az 1790. évi, a német nyelv visszaszorítására indított mozgalomban, hanem annak is, hogy a nemzeti érzelmek milyen könnyen a hatalmi politika játékszereivé válhatnak. A bécsi udvar ugyanis – gyanús engedékenységgel – azonnal elfogadta, hogy minden magyarországi népiskolában magyar nyelven taníthassanak, de határozottan elvetette, hogy a kúria magyar nyelven bíraskodhasson. Nyilvánvaló, hogy az udvar már ez idő tájt kialakította a nemzetiségi kérdésben követendő taktikáját, amit aztán több mint egy évszázadon át sikerrel alkalmazott: nem bánta, sőt titkon ösztönözte, ha a magyarok oly intézkedéseket tesznek, melyek alkalmasak arra, hogy általok a nem magyar nemzetiségeket önmaguk ellen ingereljék; de mindenáron akadályozni akarta azokat a szellemi, s főként nemzeti jellegű mozgalmakat, amelyek keresztették germanizációs törekvéseit.

Árpád fehér lovon (!) magasodó nemes, magyaros felsőbbbségében és – vele szemben – a rabszolga szlávok hódolatában ott bujkál 1848-49 tragikus vétsége: az elhibázott nemzetiségi politika. Mert hiába kiáltotta oda nekünk a lengyel Bem tábornok a forradalmi harcok tűzében – szinte az utolsó órában: „Magyarok, szászok, oláhok, nyújtsatok egymásnak testvérileg kezet, tartóztassatok minden nemzeti gyűlölséget, és boldogok lesztek.”

És hiába figyelmeztetett kétségbeesetten Görgey Artúr: „A nemzet becsületbeli kötelessége, hogy Magyarország állami létéért a fegyvert annál inkább megragadja, mivel eddig, fájdalom, tétlenül nézte, miként kergeti az ő soraiból egyesek nyegle gőgje a szlávok és románok legnagyobb részét a nyílt lázadásba, annál ostobább módon, mert ezáltal csak azok szándékait mozdították elő, akik semmit sem óhajtottak forróbban, mint a magyar állam pusztulását.” És hatástalan maradt Kossuth későbbi intelme, akiről nem mondhatni, hogy a forradalom és a szabadságharc idején

túlságosan szerencsés kézzel nyúlt a nemzetiségi kérdéshez, de a bukás után, az emigrációban volt ideje összegezni a tanulságokat. „Mit tegyenek nemzetiségük biztosítása s fejlesztése érdekében egy különféle nyelvű állam lakói? Azt, amit vallásos érdekeik fejlesztése és biztosítása céljából tesznek. Társuljanak! Tömörüljenek községenként, kerületenként s végül nemzeti egyetembe... Egyszóval, miután tökéletes önkormányzatot élveznek, képesek lesznek fejleszteni mindazon erkölcsi és társadalmi érdekeket, melyeknek összességében bennfoglaltatik az, amit nemzetiség alatt értünk.”

A *Honfoglalás* elnagyolt, tagolatlan kompozíciójában fölfedezhetjük történelmünk örökké visszatérő, körkörös veszedelmét; a feldolgozatlan, egymásra torlódó nemzetiségi konfliktusok sorát; a szomszédainkkal szembeni állandó zavarodottságunkat: álmainkat, félelmeinket és a nyomukban fölfakadó elbizakodottságunkat. Az elmosódott arcokon, a szálkás kardok élén, s a felhők tompa, bitumenes foltjain a kegyetlen, megemészthetetlen, örökös jelen vibrál; vesztett forradalmaink és csatáink igazából soha föl nem dolgozott rettenete. Ma is érvényes Wesselényi Miklós figyelmeztetése: „nincs nemzetiségünknek ártalmasabb ellensége a

betyáros magyarságnál”. Lukács Móric egykori cáfolata pedig ma már inkább bizonyítéknak hangzik: „Az európai közvélemény már-már hinni kezdett azon rágalomnak, hogy a magyar faj monopóliumnak akarja tekinteni a szabadságot, hogy a többi nemzetiségek fölött zsarnoki hatalmat gyakorolni, azokat legdrágább kincsöktől, nyelvöktől megfosztani törekszik.” Széchenyi is jól ismerte a fékevesztett, életveszélyes nemzeti buzgalmat, amikor ezt kérdezte: „E mindent egyszerre elárasztani akaró *magyar hév* nem növekedett-e már annyira, hogy az, aki elég bátor bármily szerényen is emelni szavát, ne legyen kitéve a rossz, a gyáva hazafiság, sőt a hazaárulás legémelygetőbb piszkainak? Mintha egy kis kímélet, egy kis béketűrés, tán messzebbre vezetne és jobban érlelné a hazai növényt, mint a most divatban levő szüntelen korbácsolás.”

A nemzetiségi kérdés szerteágazó összefüggéseit Mocsáry Lajos (a képen), a függetlenségi párt későbbi elnöke fogalmazta meg a legalaposabban, legpontosabban 1858-ban megjelent *Nemzetiség* című könyvében. Mocsáry szerint a *nemzeti* és a *nemzetiségi* függetlenség elválaszthatatlan egymástól. Ugyanabból indult ki, mint Széchenyi: Magyarország egyelőre csupán közjogi fikció; mint egy olyan földterület, amelynek lakói saját hatalommal, saját kormánnyal rendelkeznek – ilyen értelemben az ország nem létezik. Ideális esetben, mondja Mocsáry, egy ország minden lakosa egy nyelven beszél; nemzet, haza, ország: egy test, egy lélek. Nálunk más a helyzet. „Ott, hol két vagy több nemzet él együtt, s területüket különkeríteni lehetetlen, mert egymással apróra összekeverve s összefonva léteznek; ott valamely nemzetnek le kell mondania a felsőbbiségről, s irányadó szerepről, de azért mindegyik megmaradhat külön nemzetül, megtarthatja nyelvét, nemzeti jellemét, nemzeti szokásait; mindaddig, még önkénytelen és észrevétlen, a maga jószántából le nem mond nemzeti birtokairól.” Ami pedig a nemzetek egybeolvadását illeti, Mocsáry szerint, ez „jelen korunkban csak igen hosszas úton elérhető”. Ebbe a folyamatba „a másik – habár

felsőbbséggel bíró – nemzetnek beavatkozni nem szabad, először, mert ez erkölcstelen, másodszor, mert magára nézve sem tanácsos”.

Magyarországon Árpád népe, a magyar nemzetiség a legtekintélyesebb, a legerősebb, ő az államalkotó; az tehát vitán fölüli áll, hogy övé a felsőbbség. Csakhogy ez nem jelenthet *elbizakodottságot* vagy *szeretetlenséget*. Mocsáry szavaival: „mindaddig, míg a gyűlölet keseriz cseppje nem mérgezi meg érzéseinket, míg tisztának s igazságosnak érezzük magunkat, addig jó úton járunk, s csak ha szeretni nem tudunk többé, akkor tévesztettük el a helyes ösvényt, melyen nemzetiségünk ügyében haladnunk kellene”. Mocsáry szembeszállt Eötvös Józseffal, aki szerint: „Valamennyi nemzeti törekvés alapja a magasabb hivatás érzete; célja: az uralkodás”. Mocsáry úgy vélte: „minden nemzeti érzelemnek alapja azon természeti ösztön, mely szerint szeretjük magunkat, a hozzánk leginkább hasonlókat, s legközelebb állókat; szeretjük azokat, kikben mint tükörben látjuk önmagunkat; szeretjük azokat, kikkel, mióta csak az emlékezet él, közös sorsban – jóban, rosszban – részesültünk. Azaz: a nemzeti érzelem szereteten, s így érzésen, nem pedig véleményen, s e vélemény által szült elbizakodottságon alapszik.”

Mármost csak az a kérdés, hol húzódik a határ a „szelid szupremácia” és a kirekesztő szemléletű, elbizakodott sovinizmus között. „Hazámfiak – kiált fel Mocsáry Lajos, amikor a magyar sovinizmus ellenhatásaként születő pánszlávizmusról értekezik –, mondjuk ki őszintén a mea culpát. Csúfoltuk, lenéztük elejétől fogva a tótokat, az oláhokat, a rácokat, azután pedig óhajtottuk, hogy anyanyelvüktől megválva a miénket tegyék ugyanazzá... Minél előbb magyarrá akartuk minden honosainkat, kizárólagos hivatalos nyelvvé tettük a magyart, s azt hittük, hogyha magyarul lesz az anyakönyvekbe írva minden idegen ajkú szülött, már azáltal valóságos magyar lesz belőle. Nem vettük észre, hogy minden behatás, minden erőltetés a leggyűlöletesebbnek, s a legzsarnokibbnak látszik, ha egészen a tűzhelyek és a családi élet belsejébe irányoztatik.”

Mocsáry éppoly töretlenül hitt az államalkotó magyar nemzet felsőbbségében, mint Jókai vagy Munkácsy, csakhogy számára ebből nem következett a velünk évszázadok óta együtt élő nemzetiségek lenézése. Míg Munkácsynak – talán éppen mert életerejé hanyatlóban, egyre görcsösebben kapaszkodott a nemzeti álmokba – a

szupremácia megjelenítéséhez szüksége volt a Krisztussal, Árpáddal szemben álló idegenek lealacsonyítására, addig Mocsáry – a történelmi példákból okulva – a megértést, a szeretetet hangsúlyozta, elvetvén mindenféle kirekesztő szemléletet, kizárólagosságra törekvő agresszivitást. Lehet, hogy szelíd szupremácia és agresszív sovinizmus vízvázasztója a megértés és a szeretet? Úgy látszik, Mocsáry nem félt szembenézni évszázados rögeszméinkkel. „Mily arisztokratikus büszkeség fogta el szívünket, ha meggondoltuk, hogy mi minden más népeknél régebbiek vagyunk, hogy mellettünk minden nemzet csak parvenü, s hogy Ádám apánk is magyarul beszélt. S mily szívesen szorítottuk volna keblünkhöz azon atyánkfiat, kik valahol Ázsia belsejében maradtak el tőlünk, szegények, s nem volt hőbb óhajításunk, mint hogy Kőrösi Csoma Sándor megtalálja kedves rokonainkat, s hozza ide őket netalán magával. Vagy legalább szólítsuk közénk csángó atyáink fiait... Mindez igen költői érzelem, de ne felejtjük, a szláv népek képzelődése nem kevésbé eleven, mint a miénk. Nekik is énekelnek régi ragyogó dicsőségről, s ha jól összeszedik magukat tudósaik, csakúgy bebizonyíthatják, hogy Ádám apánk tótul beszélt, mint nekünk Horvát István azt, hogy debizony magyarul szólt.” Az a vita pedig, hogy ki volt ennek a földnek régebbi birtokosa, Mocsáry szerint teljesen értelmetlen: a szlávok Pannóniában letelepült földművelő őseikre büszkék, mi keletről ideérkezett lovas-nomád eleinkre. Ne háborgassuk egymás büszkeségét, ha élhetünk itt békességben is. Mocsáry szavaival: „Ne hagyjuk magunkat ábrándos régiség-búváraink által feltüzelni, ne hagyjuk magunkat suhanc fiaink által orrunknál fogva vezetni (!), s hagyjunk fel a haszontalan történeti kutatásokkal, s csak azt nézzük, hogy volna most a legjobb... Hiszen századok fűznek a nemzetiségekkel egymáshoz, erősebb láncokkal, mint gondolnók.” Ne vesszünk össze a közös hősökön! „Mi nem fogjuk szégyellni, ha szláv atyánkfiái bebizonyítanak is, hogy Zrínyi nem volt tisztán magyar eredetű, mi szívesen megosztjuk velök a dicsőséget.”

Mocsáry azt írta könyve „A szláv kérdésről általában” című fejezetének elejére: „Darázs-fészekbe nyúlsz – ezt fogja legtöbb ember mondani, midőn e tárgyat látja megpendíteni. Elismerem, hogy e kérdés igen kényes.” Nos, a darazsak támadása nem maradt el. A „mélyrepülő” azonnal előrántották mérgezett fullánkjukat: vajon tisztán magyar eredetű-e ez a Mocsáry, hogy ilyen nagy együttérzéssel viseltetik a tótok,

oláhok és más „pánszlávok” iránt? Bizonyára ő is „idegenszívű”, s azért húz a nemzetiséghez ekkora nagy érzülettel. De ha nem idegenszívű – tősgyökeres magyar középirtokos családból származott az istenadta –, akkor bizonyára más folt éktelenkedik a múltján.

No, nézzük csak, mondták a tősgyökér legények, mit csinált ez 1848-ban, a szent forradalom idején? Gyáván betegeskedett; gyógyfürdőkbe járt súlyos köszvényét kezeltetni. Gyógyfürdőzés közben ismerkedett meg báró Wesselényi Miklóssal, s annak feleségével, Lux Annával is, mígnem az árvízi hős halála után nem átallotta feleségül venni annak özvegyét...

A nemzetiségi kérdés egyik élharcosa: Rákosi Jenő, aki a *Budapesti Hírlapban* következetesen harmincmillió magyarról értekezett, szerinte ugyanis a magyarság a nemzetiségek gyors és hatékony asszimilációja révén megkétszerezheti létszámát. Rákosi a nemzetiségi kérdést „korszakvezérlő érzületnek” tartotta, ezért leszögezte, hogy e kérdésben „erőnket gyöngítő vitákra nincs szükség”. „Az állam állam és magyar itt. Nemzetiségeink vannak, de nemzetiségi kérdés nincs. Ami alkotmányos szabadságunkba ebből bele nem fér, az nem nemzeti kérdés, hanem hazaárulás... És aki bárhol többet remél ennél, fordítson hátat Magyarországnak.” Rákosi Jenő vesszőseprűvel tisztogatta a „nemzeti művészetek tárházát”: keményen föllépett az „idegen tollak” ellen, s megvédte az igazi magyarokat. A nemzet legnagyobbjai között tartotta számon Munkácsy Mihályt. Mindkét képéről, a *Krisztusról* és a *Honfoglalásról* is több ízben az elismerés hangján írt. „Mondjunk himnuszt Munkácsynak, aki ecsetjével a szemet bővöli, ahogy százévek óta nem bővöli senki. Hódítva járja ő be a világot, s a magyar glóbusznak hódít művészetével... A nemzeti génusz inkarnációja ő.” Hasonló hőfokon támadt az idegen hatásokra. Egy berlini színésznő budapesti sikereiről szólva például megrótt a sajtót, mert „megfelejtkezve konnexióiról (!) a hazai művészettel, föltétlen hódolást vitt az idegennek lábai elé.” A cikkíró nem hagy kétséget az idegen hatások mineműségét illetően, a szakmai érvekre való hivatkozást pedig olcsó trükknek minősíti. „Mi volt tehát (sic!) oka mégis a nagy sikernek? A színészi rutin, néhány fogás, a közhelyekkel dolgozó közepszerűség... A rendezés, amely temérdek embert tudott érdekkörébe vonni és levette az összes fővárosi sajtót a lábáról... Mert mi szörnyű nagy hazafiak vagyunk, ha bajban vagyunk, ha tatár dúl,

török deportál (sic!) és német fojtogat; de mikor a magunk urai vagyunk, hordozzuk mindenkinek a sleppjét, ha csak egy szép termetű kassai német-magyar zsidóleányét is.”

Azon vegyeskarból, amely – Mocsáry kifejezésével – „feszítsd meg a kiabált a nemzetiségekre”, kihallatszott egy komoly bariton: Grünwald Béla (a képen) hangja. Ő több könyvet is írt a nemzetiségi kérdésről, s ezek hangvétele élesen elüt a „magyarságvédelemben” üzleti lehetőségeket kereső zsumnaliszták stílusától. *A régi Magyarország* című munkájára Mocsáry Lajos vitairattal (mintegy háromszáz oldalas könyvvel) válaszolt. Kettejük vitája különösen tanulságos.

Grünwald a vármegyék és a nemzetiségek kapcsolatát tartotta egyik legfontosabb kérdésnek. Abból indult ki, hogy a régi megye nem tudta betölteni feladatát. „Lehetetlen a törvények részrehajlatlan végrehajtása, mert a tisztviselő a befolyásos tényezőktől függ; ezek a tényezők pedig a tisztviselőtől, saját érdekükben önkényt és erőszakot követelnek, melyet azután takargatnak. Így szükségképp elharapózik a korrupció, az erkölcsi szempontok háttérbe szorúlnak, s a hatósági élet példátlan elvadulása következik be.”

A vármegyék szerepe különös jelentőséget kap az eszlári per idején: Eötvös Károlynak nemcsak az antiszemitékkel, hanem a vármegye nagyhatalmú, s hatalmával visszaélő hivatalnokrétegével is föl kellett vennie a harcot. Grünwald arra a következtetésre jutott, hogy „a megye alig élt az autonómia jogával, s a megyei intézmény nem lehetett alkalmas eszköze az önkormányzatnak sem”. Végül is „a megyerendszer a felelős, hogy a nemzet oly sokáig tűrte függetlenségének mind szűkebb körre szorítását. Miért engedelmeskedtek a megyék, miért nem szerveztek nyílt ellenszegülést, fegyveres fölkelést, pedig volt rá ok elég!” A megyék és a nemzetiségek törekvése éppen abban hasonlít, hogy mindkettő meg akarja bontani az állam egységét. Pedig ez megengedhetetlen. A végső cél: „egy állam, egy nemzetiség”. S ennek érdekében „kezdemenyezni kell az akadályok kérlelhetetlen eltávolítását”.

Mocsáry – Grünwald Bélával vitatkozva – kifejti: „Ilyen harcot csak azok hirdethetnek, akik nem riadnak vissza sem a fegyverektől, melyeket használni kell, sem azon szenvedésektől, melyekkel még a győzedelmes háború is jár.” Mocsáry óva intett az erőszakos magyarítási törekvésektől, amelyek hirtelen kétszeresére akarnák fölszaporítani a nemzetet. Ellenpéldaként említette az orosz és a német birodalmi törekvéseket, amelyek minden látszólagos siker ellenére kudarcra ítéltettek. „De ha nekünk még sikerülne is a tömeges magyarosítás, ez valóságos veszedelmet jelentene”; hiszen az erőltetett asszimiláció – azóta már megtanulhattuk volna – mindig bumeráangként üt vissza az erőszakot alkalmazókra. A szerző ehhez még hozzáteszi: „A felvidéki kulturegyletek pedig nem ártana, ha figyelmüket arra is fordítanák, hogy kissé tisztább kiejtéssel hangoztassák azokat a lelkes szavakat, amelyekkel a magyarosítás igéit hirdetik.” Mocsáry, könyve végén, összegezve vitapartnere nézeteit, arra a szellemes megállapításra jut, hogy Grünwald Béla, amikor „az idealizmus magaslatára akarja emelni a központosítást és az erőszakos magyarítás politikai tanait”, tulajdonképpen nem tesz mást, mint II. József abszolutizmusát példaként állítva, a Schmerling-féle centralizációs és germanizálási törekvések kiszolgálójává szegődik.

Mocsáry Lajos egész életében hűen őrizte a negyvennyolcas tradíciókat, ő sohasem hagyta el pártját, az azonban többször elhagyta őt. Amikor 1867-ben létrejött a Deák Ferenc-i nagy mű, s a politikai élet szereplői – közöttük Mocsáry korábbi barátai és eszmetársai – az Ausztriával való „kiegyenlítődség” lázában égtek, Mocsáry – bár ő is őszintén tisztelte Deákot – a függetlenségi eszme védelmében nyílt levelet jelentetett meg, amelyben – éppen a nemzetiségi kérdés tárgyalásakor fölvetett saját hatalom és kormány hiányában – elítélte a kiegyezést, s figyelmeztetett azokra a káros következményekre, melyekkel számolni kell. Nyílt levele természetesen – az uralkodó áramlattal szemben – teljesen hatástalan maradt. 1874-től 1884-ig a függetlenségi párt elnökeként próbálta a belviszályokat elsimítani. Legtöbb gondot éppen a szélsőbalon szervezkedő antiszemitaokozták neki. Ő maga többször is éles hangon elítélte a zsidóellenességet. Amikor az országgyűlés megtárgyalta az ún. tapolcai kérvényt (amelyet a kerület a katolikus egyház támogatásával az 1867-es „zsidóemancipáció” eltörléséért nyújtott be), Mocsáry is felszólalt a vitában: „A klerikális és az antiszemita

reakció összeölelkezett, s most már nyílt sisakkal, valódi színben tűnik fel... Remélem, hogy Magyarország törvényhozása jövőre is ellent fog tudni állni a szabadság ellenségeinek és odúiba fogja mindenkor visszakergetni a reakció huhogó baglyait.” A *klerikális reakció* nevében Göndöcs Benedek apátplébános válaszolt Mocsárynak: „Mi csak azt akarjuk, hogy ők (a zsidók) nemesüljenek és egyszersmind vegyék fel a keresztény vallást. (Hosszas derűtség.)”

A függetlenségi párt 1883-ban még programjába vette, hogy szembeszáll az emancipáció eltörlését hirdetőkkal, egy évvel később már maga is az erőszakos térítőkhöz csatlakozott. A párt 1884. január 30-án kiadott manifestumában a többi között ezt olvashatjuk: „Szólíttassék fel a hazai zsidóság, hogy nyilatkoztassa ki kellő határozottsággal hitágazatait, reformálja s esetleg szüntesse meg a korunkkal s a jelen társadalommal össze nem férő szokásait és ezek eszközlése végett tartson országos zsinatot.”

Mocsáry lassan kiszorult a pártjából, az 1880-as években megszorodtak az ellene indított támadások. „1884-ben, mielőtt a képviselők az új választások után az országgyűlésre egybegyűltek, az erdélyiek részéről az mondatott, hogy ha (Mocsáry) lesz továbbra is a párt elnöke, ők a körbe nem lépnek be.” Mocsáryt ekkor kizárták a párt parlamenti klubjából, s megalakult az új formáció: a „függetlenségi és 48-as párt”. Az elnevezést az új elnök, Irányi Dániel személyéhez szabták; mivel ő 1874-ben nem lépett be az akkor – Mocsáry vezetésével – alakult függetlenségi pártba, mert ragaszkodott a 48-as elnevezéshez, mostani csatlakozásával – legalábbis az új vezérek szerint – újra egyesült a két eszme. Valójában a párt új vezetői (Irányi és az erdélyi Ugron Gábor) választották szét először 48-at (a közjogi vívmányokat) és 49-et (a trónfosztást). Ugron szerint a pártot meg kell tisztítani a 49-es elemektől (így Mocsárytól is), s ha ekként többségre jutnak a következő választásokon, el kell vállalniuk a kormányzást. Mocsáry élesen támadta Ugron álláspontját. „Aki igazi 48-as, annak nem az ún. 49-esektől, hanem a 'puhulóktól' kellene megtisztítania a pártot... A korszak áramlata (ugyanis) kétségtelenül a puhulás felé hajtja az embereket... A lojalitás túláradozása és a 49-esség kárhozzátása karöltve jár... Ugronék valójában nem 48-asok, hanem 67-esek.” Akkor már őszintébb, egyenesebb Tisza Kálmán eljárása, aki elveit „előlegesen” adta fel, mint Ugron Gáboré, aki fokozatosan, utólag teszi meg

mindezt. Ugron azt is mondta: közeledniük kell az udvarhoz, hogy „bizodalmat” ébresszenek maguk iránt. Mocsáry szerint ez nem más, mint „paktálás” és a „bársony-nyereg utáni kapaszkodás”. „A függetlenségi párt legyen hű magához, legyen igazi szabadelvű párt. Küzdjön a nemzeti szabadságért, az önkormányzatért, a vallásszabadságért, a jogegyenlőségért és a politikai jogok kiterjesztéséért.”

Mocsárynál akkor senki sem látta világosabban, hogy a függetlenségi eszmék egyre inkább szólamokká váltak, s ez párosulva a nemzetiségi gyűlölet szításával nemzeti katasztrófához vagy legalábbis a nemzet elnyomorodásához fog vezetni. Azt írta az 1886-ban megjelenő *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről* című művében: „Magyarnak lenni s gyűlölni mindent és mindenkit, ami és aki nem magyar – nem egy és ugyanaz. Fel kellene végre hagyni azzal a gyakorlattal, hogy magyar és hazafi egyértelmű, tehát hazaáruló mindaz, ami nem magyar. Nem kell úton-útfélen, nagy dolgokban, s kicsikben folyton gyanúsíthatni, s csatározni. Ha nem állapodik meg ez az egyre erősödő sovinsztikus áramlat, ha kormány és törvénykezés magát általa sodortatni engedi, akkor új katasztrófáknak megyünk elébe... És ha a katasztrófát sikerül is elkerülni, a nemzetiségi kérdés folyton lidércnyomásként fog hazánkra nehezedni.” Saját pártjának tagjai sem hallgattak rá; kiközösítették, később kiszorult a közéletből is. Egy levelében így panaszkodott: „Írhatnék még, de nincs hova. Olyan a honi sajtó ez idő szerint, hogy a farkasokkal kellene együtt üvölni, azt meg nem tudok.”

A nemzetiségekkel, az idegenekkel szembeni vádak, amelyek az 1880-as években egyre erősödtek, s végül a huszadik századi kataklizmákhoz vezettek, az évek során alig szaporodtak újabb motívumokkal, csak a hangerő, a stílus lett egyre durvább. Az újra és újra fölemlegetett rágalmak közül az volt a leggyakoribb, mely szerint a nemzetiségek (s a zsidók) 1848-49-ben cserbenhagyták a nemzetet. Hiába született azóta számtalan tanulmány, amely hitelt érdemlően bizonyította, hogy a forradalomban és az utána következő szabadságharcban a magyarok mellett ott küzdöttek a nemzetiségek, s a népességben elfoglalt számarányuk fölött a zsidók is. Hiába figyelmeztetett már Mocsáry arra, hogy „aradi vértanúk lettek idegenekből, míg az ősök hosszú sorával dicsekedő tiszta magyarok szerepeltek mint muszkavezetők”; hiába nyilatkozott Görgey elismerően „az alatta szolgáló zsidó vallású honvédek

magatartásáról”; hiába írta Jászi Oszkár, legalább annyi bizonyíték van arra, hogy „a nemzetiség nagyobb része ezekben az időkben is kitartott a magyarság mellett”, mint arra, hogy „a bécsi udvarral tartott nemcsak a nemzetiség egy része, hanem titokban a magyar főnemesség nagyobb része”. Ha már általánosítani akarunk, a magyar főnemességre több joggal lehetne rásütni, hogy áruló, mint a nemzetiségekre. A magyarországi zsidóságnak a forradalomban játszott szerepére vonatkozóan érdemes még idézni azt a bécsi hadügyminisztériumban fogalmazott levelet, amelyben a szabadságharc bukása után, a hitközségekre hadisarcként kivetett kétfélmillió háromszázezer forint képtelenül magas voltát indokolták: „Ez az összeg a magyar korona országaiban lévő összes zsidó hitközségekre kivetendő, minthogy a Magyarországon levő izraelitáknak legnagyobb része érzelmeik és gonosz cselekvésmódjuk által az ottani forradalmat, mely az ő közreműködésük nélkül sohasem nyerhetett volna olyan kiterjedést, előmozdították.”

Az egyre agresszívebb „magyarságvédők” igyekeztek minden eszközzel fenntartani az állandó veszélyeztetettség (ingerületi) állapotot, amelyben a magyarságot sújtó valamennyi csapás végső és legfőbb okaként az idegenekre lehetett mutogatni. Egy korabeli francia szemtanú ezt írta Magyarországon szerzett tapasztalatairól: „Azt hinné az ember, hogy egy óriási összeesküvés fenyegeti szünet nélkül a magyar államot.” (A nagy nemzetközi összeesküvés kísértete – úgy látszik – már igen régóta járja kétségbeesett köreit e tájon.) A nemzetiségekre, zsidókra – *idegenszívűekre* „feszítsd meg”-et kiabálók tábora sohasem volt túl nagy, de mindig fülsiketítően hangos.

Másként fogalmazva a korszak ellentmondásait: a kiegyezéskor, 1867-ben hatalomra került liberális kormány 1868-ban – éppen Eötvös József és Mocsáry Lajos szakszerűen kidolgozott javaslatára – európai szellemiségű nemzetiségi törvényt alkotott, amit azonban a nemzetiségek megszületése pillanatától hevesen támadtak. Az 1880-as évek végére a helyzet megváltozott. „A magyar túlzók dühöngenek a nemzetiségi törvény ellen, nem hajtják végre, szellemét meghamisítják. A magyarosítás a törvényhozás nyíltan hirdetett célja lesz. A nemzetiségi képviselők durvaság és inzultus tárgyai, pedig a legmérsékeltebb és legbékülékenyebb nyelvet

beszélnek. Ezzel szemben a nemzetiségek egyre hangosabban követelik az 1868-as nemzetiségi törvény végrehajtását.” (Jászi Oszkár)

Ahogy sokasodtak a 67-ben hatalomra került szabadelvű párt gazdasági bajai, úgy erősödtek az ellenzéknek – főként a Mocsáry-féle függetlenségi párt vezetésével – a kormány ellen indított támadásai. A kiegyezés közjogi ellentmondásait – Deák és Mocsáry éppen olyan jól látta ezt, mint később Bibó – a konstrukción belül nem lehetett feloldani. Terjedt a parlamentben a terméketlen, gyűlölködő vitastílus és az obstrukció; ebben az ónos bűnultságban csak a „nemzetiségi kérdés” és a „zsidókérdés” frivol izgalmi hoztak némi élénkületet. A kormánynak kapóra jött, hogy a nemzetiségekkel, zsidókkal szemben vívott „hazafias csaták” elterelték a figyelmet a kényes, s végső soron megoldhatatlan kérdésekről; nemzetiségi veszedelemre maga is szívesen hivatkozott, gyakran eltúlozva egy-egy „atrociitás” jelentőségét, mert így látta bizonyíthatónak, hogy ezekkel csak Ausztria segítségével tudunk megbirkózni. A bécsi udvar, a kormány és a hatalom legfőbb támasza, az úri középosztály tehát egyaránt érdekelt volt a nemzetiségi viszályok szításában.

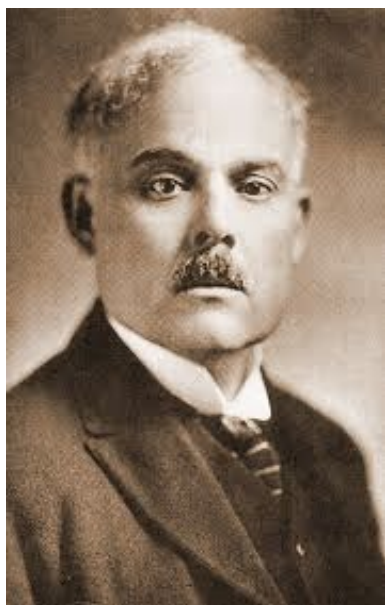
Másként ítélték meg azonban a „zsidókérdést”: akkor még ugyanis sem a kormánynak, sem a bécsi udvarnak nem fűződött érdeke az antiszemita izgatáshoz, ami nemcsak a hivatalosan vallott liberális elvekkel ütközött (ezzel egyébként a nemzetiségi gyűlölködés szítása sem fért össze), hanem ellenkezett jól felfogott gazdasági érdekeikkel is. Bécs üzleti életének fontos pontjai voltak a zsidó érdekeltségű bankok, a magyar kormány pedig éppen az idő tájt tárgyalta Budapesten a Rothschild-konzorciummal adósságai átütetmezéséről. Ilyen körülmények között nem látszott túlságosan szerencsés ötletnek a kormányszintre emelt antiszemitizmus. Ráadásul a zsidóellenes mozgalom az ellenzék soraiban, a függetlenségi párt szélsőbalján támadt, felkarolása tehát nemcsak elméleti tévedés, de taktikai hiba is lett volna. Ezért sokáig a sovinszták kórusa erőteljesebben zengett, mint az antiszemita. A sovinizmus ellen akkor – jószérivel – csak a Mocsáry-féle párt emelte fel a szavát. Éppen a pártvezér hívta fel először a figyelmet arra a veszélyre, amelyet a nemzetiségi izgatás a függetlenségi törekvésekre jelent. Csakhogy az 1880-as évek végére a sovinszta áramlat a függetlenségi pártot is magával sodorta, ezt jelzi, hogy a régi negyvennyolcas eszmét legtisztábban őrző Mocsáry kiszorult a pártvezetésből; helyét

később – Eötvös Károly erőteljes támogatásával – Kossuth Lajos idősebbik fia, Ferenc vette át. (A nagy magyar rebellis, az örökös ellenfél fiát Ferenc József később kereskedelmi miniszterré nevezte ki.) Ez a hatalomváltás, amely nem nélkülöz bizonyos bohózáti elemeket sem, legalább annyira jellemző a függetlenségi eszme alakváltozásaira, mint a társadalom mélyrétegeiben zajló – egyelőre csak távoli égzengés-morajjal kísért – tektonikus átalakulásokra.

„A nemzetiségi kérdés és a növekvő szociális feszültség az a két világtörténelmi robbanóerő, amelynek jelentőségét egyedül Mocsáry Lajos érezte át” – állapította meg önkritikusan – mintegy húsz év távlatából – Apponyi Albert, aki az 1880-as években – éppen a nemzetiségekről vallott sovíniszta nézetei miatt – Mocsáry egyik legkeményebb ellenfele volt. (Akkor még sokan hittek a bismarcki „szociális olajcsöpp” jótékony hatásában. Azóta is – a társadalmi inga lengési üteme szerint – e „gyógyszer” időnként föl-, időnként meg leértékelődik.) Mindenesetre, ahogy a függetlenségi párt kivetette magából Mocsáryt, s lassan maga is belesodródott a sovíniszta, antiszemita áramlatba, nyilvánvalóvá vált, hogy a megold(hat)atlan kérdések elfedésére nemcsak a kormánynak, de az ellenzéknek is szüksége van „hazafias csatákra”, ehhez pedig ellenségekre (tótokra, oláhokra, zsidókra, dákórománokra stb.). A függetlenségi párt látszólag kétfrontos harcot vívott, mert a kormány által kikiáltott, „hivatalos” ellenségen kívül ő a „labancokkal” is hadban állt. Bármennyire lármás volt azonban a Bécs-ellenes küzdelem, a folytonos „kardbojt” viták alig leplezték azt a tényt, hogy a közös nemzetiségi veszély egy akolba terelt kormányt és ellenzéket. A függetlenségi ellenállást mindinkább csak a szimbólumok jelezték, Kölcsey megállapítása a „sujtásos nemzetről” egyre aktuálisabbá vált.

A „függetlenségi és 48-as” párt egyik alelnöke, Barabás Béla emlékirataiban büszkén emlegette, hogy „amikor a delegáció Bécsben ülésezett – kezdeményezésére – egy hatalmas, magyar címeres zászló lengett a magyar házon, hadd lássák a bécsiek s prüszköljenek tőle”, de arra legalább ekkora önérzettel emlékezett, amikor a parlamentben szóvá tette, hogy „nemzeti ünnepeinken a Himnusz után a Gotterhalte (az akkori osztrák himnusz) elhallgattasson”; ezen felszólalásának híre pedig „eljutott a király fülébe is” (ha nem jutott volna el, akkor semmi értelme a kuruckodásnak). Barabás Béla egyébként többször is járt a „királynál”, ilyen alkalmakkor – mint írja –

mindig díszmagyart öltött, s mindig elbűvölte „a Munkácsy vásznára illő kép: amint őfelsége, huszártábornoki egyenruhában, jobb kezében a díszkucsmával, bejön a terembe, fellép az emelvényre, s odaáll a trónszék elé.” A látogatás után a magyar küldöttek – függetlenségek, 48-asok, nemzetiek és liberálisok egyaránt – „finom bonboniereket kaptak, ezüstös papírban, a felségnek és a királyi család tagjainak arcképeivel”, ezeket azután a képviselők – pártállástól függetlenül – zsebeikben hazavitték, s otthon feleségeik és gyermekeik társaságában titkon bár, de jóízűen elfogyasztották.

A korszak ellentmondásai közé tartozik, hogy a legbuzgóbb függetlenségi érzület titkon összelelkezett a legforróbb királyhűséggel, s az erősödő sovinizmust és antiszemizmust, melynek legfőbb követelése az volt, hogy a nemzetiségek és a zsidók mielőbb cseréljenek anyanyelvet és vessék el őseik szokásait, tehát „magyarosodjanak”, éppen az erőszakos asszimiláció gerjeszti tovább. Tény, hogy a sovinizta és antiszemita áramlat erősödésében tevékeny szerepet vállaltak a renegátok és a neofiták is. Erről a folyamatról talán Jászi Oszkár (a képen) írt a legvonzóbb nyíltsággal, igaz, 1912-

ben, a huszadik század kataklizmái előtt, amikor még lehetett erről így írni.

„Mindenekelőtt nagy és jelentékeny volt a renegátok szerepe, akiknek lényegéhez tartozik, hogy azt az érdeket, melynek szolgálatába szegődtek, különös nagy lármával és feltűnő eszközökkel szolgálják. Az anyagi és társadalmi előnyök keresésén kívül egyéb motívumok is közreműködhetnek ezen eredmény létesítésében. Így mindenekelőtt a renegát múltja emlékeit akarja feledtetni az által, hogy túllicitálja a leghevesebb követelményeket is.” Jászi példaként említi a német nemzetiségű Grünwald Bélát és Rákosi Jenőt, valamint a zsidó származású Somogyi Aladárt. Egyébként is, állítja Jászi, „a renegátok között a zsidóknak vezérszerep jut. Az átlagosnál nagyobb intelligenciájuk, fokozottabb ingerlékenységük, a primitívebb kultúrákkal szemben a régibb faj esztétikai és intellektuális ellenszenve őket különösen fogékonyakká teszi erre a szerepre. De mindezeknél soviniztább magyarokká teszi

őket az *antiszemitizmus* (kiemelés J. O.-tól) félelme. Maguk is egy gyűlölt és megvetett fajból kerülván ki, örömmel csinálnak egykori elnyomóikkal közös ügyet »a közös ellenség« ellen.”

Német ajkú magyar sovinszták és zsidó származású nemzeti antiszemiták? – a kör bezárult; mintha nemcsak a képet, de a korszakot is a Mester komponálta volna. A szereplők élesen szembefordulnak egymással, magyarok, oláhok, tótok, németek, zsidók, pánszlávok és dákorománok mondják a magukét. Nem párbeszéd folyik, csak végtelen monológok sora; a hősök az operafinálék modorában egymás mellett „énekelnek”.

Megint zsidókérdés

Ezt a címet adta 1882. február 19-én, tehát két nappal Munkácsy hazaérkezése után, vezércikkének Mezei Ernő, az *Egyetértés* zsidó származású vezető publicistája. A témát a parlament előző napi ülésén *megint* Istóczy Győző „hozta szőnyegre”. Mezei szerint „Istóczynak összes e tárgyan tartott beszédei közt ez volt a legkitűnőbb”. Istóczy tervezett hozzászólásának híre már napokkal előbb elterjedt a képviselőházban: a Függetlenségi Kör február 17-én tárgyalta meg. Bár Istóczy – szabadelvű Deák-párti lévén – nem volt tagja az országgyűlési képviselők Függetlenségi Körének, de az általa hirdetett antiszemita program visszhangra talált néhány függetlenségi képviselőnél is, amit a Kör vezetősége helytelenített, ezért megpróbálta összehangolni a párthoz tartozó képviselők álláspontját. A Függetlenségi Kör határozatot hozott, amelyben kimondta: „nemcsak hogy nem teszi magáévá az Istóczy által támogatott indítványt a zsidóemancipáció eltörlésére, hanem méltóságán alulinak tartaná ez ügyben bármiféle vitát provokálni”. Ugyanezen az ülésen határoztak arról is, hogy a költségvetési vitában Ónody Géza, tiszaszlári képviselő szólaljon fel.

Ónody (képünkön) parlamenti beszédében nyíltan nem érintette a „zsidókérdést”, csupán arra szorítkozott, hogy keserű szavakkal ecsetelte az ország gazdasági bajait. Sérrelmezte, hogy ő mint földbirtokos, nem rendelkezhet szabadon a földjével. (Igaz, Ónody ekkor már nem volt földbirtokos, mert adósságai miatt dobra verték 841 hold földjét, s ő az új tulajdonos, a zsidó származású Phőm Simon haszonbérelőjeként gazdálkodott egykori birtokán.) „Nem megalázó-e – kérdezte Ónody Géza parlamenti

beszédében –, midőn kérünk kell a kormánytól, hogy földünkben olyan termelés engedtessek meg, minőhöz különben a természeti törvények és a józan ész szabályai szerint minden különösebb felsőbb engedelem nélkül mindenkinek joga van. Azt szokták ellenérvként felhozni, hogy Poroszország vaskancellárja is

dohánymonopólium felállítására törekszik, de ha figyelembe vesszük a kancellár politikai céljait, szándékait, aligha fogadhatjuk el módszereit példaként.”

Ónody tiltakozott mindenfajta állami monopólium ellen, mert ezek „a polgárt önerejének szabad használatában akadályozzák”, a „dohány-egyedáruságot” pedig törvénytelennek, az abszolutizmus káros örökségének nyilvánította. „A mi bajunk legfőbb oka az a kényszerhelyzet, mely termelő és állam között fennáll, a méltánytalanul alacsony árszabályzat, melyet a kormány a termelővel szemben felállít.” És ezt a kényszerhelyzetet – legalábbis a képviselő szerint – lelkiismeretlen termelők a saját hasznukra fordítják, beváltási káraikat dohányosaikon spórolják meg. Ezek az élelmes, ügyeskedő, lelkiismeretlen birtokosok, akik fittyet hánynak a humanizmusra és a közegészségügyi törvényekre, *elhullott állatok húsát mérlik ki*, s ebből jelentős haszonra tesznek szert.

Ugyanezen a napon, délután szólalt fel Istóczy Győző (képünkön), „a magyarországi antiszemitizmus atyja”. Parlamenti beszédében hétéves politikai törekvéseit, ideológiai hitvallását összegezte. „A körülmények sajátságos összejátszása folytán, amelyeket, ha kényszerítve leszek rá, majd szellőztetni fogok (a szélsőbalon: Halljuk, halljuk!), engem toltak a felszínre, s így nekem kellett első ízben egy európai parlamentben a zsidókérdést felvetnem. És dacára minden

kinevettetésemnek, minden gúnyolódásnak, minden megtámadtatásnak, melyeknek a zsidóügybeni felszólalásaim alkalmából hét év óta kitéve voltam: az évek, az események nekem adtak igazat; s azon élénk visszhang, melyet szavaim az országban, s tán még inkább az ország határain túl keltettek, igazolják azt, hogy én helyesen ítéltem meg a viszonyokat. 1875 óta a zsidókérdés bejárta Európát, s ma már azon a ponton van, hogy a kontinens két leghatalmasabb államában, Németországban és Oroszországban a kormánykörök komolyan foglalkoznak, miként oldassék meg radikális módon? De merészelje valaki nálunk a zsidóságot – nem! – csak a zsidó visszaéléseket kritika tárgyává tenni: ez már *intoleranz*. S ennek a parazita természetű, félnomád hordának (nagy derűtség, hosszantartó zaj, az elnök közbeszól: Kérem a

képviselő urat, méltóztassék kifejezéseiben kissé óvatosabbnak lenni! – derűtség), tehát annak, aminek mondtam – folytatta Istóczy sértetten –, Európa kardcsapás nélkül, megkötött kezekkel és lábakkal szolgáltatva ki magát. Szerencsére azonban a zsidóság ezen legújabb aranykora Európában a végéhez közeledik: Izrael csillaga hanyatlóban van. Bizonyos vagyok benne, ha valahol, úgy Muszkaországban fog legelőbb, s legkönnyebben fogantatba vétetni a zsidóság *radikális megoldása...* (*Endlösung?* A padsorok között szelíd derűtség.) Mert ott nem létezik parlamenti kormányforma, ott nincsenek hatalomért küzdő politikai pártok. Ott csak egy rövid cári ukázra van szükség és a három-négymilliónyi zsidóság kezébe fogja a vándorbotot, s megy, ahová neki tetszik. Hihetőleg bennünket fognak szerencsétleníteni, hiszen mi őket tárt karokkal fogjuk fogadni, csak kegyeskedjenek neveiket megmagyarosítani.” Istóczy új, az eddigiektől eltérő „zsidóügyi politikát” javasolt, amelynek első és legfontosabb célja, hogy „az 1867-ben elhamarkodva behozott zsidóemancipációt” eltörölje.

A képviselő hosszan elemezte Magyarország és Erdély népesedési adatait, s arra a következtetésre jutott, hogy „a zsidók majdnem huszonegyszer voltak szaporábbak, mint a nemzsidók”. Ezután sorolni kezdte a „zsidóbűnöket”: uzsora, maszlagos, nadragulyás és vitriolos pálinkamérés, homokos liszt árusítása, iszákosság terjesztése, *döglött marha hújának kimérése*. Ez az Ónodytól kölcsönzött példa óriási derűséget keltett az ülésteremben, sokkal nagyobb, mint mikor először hangzott el. Istóczy a nagy zajban elveszítette hűvös nyugalma, s egyre vadabban kezdte ostorozni a „bűnösöket”. „Állami jövedékcsönkítés, katonáskodás alóli kibúvás, keresztények gúnyolása, kulturkampfoskodás, ármányok és intrikák, börzejáték, svindli, krach, krach... (Istóczy hangja elfűlt) Tisztelt Ház! A zsidók szolidaritásban állnak egymással: még rablógyilkos társukat is kiszabadítani törekednek a törvény karmai közül.”

Istóczy beszédére maga a miniszterelnök válaszolt. „Én a magam részéről nagyra becsülök minden nemzetet, de azért kénytelen vagyok megjegyezni, hogy Oroszország azon dicső eljárását, mely szerint ott egy cári ukáz elégséges a zsidók kitelepítéséhez, s hogy ott nincsenek egymással tusakodó parlamenti pártok, nemcsak nem irigylem, de amik ott történnek, követendő példának el nem is fogadom.

(Általános helyeslés.) A második, amit megjegyezni kívánok: én nem hiszem, hogy lenne valaki, aki azt állítaná, hogy a zsidók nem úznak uzsorát, hogy nem svindliznek, hogy nem részesek soha egy krach létrehozásában, viszont igazságosan azt sem mondhatja senki, hogy uzsorát nem úznak keresztények, hogy svindlit nem csinálnak keresztények, hogy krachot nem okoznak keresztények. *Ne általánosítson* a t. képviselő úr! Nem tehetek róla, ha én is azon gyanúba jövök, hogy a »zsidó üzelmek« védelmére szegődtem, de az a meggyőződése, hogy hazafiúi kötelességemet teljesítem, amikor tiltakozom az ellen, hogy az annyi küzdelem után helyesen megtett lépés visszacsinálása iránt bármely oldalról még csak látszat is mutakozzék.” A házszabályok szerint személyes megtámadtatás esetén a felszólalónak joga volt újra szólni, de az elnök hiába adta meg Istóczynak a szót, mindenhol felkiáltások hangzottak: Eláll, eláll! Szavazzunk! Mire az elnök megjegyezte: A ház nem is határozatképes.

A képviselőház csak egy hét múlva, február 25-én szavazott Istóczy határozati javaslatáról; s ekkor nagy többséggel elvetette. Az országgyűlési naplóból nem derül ki, hogy milyen arányban, de egy tanú szerint a rumi képviselő teljesen egyedül maradt.

Történelmi pillanat szemtanúi lehettek azok a képviselők, akik február 18-án, azon az ólmos esős, ködös napon részt vettek a parlament ülésén, amikor Istóczy Győző, a hűvös és elszánt aszkétikus lovag, a komoran hadakozó, zsidógyűlölő, dunántúli Don Quijote rátalált a korpulens, birtokát vesztett, sértődött alföldi dohányosra, Ónody Gézára. Ők ennek a tablóképnek a leghevesebben gesztikuláló, „feszítsd meg”-et kiáltozó alakjai. Istóczyról azt tartották, hogy fanatikus, zárkózott, különc férfiú; megszállottja a könyveknek és az elméleteknek. Egyik diáktársa szerint már gyermekként mindig könyvvvel a kezében látták dömötöri kastélyuk parkjában. Az alakja köré szőtt mítosz szálai Bary Józsefhez, a tisztaeszlári per vizsgálóbírójához vezettek, aki terjedelmes emlékirataiban a többi között ezt írta Istóczyról: „Feltétlen becsületes, nagy műveltségű ember, aki antiszemita elveiért egész életében szenvedett, ebből semmiféle hasznót nem húzott, a legnagyobb nyomorban és nélkülözésben halt meg.”

Istóczy, az ifjú joghallgató novellákat írt, rajongott Deákért és a liberális eszmékért. „Fiatal koromban nem voltam antiszemita – közli emlékirataiban –, 1867-ben mint megyei aljegyző nagyon is élénken részt vettem Vas megye közéletében, az akkori divatos emancipacionalis áramlatoknak hódolva, a leghevesebben korteskedtem egy volt egyetemi zsidó jogász kollégámnak megyei esküdtté való megválasztása mellett.” Istóczy pálfordulása akkor következett be, amikor a vasvári járás szolgabírójaként Baltavárra érkezett, hogy elárverezzen egy birtokot. Akkor kereste föl zsidó barátja, aki azt állította, hogy apja megbízásából akarja megvenni a dobra vert birtokot. A „vevő” azonban nem rendelkezett írásbeli meghatalmazással, ezért Istóczy csak hosszas rábeszélésre fogadta el ajánlatát. Az árverés után derült ki, hogy semmiféle megbízással nem rendelkezett: az apa nem is tudott a dologról. Az árverést étvényteleníteni kellett, az esetet szigorú vizsgálat követte. Istóczy elveszítette járásbírói állását, ráadásul hatvanezer forint kártérítésre kötelezték.

„Akkor elhatároztam – írja a már idézett emlékiratban –, hogy a nyílt elvi harc terére (!) lépek, s megtartottam 1875. évi április 8-i első antiszemita beszédemet. Másnap reggel aztán arra ébredtem, hogy híres ember lettem, nemcsak Magyarországon, hanem Európa-szerte. Özönével jöttek hozzám a gratuláló, biztató, útbaigazítást kérő levelek. Az én nyomdokaimon megindult (!) antiszemita írók, közöttük Drumont Párizsból, elküldték hozzám antiszemita műveiket. Berlinből ezenfelül az 1880-as években, mikor a Bismarckhoz intézett antiszemita petíció készülöben volt, amivel *indult meg* (!) tulajdonképpen a németországi antiszemita mozgalom, több berlini antiszemita, köztük ama petíció megfogalmazója s terjesztője, Förster Bernát egy csinos mívű sörös kancsót három billikommal együtt ajándékba is küldött, a kancsó födelén belül egy bevésett dedikációval, aláírva ekképp: Vier dankbare Deutsche (négy háládatos német). Megjegyzem itt, hogy feltétlen abstinens lévén nemcsak szeszes italt nem, de még kávé, teát se iszom, s mondhatom, mellette igen jól érzem magamat.”

Nem igaz, hogy Istóczy nyomorban halt meg, de az igaz, hogy magányosan. 1885-ben kilépett az általa alapított antiszemita pártból, s elhatározta, hogy azután csak az írásnak él. Évekig házalt saját kiadású műveivel, nem sok sikerrel. Amikor megjelent országgyűlési beszédeinek gyűjteménye, a megrendelőlapokat

elküldte Európa összes antiszemita újságjának, s valamennyi elvbarátjának, de csak egyetlen, hibásan kitöltött megrendelés érkezett vissza Csehországból, ez is valószínűleg álnévvel. *12 röpirat* című folyóiratát végül azért kellett beszüntetni, mert összesen ötven előfizetője maradt.

Istóczy vonzódott az irodalomhoz, különösen a zsidó szerzők iránt tanúsított nagy figyelmet. Josephus Flavius műveit évekig fordította. Mindig büszke volt magyaros stílusára, a zsidókat, különösen a „surnalistákat”, nyelvtani hibáikért is szüntelenül ostromozta. Pisztolyt életében csak egyszer fogott a kezébe, akkor is a zsidókat – pontosabban egy zsidót: Wahrmann Mór országgyűlési képviselőt – vette célba. Igaz, Istóczyt – zsidó részről – ekkor nem fenyegette különösebb veszély, mert ellenfele – mielőtt elsütötte volna revolverét – egy teátrális gesztussal megvált szemüvegétől, e nélkül viszont semmit sem látott.

Istóczyban lehetett némi diabolikus vonás, ez még Mikszáth kedélyes, anekdotikus stílusán is átüt. „Mindig leírva adta oda mondandóját a gyorsírónak. Szenvedélyesen kontrollirozta utólag a közbeszólásokat, amit idegenek tettek az ő beszédébe, s még nagyobb fontossággal vigyázta ama antiszemita megjegyzéseket és felkiáltásokat, melyek idegen beszédek alatt mondattak innen-onnan. Jaj volt a gyorsírónak, ha valamelyik kimaradt. Istóczy nyugodtan beszélt, de szaggatott mondatai elárulták a forrongó szenvedélyt. Halvány, szelíd arca sohasem pirult ki, de hangja megreszketett némelykor a belső izgatottságtól. Széles, szögletes homlokán végiggyöngyözött egy-egy verejtékcsepp, amit nem a szónoki hév facsart ki, hanem a gyűlölet, amely szürke szemeiben élénken lángolt.”

A csoportkép másik hevesen gesztikuláló alakja: Ónody Géza. Ő a Krúdy-regényekből ismerős. Kedvelte a szeplős, vörös hajú, dús keblű zsidó kasszírőket, s az útszéli csárdákat, ahol, lett légyen a tulajdonos zsidó vagy magyar, a nyíri határban még mindig hitele volt. Tagja a Szabolcs megyei „beduinok” társaságának. Ők, akik homlokukra tekert jegesvizes borogatással hajnalokig együtt ferbliztek a nyíregyházi kaszinóban, az Európa fogadóban vagy a sóstói szaletliben.

Ónody, mióta képviselőnek választották, idejének egy részét Pesten töltötte. Ilyenkor a Hungária Szállóban bérelt szobát, esténként pedig eljárta a Függetlenségi Körbe „nagypolitikát” csinálni. A párt lapjából, az *Egyetértés*ből értesült, hogy

Oroszországban január óta „zsidóheccek” folynak. A tömeg betört a zsidó kereskedők boltjába, összetörte a berendezést, megitta, ami megiható, elvitte, ami mozdítható, majd a romokat leöntötte petróleummal, s felgyújtotta. A zsidók jajveszéltek, a rendőrség – rendszerint késve – kivonult a helyszínre, emberéletben csak ritkán esett kár. Ónody a „muskla heccek” inkább csak amolyan „borsos tréfának” vélte, amelyekből a „társadalmi életben túlsúlyra verekedett zsidók” végre tanulhatnak, miként az ebnek is az első szóra vagy legalább az első korbács-suhintásra meg kell értenie a gazda akaratát. Felesleges a „zsidókérdésből” elvi álláspontot csinálni, a zsidóknak is az a bajuk, mint a magyaroknak: túlságosan sokat tépelődnek saját sorsukon.

Ónody nem volt gyakorlott parlamenti szónok, Mikszáth azt állította, hogy beszédei „csak garasos cigarettákat értek”, míg Istóczyért a képviselőtársak akár „félíg szítt, pompásan szelelő kabanoszt” is elnyomtak kint a folyosón; ám február 18-án fordult a kocka, Istóczy „kabanosz” érdeklődéssel figyelte Ónody hozzászólását, érzékeny orrcimpái kitágultak, úgy érezte, végre nyomon van. Istóczy ugyanis egymaga már évek óta hiába küszködött az ezoterikus, poroszutas antiszemitizmus magyarországi meghonosításaért, csak gúny és nevetség lett osztályrésze; most a keménykötésű, lovaglócsizmás, kutyakorbácsos, nyíri „fertyálynemes” lendületes és érzékletes felszólalása nyomán eleddig ismeretlen lehetőségek villantak föl előtte. A finom orrú, bódító mérgektől tartózkodó, aszkétikus Istóczy t. képviselőtársa példabeszédében nemcsak a dohánylevelek férfiasan fanyar illatát érezte meg, de megcsapta a romló hús sokat sejtető, édeskés szaga is. Ónody szemérmes megfogalmazásából egyértelműen kiviláglott, hogy a „kitűnően számítók” csakis a zsidók lehetnek, akiket a „kóserolás” rituális szokása megóv attól, hogy – miként a cigányok – döghúst egyenek, s ezért az elhullott vagy vízbe fúlt állatok húsát a keresztényekkel etetik meg.

Istóczy ismerte a megfelelő helyet: Mózes V. könyvének 14. fejezetét, amelyben a „pártvezér” előírja népének: „semmi holttestet ne egyetek, a jövevénynek, aki a te kapudon belül van, adjad azt; hogy egye meg, vagy add azt az idegeneknek, mert szent népe vagy te az Úrnak”. Az antiszemitizmus magyarországi vezéralakja tanulmányozta a nemzetközi szakirodalmat is, s hitelt adott egyes tudósok ama

nézetének, mely szerint Mózes „kiválasztott népe” nem más, mint „ivadéka az Egyiptomból elűzött belpoklosoknak és rüheseknek”; Istóczy a külföldi szakírók nyomán az étkezési tilalmakban az egykori nagy járványoktól való félelem visszatükröződését vélte felfedezni, s ebben is a „belpoklos nép” elméleti bizonyítékát látta. A hullaszag jelképes erejűvé erősödött: Istóczy a nyíri dohányos példájában megérezte a „hétköznapi antiszemitizmus” erejét s távlati lehetőségeit. Talán már ekkor felvetődött benne a szövetség ötlete; arra gondolt, ebben is az élelmes zsidóktól kellene tanulnia: egy mindenkiért, mindenki egyért; hiszen *még rablógyilkos társaikat is kiszabadítani törekednek a törvény karmai közül...* 1882. február 18-át írtunk. A tizennégy éves tisaeszlári parasztlány, Solymosi Eszter még életben volt, még el sem szegődött Újfaluba, Huri Andrásnéhoz, aki majd másfél hónap múlva, április 1-én a végzetes útra küldi. Ám Istóczy, a „magyar Cassandra”, mindent előre látott. Azon az ólmos, februári szombaton a hétköznapi, „muszka” antiszemitizmus behatolt a teoretikus, porosz mintájú, Istóczy-féle elméletbe, s megtermékenyítette azt.

Valószínű, erre a sikeres „sátáni nászra” utalt Mezei Ernő (képünkön), amikor azt írta Istóczy beszédéről: „életességére nézve figyelemre méltó volt”. A publicista nem fejtette ki bővebben, mit értett életességen, csak sejthetjük, a veszélyes szövetséget ő fedezte föl elsőként. Miként ő figyelmeztetett először arra a veszélyre is, amelyet az antiszemita izgatás főként a peremvidékeken kisebbségben élő, idegen ajkú (német, szlovák, rutén stb.) nemzetiségekre jelentett, hiszen ők, kiszolgáltatott helyzetük miatt, még könnyebben hajlottak a bűnbakképzésre, mint a „uralkodó” nemzet tagjai. „Ne tévesszük szem elől – írta Mezei Ernő 1882 februárjában –, hogy az antiszemita és a sovíniszta propaganda egy töről fakad” – és ugyanabba a pokolba torkollik – tehetnénk hozzá a 20. század tapasztalatainak birtokában.

Nem tudjuk, Istóczy komolyan gondolta-e, hogy Európában ő terjesztette el az antiszemitizmust, de mindenféle tréfálkozást megvető természete arra enged következtetni, a sok „kinevettetés” és gúnyolódás hatására igyekezett felértékelni önmaga szerepét. Az mindenesetre tény, hogy amikor 1875 tavaszán elmondta sokat

emlegetett, első zsidóellenes beszédét, Európában megint éppen szőnyegen volt a zsidókérdés. Az 1870-es évek elején, miután III. Napóleon császár Sedannál a porosz sereg előtt letette a fegyvert, Németország a győzelem lázában égett, s teljes volt a társadalmi és felekezeti béke. Az újabb antiszemita hullámot IX. Pius pápa 1872 karácsonyán elmondott ünnepi beszéde indította el, amelyben a zsidókat mint Jézus ellenségéit s a materializmus terjesztőit élesen elítélte. A vádak nem voltak újkeletűek, a német birodalom centripártja az egyház ellen folyó „kulturharcot” a zsidók művének igyekezett feltüntetni. (A „kulturkampfoskodást” Istóczy is felvette a lajstromába.) A centripárt a zsidóságot a germánság és a kereszténység legfőbb ellenségének kiáltotta ki. Konstantin Frantz, neves publicista, *Der Nationalliberalismus und die Judenherrschaft* című könyvében a liberalizmust „a zsidók és zsidóbérencek kínos szüleményének” nevezte. A német egyházi sajtó Németország „elzsidósodásáról” cikkezett. (Istóczy *12 röpiratában* „Az elzsidósodott Magyarország”-ról írt tanulmányt.) A *Germania* című lap – nálunk a *Magyar Állam* a megfelelője – a zsidó bankok és kereskedők bojkottjára szólított fel. A német parlamentben Bernard Oppenheim hirdette, hogy a liberalizmus lehanyatlott, hogy a zsidóság idegen elem a nemzet testében, hogy az 1873-as nagy gazdasági válságot a zsidó szélhámosság okozta. (Istóczy szóhasználatában: svindli, krach, kagal...) Adolf Stöcker a szociális jelszavakat összekapcsolta az antiszemitizmussal, így akarta meghódítani a munkásságot; nem sok sikerrel. Annál nagyobb eredményt ért el az alsó-középosztályban; mint már említettük, a helyét kereső, gyarapodó, de a kulturális értékek után még bizonytalanul tapogatózó polgárságot könnyebben lehetett „vészes térhódítással” és „felforgató zsidóliberalizmussal” riogatni. A minisztérium által jóváhagyott iskolai tankönyvekben a zsidókat „az isteni jellel megbélyegzett, testvérgyilkos” Káinhoz hasonlították, a torna- és harcosgyesületekben egyre gyakrabban hangzott fel a jelszó: „Juden raus!” Kávéházakban, vendéglőkben, nyaralóhelyeken megjelentek a táblák: „judenrein”. (Fordítsuk „zsidómentes övezet”-nek?) August Mommsen, bár nem értett egyet az antiszemitizmus szélsőséges megnyilatkozásaival, elítélte a zsidók „destruktív” magatartását, s a probléma megoldását abban látta, ha a zsidók „levetik sajátságait és keresztényekké válnak”. (A magyar Herman Ottó is hasonló nézeteket vallott.) Egy Ernst Henrici nevű német

tanító, akit éppen antiszemita nézetei miatt később megfosztottak tanári állásától, lázító röpiratokat fogalmazott, amelyben a „zsidóemancipáció” azonnali megszüntetését követelte. (Lásd Istóczy *12 röpiratát* és az általa megfogalmazott „vasvári kérvény”-t!)

Ezek az eszmék, nézetek, kifejezések később szinte tükörfordításban jelentek meg a hazai hírlapokban, könyvekben, parlamenti beszédekben. A német kormány igyekezett megfékezni a túlkapásokat. Frigyes Vilmos trónörökös kijelentette: „az antiszemitizmus a század szégyene és a nemzet gyalázata”, Augusztá császárné szintén elítélte a zsidóellenes izgatásokat. III. Frigyes császár és kancellárja, Bismarck soha nem adta tanújelét antiszemita érzelmeknek, de mivel a szabadelvűséget mindketten ellenezték, mondván, az gyengíti a kormány erejét, ezért szívesen fogadtak minden szervezkedést – így az antiszemitákét is –, amely a liberalizmus ellen lépett fel. Érdekes, hogy a Habsburg-házban hasonló volt a szereposztás: a király – bár erről nyilvánosan sohasem beszélt – állítólag rokonszenvezett az antiszemitizmussal; Erzsébet királyné és Rudolf trónörökös elítélte azt. A németországi antiszemita hullám 1882-ben kissé lecsillapodott, ez idő tájt érkeztek meg Nyugat-Európába az oroszországi pogromok elől menekülő zsidók első csoportjai. Az üldözöttek védelmére nemzetközi bizottságok, segélyszervezetek alakultak. 1882. január 2-án Londonban nagy népgyűlést tartottak, amelyen a résztvevők követelték, hogy az angol kormány járjon közbe az orosz zsidók érdekében. Franciaországban Victor Hugo vette kezébe a menekültek ügyét. A nemzetközi tiltakozás egy időre lehűtötte az antiszemita szenvedélyeket; a szél elült, de a fölkorbácsolt víz még háborgott: ezek az utóhullámok (hajós nyelven: „döghullámok”) érték el Magyarországot 1882 februárjában-márciusában.

A szomszédos Ausztriában német mintára szerveződött a politikai antiszemitizmus. Az 1870-es évek közepén itt is a katolikus egyház adta meg a vezérszólamot: Rauscher bécsi hercegprímás pásztorleveleiben a zsidóságot kiáltotta ki minden társadalmi baj okozójának, az egyházhoz közel álló körök a hírlapi polémiaokban főként a liberalizmusra zúdították az ösztüzet. Nálunk a *Magyar Állam* közölt efféle dörgedelmeket: „A vérszívó liberalizmus vámpírja... (Cím!) A szabadköművesség, mint minden dögvézszerű, ragályos betegség, elárasztó

gyorsasággal terjedt szét a világ kerektségén. A szabadkőművesség szülte és növelte nagyra a liberalizmust. A liberalizmus pedig szüli a szocializmust és a kommunizmust. És ezen titkos gyökérből hajt ki a nihilizmus.” Ausztriában különösen könnyen lehetett a liberalizmus ellen agitálni, mert a közvélemény meg volt győződve róla, hogy ezen elvek zászlaja alatt sorakozott csatarendbe a szláv (cseh és lengyel) arisztokrácia, s kaparintotta kezébe a hatalmat a Monarchia föderációs kormányzatában (az 1879-es választásokon 179 szláv és csak 174 német képviselő került a parlamentbe). 1880. július 2-án alakult az osztrák Schulverein (iskolamozgalom), amely fő feladatának tekintette, hogy Ausztria vegyes ajkú tartományaiban német iskolákat létesítsen. Az iskolamozgalom később áterjedt Németországra is: az 1881-es berlini alapítónyilatkozat szerint legfontosabb céljuk, hogy „ébren tartsák a németek együvé tartozásának érzését”. A kisebbségbe került, „elnyomott” osztrák-németeket könnyen bele lehetett hajszolni a „nagynémet” vágyakba. Innen pedig már csak egy lépés a Juden raus! A zsidó származású osztrák politikus, Georg von Schönerer igen találékonyan össze is kapcsolta a két ideológiát: az osztrák-nagynémet nacionalizmus és a politikai antiszemitizmus programját tűzte zászlajára. Georg von Schönerer pragmatikus politikai kalandor, egészen másféle, mint az „elvhű”, teoretikus és aszketikus Istóczy. Apja, Mathias Schönerer a Rothschildok vasútépítési vállalkozója volt, aki nagy vagyont gyűjtött, s ezt fiára hagyta. Schönerert 1873-ban választották képviselővé, de erőszakoskodása miatt négy havi fegyházra, valamint nemesi címének és képviselői mandátumának elvesztésére ítélték. Népgyűlések botrányhőseként szerepelt a hírlapokban. „Legfőbb célom – írta egyik cikkében – a zsidók befolyásának megszüntetése az élet minden területén.” Miként Németországban Stöcker, ő is arra törekedett, hogy szociális jelszavakkal nyerje meg a munkásokat. Az *Egyetértés* bécsi levelezője ott volt egy ilyen munkásgyűlésen, lapjában így számolt be élményeiről: „A zsidóellenes mozgalom, mely Schönerer lovag égisze alatt az osztrák fővárosban megindult, erős oppozíciót keltett. A bécsi munkások, kikre leginkább számítottak a mozgalom vezetői, tegnap gyűlést tartottak és kijelentették, hogy nekik semmi közük az antiszemitizmushoz, mert egyetlen ellenségük a tőke, mely internacionális és felekezet nélküli. A rendőrség képviselőjének többször meggyúlt a baja a túlságosan is heves felszólalókkal. Az

egyik szóló kereken kijelentette, hogy ők bizony nem kaparják ki Schönererék részére a sült gesztenyét. A rendőrbiztos megvonta tőle a szót, amikor azt emlegette, hogy az antiszemita szabadon terjeszthetik bujtogató irataikat, s ha elítélik is őket, legfeljebb öt forintnyi pénzbírságot fizettetnek velük, míg a munkásokhoz intézett felhívások szerkesztőit börtönbe vetik. Erre aztán óriási rendetlenség támadt. Az elnök utóbb arra a naiv kérésre fakadt, hogy legyenek szívesek a tisztelt munkás urak nyugtalankodó szomszédaikat kivezetni.”

Oroszország „zsidóügyi politikájában” effajta kedélyességek nyomát sem találjuk. Amikor Ignatiev gróf került a belügyminiszteri székbe, az antiszemitizmus állami szintre emelkedett. Ignatiev egyformán gyűlölte a németeket és a zsidókat: mindkét „idegen kultúra” ellen irtóháborút hirdetett. III. Sándor cár elhitte mindenható belügyminiszterének, hogy a forradalmiság és a nihilizmus szellemét főként a zsidók terjesztik az országban. Ignatiev a cár jóváhagyásával 1881 őszén körlevelet bocsátott ki, amelyben pontokba szedve felsorolta, milyen törvényekre lenne szükség, hogy végre megrendszabályozzák a zsidókat. 1. Tiltassék meg nekik a szeszesitalok gyártása és árusítása. 2. Minden faluból és kisebb mezővárosból még a nem szeszesitalokkal kereskedők is elűzendők; kivéve, akikért a helytartóság kezességet vállal. 3. A kiűzött zsidók a Kaspi-tenger mellett, erre kijelölt helyeken telepedjenek le, s ott csak földműveléssel foglalkozzanak. A körlevélből később, 1882 májusában törvény lett. De már ezt megelőzően, miután napvilágot láttak Ignatiev javaslatai, a zsidó és nem zsidó lakosság körében nagy nyugtalanság támadt. A tervezett állami intézkedések fölbátorították az antiszemita érzelmű rétegeket, főként az elszegényedett parasztságot és a lezüllött kispolgárságot; megtámadták a zsidó boltokat, kifosztották, majd felgyújtották őket. A zsidók a fenyegető rendelkezések hatására, az üldözések elől ide-oda vándoroltak az országban, többen visszamenekültek a gettókba, mások nyugat felé vették útjukat. Ignatiev körlevelének nem is a kitelepítésekre vonatkozó része volt a legveszélyesebb, hanem az, hogy az antiszemita zavargások okául egyértelműen a zsidók kártékony tevékenységét jelölte meg, s ezzel mintegy fölmentette az önkéntes „zsidóbüntetések” szervezőit. A legvéresebb pogromot 1882 húsvétján rendezték Oroszország déli részén, egy Balta nevű kis kereskedővárosban. A hír csak késve, április 22-én érkezett Budapestre, mert az orosz távíróhivatalokban hírzárlatot

rendeltek el: nem továbbíthattak olyan tudósításokat, amelyek a baltai vérengzésről szóltak. Az *Egyetértés* kijevei levelezője csak kerülő úton tudta eljuttatni táviratát a budapesti szerkesztőségbe. „Elszomorító képet mutatott a zsinagógában összezsúfolódott szerencsétlenek tömege. Három nap óta mit sem ettek. Ott ült a többi között egy fiatal anya, csecsemővel a karján, körülötte négy apró gyermek siránkozott. A férfiak halványak, mint a kísértetek, hajuk, szakálluk össze-vissza volt tépve. Többen közülük megsebesültek.”

A hazai lapok többsége az együttérzés hangján tudósított az eseményekről. Politikusaink és hírlapíróink jogos büszkeséggel állapíthatták meg: Magyarország békés, nyugodt sziget a körülöttünk dúló antiszemita áradatban. Tény, hogy a környező államok közül mi kezeltük a legliberálisabban a „zsidókérdést”. Ezt még Istóczy is elismerte, igaz, sajnálkozva, álhumanizmussal, álliberalizmussal és szűklátókörűséggel vádolván „közéleti férfiainkat”. Újra emlékeztetnünk kell azonban arra: éppen ez idő tájt tárgyaltak Budapesten a Rothschild-konzorcium képviselői, hogy előkészítsék a nagyszabású bankügyletet, a „rente konverziót”, melynek során a magasabb kamatozású állami kötvényeket alacsonyabb kamatozásúakra cserélik, hogy ezzel is csökkentsék a magyar állam eladósodását. A kormánynak tehát a szó szoros értelmében létérdeke volt, hogy – főként Nyugat-Európában – minél szélesebb körben nyilvánvalóvá tegye: liberális „zsidópolitikát” folytat. Amikor a konzorcium képviselői Wahrmann Mór országgyűlési képviselő vezetésével felkeresték Tisza Kálmánt, hogy köszönetet mondjanak a „zsidókérdésben” tanúsított magatartásáért, a miniszterelnök a következő szavakkal válaszolt: „Nincs mit köszönnie az uraknak, mi itt egy szabad országban élünk.” A magyar kormány törekvése olyannyira sikerrel járt, hogy az oroszországi pogromok elől menekülők nagy része Magyarország felé vette útját. Ez azonban később társadalmi feszültségeket okozott, hiszen a menekültek befogadása, letelepítése egyáltalán nem volt könnyű feladat, már csak azért sem, mert a hazai közvélemény gyanakvással fogadta a toprongyos vándorokat, s az is igaz, hogy ebben a gyanakvásban osztoztak a hazai zsidóság már régóta itt élő, asszimilálódott rétegei is.

A bevándorlással szembeni tiltakozás nem új keletű. Kölcsey Ferenc már 1830-ban szót emelt a galíciai menekültek korlátlan befogadása ellen; szerinte a Szatmár

megyei jobbgáyság elszegényedését a zsidóság túlságos elszaporodása okozta. Amikor pedig „az elvi liberálisok az emancipáció dicső külföldi példáira” hivatkoztak, Széchenyi, kissé nyersen, azzal felelt, hogy „angol, francia könnyen lehet liberális, mert ha egy palack tintát tölt is az ő nagy tavába, azzal a tó vize meg nem romlik, de ha magyar levesbe öntjük a palack tintát, az ugye élvezhetetlenné válik”. Széchenyi azt jósolta, „ha a liberális emancipációt végrehajtjuk, egy zagyvalék nép leszünk”.

Dessewffy Aurél 1840-ben elmondott beszédében támogatta ugyan Eötvös József emancipációs javaslatát, de követelte, ezzel párhuzamosan hozzanak radikális bevándorlási törvényt is, amely „a bevándorlók vagyona, erkölcsisége s valamely mesterségi ügyessége iránt kezességet nyújtson, mert különben elárasztandja az országot a koldus zsidók sokasága, ami pedig sem a magyarságnak, sem a honi zsidóságnak nem érdeke”. Amikor pedig oly sok hányattatás után, 1866 februárjában az emancipáció elérhető közelségbe került, Deák Ferenc parlamenti beszédében helyesli ugyan, hogy a politikai jogokat mindenkinek meg kell adni „valláskülönbség nélkül, ideértve az izraelitákat is”, de hozzáteszi: „ezzel párhuzamosan óhajtok egy bevándorlási törvényt is, nemcsak a Mózes vallását követőkre, de minden bevándorlóra”. Tudjuk, hogy az 1867-es XVII. törvénycikk az izraeliták egyenjogúsítását minden bevándorlási korlátozás nélkül fogadta el. Szekfü Gyula okfejtése nyomán azóta is többen állítják, hogy az antiszemitizmus magyarországi elterjedésében a „túlságosan liberális” bevándorlási politika nagy szerepet játszott. Teleki Pál, aki első miniszterelnöksége idején, 1921-ben, közvetlenül Szekfü *Három nemzedékének* megjelenése után amerikai körutat tett, arra a kérdésre, hogy létezik-e Magyarországon antiszemitizmus, így válaszolt: „Hiba lenne azt gondolnunk, hogy a valóban meglévő és Magyarországon még mindig létező zsidóellenes mozgalom a zsidó vallás és általában a zsidóság ellen irányul. Ha történészként kellene ezt jellemezni, akkor inkább »Galícia-ellenes mozgalom«-nak nevezném. Sokkal inkább a bevándorlással és a nemzet ellen forduló külföldiek csoportjával szembeni ellenállás kérdése ez. Túl későn ismertük fel a bevándorlás veszélyeit.”

A Galícia-ellenes mozgalom gyökerei Szekfü tanulmányának megjelenésénél is korábbra nyúlnak vissza. Bartha Miklós 1901-ben tetté közzé *Kazárföldön* című útleírását, amelyben a Magyarország északkeleti részén, Bereg vármegyében tapasztalt

gazdasági és társadalmi feszültségeket írta le. A helyi lakosok: a ruténok nyomorúságáért elsősorban a Galíciából bevándorolt zsidókat tette felelőssé, akiket „kazároknak” nevezett. Rajokban jöttek, állította róluk a lendületes tollú publicista, „hátukon batyuval, a kezükben hamis mérleggel, a hordójukban mérgezett pálinkával”. Bartha, a tárgyilagosság okán, óvott attól, hogy a „galíciai kérdésből zsidókérdést csináljunk”; a zsidó vallású magyarokat pedig felszólította, hogy határolják el magukat a „kazároktól”. A galíciai bevándorlók magyarországi térhódítását sokáig általánosan elfogadott történelmi tényként kezelték. Érdekes azonban közelebbről is megvizsgálni a statisztikai adatokat. Kovács Alajos 1922-ben publikálta *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* című művét, amelyből – bár egyértelműen antiszemita értékeléseket tartalmaz – világosan kiderül, hogy a magyarországi zsidóság száma 1870-1910 között nemcsak hogy nem növekedett, hanem csökkent. A szerző a statisztikai adatokat összegezve megállapítja: „1869 óta zsidó bevándorlás nincs, illetőleg azóta a zsidók kivándorlása állandóan felülmúlja bevándorlásukat”.

A bevándorlás (és nemcsak a zsidók bevándorlása) elleni tiltakozás, melynek annak idején Kölcsey, Széchenyi és Deák is hangot adott, s amelynek akkor még semmi köze nem volt a zsidóellenességhez, évtizedek során, főként a „zsidókérdést” politikai céljaikra felhasználó „státusférfiak” keze alatt formálódott „galícia ellenes mozgalommá”, mígnem az 1920-30-as évekre a politikai antiszemitizmus fedőneve lett.

Mindenesetre a háborús vereség, a történelmi Magyarország szétzúzása és a kommunista Tanácsköztársaság okozta sokk hatása alatt az akkori magyar történészek és politikusok a galíciai kérdést illetően nem is a történelmi igazságot keresték, hanem sokkal inkább egy olyan bűnbakot, amelyet a régi Magyarország összeomlásáért veszélytelenül és következmény nélkül felelőssé lehetett tenni. Már Szekfű is utalt rá, hogy „nagyfokú méltánytalanság volna, ha a már bennlakó, honos zsidóságnak rónánk fel vétkéül, hogy a galíciai bevándorlást meg nem akadályozta”. Szekfű szerint a felelősség elsősorban a Tisza Kálmán és a „bihari nemesurak” vezette parlamentet terheli, amely nem tudott elszakadni a „kiüresedett liberális elvektől”, s ezért nem korlátozta a galíciai bevándorlást. Egyébként a bevándorlás méreteinek eltúlzásában

valószínűleg szerepet játszottak azok az együtt érző tudósítások is, amelyek sorra jelentek meg a magyar lapokban a „muszka menekültekről”.

Szekfű két részre osztja a magyarországi zsidóságot: egyrészt a már asszimilálódott „jó” zsidókra, másrészt a Galíciából érkező „kaftános rosszakra”, utóbbiaknak azt is a szemére veti, hogy túlságosan gyorsan akarnak megmagyarosodni, „összetévesztik a halhatatlan lelket a mulandó, színét váltó külsővel”. Szekfű sorra véve a környező országokat, azt bizonygatja, hogy a „zsidókérdés” sarkköve: a bevándorlási politika. Szerinte éppen azért, mert „Németország, Ausztria, Magyarország a liberalizmus jegyében tartózkodott a bevándorlás mindennemű korlátozásától”, e három országban van zsidóprobléma. Eszerint Oroszországban és Romániában, ahol kemény politikai intézkedéseket hoztak a zsidók ellen, *nincs*? Ez az egyik leggyengébb láncszeme Szekfű érvelésének. Ő azt állítja, hogy az 1880-as években, és később, azért lett „zsidóprobléma”, mert a Tisza Kálmán-féle nyárspolgári, álliberális nemzedék nem rendszabályozta meg idejében a zsidókat. Talán éppen ezen állítás fordítottja igaz; az oly sokat szidott, obstrukciókkal szabdalt Tisza-féle parlamentnek éppen a liberalizmus volt az egyik legfontosabb értéke. Az 1880-as években még elképzelhetetlen lett volna, ami később elfogadott gyakorlattá vált, hogy a magyar parlament a zsidók (és bármilyen más vallású vagy nemzetiségű csoportok) ellen megkülönböztető intézkedéseket hozzon, például a „vasvári kérvény” hatására eltörölje az emancipációt. Az antiszemitizmus érzelmi kérdés maradt, ami nem azt jelentette, hogy ezek az érzelmi felhangok, mint a lassan ható idegmérgek, ne roncolták volna a társadalom egészséges ellenálló képességét; igenis roncolták, s ezzel végső soron elősegítették a politikai antiszemitizmus vírusának elszaporodását.

Mikszáth parlamenti tudósításaiból még kedélyesség és társadalmi béke sugárzik. Megtudhatjuk, hogy Istóczy a folyosón „akárhányszor kitért *Wahrmann*-nak” (képünkön), s az „antiszemiták sem olyan rettenetesek, mint aminőnek a Lipótvárosban képzelik”. Amikor pedig Istóczy 1878-ban elmondta híres „palesztinai beszédét”, amelyben azt javasolta, hogy a magyarországi zsidókat telepítsék ki

Palesztinába, a képviselők nem mutattak különösebb érdeklődést, sokan kivonultak a büfébe, csak Wahrmann Mór figyelt feszülten, amit sokan elég különösnek tartottak, s ezért, mikor a lipótvárosi képviselő szólásra jelentkezett, többen visszaszivárogtak az ülésterembe. Wahrmann ezt mondta: „Semmi kifogásom nincs az ellen, hogy mi, zsidók, ősi földünkön államot alakítsunk, de azt már most kijelentem, hogy én itt maradok köztetek – palesztinai követnek.” Ezután terjedt el az a mondás Wahrmannról, hogy szemüvegét és élceit sohasem felejtette otthon.

Hasonlóan kedélyes anekdoták azok is, melyeket valószínűleg Szabolcsi Miksa fiatal, zsidó származású újságíró – az asszimiláció lelkes híve – terjesztett. (Később, a nagy perben ő lesz Eötvös Károly egyik leghűségesebb s leghasznosabb segítőtársa.) Az egyik történet így szól: néhány zsidó – vagy maga Szabolcsi Miksa? – a következő táviratot küldte Istóczynak: „Purim ünnepünk alkalmából poharat ürítünk az ön egészségére, minthogy *megmagyarosodásunkat* éppúgy szívből óhajtjuk, mint ön.” Istóczy – állítólag – nagyon szégyellte a táviratot, a zsebébe dugta, s a világért sem mutatta volna meg senkinek. A másik anekdota szerint egy vidéki gimnázium zsidó hallgatói Istóczyt kérték fel irodalmi önképzőkörük tiszteletbeli elnökének, aki a fölkérést „ízetlen tréfának” minősítette, s visszautasította. Való igaz, ezekből a történetekből békebeli kedélyesség sugárzik; íme egy társadalmi pillanat, amelyben nincs szükség bűnbakra; de azért az nem kétséges, ha eljön majd az ideje, kik lesznek ezek.

A mielőbb „megmagyarosodó zsidó” délibábos idillje egyelőre elfedi a társadalom mélyrétegeiben halmozódó feszültségeket. Szekfü azt állítja, hogy a rosszul végrehajtott jobbágyfelszabadítás, az elhibázott gazdasági reformok és az elemi csapások tönkretették a kis- és középbirtokos nemességet, s a dobra került régi birtokok főként zsidó kézre jutottak, mivel elsősorban ők foglalkoztak kereskedelemmel, s így ők rendelkeztek forgótőkével. Az arányok érzékeltetésére az „elvi liberális” Beksics Gusztáv 1884-es statisztikai összeállításából idéz. „A köznemesség ősi hajlékaiban, a vármegyékben, az eddigi nemesi birtoknak néhol a fele, néhol harmada, de legalábbis negyede nem régi nemesé többé, hanem a 48 és 67 óta fölszabadult zsidóságé.” Nem tudjuk, hogy Phórn Simon, aki Ónody birtokát vásárolta meg, vajon Galíciából menekült-e, de az biztos; hogy sokan, főként a

kárvallottak, a galíciai bevándorlás és a régi nemesi birtokok zsidó kézre kerülése között összefüggést láttak.

A Szekfű és Teleki által emlegetett Galícia-ellenes mozgalom és Kovács Alajos statisztikai adatai csak úgy hozhatók közös nevezőre, ha föltételezzük: jelentős lehetett az oroszországi pogromok elől menekülő magyarországi bevándorlók száma, de még jelentősebb a kivándorlóké. Ha ez idő tájt abszolút értékben nem növekedett is a magyarországi zsidóság száma, néhány látványos akció esetenként ellenük hangolta a közvéleményt. Az egyik ilyen látványos akció Eugène Bontoux francia bankár nevéhez fűződik. Bontoux-t az osztrák déli vasút igazgatójának nevezték ki, s ekkor a Rothschild csoport támogatásával merész spekulációkba bonyolódott. Az 1873-as nagy gazdasági válság során, amelyet, mint tudjuk, szintén a „zsidók szélhámossága” okozott, vagyonának legnagyobb részét elveszítette. Ezután visszatért Párizsba, szembefordult a Rothschild-házzal, s 1878-ban megalakította az Union Générale-t, amelynek az volt a célja, hogy a katolikus egyház és a hívek vagyonát tömörítse a szabadgondolkodók és a zsidók ellen. A nagy nemzetközi pénzügyi ügynökei bejárták egész Európát, Magyarországon is sikerrel tevékenykedtek. Bontoux később a Rothschild-csoporttal szemben vereséget szenvedett, sikkasztott, s ezért öt évi fogságra ítélték, de a büntetés elől külföldre szökött. 1882 tavaszán a zsidóellenes „Bontoux-láz” itthon éppen a csúcspontjára jutott.

Az antiszemita felhangok ellenére, a korabeli lapokból kibontakozó összkép alapján arra következtethetünk, hogy a honi zsidóság elválaszthatatlanul összefonódott az 1867-es kiegyezést követő gazdasági föllendüléssel; vállalkozó kedvük, mozgékonyaságuk és jelentős pénztőkéjük miatt közvetítő szerepet tölthettek be az ország életében. Igaz, később éppen a „kapitalizmus szálláscsinálóiaként” ítélték el őket, mert hiányzott belőlük az összetartó erő, az a „szilárd gerinc, minő korábban, a rendi korszakban, a vagyoniilag független, művelt középnemességben megvolt” (Szekfű kedvelt szófordulatát, a szilárd gerincet, csak később cicomázták föl a „népnemzeti” pántlikával). Vajon kik is azok az „érintettek”, akik az 1880-as években Magyarországon „az érzelmi zsidóellenességet” szították? A történelmi tablókép tanúsága szerint mindenekelőtt a birtokát és hatalmát veszített dzsentrí, aki – Szekfű szerint – nem hajlandó arra, hogy „lemondva a cifranyomórúságról visszatérjen az ősi

földhöz”. Ő az, aki – Krúdy szerint – vidéki kávéházak széttört tükörcserepei között, a hajnal savanyú szivarfüstjében, egy szál cigány hegedűkíséréte mellett várja élete jobbra fordulását. Ő az, aki a németországi és oroszországi példák nyomán a zsidók radikális visszaszorítását várja a kormánytól, mindhiába. Ő az, akit elbűvöl egy haragos tekintetű, széles homlokú, szürke szemű lovag, aki oly fanatikus hévvel ostromozza a „kufárokat”...

Ónody és Istóczy szövetségéhez hamarosan csatlakozott Verhovay Gyula (képünkön) hírlapíró is. Ha áttekintjük a mozgalom nemzetközi szereposztását, akkor a hasonlóság okán mindjárt az osztrák Schönerer lovag jut eszünkbe. Verhovay is ízig-vérig politikai kalandor. A Bosznia és Hercegovina megszállását követő tiltakozáshullám dobta a felszínre: a „török testvér” érdekeit védelmező, főként egyetemistákból és fiatal értelmiségiekből álló csoport egyik vezetője lett. A törökpárti mozgalom a korszak jellegzetes tüneménye: éppúgy a függetlenségi párt balszárnyán keletkezett, mint az antiszemitizmus. Mindkettő a függetlenségi eszme „káros kifolyásának” is tekinthető, s miként arra Barabás Béla, a párt alelnöke emlékirataiban rámutatott, e két csoport megerősödése a „véresszájúak utcai uralmához vezetett”.

Verhovay 1882. február 26-án, az általa alapított *Függetlenség* című lapban vezércikket írt, amelyben éles hangon támadta a kormányt. „A hercegovcnak és bosnyáknak is megvan a joga a szabadsághoz, éppúgy, mint Andrássy, Tisza és Jókai uraknak... Hja! Felelősség? Vagy nem halljuk Andrássyt, nem halljuk újra meg újra Tisza Kálmánt e szó mögé állni? Mintha a világ bármiféle felelősségi rendszerén belül is egy ember egy élettel felelhetne ezrek életéért! Majd az a miniszter verje először a mellét, hogy ő elvállalja az általa jóváhagyott vérontásért a felelősségét, ki bírni fogja a teremtés titkánál nagyobb titkot: feltámasztani a halottakat.” Verhovay általános igazságait nehéz lenne kétségbe vonni, de soraiból kihallatszanak a személyeskedés és a demagógia kellemetlen felhangjai is. Főként Jókairól, „az udvari dalnokra” haragszik, aki nem ártallotta második hazának nevezni Boszniát, s „oly lelkesedést csapott muszájból e haza mellett, hogy a márciusi napok lelkendezése ehhez képest olyan, mint kolompaszó a harangszó mellett”. Verhovayt a *Felelősség* című cikkéért később

bíróság elé állították, az országgyűlés pedig megvonta tőle a képviselőnek járó mentelmi jogot. A hivatalos álláspont szerint Bosznia és Hercegovina megszállását *stratégiai* okok indokolták: a honi védelem a forrongó Balkánon csak így tudta garantálni tengeri kijáratunk, Fiume biztonságát. Verhovay több, zajos, törökpárti rokonszenvtüntetést szervezett, amelyen betörték néhány nagyméretű ablakot és kávéházi kirakatot, összezsáptak a kivonuló rendőrökkel, de aztán elült a mozgalom, mert azt azért, török barátság ide vagy oda, mindenki belátta, Fiume biztonságát nem szabad veszélyeztetni.

Verhovay ezután a tiszaezlári vérvád nyomán kibontakozó népmozgalomhoz csatlakozott. Igaz, miként Istóczy vagy Ónody, ő sem volt mindig antiszemita. Korábban saját lapjában, a *Függetlenség*ben lelkesen hirdette a szabadelvű eszméket. 1880 márciusában Nagyváradon járt, ahol a tiszteletére rendezett banketten elragadtatással szólt a zsidók hazafiságáról, gazdasági és szellemi értékeiről, s elítélően nyilatkozott Istóczyról, ki „gyűlöletével sportot űz, s kit nem vezérel tisztességes szándék”; végül kijelentette, hogy „aki a zsidók ellen agitál, az nem hordja a szívén a haza javát”. Két év múlva már egészen másként ítélte meg a helyzetet. Az *Álarc korszaka* című önéletrajzi művében azt írja, hogy a tiszaezlári eset nyitotta fel a szemét; főként Ónodyval történt személyes találkozásai döbbenetették rá arra a politikai és társadalmi feszültségre, amely az „oroszországi, asszimilációra képtelen, s gyűlöletesnek ismert zsidók bevándorlása miatt támadt az országban”. Kötelességének érezte, hogy leleplezze a „zsidóság vallási és faji összeröffenéseit, amelyek halálos veszedelmet jelentettek a magyarságra”. Az eszlári per idején gyakran közölte lapjában Ónody beszámolóit, hogy ezzel is elősegítse a „zsidó bűnszövetkezet újabb és újabb rémtetteinek feltárását”. Amikor pedig a vádlottakat sok huza-vona után végül felmentették, hegyesre köszörült tollával egyenesen Tisza Kálmánt vette célba: „Magyarország miniszterelnöke sem csinált lelkiismeretet (sic!) abból, hogy felcsapott kerítőnek. Az elvérzett szűz leány mellé odafektette a zsidóság ágyába a lenyakazott szűz igazságot.” Verhovay vércsurgató stílusa sok előfizetőt és jó néhány sajtópert szerzett a *Függetlenség*nek; a sajtóüzlet virágzott. Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy Istóczy sohasem kedvelte igazán Verhovayt; nem tartotta „tisztavérű antiszemitának”. Lehet, hogy a köpönyegforgató dilettánst gyanította benne, viszont

Ónody östehetségét sohasem vonta kétségbe. Végül Istóczynak lett igaza: az „álarc lehullt”... Az történt, hogy a *Függetlenség*, amely mindig élen járt a jótékonyági akciókban, gyűjtést hirdetett Arany János szobrára, a 48-as honvédek emlékművére és a bukovinai csángók hazatelepítésére. Csak később derült ki, hogy az összegyűlt pénz nagy részét Verhovay elsikkasztotta (ő maga az effajta magatartás képviselőit a „hétköznapi élelmesség vezérgörényei”-nek szokta nevezni).

A történelmi tablókép fölöttébb hiányos lenne, ha nem emlékeznénk meg egy másik „érintetttről”, a nagy per fiatal, ambiciózus vizsgálóbírójáról, Bary Józsefről, akinek szintén a „zsidó bünszövetkezet” törte derékba ígéretesen induló pályáját. Természetesen ő is „feszítsd meg”-et kiabál a kórusban. Emlékiratában, amelyet Püski Sándor kiadója, a *Magyar Élet* jelentetett meg egymás után többször is, megismétli a már sokszor hallott vádakat: azt állítja, hogy Romániában azért nincs antiszemitizmus, mert a román kormány 1878-ban ellenállt a berlini kongresszuson, s „nem hagyta magára erőszakolni a zsidók emancipációját”, amiből logikusan következik, hogy a németországi, ausztriai és magyarországi zsidóellenes hullámot kizárólag a „galíciai beözönlés” okozta. Azt írja: „1882 tavaszán a vármegyék közgyűlésén nem hangzott el egyetlen antiszemita kifakadás sem. Liberalizmus és filoszemitizmus minden vonalon. Állíthatja-e jóhiszemű ember, hogy a tisaeszlári per megindulása idején volt antiszemitizmus Magyarországon? Nem állíthatja.” Első pillanatban úgy látszik, mintha Bary elfeledkezne Istóczy és Ónody általunk is idézett parlamenti beszédeiről. De nem! Csak az a véleménye, hogy „amikor a tisaeszlári per keletkezésének idején a magyarországi zsidóság a parazita kazár söpredéknek nyújtotta segítő jobbát, akkor már semmi szükség nem volt arra, hogy Istóczy zsidóellenességet szítson. Amit ő hét évi szívós munkával elérni nem tudott, azt megcsinálták maguk a zsidók: a jórészt e söpredékből kikerült véres bünténnyel gyanúsított vádlottakkal vállalt szolidaritásukkal.” Kovács Alajos statisztikai adataiból tudjuk, hogy a „galíciai beözönlés” csúcspontja nem a 19. század végére, hanem az elejére esik. De abban is téved Bary József, hogy a magyarországi zsidók egységesen kezet nyújtottak volna a „galíciai menekülteknek”. Számos példa bizonyítja, hogy a hazai zsidóság egyáltalán nem volt egységes a bevándorlás megítélésében. Azok a közösségek, amelyek tagjainak többsége Morvaországból vagy Ausztriából származott, óvakodott attól,

hogy galíciai zsidót válasszon rabbinak. „A galíciaiak viselkedése ugyanis nem méltó egy rabbihoz; veszekedő természetűek, s a kultúrával szembeni gyűlöletük elutasítást váltana ki” – hangzik a pesti zsidók állásfoglalása. Amikor Kossuth 1848-ban félreérthetetlenül asszimilációt és vallásreformot követelt a politikai emancipáció áraként, ezzel megkezdődött a hazai zsidóság kettészakadása; a folyamat az 1868-as zsidó kongresszuson fejeződött be: a vallásreformok hívei és az ortodoxok élesen szembefordultak egymással. A magyarországi zsidóságon belüli mély vallási és szociális szakadékot csak tovább szélesítették a galíciai menekültek. Az ortodoxok, akik főként a keleti megyékben éltek nagyobb számban, fölkarolták a menekülteket, az asszimiláció hívei viszont a „galíciai barbárság veszélyeire” figyelmeztettek. Bary vizsgálóbíró azt írja a véres bünténnyel gyanúsított vádlottakról, hogy „jórészt a kazár söpredékből kerültek ki”. Ez nem igaz. Csak a „hullaúsztatással” vádolt tutajosok jöttek Galíciából, sem Svarc Salamon fővádlott, sem Sarf József másodrendű vádlott nem volt galíciai. Bary tagadta, hogy Tiszaeszláron rituális gyilkosság után nyomozott volna, ennek viszont ellentmond az a tény, hogy a nyíregyházi bíróság elé terjesztett vizsgálati anyaghoz mellékelte a „péri eset” részletes leírását.

Péren 1791-ben a Kutyakaparó csárda mellett halva találták Takács Andrist, Takács Istvánné zsellérasszony 13 éves kisfiát. A gyermek a zsidó csárdásnénál szolgált, ő küldte el azon a napon is a faluba, ahová már soha nem érkezett meg. Kihívták a tasnádi borbélyt, aki alaposan megvizsgálta a holttestet, de se vágásnak, se szúrásnak, se ütésnek, semmiféle erőszaknak nem talált nyomát. Véleménye szerint a kis Andris „súlyos” volt, este bizonyára több bort vagy pálinkát ihatott, a daganat megindult, s az fojtotta meg a gyermeket. Csakhogy Bydeskuthy Imre helybéli birtokos és alispán, meghallván a faluban terjengő pletykákat, nem nyugodott bele ebbe a magyarázatba, s néhány nap múlva kiásatta a hullát, hogy ő is megsejmelje. „Hiszen ez a gyerek kóser, kivették ennek a vérét”, mondotta volt némi bennfentes pajkossággal, s ezzel meg is szabta a bünper további menetét. Érdekes, hogy a „koronatanú” ebben a perben, miként a száz évvel későbbiben is, a gyilkossággal vádolt család öt-hat éves kisfia volt. Valószínűnek látszik, hogy a tisaeszlári per „forgatókönyve” történelmi példák, főként a „péri eset” nyomán készült.

*

A népszerű kormánypárti élclap, a *Borsszem Jankó* 1882. február 26-i számában közlésezi azt a „levelet”, amelyet Istóczy Győző, ellenzéki honatya Munkácsy Mihályhoz írt:

„Tisztelt Mester!

Ne vegye szerénységségnek, de azt kell mondanom, ön a vászon Istóczyja. Az ön művészete tendenciózus és az átkozott zsidó faj ellen irányul. Palesztina önnek az a palettina, amelyről vérengző színeit szedi, az emberiség piócáinak és Spinózáinak megbélyegzésére. Az ön Krisztusa végre a zsidó faj nagy bűnét ábrázolja, midőn nem átalotta megölni még Isten fiát sem. Mennyivel inkább tehát apró keresztény gyermekeket húsvétkor és felnőtt keresztényeket az egész esztendőben. Javaslom, következő képének tárgyát a jelenből merítse, címe pedig ez legyen: Az utolsó zsidó, Wahrmann Mór nyárson. Így teremthetjük meg vállvetve az igazi nemzeti művészetet, melynek reményében maradtam zsidószorító kéznyújtással uraságod hű bajtársa: Istóczy Győző.”

Úgy látszik, a pamflet szerzője pontosan érzékelté azokat a társadalmi elvárásokat, amelyeknek a Mester mindig oly lelkiismeretesen igyekezett megfelelni; észrevette, hogy Magyarországon néhányan az igazi nemzeti művészet megteremtése és a zsidók nyársra húzása között valami homályos összefüggést láttak, sőt, egyiket a másik föltételének tartották. A zsidóellenesség itthon még csak érzelmi húrokat pengetett, még nem lépte át a politikai határokat: Istóczy és néhány híve egyértelműen nevetségessé vált és vereséget szenvedett a parlamentben, de főként osztrák és német mintára szerveződött már a hevesebb antiszemitizmus, amely nem elégedett meg azzal, hogy a zsidók vészes térhódításával, a Galíciából menekülő söpredék beözönlésével, a felforgató zsidóliberalizmus rémével riogassa a polgárokat; ennél már elementárisabb, zsigerekbe markolóbb, véresebb érvekre volt szükség: „biblikus képekre”, amelyek az istengyilkos zsidókat ábrázolják, amint „feszítsd meg”-et kiáltoznak, meg azt, hogy „az ő vére rajtunk és a mi magzatainkon”; régi képekre, amelyeken a gyilkos zsidók apró keresztény gyermekek vérét veszik húsvétkor. Még mielőtt a tiszaszlári cselédlánykának bármi baja esett volna, néhány parlamenti képviselő lázas álmaiban már megint földerengett a rituális gyilkosság képe.

1882. május 19-én még csak elkezdődtek a kihallgatások, amikor Pesten már zakatoltak a *Magyar Állam* másnapi számát készítő nyomdagépek, amelyek hírül adták, hogy Tiszaeszláron megismétlődött az 1791-es péri eset. A „hír” arra a „tanúvallomásra” alapult, amelyet Sarf József 13 éves fia *egy nappal később*, május 20-án éjjel tett Recsky András csendbiztosnak. A vallomás szerint a gyermek a kulcslyukon át (!) látta, amint Svarc Salamon metsző Solymosi Eszter vérért vette. Május 23-án Ónody Géza parlamenti beszédében a napirenden lévő téma, Bosznia megszállása ellen tiltakozott, de egy váratlan fordulattal bejelentette, hogy abban a községben, amelyben lakik, állítólag az ortodox zsidók vallási szertartásaik parancsára megöltek egy 14 éves keresztény leányt; majd hozzátette, ő ugyan nem ismeri a Talmudot, de Istóczy képviselő úr bizonyosan igen, s az esetre nézve felvilágosítást is tud adni. Az elnök figyelmeztette Ónodyt, hogy maradjon a tárgynál, mert az „ortodox zsidók és a Talmud Bosznia megszállásával semmiféle összefüggésben nincs”. Ónodyra hatott a figyelmeztetés, s visszavonult. Nem így Istóczy. Hosszú beszédében, a hozzá intézett levelekből vett idézetekkel azt bizonygatta (úgy látszik, antiszemita körökben az „olvasói levél” már ekkor kedvelt műfaj volt), hogy Szabolcs vármegyében „ezen átkos viperafajzat ellen”, a keresztény leány eltűnése miatt nagy az elkeseredés és az ingerültség. A képviselő úr szinte szárnyakat kapott: a zsidók elleni kirohanásaiban – a mondanivaló minél érzékletesebb kifejtése érdekében – az állatvilághoz fordult. Metaforái ott nyüzsögtek a honatyák között: értekezett például a *keleti vándorpatkányról*, amely aljas módon kiszorította a *német házipatkányt* (a nagy Brehmben egyikük nyomát sem találjuk); mindenesetre a képviselő úr szerint éppen így „szorította ki a mozgékonyabb zsidó faj a bennszülött birtokos osztályokat, vagy legalább mind nagyobb tért foglal el mellettük”. Istóczy szerint „azelőtt az ily birtokból kiszorítások kard és tűz által történtek, ma zajtalanabban, udvariasabban – váltóval és *részvénnnyel*”. Szerinte végre láthatóvá vált az átkos patkányfajzat igazi természete, s így talán a még habozó magyarok is tisztába jöhetnek a zsidókérdés valódi lényegével, s felhagynak azzal a káros gyakorlattal, hogy mikor ő a témát a legnagyobb komolysággal a magyar nemzet lábai elé hozza, szándékát egyesek nem átallják frivol nevetgélés tárgyává tenni. A képviselő úr úgy látja, hogy Tiszaeszlár lesz a zsidókérdés deus ex machinája, mondhatni *végző megoldása*. Ki kell üzni a

zsidókat körülből, hogy Európa végre a keresztény népeké legyen. Az elnök bágyadtan tiltakozott: Bár ő igazán nem kívánja a t. képviselő urakat szólásszabadságukban korlátozni, de nem szeretné, ha éppen ezen ház falai közül indulna ki egy vallásfelekezet elleni igazgatás. Ez Magyarországnak és a magyar parlamentnek nem fog díszeré válni. Az egyik képviselő ehhez még hozzáfűzte: Amit Istóczy állít, az olyan, mintha azt mondaná, „boszorkányok pedig vannak”. Istóczy azonban nem hagyta magát eltéríteni eszméitől: az Ónodyval kötött szövetség fölpezsdítette harci kedvét; újra és újra fölszólt; szavait „méregként adagolta az átkos viperafajzat ellen”.

A rituális gyilkosságnak áldozatul esett keresztény szűz rémtörténete tovább szította a zsidóellenes hangulatot, a lapok a helyszínre küldték munkatársaikat, hogy hiteles információkat szerezzenek, de érkeztek tudósítók a nagy nyugat-európai újságoktól is, akik egyre-másra küldték beszámolóikat Magyarország sötét, középkori, feudális, balkáni, hullabűzös... stb. állapotáról. A közéleti férfiak két egymásra fenekedő táborra szakadtak: liberálisokra és antiszemitákra. Az utóbbiak voltak kevesebben, de ők voltak a hangosabbak. Dúlt a sajtóháború, egymást érték a becsületsértési perek, s a párbajok. Végül is az eszlári vádlottakat felmentették, igaz, elégtételt sohasem szolgáltatott nekik, s a hivatali hatalmukkal visszaélő vármegyei alkalmazottakat sem vonták felelősségre. Talán érdemes megjegyezni, hogy tíz évvel később, a liberális eszmék hazájának tartott Franciaországban, Dreyfus kapitányt először halálra ítélték. De az is igaz, hogy őt viszont később nemcsak szabadon bocsátották, hanem fényes külsőségek között rehabilitálták is. Mai szemmel tekintve a száz évvel ezelőtti eseményekre, úgy látszik, mintha a tisztaeszlári vérvád a tíz évvel későbbi *francia* nagy per kissé középkorias, „Balkán-ízű”, de azért szerencsés kimenetelű előjátéka lenne.

Hiába mentették fel azonban az eszlári zsidókat a gyilkosság vádjá alól, az antiszemiták több hónapos, módszeres izgatása, a véres, hullabűzös rémtörténetek nem maradtak hatástalanok. A parlamentben újabb, a vasvári kérvényhez hasonló indítványt terjesztettek elő. Mezei Ernő hatásos beszédben tiltakozott. „Istóczy képviselő úr számítása beütött abban, hogy a falvak lakossága bekormozott arccal, baltákkal, füttykösökkel fölfegyverkezve bemegy a városokba a boltokat betörni... Ha

azt mondja a képviselő úr, hogy hiába mentették fel a zsidókat, mégis mindenki meg van győződve a rituális bűnről, hát csak annyit felelhetek, hogy volt idő, amikor a törvényszék nem is mentette fel a zsidókat ily vádak alól, mégis átszenvedték ezt az időt, hát át fogják szenvedni ezt a mostanit is, midőn ily vádak alól már felmentik őket... És ha valami hiányzott az új zsidó nemzedék neveléséhez, hát azt megadja éppen az antiszemita mozgalom: megtanulhatják, hogy ez a föld nem idillek hazája, hanem azt becsülni, azért érezni kell, azt mindenkinek elé kell helyezni. És jó lesz, ha a képviselő úr számol ezzel. Mert ha az antiszemitizmus jövőjéről táplált nagy ábrándjaiban úgy látja, hogy eljön az idő, amikor a zsidókat ki lehet közösíteni a nemzeti közösségből, meg lehet tagadni összeköttetésüket a nemzeti földdel, a nemzeti érzéssel, a nemzeti öntudattal, megkaphatja a feleletet: J'y suis et j'y reste. Nem tetszik ez a képviselő úrnak? Nem tud velük együtt élni, nem tudja őket megtérni? Akkor most én fordítom vissza az ő szavát: tessék kivándorolni! Talán az elkeseredés nyilatkozik belőlem, de nem közönséges dolog az, ha az ember azzal a nyugodt öntudattal bír, hogy minden tevékenységében, egész életpályáján megszerezhetette embertársainak tiszteletét, s örökösen invekciókat kell hallania... Ha van valami értéke előttem annak, hogy a közéletben zsidónak nevezem magamat, hát éppen az, hogy hazámnak szolgálatába adhatom én is egész erkölcsi erőmet.”

A képviselők nagy többséggel elvetették a tapolcai kérvényt. A kormány ezután a vegyes házasságok engedélyezésére tett javaslatot. Ezzel a polgári házasság „egy nemét” kívánta meghonosítani, másrészt így akarta elejét venni a további zsidóellenes mozgalmaknak. Az alsóház megszavazta, a főrendiház katolikus-konzervatív többsége azonban elutasította a „zsidóházasságot”. Haynald Lajos püspök (akinek arcképét Munkácsy is megfestette) a „keresztények és zsidók közti házasságról szóló törvényjavaslat” ellen, Andrássy Gyula a javaslat elfogadása mellett érvelt. A főrendiház döntése az antiszemita befolyás erősödését jelezte.

1883. augusztus 4-én Pozsonyban zsidóellenes zavargás tör ki. A mintegy háromszáz főből álló tüntető csoport „Éljen Istóczy” kiáltásokkal a színház előtt gyülekezett, majd a vásártéren át a „zsidó utcába” vonult, ahol tizenkilenc üzletet kifosztott. Később annyira elfajultak az események, hogy az egész megyében statáriumot kellett kihirdetni. Budapesten augusztus 9-én rendeztek először

zsidóellenes tüntetést. Ezen a napon szabályosan megostromolták a Kerepesi úton álló Fehér Hattyú szállodát, ahol Sarf József és családja szállt meg. Sarfék Amerikába akartak kivándorolni. A feldühödött tüntetők „Istóczy a vezérünk” kiáltásokkal, fejszékkel és vasbotokkal feltörték az ajtókat és ablakokat, kidobálták az utcára a szálloda bútorait, a pincéből söröshordókat gurítottak föl, csapra verték őket, „locsolkodtak és vedeltek”, közben a szomszéd aranyműves boltját is kifosztották. A „sörpuccs” (ahogy az egyik újságíró nevezte) egy óra hosszat tartott, háromszáz lépésre a csendőrlaktanyától. Thaisz „Lexi” főkapitány, a magyar úri középosztály egyik prominense – a *Pesti Hírlap* tudósítója szerint – „egy hadvezér nyugalmával, az utcasarokról nézte végig a pusztítást”.

Az eszlári passió

„Tiszaeszlár jókora parasztfalu Magyarországon – így kezdte Eötvös Károly, a nagy per védője, húsz év múltán a »hosszú, bonyolult és csodálatos« tiszaeszlári történet elbeszélését. – Lakosainak száma mintegy kétezer-hétszáz lélek. Tiszta magyar. A nagyobb és birtokosabb rész kálvinista. Földmíves gazda és földmíves munkás a népe. Van kálvinista és katolikus egyháza, temploma, papja s népiskolája. A nép iskolázott, értelmes, önérzetes, mint általában a síkföldi magyarság. Vannak benne zsidók is. Egyet-kettőt kivéve mind szegények, s helyi kiskereskedéssel foglalkoznak. A keresztény lakosság bizonyos régi, megszokott fensőbbiséggel nézi le a zsidót, de vele emberemlékezet óta barátságos, benső, jó viszonyban áll.”

1882. április 1-én, szombaton szeles, hűvös, csípős reggelre virradt a falu. A keresztény házakban nekiláttak a húsvéti nagytakarításnak. Az asszonyok már hajnalban kipakolták a bútort az udvarra. Huri Andrásné is meszelt, takarított, mint a többiek, de csak „tessék-lássék”, mert várható volt, hogy új házuk az ünnep után hamarosan elkészül, s akkor a gazda mindjárt elbontja a régit. Huriéknak nem volt vagyonuk, csupán néhány holdnyi kis gazdaságuk; kölcsönre építkeztek; a takarékbán Lichtman Mór, Tiszaeszlár egyetlen igazán vagyonos zsidó lakosa állt értük jót. A tessék-lássék takarítást Huriné és a „kiscseléd”, a tizennégy esztendő Solymosi Eszter végezte. A „nagytselédet” más munkára rendelte a gazdasszony. Eszter alig egy hónapja állt munkába, előtte már két helyen is szolgált, legutóbb Olajos Bálintnénál, aki maga is tanyasi cseléd volt. Innen az év elején hazament özvegy anyjához, vele töltött két hónapot, majd Hurinéhoz szegődött. Fizetsége 15 korona, egy pár csizma, s az enni-innivaló.

Azon a napon Eszter először a disznókat látta el. Talán túlságosan sokáig babusgatta a malacokat, mert a gazdasszony rászólt: „Mit rimánszkodol nekik, vegyél egy fát, üss a hátukra, aztán majd’ beszaladnak az ólba.” Eszter ezután elmosogatott. De megint rosszul végezte a dolgát, mert ahelyett, hogy kiürítette volna a szappanozó teknőt, amelyben az agyagpadló mázolásához a konkolyt áztatták, a kormos edényeket a nagy kenyérdagasztó teknőben mosta el. Mondta is neki Huriné: „Ha cseléd vagy is, akármi sütő edénynek gondját viseld, mert ezért az Isten is megver!” Huriné nagyon

mérges lehetett, valószínűleg az volt a véleménye, hogy Esztert semmire sem lehet használni.

Akkor átjött a szomszédasszony, Lánczy Gáborné, s együtt tüzetesen megbeszélték az eseményeket, majd úgy döntöttek, Esztert beküldik a boltba. Igaz, Huriné tegnap este már járt bent, de elfelejtkezett a fekete festékről, e nélkül pedig nem lehet a ház lábazatát megfelelően kicsinosítani. Lánczynénak viszont, ha nem is halaszthatatlanul, de húsvétra föltétlen „hímesre” volt szüksége. Huriné tehát így szólott Eszterhez: „Hozz kindruszt, vagy ha ez nem jut eszedbe: bécsi kormot!”

Hurinének erős hangja lehetett (egy tanú később a tárgyaláson azt vallotta: ezer közül is felismerné), mert Eszter tervezett bolti útjáról egy másik szomszédasszony, bizonyos Csordás Gáborné is hamarosan tudomást szerzett. Neki csizmasarokba való patkószegre lett volna szüksége. Kohlmájer, a keresztény boltos két és fél kilométerre lakott Huriné házától, ezt később többször pontosan lemérték. Bolt közelebb is volt, de a tulajdonos, zsidó lévén, szombaton zárva tartott. Eszter elment a boltba: oda-vissza öt kilométer. Azon a tavaszon – csizmáját kímélendő – először járt mezítláb. Igaz, már nem fagyott, délre a jeges sár is fölengedett, de azért nem lehetett melege. Huriné későbbi vallomásából megtudhatjuk, hogy akkornap – „mert minden lommal széjjel voltak” – nem ettek semmit sem, csak a két kisgyerek kapott „egy kis édes tejet”. Arra a kérdésre, nem mondta-e Eszternek, hogy siessen, Huriné így válaszolt: „Nem szokott laffogni.”

A „kiscseléd” tizenegykor indult, fél egy felé már vissza is érhetett. Valóban, ez idő tájt látta őt a nővére, Zsófi, aki éppen Rózenberg Herman zsidó boltosnak segített bort szállítani. A két testvér váltott néhány szót, ezt Rózenberg Herman és Rózsi lánya is tanúsította. Azután Eszter elindult Huriné háza felé, ettől fogva nyoma veszett. Igaz, egy tanú később azt állította, hogy Huriné másodszor is visszaküldte Esztert a boltba, de ezt Eötvösnek nem sikerült hitelt érdemlően bizonyítania.

Az eszlári zsidók azon a napon „sakterválasztásra” készültek, mert a hitközség korábbi metszőjét, Taub Emánuel Tiszapolgárra hívták. Sarf József, az eszlári templomszolga, akit a faluban csak „zsidó harangozónak” emlegettek, bár tudvalévő, hogy a zsinagógának nincsen harangja, dehát a keresztények harangozónak nevezik a templomszolgát, szóval, a *zsidó harangozó* már napokkal előbb nekilátott a

takarításnak. A pitvarban egy helyen kikopott a padló, a kurátor is szóvá tette már, hogy emiatt dőcög az asztal; Sarf tehát tizennégy éves fiával, Móriccal pelyvát hozatott, s betapasztották a lyukat. Ez a friss tapasztás később fölkelte Bary József vizsgálóbíró gyanúját. A végtárgyaláson is szóba került a lyuk, de Sarf a gazdaemberek nyugalmaival válaszolt: „felelek én mindenféle lyukról, hasadásról”.

A falubeliek szerették a zsidó harangozót, gúnynevet is ragasztottak rá, ami a legbiztosabb jele a befogadásnak. „Hatvékásnak” nevezték, feleségét meg „hatvékásnének”, mert Sarf erős, tagbaszakadt ember volt, az ilyenek a malomban hat véka gabonát is megbírnak. Amikor Sarf a bíróság előtt kifejtette, nekik szombaton nem szabad megfejni a tehenet, nem szabad a gyertyát az asztalról levenni és feltenni, szóval dolgozni, s ezért egy „szombati asszonyt” fogadtak föl; akkor az ügyész megkérdezte: „Szerződéssel van felfogadva? – Nem szerződéssel – mondta Sarf –, hanem mint jó szomszéd.”

Sarf a végtárgyaláson is kedvező benyomást gyakorolt az újságírókra. Mikszáth, aki Scarron álnéven tudósította a *Pesti Hírlapot*, azt emelte ki, hogy „nincsenek hajtincsei, meglátszik, hogy a császárt szolgálta”. Krúdy pedig – Tóth Béla helyszíni beszámolója nyomán – ezt írta: „Az első rátekintésre senki sem mondta volna zsidónak, kemény, barázdás arcvonásai »parasztosak« voltak. A beszéde feltűnés nélkül elvegyülhetne a Felső-Tisza menti nép között.” Sarf az imaház mellett lakott. Volt egy kis földje, s egy tehene. Korábban a foltozóvarga mesterséget is kitanulta, de abból nem tudott megélni. Három gyermekét nevelte; felesége, ahogy ő nevezte: „Lencsi néni”, a második asszony volt a háznál; Móric, a legidősebb gyerek az első házasságából származott.

Péntek estére, mikorra megérkeztek a „sakterjelöltek”, el is készült az imaház takarításával, csinosításával. A pályázókat a hitközség tagjai látták vendégül. Svarc Salamont és Braun Löbit a régi metsző, Taub Emánuel fogadta be. A Galíciából származó Bukszbaum Ábrahám a hitközség algondnokánál, Szüszman Jakabnál kapott szállást. A három pályázót szombat reggel hallgatták meg. Ilyenkor az volt a szokás, hogy a hitközség felnőtt férfi tagjai összegyűltek az imaházban, s megvizsgálták a jelölteket. A metszés tudományából nem kellett vizsgát tenni, ezt bizonyította a jesiva (felekezeti iskola) papírja. Annál inkább megvizsgálták a jelentkezők Biblia- és

Talmud-ismeretét, énekhangját, beszédképességét, hiszen a falusi metszőnek az előimádkozó szerepét is vállalnia kellett. (A tárgyaláson a galíciai Bukszbaum Ábrahám, aki a jelöltek között a legfiatalabb volt, sértődötten visszautasította azt a feltételezést, hogy ő metszőnek jelentkezett volna; *kántortanító* akartam lenni, mondotta.)

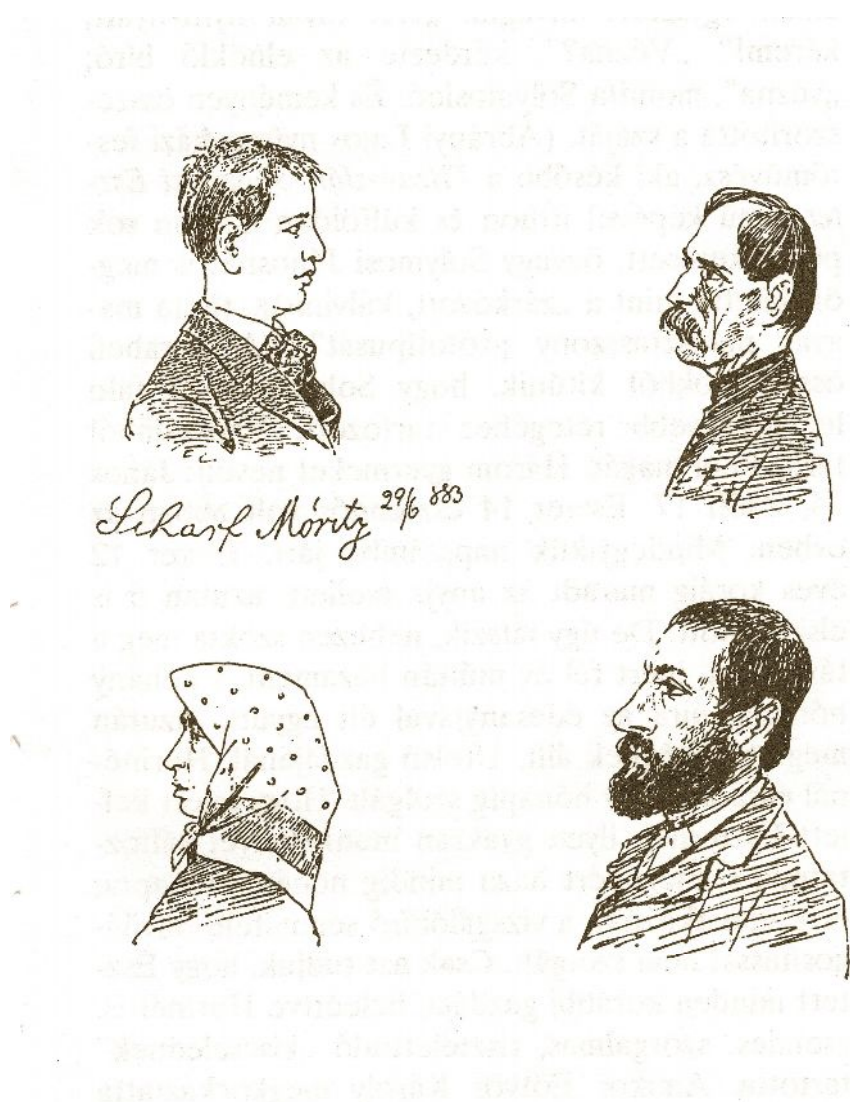
Azon a reggelen az eszlári zsidók nyolc óra tájban gyűltek össze az imaházban. Figyelmesen meghallgatták a három jelölt énekét, imáját, de nem döntöttek; nem akarták elhamarkodni a választást, mert egy olyan faluban, ahol nincs rabbi, a metsző nemcsak Bál T'filla (előimádkozó), de Dájján (bíró) és rabbihelyettes is. Tizenegy óra tájban, mielőtt szétszéledt volna a „sakterválasztó gyűlés”, megállapodtak, hogy húsvét után újra összejönnek Lichtman Mór lakásán, s akkor majd választanak. (A döntés elhalasztását az a józan megfontolás is indokolta, hogy a délután egy részét szintén együtt töltötték, énekeltek, imádkoztak, borozgattak, s ekkor még jobban megismerhették a jelölteket.)

Húsvét után valóban újra összegyűltek, és Svarc Salamont választották meg, mert őt találták a legszebben imádkozó, legjobb hangú, legkomolyabb jelöltnek. (Ő lett aztán a „sakter-per” fővádoltja is.) De nemcsak előimádkozót (saktert) választottak a zsidók azon a napon. Történt, hogy Szüszman Jakab és Einhorn József, mindketten pálinkamérő kocsmárosok, vitába keveredtek, mert egyikük (Szüszman) olcsóbban mérte a pálinkát. Mivel mindketten Lichtmantól bérelték a kocsmát, ezért őt kérték meg, hogy tegyen igazságot. A „bíró”, a két tanú és a pereskedők este kilenckor gyűltek össze a zsinagóga pitvarában. Később, a végtárgyaláson az elnök – csipetnyi gúnnyal – megkérdezte Sarftól: „Szokásos-e, hogy ilyen ügyet a templomban egyenlítsenek ki?” Sarf azt válaszolta, hogy a zsidóknak nincs törvényszékük vagy faluházuk, ezért peres ügyeiket a templom pitvarában rendezik. Hogy mi történt azon a napon az eszlári zsinagógában (vagy a „pitvarában”), nem tudjuk pontosan. A zsidók is ellentmondásokba keveredtek, a „jószo szédok” a tárgyaláson azt vallották, hogy egészen éjfélig nagy mozgást tapasztaltak: kiabálást és zajt hallottak.

Sarf ezt határozottan tagadta, mondván, a gyertya előteremtése az ő feladata, ezért tudja, hogy szombaton csak egy darab kétkrajcárost égettek el, s az sem volt egész, mert már pénteken este használták; így bizonyosan tudja, hogy a gyűlés nem

tarthatott tovább, mint másfél óra. Miután Lichtmanék befejezték a tárgyalást, ő maga zárta be az ajtót. Móric akkor már aludt.

De vajon mi történt azon a húsvét előtti szombat délután a kis Solymosi Eszterrel? A kislány eltűnése és a bírósági tárgyalás között eltelt tizenöt hónap alatt támadt indulatok teljesen összekuszálták a nyomozás szálait. Valószínűleg azóta is kevés bíróság találkozott annyi hamis tanúval, többszörösen visszavont, megtagadott vallomással, eredménytelen szembesítéssel, durva rágalmazással, s gyakran a tettelegességig fajuló vitával, mint éppen a nyíregyházi, amikor a nagy pert tárgyalta.

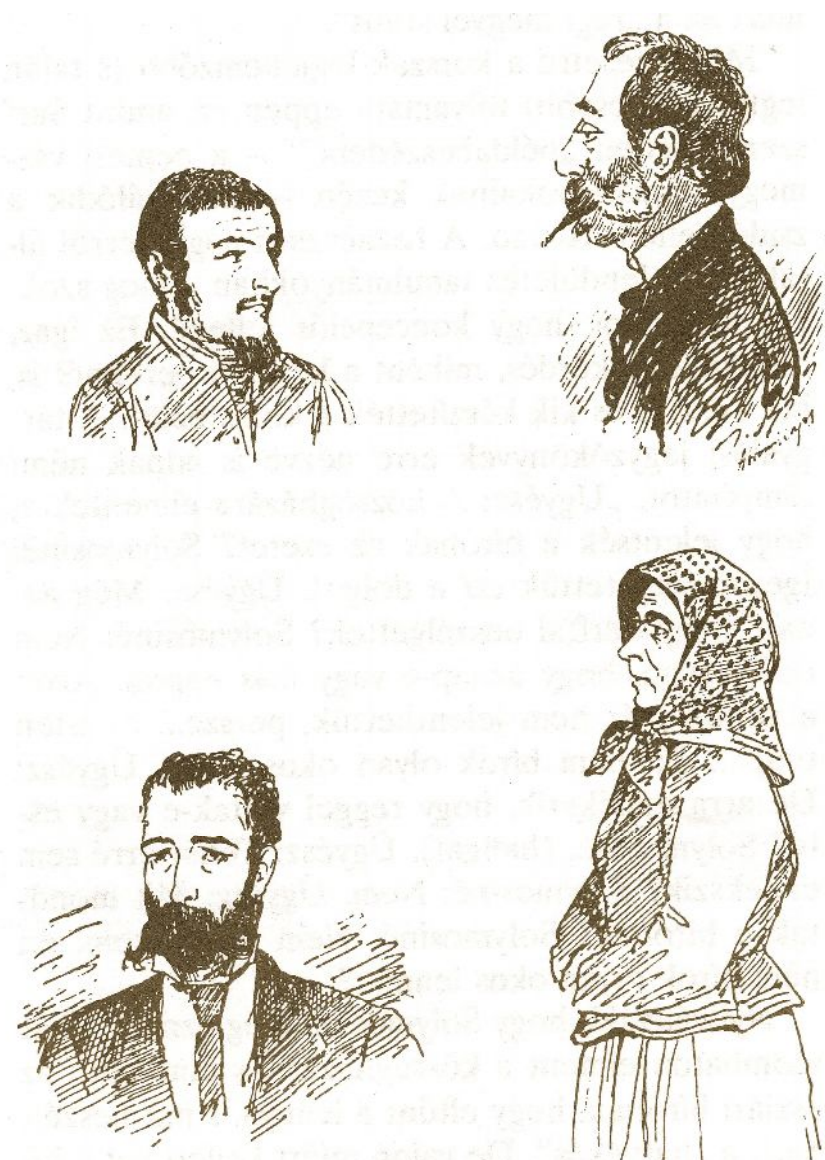

*Eszlári tablókép 1. (Ábrányi Lajos nyíregyházi festőművész nyomán)
Sarf Móric, Farkas Gábor eszlári bíró, Sarf Józsefné, Sarf József*

Amikor özvegy Solymosi Jánosné, Eszter édesanyja először állt a bíróság előtt, s az elnök azt kérdezte tőle: milyen volt a lánya, Solymosiné sokáig habozott, „nem

tudom”, mondta többször, aztán egyszerre kivágta: „Hát olyan nyiff-nyaff, kérem!” „Vézna?”, kérdezte az elnöklő bíró; „vézna”, mondta Solymosiné. És keményen összeszorította a száját. Abrányi Lajos nyíregyházi festőművész, aki később a *Tiszaeszlári Solymosi Eszter* című képével itthon és külföldön nagyon sok pénzt keresett, özvegy Solymosi Jánosnét is megörökitette mint a „zárkózott, kálvinista, tiszta magyar parasztasszony prototípusát”. A korabeli összeírásokból kitűnik, hogy Solymosiné a falu legszegényebb rétegéhez tartozott. Napszámból tartotta el magát. Három gyermeket nevelt: János 24, Zsófi 17, Eszter 14 esztendő volt abban az évben. Mindegyikük napszámba járt. Eszter 12 éves koráig maradt az anyja mellett, azután ő is elszegődött. De úgy látszik, nehezen szokta meg a távollétet, mert fél év múltán hazament, s néhány hónapig újra az édesanyjával élt együtt. Azután megint cselédnek állt. Utolsó gazdájánál, Hurinénál összesen egy hónapig szolgált. Hogy miért kellett Eszternek ilyen gyakran munkahelyet változtatnia, s miért tért haza mindig néhány hónapra, erre vonatkozóan a vizsgálóbíró semmiféle felvilágosítással nem szolgált. Csak azt tudjuk, hogy Esztert minden korábbi gazdája, beleértve Hurinét is, csendes, szorgalmas, tisztelettudó „kiscselédnek” tartotta. Amikor Eötvös Károly megkockáztatta ama föltevését, hogy Eszter szomorú, vézna, érzékeny kis teremtmény lehetett, aki ráadásul éppen akkor lépett a serdülőkorba, ami egy nőnek különösen nagy megrázkódtatást okoz, s ezért nagyon nehezen viselhette a dorgáló szavakat; már annak gyanúja is, hogy Huriné rosszul bánt volna Eszterrel, olyan felzúdulást okozott, hogy Eötvös jobbnak látta, ha visszavonul. Azonnal akadt tanú, aki azt állította Hurinéről, „hogyan jótermészetű asszony, akinek alig akad párja a faluban”, egy másik azt mondta, „úgy bánik a másik két árvával is, mint a maga gyermekeivel”. (Huriné tartott még két másik kiscselédet, mindketten árvák; nekik egy-két krajcárral kevesebbet kellett fizetni, mert a jótekonyság is beszámított a cselédek bérébe.) Huriné maga pedig ilyesmiket nyilatkozott: „Meglehet, szívtelen ember megteszi, hogy az ilyen gyöngye gyermeket erős munkába fogja. Én máskor is bajlódtam már kis leánygyermekekkel, de azokat sem terheltem, később vagyok magam tenni mindent, csak hogy jól töltsék fiatal napjaikat.” Egy másik tanú, bizonyos Üveges Mihályné, azt is tudni vélte, hogy amikor Eszter szombat reggel mosogatott, Huriné rászólt: „Minek

emeled azt a nagy sütőteknőt, amikor az még nekem is elég volna, nem ilyen gyermeknek. Miért nem hívtál engem?”

Eszlári tablókép 2.

Bukszbaum Ábrahám, Vay György csendbiztos, Recsky András csendbiztos, Huri Andrásné

Huriné valóságos természetére csak néhány apró jel utal. A bírósági jegyzőkönyvvezető például tárgyilagosan megjegyzi: „tanú további kihallgatása folyamában, *nagy bőbeszédűséggel* előadja, hogy Solymosi Eszterrel gyermeke gyanánt bánt”. Vagy ilyen árulkodó jel az egyik tanú közbevetett mondata: „Megismerem én Hurinét a *hangjáról* ezer ember közül is.” Solymosiné maga a bíróság előtt többször tanújelét adta, hogy nagyon meg van elégedve Huriné bánásmódjával.

Védő: Huriné hogy bánt Eszterrel?

Solymosiné: Mint a maga gyermekével.

Védő: Nem szidta meg soha?

Solymosiné: Bizony nem.

Védő: Én úgy hallottam, hogy rosszul bánt vele.

Solymosiné: Nem igaz abból semmi.

Védő: Hát azt hallotta-e, hogy aznap megszidta volna?

Solymosiné: Nem, egy szóval sem.

Huriné már a kislány eltűnésének napján, szombat délután fölkereste Solymosinét, hogy megnézzé, nem ment-e haza Eszter. Ekkor fölajánlott Solymosinének Eszter járandóságából három forint előleget, de Solymosiné nem fogadta el, mondván, ha Eszter megkerül, majd akkor vásárolnak neki valami kis ruhát. Ezután együtt indultak Eszter keresésére. Bejárták a falut, de a kislányt sehol sem találták. Este Solymosiné nővérével kiment a Tisza-partra, hátha fölfedeznek valami gyanús jelet. A községi kutat is megnézték, nem vészett-e bele a lány. (Úgy látszik, Eszter öngyilkosságának gyanúja azért Huriné minden szerető gondoskodása ellenére befészkelte Solymosiné lelkébe.)

A két asszony a határból hazafelé találkozott Sarfékkel. Ez a találkozás az eszlári per szempontjából sorsdöntő jelentőségű. Az egész vérvád Solymosiné és Sarf szóváltásából nőtt ki. Solymosiné a bíróság előtt így beszélt el a történetet.

„Solymosiné: Midőn mentünk az ócska temető árkának partján, Sarfné, a hatvékásné jött hozzánk. Azt mondja, mi baj? Elveszett Eszter. Elveszett? Úgy van. Akkor az ura is odajött hozzánk, s egy példát beszélt el nekünk. Még gyermekkoromban, azt mondja, hallottam az édesanyámtól, hogy Nánáson elveszett egy gyermek, és azt mondták, ezt is a zsidók veszejtették el. Még a kemencében is keresték, de nem találták sehol. Utóvégre a réten találták meg a gyermeket.”

Sarf, bár pontosan tudta, hogy szerencsétlen „példabeszédével” milyen veszedelembe sodorta magukat, vallomása mellett mindvégig kitartott, soha nem akarta megmásítani vagy letagadni. Idézet a tárgyalási jegyzőkönyvből:

Ügyész: Hogyan jutott eszébe a hajdúnánási eset, mikor Solymosinéval beszélt?

Sarf: Arra gondoltam, hogy az a szegény asszony keresi a gyermekét, de hogy hol lehet, azt csak a jóisten tudja. Csak nehogy ezt is a zsidókra fogják... Miért, amikor méltóságod tegnap elbeszélte a mi esetünket, azt is elmondta, hogy mi történt Szentimrén. Így jutott eszembe nekem is a hajdúnánási eset. Nekem miért nem szabad ilyen történeteket elbeszélnem? Azért még nem vagyok gyilkos! Nem gondoltam, hogy a mostani világban még vannak olyan emberek, akik elhiszik az olyan baromságokat, hogy a zsidóknak húsvétkor vért kell venni.

Ügyész: Elmondta-e az asszonyoknak, hogy mit csináltak a nánási zsidók a közbeszéd szerint?

Sarf: Csak azt az egyet mondtam, a nánási történetet, amit az édesanyámtól hallottam.

Ügyész: Hallotta-e ezt a történetet Móric vagy Samu?

Sarf: Móric nem hallotta.

Ügyész: Hát Samu hallotta-e?

Sarf: Ő sem hallotta, mert már aludt.

Ügyész: Hát később beszéltek-e ilyen történeteket?

Sarf: Nem emlékszem, lehet, hogy beszéltünk. Én nem figyelhetek mindenre.

Sarf egyszerűen nem volt hajlandó elfogadni azt a mentséget, amelyet Szeýffert Ede, a vád képviselője, a királyi főügyész helyettese, aki szerepével ellentétben, mindvégig a vádlottak felmentéséért küzdött, szinte föl kínált neki: vallja már be végre, hogy két fia, Samu és Móric felelőtlen fecsegésének éppen ő adott alapot, s ezzel halomra dönthetnék a vérvád fanatikus híveinek érveit. Sarf nem állt kötélnek, mindvégig makacsul kitartott álláspontja mellett: az mindegy, hogy a gyerekek kitől hallották a véres meséket, de felnőtt, épeszű emberek a 19. század végén nem hihetnek el ilyen „baromságokat”. A zsidó harangozó nemcsak göndör hajával, szakállával, széles vállával emlékeztetett a bibliai ősatyákra, de felelősségérzetével és teremtő indulataival is. Az aggályoskodó, mondhatni kéretlen próféták kései leszármazottja, azoké, akik mindig magukra vették a világ bűneit, akik egy pillanatra sem tudtak megszabadulni a nyomasztó felelősségérzettől. Hogy miért vigasztalta az aggódó anyát? Miért ne vigasztalta volna? Mert akkor netán gyanúba keveredik? Miért mindig

csak a zsidók keveredhetnek gyanúba? Miért vádolhatják őket gyilkossággal, csak azért, mert ő *előre* tiltakozott a vád ellen. Sarf nem volt hajlandó a kisebbségi sors követelte óvatos meghunyászkodásra. Ő nem félt a falubeliektől, otthon érezte magát közöttük. Volt mestersége (hozzá vitték a foltozni való csizmát, bocskort), volt családja és két erős karja. Tudta, hogy a falubeliek is befogadták, „jó szomszédok” vették körül, de talán azt is érezte, hogy ez a befogadás csak neki szólt, aki a leginkább hasonlított hozzájuk, s csak időleges, bizonytalan, bármikor visszavonható. Sarf nem magát féltette, hanem elsősorban sorstársai miatt aggódott, akiket a faluban „idegeneknek” tartottak, s ezért bármikor kiebrudalhattak. Sarf népének szokása szerint megátkozta magát: „Inkább ki se jöttem volna, hogy őket ottan vigasztaljam, inkább veszttem volna bent a lakásban, mint hogy az Isten belehozassa a fejembe azt a példabeszédet.” De azért visszautasította a királyi ügyész kínálta megoldást, mert úgy érezte, ha elfogadná azt, behódolna a hazugságnak, az ostobaságnak.

Sarf foggal-körömmel harcolt az igazságért, egyszer még védőügyvédjére, Eötvös Károlyra is rászólt: hagyja csak, most inkább maga védené magát. Erős egyénisége még a megsárgult, töredezett tárgyalási jegyzőkönyvekből is elő-elővillan. A második napon került sor apa és fia „nagyjelenetére”.

Elnök: Te azt állítottad, édesatyád mondta neked, hívd be azt a lányt, aki Ó-faluból sietve jön.

Sarf Móric: Igen.

Elnök: Sarf József, igaz-e ez?

Sarf József: Engedelmet kérek, hogy néhány kérdést tehessek a fiamhoz, ha ugyan még megismeri az apját...

Elnök: Feleljen a kérdésekre, hogy igaz-e?

Sarf József: Nem igaz, hazudik, rátanították. Minek kérdeznek olyat, amire nem is lehet felelni...

Elnök (Sarf Józsefhez fordulva): Én megengedem Sarf, hogy maga felindulásban van, de figyelmeztetem, hogy semmi áron a tisztességről meg ne feledkezzék. Kérdezhet, de nem sértő módon.

Sarf József: Semmi sértés, csupán kérdezni akarok tőle. (Mórichoz): Ismersz-e te engem? Ki vagyok én?

Sarf Móric: Az én apám.

Sarf József: Tegnap a ngs. elnök úr is kérdezett, hogy tudod-e a tízparancsolatot?

Sarf Móric: Tudom.

Sarf József: Hát az ötödik parancsolat mit tartalmaz?

Sarf Móric: Hogy ne hazudj!

Sarf József: Az nem igaz, akkor te nem tudod a tízparancsolatot...

Eötvös Károly emlékirataiban arról is beszámol, ami a jegyzőkönyvből kimaradt: „Azt mondja az öreg Sarf a fiának: A tízparancsolathoz tartsd magad, még ez ideig zsidó vagy! A fiú dacosan azt feleli: nem vagyok zsidó! Sarf megtántorodik. Odabotorkál ülőhelyére, a vádlottak padjára. Leül, összegörnyed, fejét térdeire hajtja. A másik pillanatban fölemeli fejét, erős bal kézzel lehasítja ruháját a nyakáról. A közönség néma. Az elnök megrázza a csöngettyűt, s odaszól feddőleg az apához: Mi az, Sarf! Maradjon nyugodtan, mert különben kivezettetem. Az apa rá se néz az elnökre, csak mély hangon mormolja: Nekem halottam van, azt gyászolom.”

Mikszáth megemlíti egy tárgyalótermi epizódot, amelynek főszereplője Zoltán János, a tekintetes alispán úr. Mintha csak Ábrányi rajzolta volna: a magyar úri középosztály „prototípusa”. Megtudhatjuk róla hogy szabolcsi négylovas familiából származik. „Fiatal ember még, szép, erőteljes. Némely lapok valóságos sárkánynak képzelik, aki saktervért reggelizik s tanúképezdét igazgat. Soha ennél nagyobb csalódást. Olyan, akár a bárány. Egyike a legmodernebb embereknek, mai műveltséggel, a természettől gazdagon megajándékozva virtusokkal, melyek a magyar nemes embert ékesítik. Arisztokrata, de nem oligarcha. Önérzetes, de nem kevély. Erős, de nem erőszakoskodó... Antiszemitaságát nem tagadja, de azok állításán csak nevetni lehet, akik azt híresztelik róla, hogy az antiszemitizmus szálait ő tartja a kezében. Nem tart az a kezében semmit, kivéve a gyeplőt néha, ha négylovas fogatán kikocsizik a Sóstóra. Gyűlöli Eötvöst és Szeyffertet. Azért nemes ellenfél. Elismerné, ha igazuk lenne, de nincs... Eötvöséket az ingerelte fel legjobban ellene, hogy csendőröket állíttatott Groszbergné mellé, mikor Cseresné vádat emelt ellenük. – Ahhoz nincs joga az alispánnak – szónokolt Eötvös –, hogy valakit személyes

szabadságától megfosszon. – Az az én dolgom – szólt halkán a vicispán. – Azt a miniszter se teheti – fűzte kifakadását Eötvös. – Bizony nem – dűnnyögte megint az alispán. Eötvös felcsattan: – Sőt, azt tennie a királynak sem szabad! – Az alispán idegesen csap ujjaival a padra, s kevélyen odavágja: – Hja, a királynak sok nem szabad!” Mikszáth szerint a párbeszédnek csak a fele került bele a törvényszéki jegyzőkönyvbe, amit Eötvös mondott; pedig a másik fele az érdekesebb, mert az a „régi megyei stílus”.

Mindenesetre a korszak legjellemzőbb (s talán legtanulságosabb) folyamata éppen az, amint Sarf szerencsétlen „példabeszédéből” – a nemesi vármegye hivatalnokainak kezén – kiformalódik a zsidók elleni vérvád. A tisztaeszlári nagy perről általában – lendületes tanulmányokban – meg szokták állapítani, hogy koncepciós jellegű. Ez igaz, csupán az a kérdés, miként a későbbi pereknél is, hol készült és kik készítették a koncepciót. A tárgyalási jegyzőkönyvek erre nézve is adnak némi támpontot.

Ügyész: A községházára elmentek-e, hogy jelentsék a bírónak az esetet?

Solymosiné: Igenis, jelentettük ezt a dolgot.

Ügyész: Még aznap, hogy Sarffal beszélgettek?

Solymosiné: Nem emlékszem, hogy aznap-e vagy más napon. Azon a napon már nem jelenthettük, persze... az isten tudja... Én nem bírok olyan okos lenni.

Ügyész: De arra emlékszik, hogy reggel voltak-e vagy este?

Solymosiné: (hallgat).

Ügyész: Tehát erre sem emlékszik?

Solymosiné: Nem.

Ügyész: Mit mondtak a bírónak?

Solymosiné: Nem emlékszem, én nem bírok olyan okos lenni...

Nyilvánvaló, hogy Solymosiné még aznap, tehát szombaton elment a községházára, s elmondta az eszlári bírónak, hogy eltűnt a leánya, s mit beszélt Sarf, a „hatvékás”. De vajon miért kellett ezt a bíróság előtt titkolni, s amikor már nem lehetett tovább titkolni, akkor miért kellett az időpontot minél későbbre tenni? Kinek állt ez érdekében?

Farkas Gábor, az eszlári bíró neve csak egy hónappal később, május 4-én fordult elő a hivatalos iratokban; ekkor is csak úgy, mint akit Jármy Jenő járási szolgabíró utasított, vizsgálja ki Solymosiné panaszát. A vármegye hivatalos eseménytörténete tehát így szólt: *Április 4.* Solymosiné először tett panaszt eltűnt leányáról a járási szolgabírónál. Jármy megkérdezte, kire gyanakszik? Solymosiné azt felelte, hogy szerinte a zsidók emésztették el. Jármy nyomatékosan figyelmeztette Solymosinét, hogy ilyen számárságokat ne higgyen el, s főleg ne terjesszen. *Május 4.* Solymosiné újra felkereste a szolgabírót, s most már határozottan hivatkozott az egyik Sarf-fiú, a négy esztendőes Samuka „vallomására”, mely szerint Esztert az „idegen” zsidók metszették meg. Erre Jármy írt egy levelet Farkas Gábor eszlári bírónak, hogy vizsgálja ki az ügyet, s az eredményről tegyen neki jelentést. A levelet Solymosiné vitte a címzettnek. Farkas Gábor neve csak ekkor került bele a *hivatalos ügyrendbe*, annak ellenére, hogy már egy hónappal előbb, azon a bizonyos szombati napon fölkereste őt Solymosiné, s elmondta Sarf különös szavait.

Egy hónap alatt azután a szóbeszédből *vallomás* lett, azon gyanúból pedig, hogy Esztert az *eszlári* zsidók metszették volna meg, amit egyébként a szerencsétlen anyán kívül nem sokan vettek komolyan a faluban, határozott *vád* született – az idegen zsidók ellen. (Úgy látszik, Sarf félelme nem volt alaptalan.) Igaz, hogy a metszőválasztásra érkezett zsidók elleni vádat egyelőre csak egy négyéves zsidó kisgyermek képviselte, s az egész vádaskodáson a járási szolgabíró még mindig csak nevetett, de ő az ügy további kivizsgálásával az eszlári bírót bízta meg, akinek ez a megbízatás – a jegyzőkönyvek tanúsága szerint – egyáltalán nem volt ellenére.

Farkas Gábor községi bírónak az eszlári perben kifejtett tizenöt hónapos tevékenységéről keveset tudunk, ő mindvégig igyekezett a háttérben maradni, a főszerepet átadta Ónodynak, aki országgyűlési képviselő lévén járatosabb volt a nyilvánosság előtti forgolódásban. Eötvös nyomán elterjedt az a föltételezés, hogy ez „az eszes, mozgékony, sőt furfangos elméjű mezei gazdaember” volt a vérvád egyik kitalálója és főszervezője. „Nem hiszem – írja Eötvös –, hogy olvasta vagy hallotta volna, hogy a múlt században miként szokták a vérvádat megalakítani s ahhoz a bizonyítékokat összegyűjteni. De ő azért a maga eszével azt kitalálta.”

Eötvösnek kevés bizonyíték állt a rendelkezésére, a tárgyaláson mégis igyekezett jól megszorongatni a furfangos bírót. Mikszáth bírósági tudósítása szerint, nem sok sikerrel. „Mikor bíró uram az első szünet után belépett, minden fej kíváncsian arra hajlott, amerre őkegyelme lépkedett, mogyorófa botját, a hatalmi jelvényt szerényen ott bent hagyván a tanú-szobában. Szinte a föld is megremegni látszott a talpa alatt. A közönség bizonyos pietással nézte a nagy alakot, a védők gyűlöletteljesen. Pedig nem is olyan félelmes ember ez a Farkas Gábor. Legalább külsőleg nem. Jámor, alacsony emberke, ritka hajjal. Kár, hogy a híres fekete gubáját nem hozta magával, hogy imponálhatna vele. Félelmes voltát bizony csak a nimbusz és a dicsőség szötte olyan nagyra. Eötvös huszonöt napon át szított gyanúja egyre olvadt, kisebbre, kisebbre, mígnem legutoljára csak ennyi maradt meg: – Magának feltűnően sok a sógora és komája a faluban. A nagy férfiú elmosolyodott erre és vállat vont. Igaz is, mit tehet ő arról, hogy annyi atyafiság maradt rá az apjáról, s hogy annyi gyereket keresztelt?”

A bírósági jegyzőkönyvekből kevésbé barátságos kép bontakozik ki a híres bíróról (akivel egyébként annak idején még az angol *Times* is foglalkozott). Mindenekelőtt gyanús, hogy miért akarta Farkas uram letagadni, amit Solymosiné és testvére is elég egyértelműen vallott, hogy ők értesítették először a községi bírót Eszter eltűnéséről, és Sarf példabeszédéről.

Ügyész: Mikor tétetett először közhírré Solymosi Eszter eltűnése Tiszaeszláron?

Farkas: Tiszaeszláron?

Ügyész: Igen, Tiszaeszláron.

Farkas: Legelőször Grószberg Lévitől tudám, április 2-án. Később, április 3-án este Solymosi Jánosné jött hozzám mint községi bíróhoz, hogy eltűnt a leánya, s kérte, hogy motoztassam meg a zsidó templomot. Azt mondtam, hogy erre nincs meghatalmazásom. Május 4-én ismét eljött hozzám Solymosiné, s így szólott hozzám: – Bíró úr, kérem, én nem nyughatom meg, mert azt mondta a zsidó harangozó Samu nevű fia a pásztorok előtt, mikor azok megúszatták a libák között (!), azért sem mondom meg, hova tette atyus a magyar lányt. Én azt válaszoltam Solymosinének: tudja-e mindezt tanúkkal bizonyítani? Ő azt mondta: igenis tudom. Akkor menjen

megint a szolgabíróhoz, majd az utasítani fog engem. El is ment, s meghozta a szolgabíró levelét. Akkor kihallgattam a tanúkat.

Eötvös: Ön mint községbíró ebben az ügyben több rendbeli vizsgálati jegyzőkönyvet készített.

Farkas: Igenis, kettőt vagy hármat.

Eötvös: Ha megszámloljuk, lesz több is talán.

Farkas: Nem tudom, instálom alássan.

Eötvös: Honnan tudta, hogy egy jegyzőkönyvbe mit kell felvenni és mit nem?

Farkas: Én csak azt vettem fel, amit bevallottak.

Eötvös: A dolog nem egészen így áll. Például jelentést tett arról, hogy Hegedűsné asszony beszélte: Huri András és Lichtman Jakab május 29-én *titkon* beszélgetett. Huri András Lichtman cselédje, ők tehát beszélhettek titkon is, nyilvánosan is, amikor akartak. Ebben semmi rendellenes nem volt, ön mégis jelentette a vizsgálóbírónak. Miért?

Farkas: Méltóztassék megmagyarázni, ki az a Hegedűsné. Eszlári lakos?

Eötvös: Az iratokban az áll, hogy Farkas bíró állította elő.

Farkas: Ja, igen, már emlékszem... Méltóztassék elhinni, jelentés nyomán történt minden; ha jelentés nem lett volna, jegyzőkönyv sem lett volna. Nekem meg volt mondván, hogy minden dolgot jelentsek.

Eötvös: Tanúk vannak rá, hogy kihallgatás előtt oktatgatta az embereket: ne pártolják a zsidókat, mert abból csak bajuk lesz a keresztényeknek.

Farkas: Határozottan tagadom, nem tanítottam én senkit, *sokkal több eszem volt nekem...*

Nos, ebben nincs okunk kételkedni. A jegyzőkönyv szövegéből is kiderül, hogy a furfangos bíró, aki járatos volt a vármegye hivatali útvesztőiben, miként csúsztatott egymásra lényegtelennek látszó időpontokat, hogyan ferdített el apró tényeket csak azért, hogy a vizsgálatot szinte észrevétlenül a vérvád felé terelgesse. Solymosiné korábbi vallomásában nem adott egyértelmű választ arra a kérdésre, hogy mikor kereste fel az eszlári bírót. Ebben a bizonytalankodásban Farkas kezét kell látnunk. Az ugyanis Solymosiné testvérének vallomásából eléggé egyértelműen kiderült, hogy Eszter eltűnéséről – minden valószínűség szerint még szombat este – ők értesítették a

bírót. Farkas terveibe azonban ez nem illett bele. Sokkal jobb, ha egy zsidó (Grószberg Lévi) hozza először a hírt a keresztény leány eltűnéséről. „Lám csak, milyen nyugtalanok ezek a zsidók, védekeznek, magyarázkodnak, jelentgetnek.” Farkas elég ravaszul keverte a kártyát: Solymosiné például valóban nővérével együtt, az esti órákban kereste őt fel, csak éppen két nappal korábban, mint a bíróság előtt vallotta. Azután az „idegen” metsző-jelöltek szerepeltetése sem volt rossz ötlet, ezzel ugyanis elejét lehetett venni a józanabb falubeliek tiltakozásának: „a mi zsidaink ilyesmire nem lennének képesek.”

Farkas valóban értett a vármegye nyelvén, ha kellett, meghunyászkodott, ha kellett, a sarkára állt. Amikor Eötvös a bíróság előtt azzal vádolta, hogy „kémszolgálatot tett a vizsgálóbírónak”, Farkas *önérzettel* (a jegyzőkönyvvezető megjegyzése) visszautasította: „Kémszolgálatot nem tettem, méltóztassék megengedni.” Mire a nyíregyházi törvényszék elnöke azonnal a segítségére sietett: „Nem is kémszolgálat, kérem, ha a vizsgálóbírónak engedelmeskedik.” Farkas a vizsgálóbíró egyszerű „jelentőembere” lett volna, ahogy ezt el szeretné velünk hitetni? Nem valószínű. Dolgozott ő saját szakállára is, csak nagyon óvatosan, megfontoltan. Kihallgatott, jelentett, kombinált. A vallomásokat nemcsak *regisztrálta*, de legalább ekkora energiával *inspirálta* is.

Farkas uram minden bizonnyal legzseniálisabb ötlete a kis Sarf Samu fölléptetése volt. Hogy a gondolat saját kútfejéből származott-e vagy idegen forrásból, nem tudjuk. Mindenesetre a kivitelezésben sokat segített testvére, Sós Andrásné, született Farkas Eszter. Sósék ott laktak a zsinagóga közelében. Két kislányuk, az egyik 13, a másik 11 éves, gyakran együtt játszott Samuval a libalegelőn. Egyszer a tizenhárom esztendő Sós Erzsike, aki körül a négyéves Sarf-gyerek különösen szívesen forgolódott, behívta magukhoz „Samukát”. Már akkor ott volt Sós né is, meg a szomszédból néhány fiatalasszony is, s kifaggatták a kis zsidófiút, mit tud Eszterről. Az asszonyok faggatódzásán nem lehet csodálkozni, Solymosiné akkorra már elmesélte néhány ismerősének „az öreg Sarf példabeszédét”. Hogy éppen a kis Samutól érdeklődtek, az is természetes, a vizsgálóbíró egy későbbi jelentéséből kitűnik, hogy a fiúcska rendkívül éles eszűnek látszott, s kitűnően beszélt a magyar nyelvet (ellentétben a mintegy tíz évvel idősebb bátyjával, Móriccal, aki akkor még

gyakran használt jiddis szavakat). A „falusi törvénykezés” a négy fiatal nő zűrzavaros vallomásából aligha rekonstruálható.

Bizonyára összebújtak a „vásott kis zsidóköllyökkel”, fogdosódtak, kacarásztak; mindegyikük hallott már régi vérvádokról, amelyek bár belesüppedtek az idő szürke porába, azért még fölillant bennük egy kis pajzánság is; sügtak-búgtak, egymáshoz illesztették az izgatottan lihegő kisfiú szavait és a régi történetek foszlányait; végül kisütötték, mit is láthatott Samuka azon a sábeszon: „Atyuska hívta be az útról a magyar leányt, mama megmosta a lábát, a metsző bácsi pedig elvágta a nyakát.” Egy négyéves gyereknek tetszik az efféle izgalmas mese, van benne vér és bizsergés, néhány szem cukorért szívesen elismétli. Samuka „vallomásának” gyorsan híre szaladt a faluban; a zsinagóga előtti tisztáson találkozott össze a három falurész: Ófalu, Tótfalu és Újfalu gyalogútja; úgy jöttek az érdeklődők, mintha csak vándorcirkusz érkezett volna a libalegelőre, s valami különleges állatot mutogatnának. A nézelődők főként fiatalasszonyok, pajkos menyecskék; egyikük, Szabó Zsuzsanna, 18 éves hajadon így beszélt el az esetet: „Találkoztam Tanyi Eszterrel, és ő azt mondta: Hallottad-e már a kis Samu beszédét? Nem? Akkor gyere, hallgasd meg! Azt mondom: Samu, mit beszéltél Sós Mihálynénak? (Sós Andrásné és Sós Mihályné sógornők.) Azt mondja (Samu): Nem mondom, megyek játszani. Azt mondom: Adok cukrot. Kérdezte: Mennyit? Mondom: Hármat. Ő erre bejött a pitvarba és azt mondta: Apuska behívta a magyar lányt az útról, anyuska megmosta a lábát, hátrakötötte a kezét, betömték a száját...stb.” Láthatjuk, a kis Samu meséje, mintha csak Grimmék is besegítettek volna, újabb fordulatokkal gazdagodott. De nem mindig kapta meg a „mesemondó” a három szem cukrot. Egy alkalommal, néhány nagyobbacska leány „heccből” belelökte a libaúsztatóba, s akkor a sáros, didergő, szeplős kis zsidógyerek értetlenül, sértődötten bömbölte: „Azért se mondom meg, hová tette atyus a magyar leányt...”

Vajon a falubeliek komolyan vették-e Sarf Samu beszédét? Sós Andrásné (született Farkas Eszter) a bíróság előtt így vallott: „Elmondtam ennek, elmondtam annak, jajgattunk, sirattuk mindnyájan a kisleányt.” Mire Sarf közbeszólt: „Méltóztassék megkérdezni, hogy a feleségemmel volt-e neki valami ügye?” Sósné nem válaszolt.

Sarf: Egy libát akart magától venni, egy kis libát, 40 krajcárért. Mit felelt maga az én feleségemnek?

Sósné: Máskor is szokott venni tőlünk.

Sarf: De mit felelt neki?

Elnök (Sarfhoz): Mondja meg hát neki maga, ha tudja, mit felelt!

Sarf: Azt mondta a feleségemnek, szomszédasszony, minek magának liba, úgyis kikergetik már a zsidókat a faluból, még én is fogom kergetni piszkafával.

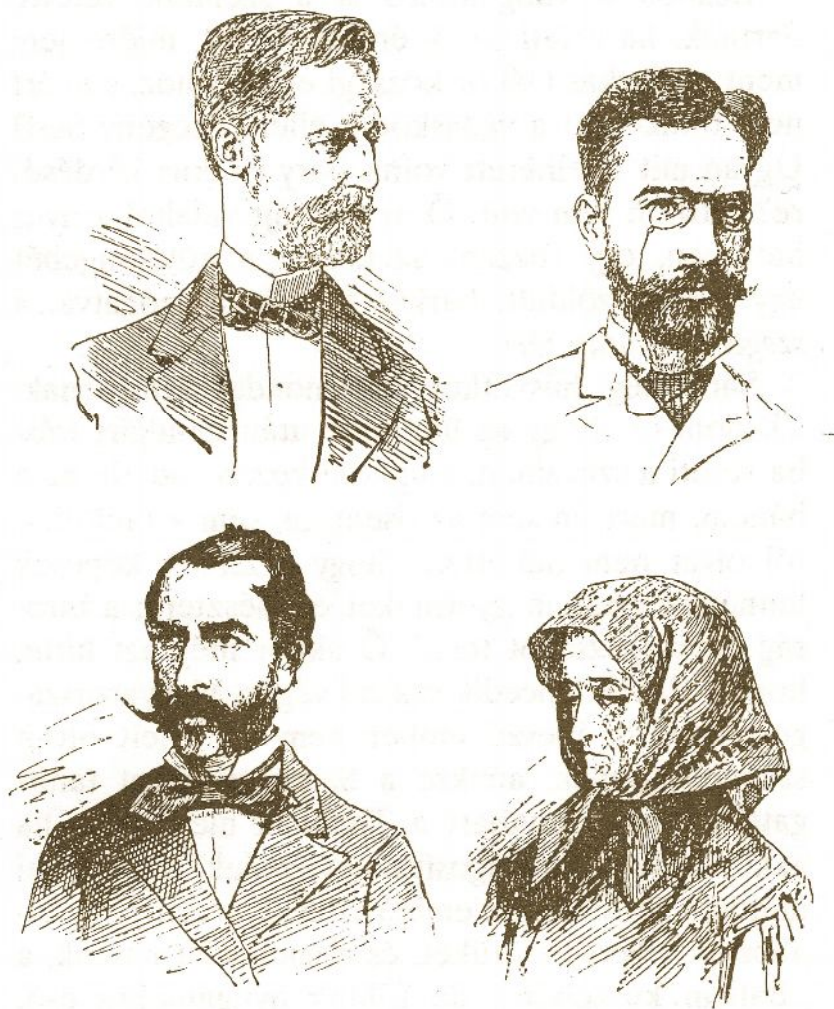
Sósné: Hát én ezt mondtam. (Derűtség a közönség soraiban.)

Egy másik tanú, Tanyi Eszter 19 éves református hajadon vallomásából az is kiderül, miként szivárgott a vérvád az emberek gondolataiba. „Csak azért mertem megkérdezni, mit beszélt Samuka, mert *már mástól is hallottam*. Különben nem mertem volna, mert addig a zsidósággal békességben voltunk. De *akkor már mertem...*” Megdöbbenő, bár tudjuk, a történelemben mindez többször is megismétlődött, hogy Sarf – aki közeliről s világosan látta a vérvád keletkezésének és terjedésének körülményeit – alig tiltakozott, alig védekezett. Ő a felvilágosult, asszimilálódott zsidók friss, naiv hitével föltétel nélkül bízott az igazságszolgáltatásban. Eötvös a tárgyaláson azt kérdezte tőle: Tudta-e, hogy Samu fia áprilisban, különösen pedig május elején miket terjesztett Solymosi Eszterről? Sarf így válaszolt: „Azon időig nem hallottam, otthon sem voltam, a szegénység után jártam, dolgoztam egyet-mást. Egyszer hazajöttem, május első napjaiban lehetett, akkor hallottam, hogy a Samu gyereket Sós Mihályné és Tanyi Eszter cukorral becsalta, s kérdezte: mondd meg, mit csináltak atyusodék a lánnyal? Hát szegény gyermek, úgy vallott. Amikor fölugrott hozzám a szekérre, a cukrot is elhajigálta. Én azután kérdeztem, mit beszélt Sóséknál, de nem válaszolt.”

Később a vizsgálóbíró is a szemére vetette Sarfnak, ha ártatlannak érezte magát, miért nem ment el Farkas Gábor községi elöljáróhoz, s miért nem tiltakozott a vádaskodás ellen. Szegény Sarf! Ugyan mit felelhetett volna Bary cinikus kérdésére? Otthon sem volt. Ő az idő tájt valahol a nyíri határban, egy rozszant szekéren, a kölcsöngébét egy frissen zöldült, barkás fűzfaággal nógatva, a szegénység után járt.

Sarf még húsvétkor azt mondta Hurinénak: „Tudom én, hogy az ünnepek után mindjárt írásba véteti a szavaimat, s ügyvéd kezébe ad, de nem bánom, mert én sem az

őseimtől, sem a tanítóimtól olyat nem hallottam, hogy a zsidók képesek lennének ártatlan gyermeket elemészteni; a bíróság majd igazságot tesz.” Ő akkor még azt hitte, hogy a tizenkilencedik század végén Magyarországon felnőtt, épeszű ember nem ad hitelt olyan számárságoknak, amikre a Samu gyereket tanígtatták. Talán mindjárt a Tiszának megy ő is, ha akkor valaki fölvilágosítja: évtizedek múltán mi mindent hittek el az emberek csak azért, hogy elaltassák lelkiismeretüket, és nemcsak itt nálunk, a „Balkán küszöbén”, de tőlünk nyugatabbra eső, „civilizált” országokban is.

Eszlári tablókép 3.

Zoltán János alispán, Bary József vizsgálóbíró, Kornis Ferenc, a törvényszék elnöke, Solymosi Jánosné

Farkas Gábor községi előljáró – a járási szolgabíró Solymosiné által közvetített utasítására – május 6-án tartott először *hivatalos* nyomozást; ekkor vette jegyzőkönyvbe Sós Andrásné szavait. A valószínűleg teljesen szabályszerű eljárásra csupán az vet némi árnyékot, hogy a tanú a községi bíró testvérhúga, s mint láttuk, a fiatalasszonynak legalább akkora szerepe volt a véres mese végső megformálásában, mint annak közkinccsé tételében. Mindenesetre a hivatalos jegyzőkönyvben ez áll: „Sarf Samu elmondta, atyus hívta be a magyar lányt, megkötözte, megmosta, a metsző bácsi pedig megvágta...” Farkas uram testvérhúga népmesei ihletettséggű vallomását előírászerűen továbbította a szolgabírónak, aki valószínűleg jót nevetett az egészen, s kiküldte Bary József fiatal aljegyzőt, hogy tegyen végre pontot a „gyerekes ügy” végére.

Bary május 19-én hallgatta ki Sarf Samut, kinek életkorát négy évben és kilenc hónapban határozta meg. Samuka elmondta: „Solymosi Esztert ismeri, Eszter bement lakásukra, apja Eszter szájába fehér rongyot dugott, azután teknőben mosdatták, és egy nagy zsidó bácsi egy hosszú késsel a nyakát megvágta, úgy, hogy a feje leesett (!). Testvére, Móric fogta a fejét (!), ő pedig (maga Samu) tartott egy tányért, s abba piros vér csurgott...” A fiatal, ambiciózus vizsgálóbíró nagy erővel fogott a nyomozáshoz, nyilván élete nagy lehetőségét látta a rejtélyes bűnügy felderítésében. A többi között elrendelte a tizenhárom és fél esztendőes Sarf Móric letartóztatását (s vádlott-társaitól való elkülönítését), hiszen öccsének vallomása alapján ő is azzal gyanúsítható, hogy részt vett Solymosi Eszter meggyilkolásában. Móricot – eléggé rejtélyes körülmények között – Recsky András csendbiztos lakásán hallgatták ki, éjszaka.

A kihallgatási jegyzőkönyv így adja vissza Móric (képünkön) szavait: „Solymosi Eszternek, midőn apámmal a házunkba bejött, kopottas fehéres kendő volt a fején, vöröses kendő a nyakán, fehéres forma vizitke és valami – ha jól emlékszem – kékes szoknya volt rajta.” Móric ezután – lényegében öccse vallomásával egybehangzóan – elbeszélte, hogy az idegen metszők elvágták a kislány torkát, s vérét fölfogták egy cseréptálba. Mindezt ő (Móric) a zsinagóga kulcslyukán át látta.

Barynak – a helybéli hivatalosságok aktív közreműködésével – sikerült a nagy operáció: a gyilkos zsidók tablóképébe a négy és fél éves Samu helyére beapplikálta a majd tíz évvel idősebb Móricot, s ezzel fokozta a vád komolyságát. Ezután már csak a részleteket kellett finomítani. Bary legfőbb segítőitársai: Recsky András csendbiztos és Péczely Kálmán írnok. Utóbbiról a tárgyaláson kiderült, hogy 1857-ben rablógyilkosságért ítélte el a kassai törvényszék. Recsky András csendbiztosról, aki Sarf Móric éjszakai vallomását „jegyezte”, annyit tudunk, hogy a per idején „negyven éves, nős, családos, birtokos, de zilált vagyoni viszonyok között élt”. Az előkelő nemesi famíliából származó Recskynek kilátástalan anyagi helyzete miatt kellett elfogadnia a nem éppen legelőkelőbb vármegyei állást, a csendbiztosságot. „Szelíd vérmérsékletű embernek ismerték, de egyúttal *pajkosnak* és hetykének is. A szeszecitált nem vetette meg.” Tény, hogy körzetében bizonyos tekintély övezte. Valószínűnek tartjuk, hogy a kemény, rideg legényekhez szokott, tapasztalt csendbiztosnak nem okozott különösebb gondot egy tizenhárom és fél éves, megszeppent kisfiúból éppen azt a vallomást „előcsalogatni”, amire a különítménynek szüksége volt. Hogy közben meghuzigálta néhányszor a gyerek fülét, megmutatta neki a kutyakorbácsot, hogy megfenyegette: „ha nem mondod meg, hová lett az Eszter, tömlöcbe dugunk, és ott fogsz elrohadni” – nem, ezek nem minősültek akkor különösebben kegyetlen eszközöknek; ment minden, mint a karikacsapás.

Hiába dicsekedhetett azonban a „titkos tanács” szép sikerekkel a vármegyében, a végső célt sohasem tudta volna elérni, ha Ónody révén a „vidéki antiszemitizmus” nem kap hangot a „legfelsőbb helyen”, az ország házában is. Istóczy és Ónody korábban már leírt szövetsége, amely csakis Farkas Gábor uramék tevékeny közreműködésével jöhetett létre, éppen abból a célból köttetett, hogy közös erővel fölborítsák a társadalmi békét: fölshítsák, s ezzel mindenki számára láthatóvá, átélhetővé és félelmetessé tegyék a társadalom mélyén lappangó feszültségeket; így – végső soron – kicsavarják a kormány kezéből a hatalmat. Ónody képviselő úr már idézett május 23-i beszéde nemcsak a „véresen érzéki” elemet vitte az Istóczy-féle „száraz teorémába”, hanem átszakított egy láthatatlan gátat is, amely addig – mondhatni – mederben tartotta az antiszemita megnyilvánulásokat. Ónody beszéde után a tisztelt házban (s a házon kívül) elharapódzott a vérvád-hisztéria. Komoly

„státusférfiak” aprólékos műgonddal taglalták, hogy az istengyilkos zsidók miként folyatták ki a keresztény szűz véré; nyilatkoztak tudósok, politikusok, egyházi emberek; a vásári ponyvák lendületes, frivol modora elsöpörte a jóízű határait; kimondhatóvá vált az addig kimondhatatlan, elfogadhatóvá az addig elfogadhatatlan; az antiszemitizmus szalonképessé, elfogadott politikai eszközzé „nemesedett”: *Művek* születtek! Több száz oldalas „tanulmányok”, válaszok és viszontválaszok, versek, festmények. Ha végigtekintünk ezen a szánalmas karneválon, nem a vértől maszatos ponyvai modor a legundorítóbb, hanem az Istóczy, Rohling, Bary-féle „tudós” értelmiségi szörszálhasogatás.

1882. július 18-án nem várt fordulat következett be a nagy per történetében. E napon ugyanis előkerült a Tiszából egy 14 év körüli leány holtteste, rajta Solymosi Eszter ruhája, csuklóján a kendő, amelybe a boltban vásárolt festéket kötötte. A holttesten Solymosi Eszter egykori játszótársa – Szakolczai Julcsa – fölfedezte az eltűnt leány egyetlen különös ismertetőjelét, egy régebbi tehéntaposás nyomát. Julcsa a tekintetes bíróság előtt, „saját cserzett lábán azt is megmutatta, hogy milyen tájon volt az a forradás”. Később azonban „elbizonytalanodott”, s azt vallotta, hogy „nem is tudta jól megnézni a holttestet, mert nagy fogai voltak”. Akkor hát mégiscsak nézted – vetette közbe Eötvös. – Néztem, de nem tudtam jól megnézni, mert rám vicsorította a fogát, s megijedtem. Talán nem tévedünk, ha a tanú elbizonytalanodása és a vármegyei különítmény tevékenysége között összefüggést tételezünk fel, a „vicsorgó koponya” rémében pedig a „tanú kikészítők” sajátos stílusát véljük felfedezni.

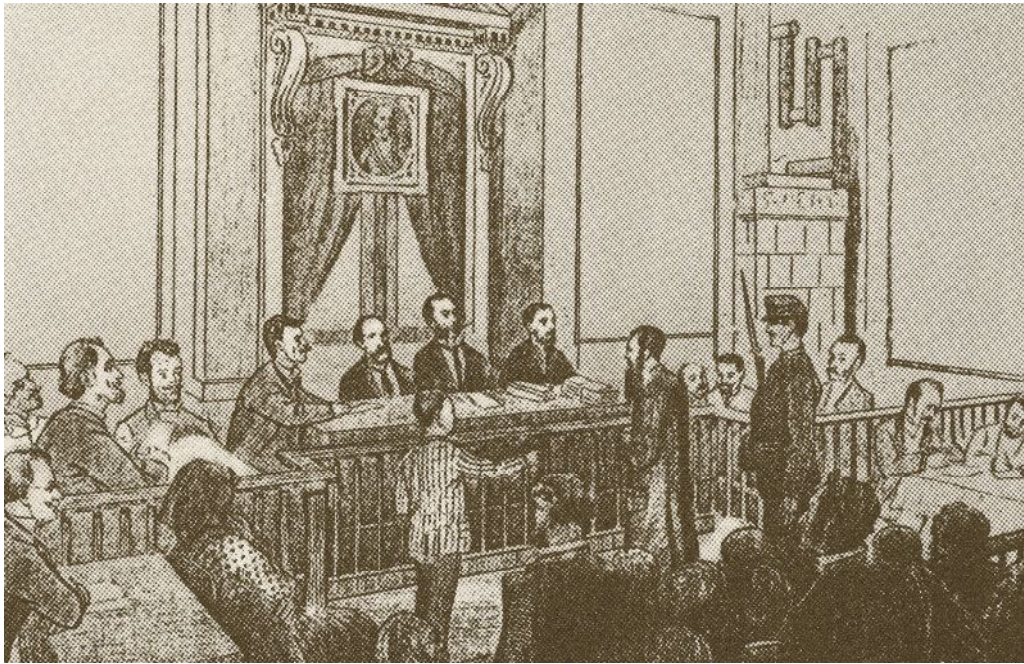
Ónody Géza, Bary József, Farkas Gábor és Recsky András terveibe egyáltalán nem illett bele Solymosi Eszter megkerülése. Éppen ezért ők arra a megállapításra jutottak, hogy a holttest bizonyosan nem Solymosi Eszteré. Hanem az történt, hogy a *furfangos zsidók* (a pajkos Recsky Bandi szívesen használta ezt a szófordulatot), amint fény derült gáztettükre, gazdag hitsorstársaik segítségével kerítették valahol egy női holttestet (természetesen egy idősebb, borotvált fejű, zsidó prostituáltét), s ezt a fölbérelt ruszin tutajosokkal leúsztatták a Tiszán Eszlárig, ahol ráadták Solymosi Eszter ruháját, csuklójára pedig rákötötték a festékes kendőt, majd partra dobták. A vármegyei különítmény – igazát bizonyítandó – kirendelte Solymosi Eszter anyját is,

aki azután oda nyilatkozott, hogy a (három és fél hónapos) vízi hullában saját lányát fölismerni nem tudja...

Az újabb rémtörténet tovább szította az országban a zsidóellenes hangulatot. Ennek ellenére – Nyíregyházán és Tiszaeszláron – semmiféle rendbontásra nem került sor, hacsak azt nem tekintjük rendbontásnak, hogy éjszakánként néhány zsidó üzlet kirakatát ismeretlen tettesek beverték, de ezeket délelőttre a város mindig ki is javíttatta. (Egyes rosszmájú föltételezések szerint a randalírozó suhancokat nem az antiszemiták, hanem az üvegesek pénzelték.) Mindenesetre Nyíregyháza főispánja kerek-perec visszautasította a kormány azon javaslatát, hogy a fővárosból katonaságot küld a vármegyébe. A vármegye nyugodtabb volt, mint az ország...

Az eszlári „magyarok” továbbra is a *régi megszokott fensőbbiséggel nézték le a zsidókat*, de kezük még véletlenül sem emeltek rájuk, s miután elmúlt a falu feje fölül az országos hisztéria, a „mózeshitűekkel” megint barátságos, bensős, jó viszonyban éltek. Azt mondják, a Tisza menti nép örökölt valamit szeretett folyója szelíd, bölcs és méltóságteljes nyugalmaiból. Az egykori nagy passió hőseit megőrizte jó emlékezetében, bár egyikük sem nyugszik eszlári földben. Solymosi Eszter földi maradványai kézen-közön eltűntek a különböző tudományos intézetek boncasztalain, a Sarf család pedig elvándorolt a faluból. Először Amerikába készültek, később Móríc mégis Hollandiába ment, s ott kitanulta a gyémántköszörűs mesterséget. Pesten több újságíró is igyekezett szólásra bírni az elhíresült Sarfékot. A *Pesti Hírlap* riportere azt kérdezte Mórictól: „Letetted-e már a vizsgát a 4. osztály tárgyaiból?” Az eszlári hős kissé röstelkedve így felelt: „Le kellett volna tennem, de nem tehettem emiatt a mi ügyes-bajos dolgunk miatt...”

A tárgyalás egyik fontos pillanata: Sarf Józsefet fiával, Móriccal szembesítik

A vajda

Majd' huszonöt esztendeig mindennap ott ült a zömök, testes öregúr a megszokott, nádfonatú karosszékében a századelő Budapestjének legforgalmasabb pontján, az Andrássy út és a Nagykörút sarkán épült Abbázia kávéház kerek márványasztalánál, kopasz fején – mintha csak valami régi erdélyi fejedelem volna – fekete bárányszőr süveg: utált mindenféle „léghuzamot”; kedvelte viszont a békés, csöndes zugokat, a jó társaságot, a szelíden áramló történeteket; megszokott kávésfindzsájából kis kortyokban iszogatta a feketekávét, rövid csibukkal sűrűn pöfékelt hozzá.

Szerette a hidegen pácolt omlós vadhúsokat, a gesztenyével töltött tésztákat, a sűrű tokaji borokat, s előszeretettel tanulmányozta az emberi lélek titkos rejtelseit, mert úgy tapasztalta, hogy a szolid izgalmak – miként a kénes-szénsavas kristályvizek – végső soron jótékonyan hatnak az emésztésre. A kerek fejű,

rövid lábú öregurat mindenki csak így hívta: a Vajda; hírlapírók, politikusok jöttek-mentek körülötte, egyik napilapban külön rovata is volt, ahol régi (és újabb) mondásait, tetteit följegyezték. Ő még részt vett az utolsó Habsburg-ellenes összeesküvésben, még együtt ebédelt Deákkal az Angol Királynőben, még láthatta Kossuthot Turinban. S ő védte a híres perben a gyilkossággal vádolt tiszaezslári zsidókat. A legbüszkébb mégis könyveire volt. Bár a Révai-testvérek kiadóvállalata huszonnégy kötetben jelentette meg összes műveit, közöttük három a nagy per történetét tartalmazta, de írt útleírást, novellát, életrajzot, regényt is – igazi író mégsem lett soha. Megmaradt annak, ami azelőtt is volt, mielőtt tollat vett volna a kezébe: Nagy Mesélőnek. Történetei úgy áradtak, mint a tavaszi Tisza a szabályozás előtt: nem volt sem partjuk, sem medrük, csak árjuk. Magát krónikásnak vallotta, mindig fontosabb volt számára az esemény, az erős, sodró élet, melynek részese lehetett, mint az elbeszélő forma, melyet minduntalan fölrugott. Eötvös úgy írt, ahogy beszélt: széles gesztusokkal, hömpölygő hévvel. Az „íróművészet” számára még nem önkereső, magagyötrő állapot, hanem a természetes önkifejezés egyik – magától értetődő – formája. Ady – akit egy ízben megbántott – róla írta: „az irodalom végre belenőtt a köntösébe, s az irodalmat ma már nem birtokos urak, úrfiak és válogatott cigánylegények csinálják, hanem írók”. Válogatott cigánylegény, igen, ez maradt egész életében.

*

„A zsidógyűlölet szítói azt hirdették, hogy én is zsidó családból származom. A németországi sajtóban el volt terjedve, hogy öregapám neve Goldschmied volt, aki a nagy Napóleon elleni háborúban a bécsi udvar számára hadsereg-élelmezési szállítással foglalkozott, s ezért kapott volna a kereszténységre áttérése után új nevet és magyar nemzetséget. Egészen helyes dolog lett volna, ha így lett volna. De ez a hírlelés alaptalan. Családom ősi magyar keresztény család. Nemesi előneve: Ráckevei. Egyik ága több száz éven át itt lakott a Duna keleti ágának partján.”

Amikor Eötvös Károly mintegy húsz év múltán nekilátott, hogy megírja a tiszaezslári per történetét, külön fejezetet szentelt családjának, származásának. Nincsen ebben semmi hivatkozás vagy kérkedés, még csak a szokásos antiszemita

érvelést sem veszi túlságosan komolyan (ha valaki a zsidókat védi, nyilván maga is zsidó); csupán a terebélyes fa erős gyökérzetét akarja megmutatni, amely oly jó szolgálatot tett a későbbi nagy viharokban. A ráckevei ősök közül talán Eötvös János példáját emlegeti a legtöbb büszkeséggel, mintha már benne föllelhető lenne a gesztus, ami őt, a késői leszármazottat a polgári jogok védelmére sarkallta. Eötvös János a tizennegyedik század végén Budára költözött, s itt olyannyira megnyerte a városi polgárság bizalmát, hogy 1408-ban őt választották bírónak. Csakhogy a német lakosság ezt nem nézte jó szemmel (ők maguk közül akartak bírót), ezért egyik éjszaka megrohanták Eötvös János házat, magát agyonütötték, holttestét pedig a Dunába dobták. „A magyarság nem tudta a véres merényletet meggátolni, de városbírájának holttestét mégis megmentette, s azt nagy gyásszal eltemette. De nem maradt meg a pusztá gyásznál. Elpanaszolta nagy sérelmét nyomban a szomszédos falvak nemességének, ez bosszúra gerjedve fegyvert ragadott, s a városba betört... Nagy tárgyalás következett ezután. Buda városa új szabadalmat kapott, melyben a magyarság tisztviselői joga biztosítást nyert. Eötvös János halála tehát nagy közmíveltségi és nemzeti elhatározásra szolgált alkalmul.”

Eötvös Károly örökre szóló élménye 1848: a Nagy Év. Éppen hatesztendő ekkor. Egyik írásában fölidézi a tagbaszakadt, bőrkötényes, mezőszentgyörgyi kovács emlékét, amint műhelyében dárdahegyeket készít; körülötte a sorsfordító eseményektől és a tűz varázslatától bódult gyerekek, akiknek „a vas szikrája majd' kiverte a szemét, s arcuk olyan fekete a koromtól, mint a kéményseprőké”. Jól emlékszik a libalegelőkön gyakorlatozó lelkes mezőszentgyörgyi nemzetőrökre, akiket az apja, Eötvös Lajos németből sebtiben magyarított vezényszavakkal készít fel a harcra. Nem feledte Kallós uramat, a falubeli asztalost sem, aki fakardokat gyárt a gyerekeknek, hogy ők se maradjanak ki a haditudományok gyakorlásából. Egy másik írásában aztán újra megjelenik Köröstyös Ferenc, a kovács, amint éppen pusztá kézzel tépi szét azt a szerencsétlen katonát, akit Jellasics egyik felderítő osztagából ejtettek foglyul. Eötvös – gyermekként – ekkor néz először szembe az „emberbőrből előbújt fenevaddal”, de nem szörnyülködik, nem „pipeg”; az életet akarja elmondani úgy, ahogy vele megesett, nem kendőzve a nyersséget, a vadságot sem. Szerencsések azok az emberek, akiknek eszmélése egybeesik a nemzet legszebb ifjúságával; Eötvös hat-

hét évesen megélhette „egy kis nemzet nagy forradalmát”, s ez az élmény egész életére erővel, makacssággal töltötte fel.

*

Eötvös Károly évekig szolgálta a vármegyét, megismerte teljhatalmú urait, kiismerte titkos útvesztőit – tökéletesen elsajátította az úgynevezett táblabírói stílust. Később a tisztaeszlári per védőjeként, amikor nemcsak a gyilkossággal vádolt zsidók felmentéséért, de a vármegye „túlhatalmának” visszaszorításáért is harcolt, ezeket a tapasztalatokat jól hasznosíthatta.

A Vajda közléről érzekelte azt a feszültséget, amely a középnemesség tömeges elszegényedésével járt együtt. Rokonszenvvvel figyelte a kiegyezéskori vármegye főszereplőjét: az elszegényedett nemesből lett hivatalnokot, aki korábban a reformkori eszmék élharcosa, majd az 1848-49-es forradalom és szabadságharc legfőbb politikai irányítója lett, s aki a Nagy Alku (a kiegyezés) után következő ipari és gazdasági átalakulásban már nem találta a helyét.

Eötvös jól látta ennek a hivatalnoki karnak az ellentmondásos szerepét. A kormányzó liberálisok ugyanis azt hirdették, hogy a vármegye az antiszemitizmus melegágya, s az Ónody vezette vármegyei különítmény támogatása nélkül Istóczy sohasem léphetett volna ki értelmiségi elszigeteltségéből; a zsidóellenesség visszaszorítása érdekében tehát elsősorban a vármegye hatalmát kell megtörni. Eötvös azonban azt is tapasztalta, hogy vidéken sokkal kevésbé terjed az antiszemitizmus, mint a nagyobb városokban; a parlamenti hangadóknak főként a „proletár elemeket” sikerült fölizgatniuk.

Eötvös mint a függetlenségi párt egyik meghatározó személyisége, nyilván egyetértett Mocsáryval abban, hogy a vármegyék ellen indított kormánypárti támadás, amely időnként az antiszemitizmus-ellenesség köpönyegébe bújt, lényegében nem más, mint a kormány leplezett, Habsburg-mintájú központosítási törekvése. Ugyanakkor Eötvös az eszlári per során – védőként – újra és újra szembesült a vármegye egyes tisztségviselőinek haladásellenességével, korruptségával.

Csak hogy ő nem általánosított: nem a vármegyét vagy az egész tisztségviselői kart kárhoztatta, csupán egyes korrump személyek vagy érdekcsoportok ellen küzdött. Őt nem érdekelték a teoretikus megközelítések, az ideológiák; amikor elvállalja az eszlári

zsidók védelmét, semmi sem áll tőle távolabb, mint a filozemitizmus, ami egyébként – ifjúkorában – több „antiszemitikus élharcost” is megkísértett. Értelmiségi filozemitizmus és antiszemita filozemitizmus – úgy látszik – közeli kapcsolatban áll egymással: először csak néhány megsértett, belső egyensúlyát veszítő, a politikai csatározásokban látványos sikereket kereső, közepeszerű „széplélek” képzeleg a hatalom megszerzéséről és ennek akadályairól; minden későbbi sátáni terv ezekből a frivol (ponyvai) képzelmekekből fakad, s egyedüli célja a méltatlannak vélt akadályok legyőzése.

A Vajda – szerencsére – nem volt széplélek, hiányzott belőle mindenféle filozemita vagy antiszemita küldetéstudat; egyszerűen csak elfogulatlan nyíltsággal, egy sebészorvos „brutalitásával” figyelte a társadalmi folyamatokat. „A zsidó Máramarosnál bevándorol. Ekkor még kéregető, napszámos és pálinkamérő. Fia már két megyével tovább jut nyugati irányba és gyáros lesz, kereskedő vagy nagybani bérlő. Ha egy vagy két megyével még beljebb jön az országba, akkor máris nagybirtokos, és szerez magának egy kastélyt. Budapesten nemességre törekszik, parlamenti mandátumra, báróságra, és ha már néhány milliót szerzett magának, akkor továbbmegy Bécs irányába.” Tény, hogy Magyarországon az 1867-es kiegyezést követő gazdasági föllendülésben a birtokos nemesség visszaszorulása együtt járt a honi zsidóság előretörésével; vállalkozó kedvük, mozgékonyáguk és jelentős pénztőkéjük révén közvetítő szerepet tölthettek be az ország gazdasági életében.

*

Amikor a magyarországi zsidók érdekvédelmi szervezete, a Központi Iroda fölkerlte Eötvöst, hogy vállalja el a gyilkossággal vádolt eszlári zsidók védelmét, mindjárt a nagy példakép, Deák Ferenc intelmei jutottak eszébe. „Nemcsak fegyverrel lehet vallási háborút viselni; igen gonoszak azok is, melyek tollal és tanácskozási termekben vívatnak. Oly vallási háború, mely hit és vallási buzgóság nélkül, magánérdekből és politikai célokból vívatik, még veszélyesebb, s amellet utálatos is.” Eötvösből hiányzott mindenféle hitbuzgalom, nem akart egyik szekértábor fölött sem zászlóként lobogni, talán egyszerűen csak szépszerű okokból – mert undorította a jelenség – vette fel a harcot az antiszemita kórokozóiival. De lehet, hogy még az undornál is erősebb volt benne a kíváncsiság, s „mint olyan ember, aki észlelni szeret, ment Nyíregyházára, a különös jelenségeket megfigyelni”. Mindenekelőtt Sarf

Móricot, a vád tizennégy esztendőös koronatanúját akarta látni, aki Nyíregyháza nemes bűnüldöző urainak fogságában azt vallotta, hogy a kulcslyukon át megfigyelte, amint az apja és a metsző lefogták a kisleányt, egy nagy késsel elvágták a torkát, s vérét egy cseréptálba csorgatták. Eötvös így írja le a találkozásukat:

„Ott állott a fiú előttem. Az igénytelen zsidó gyerek, ócska, fakó ruhájában, melyet még hazulról hozott. Sárgásszőke, piros arca, nem éppen rövidre nyírt haja, komolyan és félénken néző szemei, ideges tipegése s idegesen mozgó kezűjjei. Arca elég értelmes. Nemcsak a hülyeségnek, de még a lassú, vontatott észjárásnak sincs az arcon semmi nyoma. Megcirógattam a haját s megtapogattam koponyáját. Nincs-e koponya alakulásában valami rendetlenség? Nem találtam semmit.”

Mennyire jellemző Eötvösre az a mozdulat, ahogy a különös gyermek koponyáját alig leplezett, már-már szemérmetlen kíváncsisággal körbetapogatja. Így fordul minden ismeretlen jelenség felé, így tapogatja körbe a társadalom testén az antiszemitizmus daganatát is. A vád tanújához intézett kérdései fokról fokra leplezik le a per „tendenciózus” jellegét.

– Hány éves vagy, fiam?

A tanú hallgatott. Csak nézett rám mereven. Egész nézésében az a félő kérdés rejlett: vajon szabad-e neki ezt az idegen, ismeretlen úr kérdésére megmondani.

A királyi főügyész nyájas, biztató hangon szólt hozzá.

– Ne féljen, Móric, feleljen bátran!

Erre az őrmester is intett fejével, mintha beleegyezett volna abba, hogy a fiú feleljen kérdésemre. Felelt is. Megmondta életkorát.

Ennyi elég is Eötvösnek. Hiszen nem tanú ez, hanem bálvány, morogja magában. A nyilvános tárgyaláson, amikor Móric újra és újra előadja betanított szövegét, Eötvös egy óvatlan pillanatban odafordul a bíróság elnökéhez és azt mondja: „Méltóztassék a tanútól megkérdezni, hogy vallomását nem tudná-e elmondani versben is.” A teremben kitört a vihar. Eötvös sokat kockáztatott, de nyert. Igaz, az elnök rendreutasította, de először neki sikerült megtörnie a varázslatot: nevetést csalt az emberek ajkára, s aki nevet, az már nem tud teljes szigorral gyűlölni.

Eötvös, miután találkozott Móriccal, visszautazott Budapestre, s értesítette a Központi Irodát, hogy elvállalja a védelem vezetését. Még azon az éjszakán levelet kapott két képviselőtársától. „Az Ausztriával való szövetséget lazítani kell, holott Tisza Kálmán kormányzata azt mind szorosabbra fűzi, s ezzel Magyarország erőit bénítja. Tisza Kálmán megbuktatásával tehát nagy nemzeti célt érünk el. Ám Tisza Kálmán a nyers anyagi érdekek egyénenkénti legyezgetésével, s mint mondani szokás, a korrupcióval tartja fent uralmát, a korrupció számai pedig a zsidóság kezében vannak. A zsidóság ellen most elemi erővel dühöngő gyűlölséget pártszervezésre kell a jó hazafiaknak felhasználni. A jelszó: Le a korrupcióval, le a zsidósággal, le Tisza uralmával!”

Eötvös meglepődött: a két képviselő az 1848-as függetlenségi párt tagja. 1848 a nemzet történelmének egyik legszebb fejezete: ekkor törölték el a középkori hűbériség még fennálló intézményeit, s ekkor született meg a törvény az egyházak és felekezetek egyenjogúságáról. Most az 1848-at lobogójára tűző párt a zsidóságot újra a jogfosztottság állapotába akarja taszítani. Mi ez, ha nem 1848 szellemének megcsúfolása? Eötvös így válaszolt a levélre: „A felekezeti gyűlölség utálatos eszköz politikai célok elérésére, de ha függetlenségünk kivívására alkalmas volna: magam is gondolkodóba esném, ne használjam-e föl? Azonban nem alkalmas. Ha a gyűlölködés megerősödik: a tömeg legrosszabb szenvedélyeit kelti föl s ingerli kitörésre. A vezetés csakhamar kiesik kezünkől, s a bujtogatók kezére száll.”

Eötvös másnap fölkereste a függetlenségi párt vezérét, Mocsáry Lajost, s fölhevítve a figyelmét a párton belül (a balszélen) szervezkedők veszélyes terveire. Mocsáry egyetértett Eötvössel, hogy a felekezeti izgatás kétélű fegyver, s könnyen a párt ellen fordulhat, de azért azt nem helyeselte, hogy Eötvös elvállalja az eszlári zsidók védelmét. Úgy vélte, ez a lépés megbéníthatja Eötvös politikai működését. Mocsáry aggodalmai jogosnak látszottak.

A Vajda azonban sohasem ment fejfel a falnak, igaz, a nagy feladatok meg mindig erősen vonzották. Tudta, hogy a perben nem is az ügyvédi feladat lesz a legnehezebb, hanem a felizgatott tömeg lecsillapítása. „Nagy bajvívásnak lesz majd tanúja az ország, amelyben az egyik fél én leszek, a másik fél a tömegek szenvedélye.” Azt is tudta, hogy bár sokan rokonszenvvel nézik majd harcát, segítségére meg nem

mozdulnak. „Hallgatni fognak mind a nemzet kormányzói, az egyházak fejedelmei, a pártok vezérei, az ország főbírói s a mérhetetlen uradalmak birtokosai. Hírneves tudósok, költők, tanárok nem emelik föl szavukat.” Nem szólnak, mert félnek, ha nyilvánosan elítélik az antiszemitizmust, pártoskodással vádolják majd őket. Egyébként is, a nagy hangzavar, a sok szitok és mocsok elriaszt minden csöndhöz szokott, tiszta elmét. Ők csupán néma borzadállyal szemlélik a „bajvívást”. Eötvös, a „válogatott cigánylegény” azonban nem ódzkodott beleereszkedni a küzdelembe; minden mozdulata egészséges erőt sugárzott. Téved, aki azt hiszi, hogy magányos hősként vívja csatáját. Az egykori vármegyei ember jól tudja, Magyarországon a magányos hős valamire biztos számíthat, s ez a bukás. Ő pedig nem elbukni akar, akármilyen nemes is Don Quijote harca, hanem győzni.

Nagy körültekintéssel lát neki a feladatnak. Mindenekelőtt fölkeresi Kozma Sándort, az ország királyi főügyészét, aki különben „bizalmas, belső barátja”, s arra kéri, hogy figyelmeztesse a nyíregyházi királyi ügyészséget, „járjon kezére”, s ne akadályozza a védelem munkáját. Az újságírókkal különösen jó kapcsolatra törekszik, minden lépéséről előre tájékoztatja őket. Nem retten meg a heves támadások láttán, eszébe sem jut, hogy hibásan döntött, s vissza kellene vonulnia. „Jól láttam előre mindent – írja visszaemlékezéseiben. – Minden jelentékeny férfival együtt, egy időben születik meg annak egy csomó ellensége... Mindez egy percnyi aggodalmat se okozott nekem. A küzdő pálya nem rózsás pihenő, tudtam, hogy a küzdelem elé kell menni.”

Nyíregyházán többször is találkozik Mikszáthtal, aki a Pesti Hírlapot tudósította a per fejleményeiről. Egyik alkalommal együtt sétálnak a város határában, Mikszáth így emlékezik párbeszédükre:

„Ledőlünk a gyepre s beszélgettünk, természetesen a pörről. Eötvös elmondta; mit fog összehozni társadalmi keretnek a védbeszédében. Én azt mondtam:

– Kár volt ebbe a komédiába belemenned. Ha az egész ország haragszik a zsidókra, haragudjunk mi is. Úgy dukál... Ha a nemzetek tévednek is, a nemzeteknek mégis igazuk van.

– Miféle nemzet? Hát hol van az a nemzet, hadd lássam? – riadt rám Eötvös bosszankodva. – A proletár elemek háborognak és a pusztuló gentry, ez az egész.

Aztán rám nézett a szürke szemeivel gúnyosan:

- Hát tudod te, melyik az a nemzet?
- Ejh hát, ugyan melyik?
- A sok száz meg százezer apró, névtelen ember, aki a tíz-tizenöt holdacskáját szántja otthon, s aki nem törődik veletek, hogy mit írtok az újságokban... Ez az erő.
- De hátha ez is megrázza magát – vetem közbe.
- Ne hidd azt. Ösmerem én azt nagyon jól.

Felelni akartam neki. De egy keletkező szélroham egyszerre arcomba vágta a gazos nyíri homokot. Mire kitörültem szememből a port, s szétnéztem, a fákat hatalmasan rázta a növekvő vihar, ropogtak a gallyak és hajladoztak. A kis füvek meg se mozdultak.”

*

Eötvös irodát nyit Nyíregyházán, innen irányítja a védelem munkáját. Különösen az orvosi kérdések iránt érdeklődik. Az ő feladata, hogy bebizonyítsa: a Tiszából kifogott holttest Solymosi Eszteré. Orvosi szakértőkkel levelez, szakkönyveket olvas. Értekezést tesz közzé a napilapokban a hullaviasz és a hullaszappan keletkezésének okairól. Saját szemével akar meggyőződni, hogy milyen egy tizennégy éves leánygyermek csontváza, de kiderül, hogy itthon nem őriznek ilyet. Sőt a bécsi és a grazi egyetem orvostudományi múzeumában sem lehet találni hasonlót. Sikerült viszont megszereznie Prágából az ott őrzött 14 éves korú leány csontvázának pontos leírását, amely – mint utóbb kiderült – pontosan illett a Tiszából kifogott holttestre.

Eötvös a tárgyalásra óriási mennyiségű bizonyító anyagot gyűjtött össze, de ennek csupán egy töredékét használta fel. A felkészülésben egy fiatal, zsidó származású újságíró, Szabolcsi Miksa (képünkön, már nem annyira fiatalon) segédkezett neki. Eötvös azt írja Szabolcsiról: „Tele volt magyar érzéssel, s a hitsorsosai iránt buzgó ragaszkodással. Lelke fenekéig érezte a zsidóság minden fájdalmát. Abban az ábrándban élt, hogy az eszlári lányka eltűnésének rejtélyét ő fogja földeríteni. Bátor volt e törekvésében a vakmerőségig, s fáradságot nem ismert.” Szabolcsi korábban a

Debreczeni Ellenőrt tudósította az eszlári és a nyíregyházi eseményekről, ekkor ismerkedett össze Eötvös Károllyal. A Vajda beszélt rá, hogy utazzon el Máramarosra, s faggassa ki a „hullaúsztatással” vádolt tutajosokat, hogyan vallatta őket a „titkos tanács”. Szabolcsi fáradozása sikerrel járt: néhány tutajos a máramarosi bíróságon panaszt emelt Bary József, Recsky András és Vay György ellen. A fiatal újságíró máramarosi útjának eredményeiről saját lapjában is beszámolt, de úgy látszik, ezek az írások nem arattak osztatlan elismerést, mert rövid úton kitették a szűrét. Igaz, volt még más is, amit a számlájára írtak. Egy korábbi, lelkes hangú cikkében például arról tudósított, hogy Révész Bálint református püspök és Tóth Sámuel rabbi egy díszebéd alkalmával összecsókolózott. Az „ökumenikus csók” tényét elsőként Tóth Sámuel rabbi cáfolta, mondván, poharat koccintottak, kezet is fogtak, de semmiféle összeölelkezés és csókolódzás ott nem történt, ezt csak az újságíró találta ki.

A vérvád hívei azzal vádolták Eötvöst és Szabolcsit, hogy a zsidók védelmében hamis tanúkat állítottak. Nem tudjuk pontosan, hogy a Vajda a nagy küzdelemben milyen eszközöket használt, de azt valószínűnek tartjuk, válogatni neki sem igen állt módjában. Nyilván ő is kézzel-lábbal hadakozott az egyre vadabb küzdelemben. Úgy látta, már nemcsak jóhíre, de személyes biztonsága is veszélyben forog. A harcias Ónody-kisasszonyok (a képviselő úr húgai), akik mindig lovaglóstorral jártak, és erős, fekete szivarokat szívtak, többször is figyelmeztették a Vajdát, hogy mielőbb hagyja el a várost. Istóczy, Ónody, Verhovay pedig egyre-másra inzultálták Nyíregyházán, a sóstói fürdő sétányán vagy a parlament folyosóin azokat, akik a zsidók felmentéséért küzdöttek. Szeffert Ede, a királyi főügyész védelmet kért Nyíregyháza főkapitányától.

Eötvös más megoldást választott. „Ismertem a viszonyokat – írja emlékirataiban. – Tudtam, hogy a falusi magyar parasztot ellenem felbujtani nem lehet. De a városban mindig van dologtalan, ögyelgő ember, fiatal és idős, akit lehurrogatásra, ablakbeverésre, tömeges ordítózásra, személyes megtámadásra könnyen ki lehet bérelni. Az ily emberek rendszeren ott ácsorogtak a köztéren, a templom előtt, a megyeház és törvényszéki terem közelében. Biztosra vettem, hogy az első napokban nem lesz merénylet. Úgy gondoltam, hogy a felbujtásra az ügynökök és közbenjárók a vármegye hajdúi s hivatalszolgái lesznek... Nohát fölbérelem én magam

mellett őket. Így történt. Szállásomból az út a tárgyalóteremig a köztéren keresztül vezetett. Ezt az utat naponként megtettem néhányszor. Zsebjeimet teleraktam ezüstforintosokkal. De nem ingyen, nem jogcím és szolgálat nélkül adtam a jutalmat. Vagy esernyőt vagy felsőkabátot, vagy valami iratot, botot, zsebrevalót, tollkést készakarva otthon feledtem vagy a törvényszéknél hagytam, s annak utánam hozása volt a jogcím és ellenszolgálat. Szinte csodálni lehet az eredményt, mely rám nézve bekövetkezett. S nem is került éppen sok pénzbe. Hat hét alatt csak 1573 darab ezüstforintos fogyott el.”

Tudjuk, hogy Eötvös a tárgyalás ideje alatt Stern Jenőnél lakott. Krúdy szerint, s neki aztán igazán hihetünk ilyen ügyekben, a Vajda főként Sternnének köszönheti nyíregyházi sikereit. Sternnéről méltatlanul elfeledkeznek a nagy pör krónikásai. Pedig ennek az „Erzsébet királyné termetű, feketehajú, igen fehérarcú, lobogószemű asszonyságnak legalábbis volt annyi szerepe a magyarországi zsidók történetében, mint a különböző bibliai asszonyságoknak, akikről az iskolában tanítanak.” Eötvös kényelmes lakosztályát maga Sternné rendezte be, hogy itt tanácskozhasson, dolgozhasson, pihenhessen. Ez a hűvös, légmentes, komótos lakás várta, amikor izzadtan, gyötörten, párologva eljött a mindennapi, kánikulai forróságban töltött tárgyalásokról. Sternné nem beszélt, de még a gondolatát is kitalálta Eötvösnek. Sohasem volt, se azelőtt, se azután olyan háziasszonya. Sternné józan esze megmutatta a hibákat, amelyeket a férfiak követtek el a törvényszéki tárgyaláson. Ő hallotta először Eötvös Károly védőbeszédét, összevont szemöldökkel, nyílt elmével és a szavakon túli értelemmel... Megjegyzései nem maradtak nyomtalanul. A Vajda azután például a női testrészeket mindig latinul nevezte meg, amit a végtárgyalás női törzsközönsége igen jó néven vett, mert így nem kellett – éppen a legizgalmasabb részeknél – pirulva távoznia.

*

A nagy „bajvívásnak” a nyíregyházi nyilvános tárgyalás az utolsó menete. Akár egy színielőadásra (vagy cirkuszi attrakcióra) – úgy készült mindenki. A nyíregyházi színház egyébként a nagy per idejére egészen elnéptelenedett, panaszolta az újságíróknak a színidirektor. Eötvös a premier előtti napon összehívta a védelem

tanúit, hogy még egy utolsó eligazítást tartson nekik; Mikszáth szerint úgy igazgatta őket, „mint a mama az első bálra készülő leányait”.

A monumentális védbeszéd hat és fél óra hosszan tartott. A törvényszék nagy ablakai mind nyitva voltak, a téren óriási tömeg hallgatta a tárgyalóteremből kiszűrődő hangokat. Eötvös erre az alkalomra „deákferences, zsinóros atillát” öltött, s egyébként is gesztusai, szófordulatai erősen emlékeztettek a nagy példaképre. Krúdy szerint, aki maga is regényt írt A tiszaezlári Solymosi Eszterről, „itt, a szenvedélyes Nyíren, ahol a fiatal, lobogó, szabadságharcos Kossuth Lajos volt az úriemberek szívbeli ideálja: eleinte különös hatásúak voltak Eötvös szélesen hömpölygő, inkább csendre intő, mint cselekvésre késztető, dunántúli kedéllyel elmondott szavai; csak akkor figyeltek fel igazán, amikor beszéde első fertályában váratlanul támadni, becsmérelni kezdte Székely Ferencet, akinek hanyagsága miatt elvadult a tiszaezlári vizsgálat... Talán mégse olyan flegmatikus táblabíró ez az Eötvös Károly.”

Nemcsak a vérvádat kellett azonban szétzúznia, ezt ügyvédtársai talán maguk is el tudták volna végezni, hanem az antiszemitizmus parazsát kellett végleg eltaposnia. Már amikor a zsidók védelmét elvállalta, tudta, szinte a lehetetlenre vállalkozik. S mégis. A szemtanúk írják, mondják: a védőbeszéd úgy hömpölygött, olyan feltartóztathatatlanul, mint az özönvíz. „Így áradt a Tisza – írja Krúdy –, amikor már összegyűlnek benne a mellékfolyók vizei. Így szakad a záporosó hosszú szárazság után, mikor a felhők megnyitják keblüket. De így omlik a könny is nagy, szívtépő fájdalom közepette. Ahogy Eötvös Károly beszélt.” És a veszélyes parázs jó időre kialudt.

*

Szokás Eötvöst úgy is ábrázolni, mint a felvilágosodás, a haladás, a liberalizmus elszánt harcosát, aki sárkányölő Szent Györgyként – elkeseredett küzdelemben – végül eltapossa a feudalizmus hétfejű fenevadját; megvédi Magyarországot a művelt Nyugat vádjaitól (balkáni banditizmus, ázsiai sötétség, pogány barbarizmus etc.). Ezzel az értelmezéssel nemcsak az a baj, hogy leegyszerűsíti a folyamatokat, hanem az is, hogy a társadalom egy későbbi, roncsolt állapotát vetíti vissza az 1880-as évekre. Bármennyire fontos szerepe volt az Eötvös-féle, máig példamutató értelmiségi magatartásnak az antiszemitizmus visszaszorításában, ez nem feledtetheti el azt a

tényt, hogy akkor még a társadalom immunrendszere is egészségesen működött. Érdemes fölidézni néhány európai (és hazai) lapvéleményt, milyen rejtett feszültségeket láttak ők az eszlári „ügy” háttérében.

A londoni *Times* egyik cikkében például ezt írta (a félreértések elkerülése érdekében előre bocsátjuk, hogy a cikk nem a honi vagy az emigrációban élő magyarok egyikétől, hanem a lap bécsi tudósítójától, W. Lavinótól származik): „Az angol bizonyító eljáráshoz szokott közönség az ellentmondások és badarságok kibonyolíthatatlan szövevényét látja az egész ügyben... Bary (a vizsgálóbíró) magaviselete a legnagyobb mértékben rendellenes és kifogásolható, minthogy ő volt, aki fenyegette és bántalmazta a tanúkat, és ha színpadon találkoznánk vele, okvetlenül azt várnók, hogy a harmadik felvonásban ő veszi el a büntetését, melyet másnak szánt.” Valóban, a királyi törvényszék a vádat végül is elejtette, s a vádlottakat egytől egyig fölmentette, de elégtételt nem szolgáltatott nekik; a hivatali hatalmukkal visszaélő vármegyei alkalmazottakat sohasem vonták felelősségre. Az „angol bizonyító eljáráshoz szokott közönségtől” azt aligha várhatjuk, hogy a felemás ítélet mögött a magyar vármegye ellentmondásos szerepét keresse. Pedig az eszmények nem is álltak egymástól olyan távol. Mocsáry, aki igazán nem vádolható azzal, hogy a „feudális reakció szekértolója” lett volna, az autonóm vármegyékben éppen az angolszász államigazgatási modell megtestesülését látta, s ezért védte olyan elszántan függetlenségüket. Amikor a királyi ügyész, a közvád képviselője megtámadta a megyei hivatalnokok eljárását, a vármegye választhatott: vagy visszavonja a vádat, s ezzel ország-világ előtt látványosan lemond az önállóságáról, fölerősíti az antiszemita hangját, akik szerint a kormány éppen így akarja eltussolni a zsidók bűnét; vagy fenntartja, s ezzel megadja a lehetőséget, hogy nyilvános tárgyaláson tisztázódjék, a vádlottak bűnösök vagy ártatlanok. Nyíregyháza az utóbbi megoldást választotta. A királyi főügyész pedig valószínűleg azért nem kezdeményezett eljárást a hivatali hatalmukkal visszaélő tisztviselők ellen, mert úgy vélte, ezzel csak újabb olajat öntene az antiszemitizmus paraszára. Egy puszkaporos hordóba nem föltétlenül gyertyával kell bevilágítani, hogy megvizsgáljuk, van-e még benne puszkapor...

A brit lapok – ha az eszlári per valamennyi összefüggését nem érzékelték is – általában tárgyilagosan tudósítottak a honi viszonyokról. Nem így a német sajtó.

Miközben a tiszaezlári per kapcsán sötét középkorról, boszorkányüldözésről, ázsiai barbarizmusról cikkeztek, Berlinben *Extra Blatt*ot árultak az utcákon, a keresztény szűz, a gyilkos sakterek és az eszlári zsinagóga képével. A *Pesti Hírlap* tudósítója szerint „Berlinben és Drezdában erős az antiszemita hangulat, sokan remélik, hogy legalább a négy fővádoltat halálra ítélik; némely itteni lap szerint a magyar népesség körében mozgalom készül a zsidók ellen.” Tanulságos, amit a Magyarország elleni német sajtótámadásokról egy trieszti lap írt: „Az antiszemitizmus éppen Németországból szivárgott be Magyarországra, s hogy ott mily kevés hatást gyakorolt a lakosságra, arról éppen e pör tesz tanúságot. Németországban nem tűnt el rejtélyes módon egy gyermek (még eltűnhet!), s a zsidóság még nem talált oly elrémisztő ellenségre, aminőt Magyarországon a kis zsidógyerekekben talált (még találhat). S Németországban mégis oly kihágások történtek, melyek Magyarországon a jelen pör ellenére sem képzelhetők el... Ne aggódjunk: antiszemitizmus dolgában a németek számára biztosítva marad az elsőbbség.”

A magyar lapok többsége józan hangot ütött meg. Amikor Istóczy a parlament elé terjeszti a „zsidóemancipáció eltörléséről” szóló határozati javaslatát, a *Pesti Hírlap* publicistája ezt írja: „a zsidóknak megadott egyenjogúság nem vonható vissza, legalábbis, amíg itt a magyar nemzet vezeti az ország dolgait”. Az antiszemitizmus terjedésének fő okát abban látja, hogy „a rohamosan szegényedők számára nagyon könnyű bűnbakot kijelölni”. Ezt a helyzetet igyekeznek kihasználni „néhányan az ellenzék soraiból, többen a vármegye urai közül”. A publicista elmarasztalja a főpapságot is. „Ha a katolikus püspökök, s a protestáns szuperintendensek megtették volna azt, amit megtenniük az embertelen izgatás ellen emberbaráti kötelességük lett volna: kétségtelen, hogy e furcsa láz a nemzet idegzetén nem vett volna erőt.” A sajtónak pedig „idejében föl kellett volna emelnie a szavát a részeg kurjongatások és a nemtelen izgatások ellen; éppen a sajtószabadság védelmében, önnön hitele megőrzéséért kellett volna követelnie a zsidó felekezet ellen izgató kiadványok betiltását”. És nem cenzúrárt kiáltozni akkor, amikor egy-egy antiszemita írományt mégis elkobzott az ügyészség. A publicista végül megjegyzi: „Volt ok magában a zsidóságban is. Hosszú elnyomatásuk nem egy oly szokást alakított ki körükben, amelynek a szabadság világánál lassanként át kell alakulnia.”

Különösen az *Egyetértés* tűnik ki tárgyyszerű elemzéseivel; minden bizonnyal ez a korszak legszínvonalasabb napilapja. Csávolszky Lajos vasútrészcégyeinek és városligeti házainak hozamából az Osztrák-Magyar Monarchia *The Times*-át akarta megcsinálni. A lap a függetlenségi gondolat és a közgazdasági szemlélet elszánt terjesztője, de úgy látszik, Magyarországon még nem érett meg az idő... Krúdy szerint „hónapszámra nem vették le az újságról a címszalagot a vidéki előfizetők: félretették az ölnyi nagyságú újságlepedőket a gyerekeknek sárkányragasztáshoz”. A lap egyik vezércikkírója szerint: „Az antiszemitizmus szabadon izgatott, alarmírozott, fenyegetett egészen azon pontig, hol már az életet és vagyont védő szurony hegyébe ütközött. S mégsem volt képes a fajgyűlölet mérgét tartósan a magyar társadalom vérébe oltani.” Egy másik, megkapóan őszinte elemzésben ezt olvashatjuk: „A külföld jó véleményére rászorulunk. Kölcsöneink sikere, a magyar állampapírok kurzusa jelentékenyen attól függ, mily vélemény uralkodik felölünk Párizsban, Londonban, Brüsszelben, Amszterdamban. Ez azonban nem lehet rá ok, hogy bizonyos külföldi sajtó-orgánumok gorombáskodásait zsebre rakjuk; hogy mikor jogtalanul bántanak bennünket, félénken meglapuljunk. Ha a külföld pénzével dugjuk is be évről évre a deficit lékét, ez nem jelenti azt, hogy a külföld kegyelméből élünk. A pénzt nem ingyen kapjuk. Keserves kamatot fizetünk érte. És pontosan fizetünk.” Amikor pedig néhány nappal a nyíregyházi felmentő ítélet után zsidóellenes zavargás tör ki Pozsonyban, később pedig Budapesten is, az „Istóczy a vezérünk” kiáltásokkal törő-zúzó tömeg láttán az *Egyetértés* tudósítója megjegyzi: „Szégyen, gyalázat csak barátságos tekintettel is nézni ezt a söpredéket, nem pedig még kacérkodni is vele.”

*

A „főszaktervédőt” a nagy per után az 1884-ik évi országgyűlésre senki sem jelölte, külföldön viszont egy csapásra népszerűvé vált. (Pártjában, a függetlenségi pártban az antiszemita: Ónody, Verhovay, Bartha Miklós fölforgatják az erőviszonyokat, Mocsáryt kizárják, Irányi és Ugron veszi át a vezetést.) Eötvös ez idő tájt ontja magából az írásokat, ez életének talán legtermékenyebb korszaka. Már nemcsak politikai tárgyú cikkeket tesz közzé, de irodalmi igényű tárcanovellákat is. Szívesen fordul a múlt nagy alakjaihoz, kedveli az életrajzokat. Ő a kor „nagy visszaemlékezője”. S ahogy Mikszáth írja: „Ez a megrögzött szokása annyira megy,

hogy az emberek, ha összevesznek, azt kívánják egymásnak: Emlékezzék rád vissza Eötvös minél előbb! S ezt a jogát a halál is respektálja. A dolog annyira megy, hogyha ő vidéken utazik, nevezetes emberek addig nem halnak – hogy ő visszaemlékezhessék.”

Krúdy szerint ő volt az „utolsó kávéházi mesemondó”, annak a nemzedéknek a végső képviselője, amelyik „Kossuth Lajos elmúlása után – jobb híján – mesemondásból, történelmi anekdotákból, szép hazugságokból élt”. Történeteiben rendre összebékült az összebékíthetetlen; könyvet írt az 1848-as forradalomról, a Nagy Évről, de ugyanilyen lelkesen támogatta az 1867-es kiegyezést (a Nagy Alkut) is. Példaképe Kossuth és Deák, de Jókai és Kossuth temetésén Ferenc Józsefet éltette. Deákról, a „haza bölcséről” kétkötetes életrajzot írt. Ha közelebb hajolunk az Eötvös által rajzolt Deák-portréhoz, fölfedezhetjük a portrérajzoló vonásait is. Eötvös idéz Deák egyik leveléből: „Minden embernek van valami szenvedélye, mihez ragaszkodik. Ilyen szenvedély nálam az, amit úri társaságban kényelmességnek neveznek, amit a keresztény anyaszentegyház a hét főbűnök közé sorolt, aminek valóságos magyar neve: restség. E szenvedélyem félszázad óta dacol mindennel, magam akarátával, mások neheztelésével. Sokat küzdöttem ellene, sikertelenül, most már felhagytam a küzdéssel, s azóta békében élünk egymással.” Tehát a restség, sóhajt Eötvös. Majd elnéző mosollyal hozzáteszi: „Az egészséges kövérség önmagában nem is okoz lelki lomhaságot. Biztosan tudom magamról. Én 58 éves koromban kezdtem meglehetősen nagy fokú kövérséggel irodalmi műveket rendszeresen írni, s azóta, legalábbis eddig, sokkal nagyobb munkakedvem van, mint azelőtt, amikor pedig sovány voltam.” Némi kajánsággal vesszük tudomásul: nini, hiszen ez a finom aranyporral behavazott alak, maga a testes, táblabíró külsejű Vajda...

*

Nemcsak az aranykeretes Deák-portré s az általa is gerjesztett Kossuth-kultusz visszfénye emeli őt ki a korszak elmosódott arcú figurái közül, de Gróf Károlyi Gábor följegyzéseiben a saját mítoszát is megformálja. Azt tudjuk, hogy Károlyi Gábor sohasem írt emlékiratokat, amikor tehát a Vajda – barátja szemszögéből – önmagát ábrázolja, akkor tulajdonképpen egy kettős tükör elé áll, s úgy helyezkedik, hogy mások is azt a képet lássák, amit ő láttatni akar. „A vajdáról száz lépésnyire meglátszik

már a magyar ember, de annak minden gyöngesége is. Egész úton viaskodnom kellett vele, ne pazarolja a pénzt borraivalóra... Kellett is a vajdának a mi tanácsunk. Tovább látott ő, mint mi... Ha az utcán a járókelők a vajda kerek fejét meglátták, igen gyakran megálltak, csődületet támasztottak, gyakran éljenzésbe törtek ki, s ezt a vajda nem szerette.” Ezek az önmítoszépítő följegyzések csak azért elviselhetők, mert megcsillan bennük az önirónia is. Amikor például Turinban Kossuth-tal beszélgetnek, s a Vajda éppen aznap veszítette el két szemfogát, akkor a „szent öreg” imígyen szól hozzá: „Legyen ez intő jel önnek, hogy ezentúl szelídebb legyen! Ha már hiányzanak fogaink, nem tanácsos a viaskodók közé keveredni.”

Eötvös jó érzékkel exponál olyan csoportképeket, amelyeken természetesen ő is Kossuth közelében tartózkodik, s éppen valami fontos politikai kérdésről esik szó. A népszerűsége törekvés egyik hatékony eszköze, ha önmagunkat egy fontos ember alakjával mind gyakrabban összeforrasztjuk. Például: Kossuth és a Vajda megtárgyalja a függetlenségi eszme honi helyzetét.

A kormányzó egyik alkalommal, bizonyos hidegséggel, csaknem ridegen, e szavakat intézte a vajdához:

– Igaz-e az, amit nekem mondanak, hogy ön tavaly a függetlenségi pártnak hozzám intézett üdvözlő iratába szándékosan iktatta be e mondatot: »Minden nagy kérdésben minden nagy eszmédet nem követjük«, holott voltak a pártban, akik azt kívánták, hogy e mondat az üdvözlő iratból hagyassék ki?

A vajda nyugodtan és határozottan felelt:

– Igaz!

– S mik voltak önnek erre nézve indokai?

A vajda rögtön észrevette, hogy ellene árulkodott valaki vagy talán többen is árulkodtak.

– Az ön nagy elvei közé tartozik, Kormányzó úr, hogy Magyarország függetlensége s boldogulása a Habsburg-család uralkodásával össze nem fér: ön az 1849. évi április 14-iki trónfosztás elvi alapján áll. Feliratunk ama mondatával azt akartam nyíltan kimondani, hogy az ön nagy elvei közül ezt az egyet a függetlenségi párt nem követi.

A Kormányzó úr közbeszólt:

– Nekem úgy mondták, hogy amikor ön az üdvözlő irat javaslatát előterjesztette, akkor azt az indítványt tette valaki, hogy e helyett: »minden nagy elvedet nem követjük«, ezt a mondatot kell alkalmazni: »minden nagy elvedet nem követhetjük«. Miért nem fogadta el ön ezt az indítványt?

– Ha mi, Kormányzó úr, kimondjuk azt, hogy önnek ama nagy elvét nem követhetjük: ezzel politikai és történelmi hazugságot mondunk ki. Mert nem igaz, hogy nem követhetjük. Minden képviselőnek jogában áll a törvényhozás szószerűen ezt az elvet hirdetni, s minden magyarnak módjában áll ide Turinba, ön közelébe kibujdosni, mint Rákóczihoz kibujdostak Rodostóba azok, akik ama dicső fejedelemnek minden elvét követték. De hát 1867 óta se a törvényhozásban fel nem szólalt senki, se a Habsburg-uralom alól Turinba ki nem bujdosott senki. S aztán kit akarhatnánk így beszéddel ámitani? Ferenc József királyt? Hiszen ő jól tudja, hogy most egy éve, az ő koronázásának huszonöt éves emlékünnepe függetlenségi képviselők is lovagoltak a jubiláris bandériumban.”

A Vajda másodízben nem sokkal Kossuth halála előtt látogatott Turinba. Eötvös azt állítja, hogy Kossuth húga, Ruttkayné hívta öt levélben, rendezné el bátyjának ügyeit, „kinek nincs ugyan vagyona, de becses emléktárgyak maradtak utána, amelyekre nézve sem én (Ruttkayné), sem fiai nem tudják végakarátát”. Az olasz emigrációban az a hír járta, hogy Kossuth nagy pénzszűkében van, kiegyenlítetlen számlák keserítik öreg napjait. Ez pedig így nem maradhat! Bartha Miklós, a „függetlenségi és 48-as” párt alelnöke, ki is utazott a párt körében gyűjtött tízezer forinttal, de ezt a Kossuth-fiúk köszönettel visszautasították. Ezután következett a Vajda missziója. (Ellenségei szerint nem Ruttkayné jelentkezett először, hanem Eötvös maga ajánlkozott, hogy ő szívesen elrendezné Kossuth jogi ügyeit.) Tény, hogy kiutazása előtt ő is jelentősebb összeget gyűjtött, főként a zsidók lakta Lipótvárosban (ellenségei természetesen ezt sem hagyták szó nélkül), s miután „útravaló ételről és italról is megfelelő mennyiségben gondoskodtak, mert a vajda az olasz konyhát ki nem állhatta, útra keltek.”

Utazásuk „rendes”, igaz, gróf Károlyi Gábor, ki már az indulás előtt nagybeteg volt, Mestrében, az átszállásnál elájult, de ismét magához jött. Milánóban vették Kossuth Ferenc táviratát, amiben az állt, hogy atyja kissé jobban van. Amikor Turinba

érnek, Eötvös először Ferencsel (az idősebbik Kossuth-fíúval) tanácskozik. Rosszallja, hogy nem méri rendszeresen a beteg lázát. Vacsora után, pontban nyolc órakor lépnek be Kossuth-hoz.

„Az orvosok azt mondták: ez már az agónia. Én még mindig csak erős láznak tartottam, s a collapsus nyomait nem észleltem.

A fontoskodás nem természetem. Órámat nem vettem elő. De a nagy beteg kézcsuklójára pontban fél kilenckor rátettem mutatóujjamat, s kémleltem és olvastam az érütést. Sokáig ismételttem magamban az érütés ütemét, s mikor már azt hittem, hogy az ütem időpontjait nem tévesztem el, kiléptem a másik szobába, órámat elővettem, s az ütemet magamba ismételve, az érütést leolvastam. A szám, amely így kijött, 110 volt.

Ekkor kimentem az ebédlőbe, hol vagy 15-20 hírlaptudósító szivarozott és társalgott hangosan. Rákosi Viktornak mondtam, amint emlékszem, hogy milyen erős a láz, de még mindig nem hittem, hogy az utolsó percknél vagyunk.

Tizedfél órakor újra kémleltem az érütést. Akkor már szabálytalan volt. Egyik ütés gyenge, másik erős és rohamos, gyakran el-elmaradó. A szív már kezdte a szolgálatot felmondani.

Ezt is közöltem a hírlaptudósítókkal. Ekkor már kétségbeestem magam is.

Egyszer az ifjú Ambrozovics kilépett a betegszobából, s elkiáltotta e szót: »meghalt«.

Órámra néztem, 10 óra 50 perc volt. A szent öreg ekkor vette utolsó lélekzetét.”

Eötvös ezután papírt és tollat vett, ezt írta: „Mély fájdalommal jelentjük, hogy atyánk, udvardi Kossuth Lajos 1894. március 20-án este 10 óra 55 perckor elhunyt. Kelt Turinban, 1894. március 21-én. Kossuth Ferenc, Kossuth Tivadar.” A gyászjelentést kinyomtatták, de a kinyomtatott példányokat később Eötvös

megsemmisíttette; kihagyta Kossuth nemesi előnevét. A

Vajda egy ízben a parlamentben is szót emelt a címkórság terjedése ellen. Példaként saját ügyvédi irodáját hozta fel, amelyben akkor egy irodavezető, egy írnok és egy szolga dolgozott. A szolgának viszont szolgálója volt. Ez a szolgáló a gazdáját így titulálta:

„Téns Úr!” Az írnokot: „Tekintetes Úr!” Az irodavezetőt: „Nagysága!” És amikor azt kérdezték tőle, hogy akkor mint címezné magát Eötvöst, így felelt: „Jaj, kérem alássan, ahhoz már szólni sem merek!” Nagy derűtség fogadta Eötvös szavait, de a címzett, Wekerle Sándor (akkori pénzügyminiszter) azt válaszolta: kezdje talán a képviselő úr az orvoslást a maga háza táján. Igaz, ami igaz, az egyébként plebejus érzelmű Vajda soha nem mulasztotta el barátja, Károlyi Gábor neve elé sem odaírni: gróf. A rangok, a családi előnevek, a származás tisztelete azonban nem jelentett szükségképpen kirekesztő magatartást; ebben ugyanaz a „szelíd szupremácia” nyilvánult meg, mint a magyarság kárpát-medencei szerepének megítélésében, vagy a zsidók „rég, megszokott, bensőséges lenézésében”.

Eötvös Kossuth idősebbik fiát, Ferencet (képünkön) szemelte ki arra a szerepre, amelyet alkalmanként maga is szívesen eljátszott; neki kellett volna összebékíteni az összebékíthetlent: egybeforrasztani a függetlenségi párt szétszakadt, egymással gyűlölködő frakcióit. A Vajda úgy gondolta, ehhez nemcsak a Kossuth név szolgálat majd megfelelő energiát, de Ferenc is alkalmasnak látszott a szerepre. Kossuth Ferenc, bár jól kereső bányamérnök Olaszországban, hajlott a hazahívó szóra. A honi közönség előtt először a nagyszabású temetésen lépett fel, nagy sikerrel. (Már a holttestet hazaszállító, fekete drapériával bevont „Kossuth-vonat” peronjáról is többször beszédet mondott, igaz, kiejtésén még érződött az idegen íz.) Azután gyakran visszatért. Eötvös intézte a „visszahonosítási kérelmét” a főváros polgármesterénél. Ő kísérte el Ferencet Kecskemétre, ahol a szemtanúk szerint „a régi Kossuth-ünnepek lelkes hangulata ismétlődött meg”. Eötvös a következőképpen mutatta be védencét Kecskeméten: „Három városból akarták eddig kormányozni Magyarországot: Bécsből, Rómából és Turinból. A bécsi kormányzat nem kellett, mert német volt, a római kormányzat nemzetellenes, a turini kormányzat pedig hazatért. Íme Magyarország új kormánya Kossuth Ferenc személyében.”

A Vajda buzgólkodása végül sikerrel járt: az idősebbik Kossuth-fiú a honi politikai élet porondján vezető szerepre vergődött, bár ez a győzelem – legalábbis Krúdy szerint, aki regényt írt a „magyar sasfőkről” – nem nélkülözött bizonyos bohózati elemeket sem. Ferenc angol szabású öltönyeivel, selyemingjeivel, illatos zsebkendőivel egyáltalán nem emlékeztetett a rabiátus öreg Kossuthra, inkább egy

elegáns, jómodorú, több nyelvet beszélő világfi benyomását keltette. A Vajda állítólag meg is róttá őt, „hogy tisztálkodásra, testápolásra, piperkőcségre többet adott volna a kelleténél”. Krúdy ehhez azt tette hozzá, hogy aki Kossuth Ferenc „toilettírozását” megróttá, az meg „arról nevezetes, hogy dunántúli ember létére sohasem fürdött meg a Balatonban, amelyről különben egész könyvet írt”.

Amikor Ferenc József eskütételre fogadta a második Wekerle-kormány tagjait, és sorra kezét fogott velük, a király hosszabban szorította meg a kereskedelmi miniszter kezét. Ő volt az idősebb Kossuth-fiú. Ott álltak egymással szemben: az 1848-as forradalom hősének fia és a forradalmat vérbe fojtó császár; tetszett az elegáns, jól megtermett, erősen kopaszodó bányamérnök a királynak; talán saját fiára, a vékony, törekeny Rudolfra gondolt, aki csupa haszontalansággal töltötte rövid életét. Egy könnycsepp készült kicsöppenni a bozontos, császári szemöldök alól... Így történt a „kiegyezés”, vagy csak a nagy mesélő mesélte így az Abbázia sarokasztalánál, bor és kávé mellett, ma már ki tudná megmondani. Tény, hogy a császár tetemes összeggel támogatta a Kossuth-émlékiratok megjelenését; igaz, csak azzal a feltétellel, ha támogatását titokban tartják. A Burg öreg lakója legalább olyan hiú volt; mint nagy vetélytársa, a „turini remete”.

*

A Vajda, ahogy öregszik, politikai írásainak hangja egyre haragosabb, keserűbb, de az Egyetértésben folytatásokban megjelenő „korrajzai” könnyedek, derűsek, levegősek; a Balatonról és a Bakonyról írt útleírásai ma is élvezetes olvasmányok. Krúdy szerint Eötvös Károly egész kései irodalmi működését egy öregkori szerelem inspirálta.

Hatvannyolc éves korában, Szegeden lép fel utoljára képviselőjelöltként, de nem választják meg. Ekkor végleg visszavonul a politikai élettől. Naphosszat ott ül az Abbázia sarokasztalánál, és emlékezik. Ez az életformája.

Egyszer azután a zömök, testes kis öregúr elmaradt a kávéházból. Azt mondták, betegeskedik. Utóbb már arról szállongtak a hírek, hogy elméje megháborodott. A nagy per egykori hőse magányosan, elfeledve halt meg.

Spanga, a nők álma

Amikor Mailáth Györgyöt, az ország legfőbb bíróját, a magyar főrendház elnökét, a közélet egyik legtekintélyesebb alakját egy éjjel brutálisan összekaszabolva, vérébe fagyva, holtan találják, a korabeli híradásokból nemcsak a megdöbbenés és a felháborodás indulatai érzékelhetők, de azok a hajszálrepedések is, amelyek a polgár biztonságérzetének – addig sebezhetetlennek hitt – burkán keletkeztek. Az országbíró halálának hírére inasa, Berecz József jelenti a rendőrségen. A nyomozók sietve kiszállnak a nagyúr Tárnok utcai, Dunára nyíló lakására. Azt látják, hogy a hálószoza melletti szalon erkélyének vasrácsára valaki hosszú kötelet csomózott. Rablógyilkosság? Mintha túlságosan is jól rendezték volna a véres jelenetet. A nyomozók gyorsan rájönnek, hogy csalás van a dologban: a kötél ugyanis nem ereszkedhetett le senki, mert csomója nem szorult meg úgy, ahogyan egy ember súlya alatt meg kellett volna szorulnia. A gyanú az inasra és annak barátjára, Spanga Pálra terelődik.

Spanga menekül. Az inas és mások jól használható személyleírást adnak róla. A rendőrség hajtóvadászatot rendez. Spanga hol itt, hol ott bukkan föl; az országban minden valamirevaló településén látni vélik. Szaporodnak a bejelentések, a lapok példányszáma is meredeken emelkedik. (Címek a korabeli sajtóból: Az üldözött; Spanga-fogás; Jaj, a szőkéknek, hátha még fitos is az orruk...)

Bécsben letartóztatnak egy utcalányt, mert többen is látni vélik, hogy az előző éjszakát a rablógyilkossal töltötte. Az igazi Spangát végül Pozsonyban fogják el, s a pesti Fortuna-fogházba viszik. A nyomozást a főkapitány helyettese, Zsarnay vezeti. Spanga és bűntársa, Berecz először „szívósan tagad”. A lapok hírül adják, hogy Zsarnay kapitány maga is beköltözik a Fortunába, hogy bármikor folytathassa a vizsgálatot. Egyik éjjel azután Spanga hajnali fél háromkor vallani kezd.

A lapok beszámolnak a vizsgálat minden mozzanatáról, véres, a ponyvaregényekből vett, ismerős fordulatokkal föltárják a fojtogatás és kaszabolás legapróbb részleteit is. Többen úgy tudják, hogy a nyomozás során visszaélések történtek, ezért menesztik Thaisz Elek főkapitányt. Lehetséges utódként Zarnayt emlegetik. Mire a belügyminiszter leiratot intéz a főkapitányhoz, hogy „azok a

rendőrtisztviselők, akiknek szobájában hírlapírókat látnak, rögtön felfüggesztetnek állásukból”. (Egyesek szerint a leírat nem is a belügyminisztertől való, hanem Thaisz Elek intézte önmagához.)

A kormányhoz közelálló *Ellenőr* megszellezteti, hogy Spanga vallomását veréssel csikarták ki. Kiderül, ez már a harmadik „fenyítő ügy”, amely Zsarnay ellen a budapesti törvényszéknél folyamatban van. Parlamenti vizsgálat indul a Fortuna-fogházban, de mindent a legnagyobb rendben találnak. Thaisz Elek menesztése és Zsarnay utódlása egyelőre lekerül a napirendről.

Közben újabb „izgalmas jelenetek fordulnak elő” a városban. A Szondy utcában például „Kogler József lakatos mester kislánya több más leánygyermekkel együtt az utca közepén játszott, midőn egy teherkocsi nekiment a leányseregnek és elgázolta őket. Kogler leányát a kocsi a szó szoros értelmében szétarabolta és szétszórta a kockakövön...”

Úgy hírlírik, Spanga a börtönben emlékiratait írja. Lehet, hogy korábban több utcalányt is meggyilkolt. Netán kéjgyilkos? Névnapi alkalmából „Spanga Pál rablógyilkos úrnak” címezve „több víg bécsi hölgy” aláírással távirat érkezik számára a Fortunába.

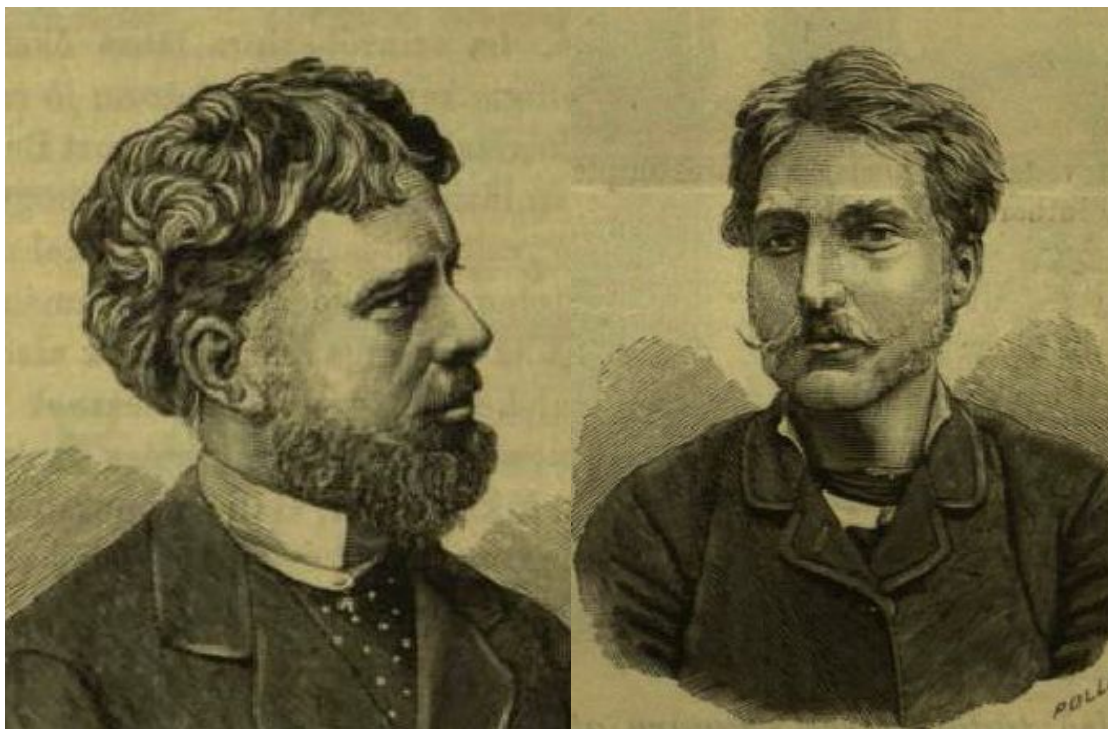
Az *Egyetértés* publicistája méltatlankodik. „Kórság vett erőt a társadalmon. Gyönyörködik a hazaárulón, ha szellemes, megtapsolja a csalót, ha ügyes, rajong a gyilkosért, ha az kegyetlen és vad, s mohón szív magába minden hírt a férfi és nő közti viszonyról, ha az halállal végződik. Mintha elfásult volna a lelkek idegzete, s azt csak bűnnel, botrányal, emberi testek és lelkek undokságainak feltárásával lehetne élénkebbé tenni.”

Berecz és Spangát halálra ítélik. Thaisz Elek főkapitány a siralomházat egész éjjel katonákkal és rendőrökkel őrizteti, mert besúgói azt jelentik, valami készül. Kozarek hóhér reggel hétkor hajtja végre az ítéletet. Berecz a bitófa alatt is ártatlanságát hangoztatja.

– Verje meg az Isten bíráimat! – kiáltja rekedten. Kürtszó és dobpergés nyomja el szavait. Spanga csöndes méltósággal viseli sorsát.

A siralomház előtt eközben kisebb tömeg verődik össze. Betörnek a szomszédos házak ablakait és Spangát éltetik. Azután hazamennek.

Kákánia főköttős asszonyainak titkos naplóiban és frivol álmaiban Spanga még gyakran visszatér. Írók kísértik emlékét. Úgy ül ott a századvég kávéházainak márványasztalánál, „mint egy rettegett cselekmény vad, bezárt lehetősége, mint valami lakatlan korallsziget a körülötte láthatatlanul locsogó értekezések végtelen tengerében”.

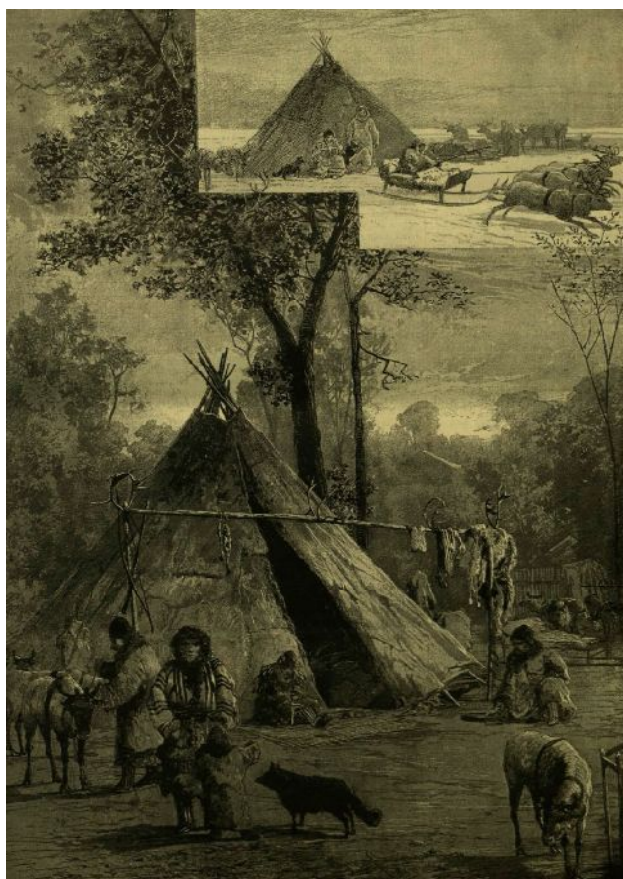

Spanga Pál és Berecz János képe a Vasárnapi Újságban

Turulmadár fenn az égen

1882 tavaszán egy élelmes orosz kereskedő Magyarországra hoz egy szamojéd családot, s az állatkertben, a sasok nagy kalitkája mellett harminc koronáért mutogatja. Az érdeklődés igen nagy, hosszú sorok kígyóznak az állatkert bejárata előtt. Tény, hogy a millenniumi készülődésben egyre nagyobb teret kapnak az őstörténeti kérdések is, főként az érdeklő embereket, hogy a halzsíros ugor ősöktől származunk-e, amerre a *nyelvrokonság* szála vezet, vagy inkább a harcias, „államalkotó” lovas nomád türk népektől, amire Árpád magyarjainak *kulturális öröksége* vall. Szóval ugorok vagyunk-e vagy törökök?

Az állatkertben bemutatott, kőkorszaki szerszámaival békésen szöszmötölő szamojéd (ugor!) család nem sok jóval biztatja azokat, akik a honfoglalás ezer éves évfordulójának közeledtén dicső nemzeti múltunkban szeretnének gyönyörködni. Vámbéry Ármin, a török párt lelkes híve a Magyar Tudományos Akadémia ülésén nagysikerű előadást tart, amelyben kifejti, hogy a hunoktól származunk, s ezzel újabb olajat önt az ugor–török nyelvi háború tüzére.

A vita egyáltalán nem új keletű. A szkíta–hun–magyar rokonság gondolata már Anonymus gesztájában is

előfordul, később Kézai Simon gyúrja egységes elméletté. A kiegyezés után „törökpárti körökben” elterjedt, hogy a finnugor rokonságot csak a Habsburg Birodalom terjeszti, hogy a „kuruc” magyarokat eltérítse dicső szkíta–hun múltjuktól és a békés, halzsíros finnugor atyafiság felé terelgesse őket.

A „háború” előzménye, hogy 1869-ben Vámbéry Ármin közzéteszi a *Magyar és török–tatár szóegyeztetések* című dolgozatát, amelyben elismeri ugyan, hogy a magyar

nyelv finnugor eredetű, s a török elemek későbbi érintkezés vagy összeolvadás eredményei, de ezt a viszonyt „másodlagos rokonságnak” nevezi. Vámbéry érveire 1871-ben Budenz József válaszol, főként azt kifogásolja, hogy a szerző összehasonlításaiban gyakran nem a török szó alapjelentését tünteti fel, hanem a másodrendűt; pontosabban mindig azt az alakot választja, amelyik közelebb áll a magyar megfelelőjéhez.

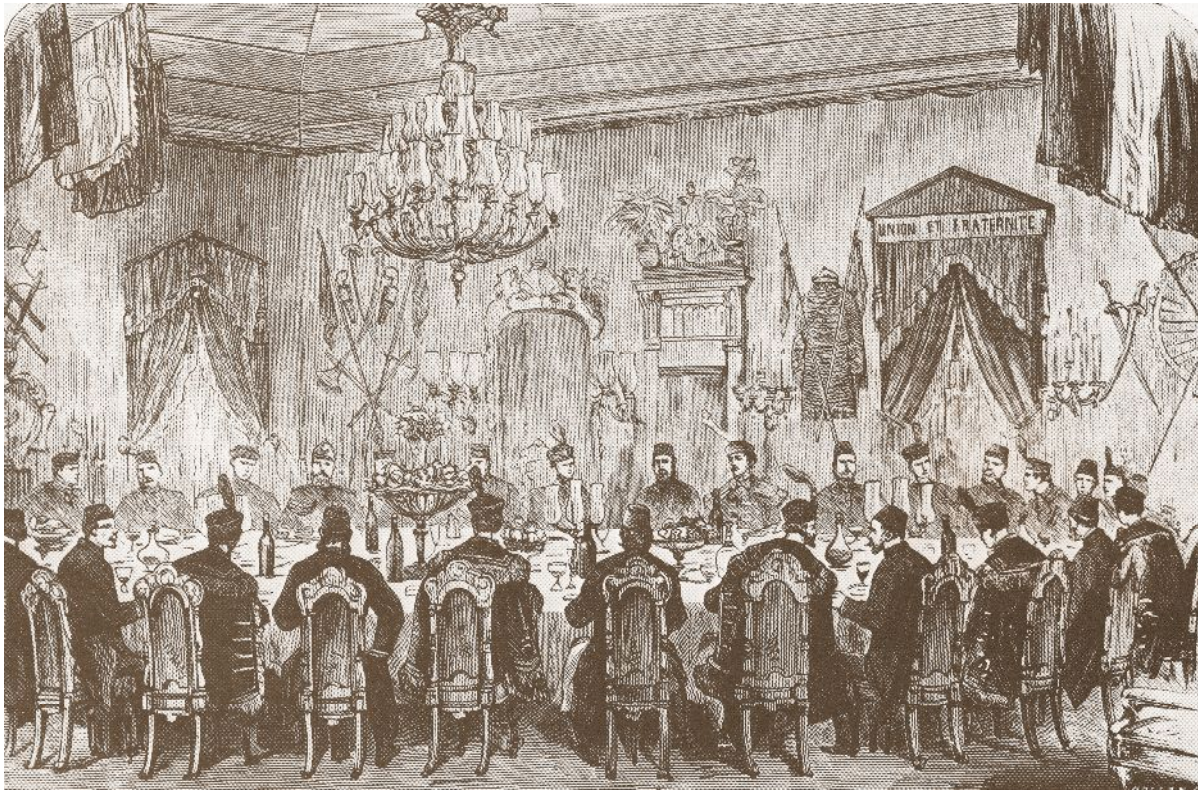

Kezdetben tehát tudományos eszmecseréről volt szó. Amikor azonban tíz évvel később, 1882-ben megjelent Vámbéry (képünkön) újabb műve, *A magyarok eredetéről* szóló „etnológiai tanulmánya”, amelyben azt kívánta bebizonyítani, hogy „a magyar fajnak az alapja, magja török, s ami kis szórvány itt-ott akad, az másodlagos, jövevény elem”, kitört a háború.

Az ellenzék azonnal Vámbéry mellé áll. Ez idő tájt zajlik ugyanis a parlamentben a Bosznia és Hercegovina megszállását követő úgynevezett bosnyák vita, amelyben az ellenzék sérelmezi, miért vesznek részt magyar katonák a balkáni harcokban. A hivatalos álláspont szerint a megszállást *stratégiai okok* indokolják: a magyar honvédség a forrongó Balkánon csak így tudja garantálni tengeri kijáratunk, Fiume biztonságát.

Fiatalkorú egyetemisták (főként jogászok!) a „török atyafiak” védelmére hangos tüntetéseket szerveznek, élükön pedig ott találunk néhány kalandosabb lelkű képviselőt is. Főként ők szónokolnak a nagygyűléseken a „testvéri törökök” mellett, igaz, hallgatnak a százötven éves megszállásról, viszont köszönetet mondanak, hogy testvéreink befogadták a szegény bujdosókat: II. Rákóczi Ferencet és Kossuth Lajost. Ezután a tüntetők betörnek néhány kirakatüveget és megtámadják a kivezényelt rendőröket, de azok, talán a jelenlévő országgyűlési képviselők miatt, kitérnek a támadás elől.

*A török–magyar megbonthatatlan barátság jegyében magyar egyetemisták díszkardot adnak át
Konstantinápolyban a török fővezérnek*

A törökpárti mozgalom, mint a korszak egyik jellegzetessége, éppen úgy a függetlenségi párt balszárnyán keletkezik, mint a politikai antiszemitizmus, a korszak másik „tüneténye”. Mindkettő a függetlenségi eszme „káros kifolyásának” tekinthető, s – miként arra Barabás Béla, a párt elnöke emlékirataiban rámutat – a két csoport megerősödése a „véresszájúak utcai uralmához vezetett”. Az antiszemita és a törökpártiak táborában jórészt ugyanazokat az ellenzéki honatyákat találjuk, akik nem ódzkodnak semmiféle „kalandtól”, csak hogy beszéljenek róluk; pisztolypárbajra hívnak neves személyiségeket, alapítványi pénzeket sikkasztanak, vagy éppen megverik képviselőtársukat a parlament folyosóján.

Verhovay Gyula – antiszemita élharcos és törökpárti honatya – például mindhármat megteszi. Lapjában, a *Függetlenség*ben, amely mindig élen járt a jótékonyági akciókban, gyűjtést hirdet Arany János szobrára, a 48-as honvédek emlékművére és a bukovinai csángó „fajmagyarok” hazatelepítésére. Csak később derült ki, hogy az összegyűlt pénz nagy részét a „fajtálos” elsikkasztotta. (Ő maga az effajta magatartás képviselőit a „hétköznapi élelmesség vezérgörényeinek” szokta volt nevezni.)

A függetlenségi párt „véresszájú” utcai harcosai mint tudományos bunkósbotban, fantáziát látnak Vámbéry elméletében is, mint amit sikerrel forgathatnak a „liberális labancok” ellen. Egyaránt tiltakoznak a zsidók túlhatalma, valamint a békés, szemlélődő, halzsíros (és fokhagymaszagú!) atyafiság ellen. Az államalkotó tiszta keresztény nemzeti eszmét, valamint a harcias, török rokonokat választják, és söprűt mutatnak az idegeneknek, ami némiképpen ellentmond ugyan Szent István befogadó politikájának, de az utcán, mint tapasztalták, rövid és tömör érvekre, nem pedig tudományos elmélyültségre van szükség.

Az antiszemita és törökpárti lovagok kacagányos Árpád apánkat, ki az itt élő szlávokat, oláhokat, tótokat rabigába hajtotta, példaképül választják, s acélos izmainak, átható tekintetének (sasszem, sasorr!), méltóságának és hatalmának szimbólumaként fölröppentik nemzetünk egére az Árpádok címermadarát, a turult is.

Azt csak később veszik észre, hogy a török rokonsági szál egészen másfelé vezet, mint amerre egy „népnemzeti antiszemitát” vezetni kellene. A magyarok ugyanis a honfoglalás előtt valóban együtt éltek a türk (ótörök) eredetű kazárokkal, Levedi maga is kazár méltóságot viselt, s kazár hercegnőt vett feleségül. Csakhogy a kazárok áttértek a zsidó hitre, s ez bizony a törökpártiak szemében jócskán csökkentette államalkotó érdemeiket. Később a türk rokonság nemkívánatos szemita felhangjait több tudós is igyekezett eltüntetni. A sumér-magyar rokonságot hirdető Zakar András pl. a következő lendületes elméletet állította fel. Kazáriát egy pusztai lovas műveltségű nép, a szabírok (szkíták?) alapították, s ennek a hun-szabír-szkíta lovas nomád kultúrának a folytonosságát törte meg a „talmudista államcsíny”. Az áttérés tehát korántsem taktikai okok miatt, s nem önként történt, hanem a már akkor is létező, s a cordobai kalifátusból irányított nemzetközi cionista összeesküvés nyomására.

Párbaj

Soha nem fordult még elő, hogy magyar képviselő képviselőtársát a parlamentben tettelegesen bántalmazta volna. Most ez is megtörtént. Egy szemtanú, az *Egyetértés* parlamenti tudósítója így számol be az eseményről: „Érdekes volt figyelemmel kísérni Istóczyt a szónoklat alatt. Látszott rajta, mennyire igyekszik indulatba hozni magát, s mint intézi beszédének némely fenyegetőbb passzusait Wahrmannhoz – az lévén a hozzá legközelebb ülő zsidó. Wahrmann válaszában hűvös és tárgyilagos volt. Beszédét élénk helyeslés fogadta.”

Wahrmann ezután kiment a folyosóra és ott sétálgatott. Később a könyvtárszobában olvasta az aznapi lapokat. Ott érte utol Ónody.

– Ön megsértette Istóczy képviselőtársamat, ezért elégtételt kérek.

Wahrmann azt felelte, hogy képviselői minőségében, nyílt ülésen elmondottakért lovagias elégtételt adni nem köteles. Erre bejött az ajtóban várakozó Istóczy is.

– Ön engem megsértett, s elégtételt adni nem akar. Ezért én önt ezennel hitvány gazembernek nyilvánítom.

Wahrmann nyugodtan válaszolt:

– Én pedig az ön által használt címeket önre visszahárítom.

Istóczy akkor botjával rásújtott Wahrmannra. Idézzük ismét a szemtanút:

„A magából kivetkőzött képviselőt a közelben tartózkodó társai fogták le... Úgy értesültünk, hogy a törvényhozásban igen nagy a felháborodás, hogy Istóczy egy félvak embert párbajra kényszerít. Az országgyűlés zárt ülésén többen azon nézetüknek adtak hangot, hogy a törvényhozás így a kocsmai nivóra száll le...”

Még égtek a lámpák a nagyteremben és a folyosókon, de a képviselők már búcsúzkodtak. Istóczy ott sétált a folyosón, izgatottan, hátracsapott cylinderrel a fején. Ott volt még Wahrmann is. Feszültség vibrált a levegőben. Senki sem akart hazamenni, nehogy kimaradjon valamiből. Akkor Odescalcky herceg és Kovách László képviselő Istóczyhoz lépett.

– Megbízónk, Wahrmann képviselő úr nevében párbajra kérjük önt.

Istóczy szó nélkül elfogadta a kihívást. Segédként Ónody Gézát és Hentaller Lajost nevezte meg A párbajra, úgy tudjuk, holnap, a hajnali órákban kerül sor.”

Másnap az *Egyetértés* vezércikkben foglalkozik a parlamentben történt, példa nélküli inzultussal. „Végére kell járni azon marakodó, ádáz és becsülettípró modornak, melyet némelyek a politika cégére alatt űznek. A botrány hőseit ki kell űzni a parlamentből – és a közéletből!”

*

A szakértők szerint a 19. század utolsó harmada a „párbajmánia kora”. Clair Vilmos *Párbajkódexének* előszavában alig titkolt büszkeséggel, szinte kérkedve írja: „Nincs nemzet a világon, ahol annyi becsületügyet intéznének el lovagias úton, mint éppen nálunk, Magyarországon.” Az okokat kutatva idézhetjük Schopenhauer, aki szerint a párbaj ott virágzik, ahol politikai és pénzügyi kérdésekben hiányzik a valódi becsületesség. Leopold Lajos *A presztízs* című munkájában azt állítja, hogy a párbaj valójában a társadalmi presztízssért folytatott kíméletlen harc egyik fontos eszköze. A párbaj nem más, mint „fütykösjog”, amely főként akkor virágzik, amikor a bíróságok a politika játékszerévé válnak és nem nyújtanak többé jogbiztonságot. „A parlamenti betyárok – írja Leopold Lajos – semmiben sem különböznek a bicskázó parasztlegényektől.” A párbaj már régen nem „a megsértett férfibecsület végső oltalma”, sokkal inkább „a politikai kalandorok életveszélyes hetvenkedése”. A képviselők naponta sértik meg azt a törvényt, amelyet maguk hoztak meg.

A *Borsszem Jankó* igyekszik nevetségessé tenni a komolykodó kihívásokat, a sajtóbeli üzengetéseket, a becsületbíróságok állásfoglalásait. Íme egy „hirdetés” a lapból: „A rákospalotai erdő közvetlen közelében igen igényesen berendezett vívóterem kardpárbajok számára kiadó. Orvos és lelkész kéznél van. Szép kilátás a temetőre.” Hunczutka Péter pedig így ajánlja termékét: „A tisztelt párbajvívó közönség szíves figyelmébe ajánlom pisztolyaimat, melyek biztosan csütörtököt mondanak.” A lap különösen a párbajozó politikusokat állítja pellengérre. Parlamenti csendélet című karikatúráján csupa élénken gesztikuláló, kardozó, pisztollyal egymásra lövöldöző „státusférfi” látható.

Soha nem fordult még elő, hogy magyar képviselő képviselőtársát a parlamentben tettelegesen bántalmazta volna. Most ez is megtörtént. A kormánypárti Borsszem Jankó igyekszik nevetségessé tenni az affért

Az Istóczy–Wahrman párbajra 1882. december 4-én került sor. Az *Egyetértés* „Párbaj akadályokkal” címmel részletesen is beszámolt az esetről, s a cikkben mintha a humor elemei is megcsillannának.

A felek segédekkel lassú léptekkel elindultak Martonvásár irányába, várván, hogy a Hentaller által megrendelt kocsik előálljanak. Szemközt az úton négyes fogatán Hollóssy Károly országgyűlési képviselő és szomszédos baracscai birtokos tartott felénk.

Brunswick kastélya előtt a társaság megállapodott, s Odescalcky Gyula bement a grófhöz, hogy megkérdezze, nem engedné-e át a kastély parkját egy órára – és a tudvalévő célra. A gróf azonban kijelentette, tekintettel a nép hangulatára, nem tehet eleget a kérésnek. Ezalatt a nép, mintha csak a gróf szavainak akarna nyomatékot adni, a kastély előtt csoportosulni kezdett, amin nem is lehetett csodálkozni, mert két megyei pandúr, fegyverrel a vállán, ott sétálgatott fel s alá.

A párbajozó társaság tehát jónak látta, ha kocsira ül és elhajt. A leghátul utazók azonban csakhamar észrevették, hogy egy kocsi követi őket. Azt is látták, hogy az a két pandúr ül rajta, aki a Brunswick kastély előtt ácsorgott. A szervezők megállították a kocsisort, mire a pandúrok kocsija is megállott. Akkor Kovách és Ónody odament a hatósági emberekhez.

– Miért állanak kendtek meg? – kérdé Kovách.

– Hát az urak se mennek!

– Így hát minket követnek.

– Igen.

– És meddig fognak követni?

– Az a rendeletünk, hogy az ercsi határig kövessük az urakat.

Akkor hát – *avanti!* Mielőbb el kell érni az ercsi határt. Hajtottak keményen, de a pandúrok még mindig ott voltak a nyomukban. A négy izraelita két lóva már alig bírta az iramot. Pedig mindenképpen le kell ráznunk a pandúrokat, különben borulat akadályozza meg a párbajt, mondák Istóczy emberei. Végre a kocsisor megállott a savanyúrét előtt. Ónody felszólította a feleket, hogy béküljenek ki, de tagadó választ kapott. Akkor Odescalcky és Hentaller kimérték és esernyőkkel megjelölték a 25 lépés távolságot, a feleket pedig felvilágosították a párbaj feltételeiről. Azzal átadták nekik a megtöltött pisztolyokat. Odescalcky adta meg a jelet. A két lövés majdnem egyszerre dördült el, s arra a kérdésre, hogy történt-e valami baj, mindkét fél tagadóan felelt. Igaz, Istóczyt zsidó részről nem fenyegette különösebb veszély, mert Wahrmann –

mielőtt elsütötte volna revolverét – egy teátrális gesztussal megvált szemüvegétől, e nélkül viszont semmit sem látott.

A segédek kezét szorították a felekkel. Istóczy és Wahrmann azonban hidegen és ridegen távol maradt egymástól. Ónody néhány szóval ajánlotta a kibékülést, de Wahrmann tagadólag intett, Istóczy pedig mondá:

– Maradjunk a régiben!

A szokásos kézszorítás tehát elmaradt, s a felek mint ellenfelek váltak el. Ezután a társaság visszaindult az országútra, s beszálltak az ároknál várakozó kocsikba. Úgy tudjuk, hogy Istóczy és Wahrmann hívei is Baracskán ebédeltek.

*

Idézet Ságváry György Clair Vilmos *Párbajkódexé*hez írott előszavából: „A párbaj súlytalanná is tette a közéleti konfliktusokat, minimalizálta személyi következményeit, devalválta az elhangzott szavak értékét, hiszen bármit lehetett mondani, a legnagyobb képtelenségeket is (kölcsonösen), úgyis minden elrendezhető – legfeljebb párbaj lesz a dologból. A párbajjal pedig akár a legnagyobb közéleti erkölcstelenségeket is »jóvá lehetett tenni«. A párbaj »világi gyónás«, amellyel meg lehetett váltani a közéleti »bűnöket«.”

Bár a párbajszakértők állították, hogy a Komjáthy-féle, „légy nélküli pisztolyok”, amelyekkel Istóczy és Wahrmann lőtt egymásra, arról nevezetesen, hogy velük emberben kárt tenni nem lehet, az Istóczy, Ónody, Verhovay féle politikai kalandorok tevékenysége nyomán a kedélyes felszín alatt már érezhető volt a társadalom enyhe mérgezettsége: még abban az évben az országgyűlés közgazdasági bizottsága titkosan szavazott tagságáról. Wahrmann, akit az elmúlt esztendőben csaknem egyhangúlag választottak a bizottságba, most a 214 szavazat közül csak 136-ot kapott.

És a párbajok sem zajlottak mindig olyan kedélyesen, mint az Istóczy–Wahrmann affér Baracskán. A már idézett Clair Vilmos *Párbajkódexéből* tudjuk, hogy: „A néhai Wahrmann Mór országgyűlési képviselő Richárd nevű és Széchenyi Ödön gróf (a „gyaur tűzoltó”) Andor nevű fia, egy kávéházi összeszólalkozás miatt, melyben az ifjú Andor gróf boros állapotban botot emelt bizalmas barátjára, szigorú föltételek mellett pisztolypárbajt vívtak. Két golyót váltottak, 20 lépésről. Mindketten

egyszerre lőttek és Wahrmann golyója a gróf mellébe fúródott. Széchenyi Andor sokáig feküdt súlyos sebében, de később felépült.”

Dinamit-bonbonok

Hoffmann Rudolf kalaposmester 1882 márciusában *Communist* címmel német nyelvű lapot alapít, de néhány hónap múlva a budapesti ügyészség izgatás címén eljárást indít ellene. A tárgyalásról bő terjedelemben tudósítanak a korabeli lapok, idézik a kalaposmester, az ügyész és a védő szavait, valamint a cikkben közölt gondolatokat; így azok néhány száz helyett több ezer példányban olvashatók. „A magántulajdon mai formája szolgál forrásul minden bűnnek és büntettnak – írja a többi között valószínűleg maga a lapalapító szerző –; a gazdagok kipusztítják a szegényeket, emellett azonban ravaszul a jogra hivatkoznak; a kommunizmus célja a polgári tulajdon megszüntetése...”

Jókai Mór és Petőfi Sándor „kommunisztikus gondolataiból”. A szerkesztő Morus Tamásra hivatkozva „a családi élet megszüntetését javasolja és nőközösséget hirdet”, s ezzel kimeríti a család elleni izgatás fogalmát (Btk 172-ik paragrafusa 2-ik bekezdés).

Részletek a tárgyalásról.

Dr. Sík Sándor védő: Ha a vádlottat elítélik, akkor Morus Tamást, Petőfi Sándort, Jókai Mórt, Tisza Kálmánt is a vádlottak padjára ültetik.

Ügyész: És Marx és Engels urakat...

Védő: Az ügyész úr politikát csinál, pedig annak itt nincs helye. Önöknek, uraim, nem az a feladatuk, hogy kardot rántsanak falra festett ellenségek ellen, hanem az, hogy az igazság mérlegét tartsák; pontról pontra megvizsgálják az önök elé tett cikkeket, s aztán döntsenek: valóban izgattak-e a család, a magántulajdon és az állam ellen. Amikor ez a lap *Communist* címmel megjelent, az ügyészség már eldöntötte, hogy inkriminálni fogja. Ez nem igazságügyi közvád, ez szociális hajtóvadászat. Nem ez a kor, nem ez az ország az, kérem, ahol ilyen politikai justitia lehetséges volna. Magyarországon a gondolatok világa szabad.

Az esküdtek alig fél óráig tanácskoztak, majd a lap szerkesztőjét „10 szóval kettő ellenében nem találták vétkesnek”.

Apponyi Albert „arisztokrata szocialista” parlamenti beszédeiben ez idő tájt többször is szóba hozza „ama szocialisztikus olajcsöppet, mellyel Bismarck szerint

meg kell kenni a rozsdás államgépezet kerekeit, hogy jobban forogjanak”, s ezzel „élénk eszmecserét kelt a képviselőházban”. A régi állam a feudális oligarchákat védte, véli Apponyi gróf, a liberális állam viszont megdöntötte azokat az intézményeket, amelyek a főúri és a nemesi rend érdekében állottak fent, s az erők szabad érvényesülésének elvét hozta be. Most van csak igazán szükség a szociális olajcsöppre, amikor az államnak magára kell vállalnia a feladatot, hogy azokat segítse, istápolja, akik helyzetüknél fogva tehetetlenek, gyöngék, és erőtlenek.

Herman Ottó szerint, ha elfogadjuk is az emberbaráti elvet, melyet Apponyi javasol, az érzelmek politikája nem jó politika, s a nem kért segítség gyakran sokkal rosszabb a nyílt rosszakaratnál. „Ha következetesen végiggondoljuk a gróf javaslatait – érvel a természettudós-politikus –, akkor eljutunk oda, hogy fel kell osztani a nagybirtokokat, s ki kellene mondani, hogy a paraszttelkeket bizonyos határon túl ne lehessen tovább osztani. Így a földtulajdont *köztulajdonná*, vagy legalábbis *községi tulajdonná* kellene deklarálnunk. Hogy Apponyi gróf nem ijed-e vissza ennek konzekvenciáitól, nem tudjuk. De hogy a magyar parlament nagy része perhorreszkálja ezt (visszariad, idegenkedik tőle), azt tudjuk, az meggyőződésünk.”

Apponyi parlamenti beszéde a kaszinóban is élénk visszhangot vált ki. Egy magát megnevezni nem kívánó, magas állású főúr azt mondja, hogy „aki ilyen beszédet tart, az bizonyosan nem számíthat arra, hogy hamarjában tényleg szerepet vigyen magasabb politikai téren” (sic!). Helfi Ignác képviselő az iparos körben tart felolvasást a témáról. Politikai vegyelemzésében arra figyelmeztet: „csak aztán az olajcseppből nehogy petróleum legyen, mert az igen gyúlékony anyag”.

Az *Egyetértés* részletesen beszámol a Magyar Általános Munkáspárt küldötteinek (Dr. Csillag Zsigmondnak, Kürschner Jakabnak és Ihrlinger Antalnak) a „szocialista grófnál” tett látogatásáról. Apponyi, bár előzékenyen fogadta a küldötteket, azért elárulta, hogy igen megviselték az újsághírek és nyilatkozatok, amelyek arról szóltak, hogy őt a magyarországi szocialisták vezérüknek tekintik. A gróf mindenekelőtt azt tudakolta, igaz-e, hogy egy népgyűlésen a munkáspárt tagjai oda nyilatkoztak, hogy ők nem magyarok, hanem szocialisták. Erre dr. Csillag kijelentette, hogy ők éppen ellenkezőleg, szívvel lélekkel magyarok, amiről pártjuk neve is tanúskodik. Ezzel átnyújtották Apponyinak a munkáspárt petícióját.

Apponyi, miután áttanulmányozta az iratot, kijelentette, továbbítja a parlamentnek, de az esetleges vitában a Magyarországi Általános Munkáspárttal semmiféle szolidaritást nem vállal. A gróf ezután a munkáspárt programja iránt érdeklődött. Dr. Csillag elmondta, programjuk Marx Károly „ismert nemzetgazda” iskoláján alapszik, amelyet a hazai viszonyokra alkalmaztak. Legfontosabb követeléseik: az általános választójog, az állandó hadsereg megszüntetése, a kötelező és ingyenes iskolai oktatás, a teljes vallásszabadság, a munkaidő szabályozása, a gyermekek és a nők gyári munkájának ellenőrzése. Apponyi azt válaszolta, hogy ő nem ismeri pontosan a magyarországi munkások helyzetét. Dr. Csillag kifejtette, a fővárosi munkások naponta 14-16 órát dolgoznak, s legfeljebb 80 krajcár bért kapnak. Mire Apponyi megjegyezte: szóval akkor a magyar munkásmozgalom csak a fővárosi kézműiparosokra szorítkozik. Nem, válaszolta dr. Csillag, ők úgy tartják, hogy a parasztság elszegényedése, s ennek következtében a tömeges kivándorlás is mélyreható szociális kérdés.

A *Magyar Állam*, a katolikus egyház hivatalos lapja szerkesztőségi cikkben igyekszik a kommunisztikus elveket – melyek végső soron Jézus tanításaiban gyökereznek – elválasztani a liberalizmustól. „A liberálisok esküdt ellenségei a szocialreformereknek, hiszen az előbbiek a társadalom rendszerének alapjául kizárólag az erősebb jogát, a szabad fosztogatás elvét fogadják el. Ezért indítottak a liberális lapok olyan dühödt támadást Apponyi gróf ellen, aki a minap panaszkodott is a parlamentben, hogy ellenfelei így akarják lejáratni.”

Sztrájkolnak a sütőlegények Bécsben, mert úgy találják, hogy rosszul vannak fizetve; később a tímárok is csatlakoznak hozzájuk, adja hírül az Egyetértés bécsi levelezője. Nem sokkal ezután a budapesti pékek lépnek sztrájkba.

Szaporodnak a főrangúak elleni merényletek is. A londoni robbantások hátterében az angol-ír gyűlölködés áll. A trieszti ünnepségeken pedig, amikor Károly Lajos „kiállítási főherceg”, az *Aquila Nera* nevű szállóval szemben lévő 9-es számú házhoz ér, nyilván, hogy megint fölavasson valamit, egyszerre óriási robbanás rázza meg a környéket. A szemtanúk szerint a gyilkos eszközt a magasból dobták a ház elé, s a bomba az egyik testőr jobb lábának mindkét csontját szétzúzta. A főherceg – egyelőre – sértetlen maradt.

„Mindenütt dinamit – írja a korabeli publicista –, mintha magát a földet akarnák fölrobbantani.”

Rabonbán

Ha az ezredévi ünnepségek díszfelvonulásán a nézők között közvélemény-kutatást rendeztek volna, hogy kit tartanak a legszebben öltözött magyar politikusnak, bizonyára az a talpig fekete bársonyba öltözött, ezüstcsatokkal ékített, kócsagtollas úr kapja a legtöbb szavazatot, akinek még a lovára is Kossuth-címeres nemeztakarót terítettek, s a zablaszárat kétoldalt szűk posztónadrágba (székelyharisnyába) bujtatott csatlósok tartották. Ő volt az, Ugron Gábor, az erdélyi Rabonbán.

A nemes veretű Rabonbán kifejezés először a székely krónikákban fordult elő. Valószínűleg mesterségesen alkották: előtagját a rabbi szó elferdítéséből, utótagját pedig a bán főnévből rakták össze. Az ún. Székely Krónika szerint a honfoglalás idején a székelyek vezérét, főpapiját nevezték rabonbánnak. A millenniumi évek romantikus, Erdély-központú historizmusa újra úgy emlegette a székelyeket, mint Attila leszármazottait, a leghívebb magyarokat, s ezzel nemcsak a köznyelvben hozta divatba a rabonbán szót, de bejuttatta a szépirodalomba is.

Ugron Gábor (képünkön) 1847-ben született. Pesten és Bécsben tanult jogot, majd ő is részt vett az Almásy-féle összeesküvésben. Igaz, a szervezkedésben betöltött szerepe jelentéktelen, nem is ítélik el, de ahhoz azért elég, hogy idejekorán kialakuljon a daliás termetű ifjú forradalmár nimbusza. 1869-ben beáll önkéntesnek a József főherceg nevét viselő gyalogezredbe, de közben újságot is szerkeszt. Gyermekkori barátjával, Bartha Miklóssal *Ördögbor*a címmel élclapot jelentet meg.

1871-ben először Olaszországba utazik, ahol följánlja szolgálatait Garibaldinak (rövid ideig harcolt is Riciotti légiójában), majd Párizsba siet, hogy közelebből is szemügyre vegye a kommünt. „Díszes egyenruhában sétálgat a torlaszok között, mint diplomáciai útlevéllal rendelkező előkelő idegen, mindent megnéz, mindenkit kikérdez, mindenhol megjelenik és szorgalmasan küldözgeti helyzetjelentéseit az Ellenőrnek és más lapoknak... Arról persze szó sincs, amit később oly gyakran emlegetnek hívei, s célozgat rá maga is, hogy ti. életét kockáztatva harcolt volna a szabadságért. A franciák szabadságáért. De a harcolók hősiessége határozottan imponált neki.” (Írja Buza Péter Ugronról rajzolt portréjában.)

Miután 1872-ben hazatér, a nemzetközi forradalmi mozgalmakban szerzett tapasztalatai alapján elérkezettnek látja az időt arra, hogy hivatásos politikusként is porondra lépjen. Képviselőnek jelölteti magát. A függetlenségi pártban csatlakozik a „fölforgatókhoz” (Verhovay Gyulához, Ónody Gézához, Bartha Miklóshoz), közös erővel eltávolítják a párt éléről a rendíthetetlenül elvhű és tisztakezű Mocsáryt, s ezzel megalakulhat az új formáció: a „függetlenségi és 48-as” párt. A csoport legfőbb célja, hogy kormányképesse tegye a pártot. Ugron semmiféle eszköztől nem riad vissza, manőverei azonban végül is kudarcot vallanak.

Nemcsak a függetlenségi mozgalomból szorul ki, de tekintélye is megrendül. Igaz, korántsem politikai okokból. A hírek arról szólnak, hogy Ugron, a rettenthetetlen párbajhős, a kiváló szónok, s a parlamenti obstrukció utolérhetetlen bajnoka, csődbe jutott. Hétezer holdas birtokát különböző adósságok fejében betáblázták, így az már aligha fedezheti tetemes kiadásait. A Rabonbán ekkor merész lépésre szánta el magát. Olcsón fölvásárolta a környék gazdáitól a zabot, s azt – parlamenti kapcsolatait kihasználva – jó pénzért eladta a kincstárnak, amely azután ebből a készletből élelmezte a közös hadsereg hatalmas lóállományát. Ez bizony panamaszagú akció, különösen, ha olyan ember követi el, aki minden alkalmat megragad a hasonló ügyek leleplezésére. A Rabonbán zabügyleteit a sajtó jól megszellőzteti, ekkor ragadt rá a „Zabonbán” gúnynév.

Ugron a korszak jellegzetes figurája. Szívesen szónokolt az „egyszerű székely nép” érdekében, ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy kétes tranzakciókba bocsátkozzék. Nevét összefüggésbe hozzák a még Tisza Kálmán idején leleplezett

„székely puccsal” is. A szervezkedés mögött az ellenzék „törökbarát” körei húzódtak, akik Klapka közvetítésével angol pénzen, s Bécsben vásárolt fegyverekkel meg akarták állítani az orosz cár térhódítását a Balkánon. Úgy képzelték, ha sikerül felfegyverezni néhány ezer székelyt, s ezek el tudják vágni a cári csapatok Románián keresztül vezető utánpótlási vonalait, összeroppan az orosz offenzíva, és a török szultán, aki a nehéz időkben a magyar szabadságharc hősei mellé állt, most lélegzethez juthat, s ellentámadásba mehet át.

A puccsot azonban olyan hevenyészve készítették elő, s még az akció előtt annyian jelentették illetékes helyen, hogy elterjedt, az emigrációban élő Klapka és az itthoni törökbarát ellenzékiek sem gondolták komolyan a dolgot, s csak azért találták ki az egészet, hogy az angoloktól kicsalt pénzt elsikkaszthassák. Mindenesetre tény, hogy a puccs hivatalos leleplezése előtt egy héttel Tisza Kálmán már Bécsben járt, hogy megbeszélje az uralkodóval, a puccsistákkal szemben milyen büntetést foganatosítson. Megegyeztek, hogy nem csinálnak nagy ügyet a dologból, mert sem újabb mártírokra nincs szükség, sem arra, hogy a komolytalan ellenzéki akció diplomáciai bonyodalmakat okozzon.

Kiderült, hogy Ugron részt vett az angol képviselőház egyik tagjával folytatott tárgyaláson, de hogy a „székely puccs” tagjai pontosan mennyi pénzt kaptak, azt nem lehetett tudni. Ugront tehát le kell tartóztatni, ez nem kétséges, mégis jobb lenne, ha nem kéne... Így a főkapitány az elfogatási parancsot idejekorán kiszivárogtatja, hogy a képviselő úrnak még legyen ideje elmenekülni. A Rabonbán leborotválja bajuszát és szakállát, kék szemüveget vesz, s Olaszországba utazik, Itáliának ugyanis nincs kiadatási egyezsége a Monarchiával.

Ugron Gábor kalandos életében megpróbálkozik még bank- és fonoda-alapítással, téglá- és cserépgyártással, de egyik sem sikerült neki. A függetlenségi mozgalmat sem ő, hanem politikai ellenlábasa, Kossuth Ferenc tette valódi kormányképes erővé.

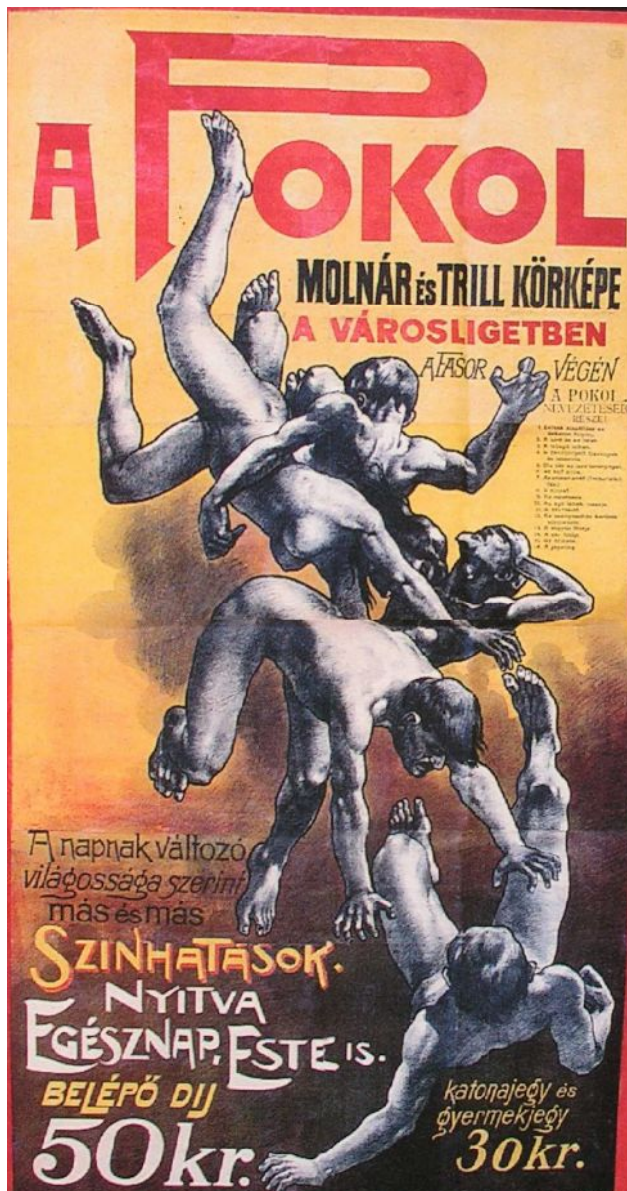
Bádogpokol

Gárdonyi Géza éppen a millennium esztendejében hagyja ott a Magyar Hírlapot, hogy a nagy mesterek nyomdokaiba lépve végre megszabaduljon az „újságírás napi robotjától”. Óvatos ember lévén azonban a havi négy tárcáért és a két Göre-levélért járó száz forintot nem találja elég biztosítéknak a megélhetéshez. Ez idő tájt történik, hogy földije és barátja, Bródy Sándor elviszi őt Jókai szalonjába. Itt megismerkedik Jókai vejével, Feszty Árpáddal.

Feszty akkor kezdett hozzá a honfoglalási körkép megfestéséhez, s hogy a szélesvásznú superproduciónak minél nagyobb visszhangja legyen, sajtótitkárt keres. Gárdonyi elvállalja a felkínált állást. A jövőben az ő feladata lesz, hangzik a

megállapodás, hogy önálló képeslapokon is megjelentethető autogramokat gyűjtsön a híres látogatóktól, a nagyobb újságok számára pedig riportokat készítsen a körkép születéséről. Így azután nevezetes Göre Gábor bíró úr leveleiben is gyakran „említődik” a nagy látványosság, a városligeti csarnok, ahol fehér lovon Árpád apánk, körülötte vezérei, alant pedig a honfoglaló pór nép látható.

Gárdonyit meghihlette a Feszty-körkép. Ennek mintájára szeretné elkészíttetni a maga Dante-körképét. Már régen foglalkozott az Isteni színjáték fordításával. Babits műhelytanulmányában meg is említi Gárdonyi fordítási kísérleteit, de inkább csak mint kuriozitást, amely „nyelvileg

sima, de zamattalan, s komikus neologizmusok terhelik”.

A Dante-körképet Gárdonyi a millenniumi kiállításon akarja bemutatni. Az ünnepi felhajtásban akad is rá kivitelező. Kőművesek, lakatosok, festők dolgoznak a különleges „bádogbarlangon”. Bejáratánál pedig, legalábbis az író tervei szerint, ott harsog majd Dankó Pista indulója: *Azt hallottam, Budapesten / megnyílt a Pokol. / Vigyázzon kend, komámasszony, / nemsokára meglakol.*

Feszty Árpádné így írja le a Gárdonyi álmodta Dante-körképet:
„Bádogbarlangokban, bádogsziklákon, vörös fényű villanykörtékkal megvilágított, bádogfantáziával megrajzolt, bádogból kivágott bádogkárhozottak gyűjteménye volt. Szegényes bádogpokol. Mint valami barlangvasút.”

A bádogpokol csúfosan megbukott, s ez alapjaiban rendítette meg Gárdonyi anyagi helyzetét. Nem tudta kifizetni a mesterembereket, s a lapokban közzétett hirdetések díját, ezért minden ingóságát, könyveit, kézirateit, bútorait, ruháit lefoglalják.

Gárdonyi azonban egykönnyen nem nyugszik bele a kudarcba. A Feszty-körkép hatására újabb vállalkozásba fog. Élő, eredeti szereplőkkel fehér-ló-áldozatot akar bemutatni a Vérmezőn. Először versben írja meg az eseményt, majd toborozni kezdi az élőkép szereplőit.

Az a szándéka, hogy az ország különböző tájegységeiből hív vendégeket. Főként parasztokat, kisbirtokosokat. „Jöjjenek ősi ruhájukban, lovaikkal, bivalyaikkal, ökreikkel, asszonyaikkal, gyerekeikkel, batyujukkal, hogy minden eredeti, igaz és hű legyen. Táltosok áldozzanak, hegedősök hegedüljenek, fiatal párok ősi táncot járjanak... Na, nem! – teszi hozzá Fesztyné. – Hogy a magyar paraszt egy hétig, családjával együtt, mutogassa magát, olyan nincs. Olyan bolondságot egyik öregapja se csinált, ő se fog.”

Gárdonyi ezzel az ötletével is megbukik. Úgy látszik, egy pillanatra őt is elkapja a millenniumi ünnepség láza, de aztán gyorsan kiábrándul a „jubileumi komédiából”. Látja, amint Ferenc József, a „király”, aki oly sokáig elkerülte a „rebellis magyarokat”, most díszes hintókísérettel jön-megy a városban; kipróbálja az Andrássy út alatt futó új földalatti villamost, fölavatja a róla elnevezett hidat, végigkocsikázik a Nagykörúton, s a kedvéért lépten-nyomon leállítják a forgalmat.

A Vérmezőn Gárdonyi táltosainak fehérló-áldozata helyett Ferenc József jár népének kedvébe. Nagy ökörsütést rendeztet, s 8-10 hektós hordókból osztatja az ingyenbort boldog-boldogtalannak. Gárdonyi a kezdeti lelkesedés után hirtelen megcsömörlik; naplójában így számol be a millenniumi kiállítás megnyitásáról: „Az egész város örömmámorban úszik. A kocsmákban, kávéházakban hangosan ünnepel a nemzeti szólamokkal és szeszekkel kábított tömeg. Én bizony nem húztam frakkot. Utálattal néztem végig, a német família mint fogadja »Magyarországom« hódolatát. A király – kopasz saskeselyű – vörös kucsmában és fehér ködmönben. A királyné feketében. Árpád ivadékai részint téli prémes magyarban, részint nyáriiban. Keverve cylinder és frakk. Főképpen a kereskedők voltak díszmagyarban, meg a grófok, mágnások. A király beszédétől meg a Gotterhaltétól rosszul lettem. Ebéd után betegen fekvődtem le.”

Korabeli karikatúrák Gárdonyi millenniumi „látványosságáról”

Történelmi kosztümben

Munkácsy és Gárdonyi föltűnően vonzódott a múlthoz, legnagyobb sikereiket történelmi tárgyú műveikkel aratták. A kor divatja szerint mindketten fokozottan érdeklődtek Jézus szenvedéstörténete iránt is. Gárdonyi egri hálósobájának falán ott lógott Munkácsy Krisztus-tanulmányának reprodukciója, amit a Mester a Krisztus Pilátus előtt című nagy képéhez festett. Gárdonyi, miként Munkácsy is, gyakran forgatta Renan Jézus-életrajzát, s tervei között szerepelt egy Renan nyomán írandó Jézus-regény. Igaz, Gárdonyi tervéből nem lett semmi, helyette nekilátott az Egri csillagok írásához, Munkácsy viszont többször is földolgozta a passió jeleneteit.

Tudjuk, hogy Gárdonyi nagyra becsülte Munkácsyt, s megrendítette a Mester halála. Ott volt Munkácsy temetésén, amelynek „óriási mozgalma és képes szépsége” oly megrendítően hatott rá, hogy úgy érezte, „ecsettel vagy tollal, de meg kell menteni a gyönyörű témát”. Néhány nap múlva írni kezdte „kosztümös énregényét”, *A láthatatlan embert*, amelynek egyik főalakját, Attilát, állítólag Munkácsyról mintázta. (Az egri Gárdonyi-házban láthatjuk az író „festményeit” is, ezek azonban inkább csak egy műkedvelő próbálkozásai.)

Munkácsy és Gárdonyi, a két nagy „látvány-szerző”, abban is hasonlít egymásra, hogy életük és művészetük feloldhatatlan ellentmondásait nem tudták vagy nem merték műveikben megjeleníteni, s önmaguk előtt menekülve gyakran öltöttek történelmi kosztümböt. Mindketten szinte kétségbeesett igyekezettel próbálták távol tartani maguktól saját életüket; sorsuk a túlhajszolt öngazolás története.

„Nincs kor – írja Babits –, ahol annyi sokat ígérő, derékba tört írói pálya volna, mint a magyar századfordulón.” Érdekes, hogy éppen ezeket az elformátlanodott – „derékba tört” – életműveket újra és újra példaként választotta a nemzet, amikor öngazolásra volt szüksége. Munkácsy küzdelmes élete különösen alkalmas, hogy később nemzeti büszkeségünk jelképévé nemesedjen. Párizsi sikerei, amelyeket a franciák csupán kortünetnek tekintettek, Magyarországon egyszer s mindenkorra a világhírt jelentették. Itthon ő testesítette meg a népmesék legkisebb fiát, aki száz akadállyal dacolva végül is eljut a kacsalábon forgó palotába. Munkácsy szerepválasztó, öngazoló buzgalma egybeesett a gyarapodó polgár kissé kapkodó,

egyensúlyt és biztonságot kereső törekvéseivel. Alakja így válhatott a magyar festészet számára példává és hagyománnyá. Később, a „túlhajsztolt önigazolás” esztendeiben, az orosz Repinnel együtt éppen őt kiáltották ki az általánosan érvényes esztétikai norma – a realizmus – szinte egyedüli letéteményesének.

Munkácsy, miként annyi más tehetséges művész a századfordulón, nem tudott megbirkózni a korszak nyugtalanító kérdéseivel; elnagyolt, föllazult szerkezetű történelmi tablóképeire beszivárogtak a politikai ponyvák válaszai. Mindenestre az antiszemiták a *Krisztus Pilátus előttben* tételeik „művészi ábrázolását” látták. Ezt a népszerű kormánypárti élclap, a *Borsszem Jankó* észre is veszi pamfletjében. „Istóczy Győző levele Munkácsy Mihályhoz: Tisztelt Mester! Ne vegye szerénységgnek, de azt kell mondanom, ön a vászon Istóczyja. Az ön nagy képe végre a zsidó faj nagy bűnét ábrázolja, midőn nem átalotta megölni még Isten fiát sem. Mennyivel inkább tehát apró keresztény gyermekeket húsvétkor és felnőtt keresztényeket az egész esztendőben. Javaslom, következő képének tárgyát a jelenből merítse, címe pedig ez legyen: Az utolsó zsidó, Wahrmann Mór nyárson. Így teremthetjük meg válllvetve az igazi nemzeti művészetet.”

A kilencvenes évek elején Munkácsyn egyre inkább elhatalmasodott a kór: a szifilisz fertőzés, amelyet még asztalos inas korában szedett össze, súlyos paralízissé fejlődött. Különböző fürdőkkel és gyógyvizekkel kúrálta magát, nem sok sikerrel. Egyre fokozódó fájdalmait morfiummal kellett csillapítani. „Krisztusi kínok” közepette újabb passió-jeleneteket festett (Golgota: 1884, Kálvária: 1885, Ecce homo: 1896), ezek azonban már a leépülés, a szétesés, a „katasztrófa stációi”.

1896-ban a millenniumi ünnepségekre a magyar kormány vendégeként érkezett haza, de már alig volt öntudatánál, sujtásos díszmagyarba öltöztették, így vett részt a véget nem érő rendezvényeken. Budapestről egyenesen a baden-badeni szanatóriumba vitték, nem is tért vissza többé párizsi műtermébe. Francia feleségének, aki súlyosbodó betegségében egészen magára hagyta, egy világos percében magyar nyelvű üzenetet küldött: pisztolyt kért. Munkácsyné, mivel nem értette a szöveget, ezt írta a papírra: „dadogás”.

1900. május 1-én hunyt el. Temetése, miként hat évvel korábban Kossuthé, igazi nemzeti szuperprodukció volt; mintha csak maga a Mester rendezte volna.

A két nemzeti szuperprodukció: Kossuth és Munkácsy temetése

Majális

1873-ban, a húsvéti nagy bécsi világkiállítás magyar termében, már a hivatalos megnyitó előtt két kép keltett igazi feltűnést. A *Pesti Napló* bécsi tudósítója írja: „Vannak ott kitűnő képek, ezek közül különösen kettőt említünk: Munkácsy Éji őrjáratát és Szinyei Majálisát...Szinyei képén a kolorit meglepő: csupa tűz, csupa élet, a lángész vakmerősége hullámszik rajta át. Kár, hogy a feldolgozott tárgy rémítően prózai. Modern pantallónban, zubbonyban, felöltőben mulatozó emberek! Egy modern majális! Lehet-e köznapibb anyag a világon? Ha Szinyei nagyszerű színeihez méltóbb szöveget ad, ma több chance-a lehetne arra, hogy versenytársait legyőzze.”

Munkácsy és Szinyei: két vetélytárs? A Párizsban élő, ünnepezt festőfejedelem és a Münchenben alkotó, alig ismert kolorista különös találkozása Bécsben. Két korszakváltó kép karnyújtásnyira egymástól. A sötét tónusú, komor, feszültségekkel terhes „nemzeti festmény”, az *Éjjeli őrjárat* és a derűsen vibráló, mozgalmas, gyengéd gesztusokra felfűzött „plein-air” csoportkép, a *Majális*. A nagyvilági „atelier” mesterséges fényeinek kiszámított, színpadias kontrasztja és a napfényes, felvidéki táj szelíd harmóniája. A súlyos, bitumen alapozású drámaiság és a vizes firniszen

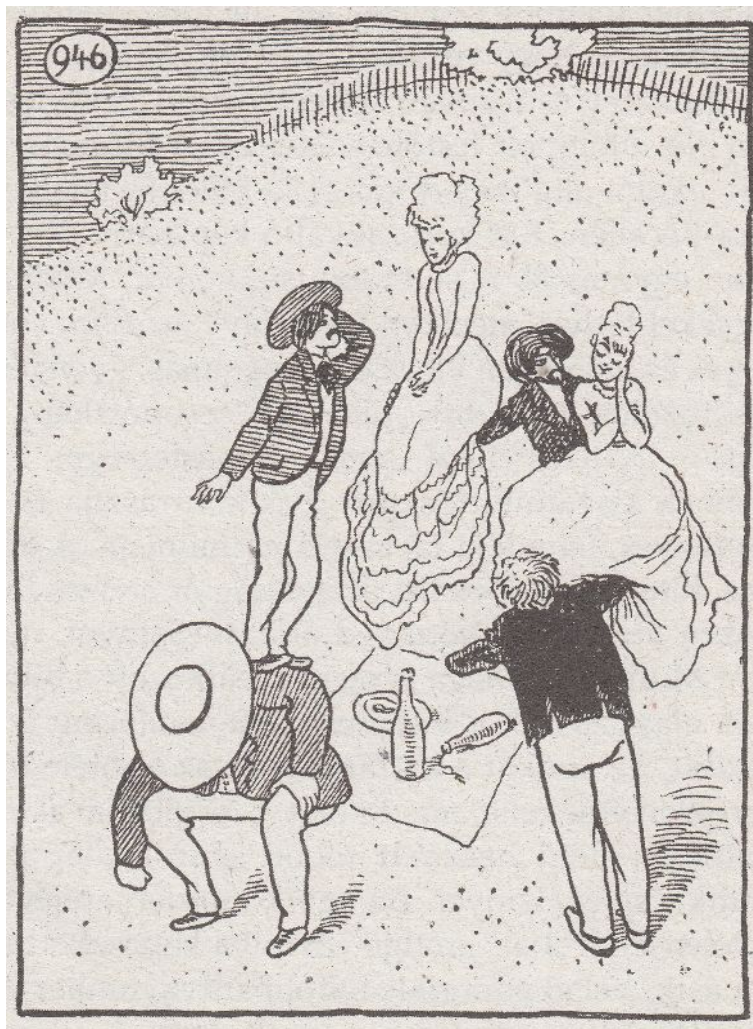

átcsillanó, könnyed áhítat. (Szinyei, miként Munkácsy, maga is megpróbálkozott a bitumen alapozással; a Vadgesztenyefa-tanulmány így készült, de amikor a kiszáradás és az elsötétedés első jeleit érzékelte, megrettent, s festőtársával ellentétben, nem használt többé szurok alapot.) Munkácsy és Szinyei. Az egyik minden erejével és tehetségével az „uralgó” divatba kapaszkodik, a másik, belső energiáit föllobbantva, ember és természet kapcsolatában maga teremti új „divatot”. Az egyik takarékos, örökké elvárásokhoz igazodik, a másik tékozló, mindent egy lapra tesz fel. Két magatartás, két világ. A létezés két formája. Szemtanúk szerint még a bemutató előtt „a két kép, mint két szikrázó penge egy pillanatra megérintette egymást”, aztán elváltak útjaik.

Szinyei képe csak rövid ideig maradhatott a magyar teremben: a német rendezők – listájuk alapján – keresni kezdték a náluk is nyilvántartott *Majális*t, s amikor megtalálták, a magyar teremből azonnal átvitték a német szekcióba. (A bajor kulturális minisztérium egy rendelete szerint, a müncheni festőiskolák növendékeinek német földön készült képeit a német anyaggal együtt kellett bemutatni.) Szinyei bátyja, Zsigmond, aki ez idő tájt szintén Bécsben járt, június 5-én kelt levelében megdöbbenve írja haza szüleinek: „Pali nagy képe – nem tudom mi oknál fogva – néhány nap óta a német osztályban függ.” Amikor Szinyei meglátta a „lehetetlen magasságba akasztott” képét, panaszt tett a kiállítás rendezőinél, akik – miután meggyőződtek arról, hogy „az elhelyezőt határozott rossz akarat vezette” – a festményt, a művész kérésére, azonnal kiadták. (A kiállítási szabályzat erre egyébként nem adott lehetőséget, így feltételezhetjük, hogy Szinyeit valóban méltánytalanság érte, amit a rendezők is elismertek.)

Hogy igazából mi történt a *Majálissal* 1873-ban, a húsvéti vernisszázs előtt, arról Telepy Károly, a magyar terem rendezője – évekkel később – így nyilatkozott: „Az, hogy Szinyei Majálisát a bajor osztályban nem állították ki az őt megillető helyen, ennek oka nem a mű kevésre való becslése, de éppen hatalmas ereje volt. Tigris nem lehet macskák közé bocsájtani, mert felfalja őket.” (Telepy, a maga részéről, a magyar teremben ügyesen oldotta meg a tigris-macska kérdést: Szinyei képét úgy akasztotta a főhelyre, hogy közben a többi képtől el is különítette.) Szinyei Merse Anna művészettörténész úgy véli, hogy dédapja az 1873-as bécsi

világkiállításon történeteket súlyos kudarcként élt meg, és ezek az események utóbb alapvetően meghatározták művészi karrierjét. „Történelmietlen továbbgondolásra csábít annak boncolgatása, mi lett volna, ha a Majális ott maradhatott volna, ahová alkotója szánta, a magyar teremben, s ahol megbecsülték a kép értékeit.”

A műízlés elfajulása... Szinyei Merse Pál: Akrobaták majálisa a függőleges réten (korabeli karikatúra)

A Tigris 28 éves volt ekkor. Tanulmányait már két éve befejezte a müncheni Piloty-iskolában, már nem kellett a közös műteremben faunokat és gipsztorzókat festenie, s miután megszabadult az akadémia tematikus és stiláris kötöttségeitől, már megfestette az *Anya és gyermekeit*, elkészült a *Hinta* és a *Ruhaszárítás* vázlatával. A *Hinta*, ez az alig 54x43 cm-es remekmű, Szinyei talán legmerészebb képe, ezzel került legközelebb az impresszionizmus színkezelési technikájához, anélkül, hogy magának az impresszionizmusnak a létezéséről tudott volna. „Így lettem én a francia festők utánczója, mielőtt még tőlük egyetlen képet is láttam volna” – írja később

önéletrajzában. (Renoir egyik főműve, amely szintén *A hinta* címet viseli, csak mintegy négy évvel később készült.) Míg a *Hinta* és a *Ruhaszárítás* szokatlanul újszerű színvilága (ecsetkezelése) jelenti az előtanulmányt a *Majális*hoz, az *Anya és gyermekeiben* azt próbálta ki, hogyan lehet harmonikus egységbe komponálni embert és tájat. Ezen a képen jelenik meg először a *Majális* jellegzetes kompozíciós eleme: a „függőleges rét”. Szinyei életrajzában említi, hogy müncheni kollégái szívesen élcelődtek vele imígyen: „Sinai mit der senkrechten Wiesen” (sic! – Szinyei, az ő függőleges rétjeivel).

Szinyei, mielőtt hozzákezdett volna a *Majális*hoz, egy esztendő Jernyén töltött, a családi birtokon. Otthon alig fest, de nagyokat sétál. Önéletrajzában ezt írja szülőföldjéről: „Hozzá vagyok növe, nemcsak a szememmel, hanem a lelkemmel is látom; nagyon szeretem, mert nincsenek benne szertelenségek, nincsenek félelmetes vad sziklák és nincsenek egyhangú lapályok sem; a természet szelíd, színes és kedves.” Még Jernyén veszi az 1873-as évi bécsi világkiállítás festészeti bizottságának felkérését, hogy ő is küldje majd el műveit a rangos tárlatra. 1872 május végén visszaindul Münchenbe, s mindjárt nekilát, hogy a nagy kép jellegzetes, lejtős domboldalát, a függőleges rétet – emlékezetből fölvázolja.

A *Majálison* 1872 júliusától 1873 márciusáig dolgozott. Közben megismerkedett földijével és szegről-végről rokonával, a kissé hóbortosnak tartott szepességi földbirtokossal és festővel, Gundelfinger Gyulával. Olyannyira összebarátkoznak, hogy Gundelfinger föl is ajánlja műtermét Szinyeinek, aki – miután visszatért Münchenbe – még nem talált megfelelő ateliert. Gundelfinger két csinos, fiatal hölgygel tűnt fel a müncheni művészvilágban. A két testvér, Probstner Mária és Zsófia gazdag lőcsei zipser családból származott, s korán árvaságra jutott. (Apjukat, Probstner Adolfot hosszú börtönbüntetésre ítélték, mert lelőtte legjobb barátját, amikor az figyelmeztette, jobban kellene vigyázzon szép feleségére. Az apa később a börtönben felvágta ereit, anyjuk is korán meghalt.) Gundelfinger, a népes rokonság ellenében, először gyámapaként igyekezett megvédeni a lányok örökségét, később az idősebbik testvért, a 17 éves Máriát feleségül is vette, hogy így nagykorúsítsa, s ezzel egyszerűsítse a hagyatéki eljárást. Szinyei beleszeretett a szép Máriába, tudjuk, hogy a *Majális* fehérruhás lányalakját róla mintázta. (A másik nőalak ruháját – a rózsaszínt –

is Mária kölcsönözte egy hivatásos modellnek.) Szinyei hamarosan megkérte Mária kezét, de ő, mivel névházasságban élt Gundelfingerrel, s az idő tájt Szirmay Alfréd földbirtokos udvarolt neki, kikoszarozta a fiatal művészt. Úgy látszik azonban, Szinyei hamarosan megvigasztalódott, mert szerelmét átruházta Mária húgára, Zsófiára. A fiú először rajongva ír szüleinek Zsófikáról, de amikor az apa válaszlevelében G. Gyula és a Probstner-lányok rossz hírére emlékezteti, elhallgat. Sőt, az engedelmes fiú gesztusával igyekszik megnyugtatni szüleit: „Gundelfingeréket illetőleg hála Istennek egész nyugodtak lehettek, mert amennyire az illem csak engedi, kerülök minden közeledést, néha meglátogatom őket, de semmi tovább.”

Sűrű hónapok ezek Szinyei életében. Miközben korábbi munkáinak, főként az *Anya és gyermekeinek*, a *Ruhaszárításnak* és a *Hintának* az újításait felhasználva, már érett művészként, minden erejével nagy képén, a *Majálison* dolgozik, szövevényes érzelmek fonják körül. Ki sem mozdul a műteremből, ott áll ugrásra készen szemben a vászonnal, három lépés előre a képhez, három lépés vissza. Így megy egész nap. Résnyire húzott szemmel mérlegel, újra és újra sorra veszi a részleteket, újra és újra végigfut a rét, a felhők, a ruhák foltjain, finoman igazít, hogy minden pillanatban újratерemthesse a vibráló fények és szelíd árnyékok összhangját. A szétlobbanó látványt érzékei hálójával igyekszik mindig új egységbe fogni. „A természet után nem is dolgozhattam, hanem annál erősebben ébredtek fel impresszióim, emlékezéseim. Oly erős volt a memóriám ezidőben, hogy emlékszem, amikor egy piros virág alakját igyekeztem magamban felidézni és véletlenül a puszta falra tekintettem, annak a zöld sziluettjét láttam, vagyis a complementair színt, amelyet erős nézés után érzékel az ember.”

Esténként rendszerint a Franziskaner Kellerben sörözik a barátaival. Böcklin, a bázeli festő áll hozzá legközelebb, neki tetszik a *Majális* élénk színvilága, biztatja is Szinyeit: „Zöldebbre, még zöldebbre! Gyűjtsd föl a színeket!” Ő tanácsolja Szinyeinek, hogy ne kínlódjon „természeti stúdiumokkal”, hanem fessen „hasból”. Egy másik kollégája, Josef Brandt lengyel festő viszont kifogásolja az alakok hivalkodóan divatos ruházatát és hiányolja a kép mögül a komoly történetet. Az idő tájt Münchenben – az akadémiák környékén – a modelleket vagy történelmi kosztümbe vagy népviseletbe illett öltöztetni, a képnek pedig általában valami

mesélhető, dramatikus történetet kölcsönöztek. Szinyei szakított a történeti festészettel, s ezzel együtt mindenfajta novellisztikus hagyománnyal, nem akart tragédiákat elbeszélni, sem társadalmi feszültségeket ábrázolni. Szinyei nem részletez, nem irodalmiaskodik, nincsenek előfeltevései, elfogulatlan, friss lendülete magával ragad. Ő a tájat varázsolja emlékezte segítségével a műterembe, míg a francia festők – igaz, évekkel később – modelljeiket viszik ki a szabadba. Az ő plein-air képeinek újdonsága éppen abban állt, hogy minden dramatikus szöveg helyett, csupán a színek erőteljes fölizzításával újra összeforrasztja az embert a természettel, s ezzel visszaállítja bennünk az érzékelés ősi szabadságát.

Amikor márciusban elkészült a *Majálissal*, még mielőtt tovább küldte volna a képet a bécsi világkiállításra, bemutatta a müncheni Kunstvereinben is. Részlet atyjának írt levélből: „Örömmel mondhatom, hogy az itteni publikum lármát üt vele, sokat beszélnek róla, dühösen gyalázzák és dicsérik, minden oldalról gratulálnak, bár ennek örülök, de azért mindez nem vakít, mert ismerem a publikumot és szeszélyeit, sőt ismerem saját értékemet is...” Szinyei érzi, hogy életének nagyon fontos (ha nem a legfontosabb) szakaszát hagyta maga mögött. A próbát kiállta, a nagy kép – mint egy sokszínű, ragyogó ásványi kristályszerkezet – harmóniába rendezte az elmúlt hónapok küzdelmeit. Egyetlen lendülettel akarja megváltoztatni addigi életét: úgy tervezi, még a nyáron megnősül, a *Majálist*, a világkiállítás után azonnal eladja, ebből rendezi adósságait, s ezután feleségével – követve barátja, Böcklin példáját – a napfényes Firenzében telepedik le. Szakállat növeszt, a robosztus alak – legalábbis a fényképek tanúsága szerint – erőt sugároz, de leveleiből tudjuk, hogy a lendület mögött most is ott lapul a kétségbeesés. Megint mindent egy lapra tesz fel, a nagy kép mintegy fókuszálja legfőbb vágyait, „csak is ebbe helyezem reményemet, úgy a sikerre nézve, mint anyagilag”, írja egyik levelében. Addig is, sürgős anyagi ügyeit rendezendő, kénytelen újra apjától pénzt kérni. Íme Szinyei Merse Félix, a Kossuth-szakállas (a fiánál nem kevésbé robosztus) atya válasza: „Édes fiam! Előbb, mint sem reméltem, képes vagyok neked pénzt küldeni. 200-300 frtot kértél, én tehát ezen két somma közti differenciát felezvén 250 frtot küldök. Talán beéred ennyivel, míg ismét jobb kedvbe jössz, s a véna megered. Csak újból is arra kérlek, ne csüggedj! Ne duzzogj! A duzzogás és a dacolás csak neked árt, a műkereskedők megélnék nélküled is, hanem te

nem élhatsz nélkülök. Ergo: az okos ember ilyenkor vállat von, s mosolyogva új képet kezd, s ennél az elfogadott, uralgó ízléshez alkalmazkodik.”

Csakhogyn Szinyei még nem tud az uralgó ízléshez alkalmazkodni, még úgy hiszi, ő is a divatteremtők közé tartozik. Amikor a „rossz akasztás” miatt visszaveszi képét a bécsi világkiállításról, egy elszánt gesztussal igyekszik megőrizni a korábbi hónapok lendületét; úgy dönt hogy a *Majálist* a budapesti Nemzeti Múzeum Képcsarnokának ajándékozza. Döntése hősiess, mondhatnánk: Don Quijote-i (gyakran emlegette: az egész világ egy nagy Don Quijotéria). Szinyei büszke, de nem elbizakodott, egyszerűen tudatában van nagy képe értékeinek. Ha nem akar kicsinyes alkudozásokba bocsátkozni, amelyekből – tudta jól – csakis ő húzhatja a rövidebbet, nincs más választása. Ez az egyetlen út, amelyen még – méltóságát megőrizve – visszavonulhat. „Felajánlottam Pulszky Ferencnek – írja önéletrajzában – ajándékképpen, feltételül csak azt kötvén ki, hogy a kép jó helyen helyeztessék el. Erre Pulszky félvállról azt felelte: csak küldje fel a fiatal ember, majd meglátjuk micsoda kép az!... Legjobb képem még ajándékba sem kellett!” Bezáródott az utolsó kapu is, így aztán a *Majális* útja Münchenből Bécsen át egyenesen Jernyére vezetett. Szinyei – anélkül, hogy a szakma igazából megismerhette volna – korszakalkotó képét mintegy tíz esztendőre maga vonta ki a művészeti élet vérkeringéséből.

Tíz esztendei, önkéntes száműzetésre ítéltetett. Atyjának betegsége (egyre súlyosbodó májrákkal kínlódott), később feleségének terhessége miatt lassan szertefoszlott a firenzei utazás terve is. (A hosszú ideig, mintegy 25 ládában őrzött útiholmit végleg kicsomagolják.) Még megfesti újdonsült feleségének képmását (*Lilaruhás hölgy*), de ez már nem plein-air kép, mindenképpen visszalépés a *Majális* magával ragadó, varázslatos harmóniájától. Talán a jernyei szalonból spanyolfallal sebtiben elkerített szűk, alkalmi műterem nem kínált a képkivágáshoz megfelelő távlatot, s a világítás sem volt megfelelő, a túlságosan éles fény miatt a festő „elveszíthette palettájával a kontaktust” (legalább is ő maga így vélte), ezért kelnek önálló életre a részletek, ezért lesz kissé merevebb, akadémikusabb a *Lilaruhás hölgy*, mint a *Majális* finom gesztusokkal építkező kompozíciója. Ugyanebben az évben készült gyermekének arcképe (*Csecsemő Félix*), aztán évekig nem is vesz többé ecsetet a kezébe. Betegeskedő atyja helyett főként ő intézi a gazdaság ügyeit, s a

jernyei park végében elkezd építeni saját házat. Nagy figyelemmel irányítja a kőművesek és az ácsok munkáját. (Ez utóbbi mesterséget még gyermekkorában, az atyjától tanulta.).

Szinyei Merse Félix hosszú szenvedés után 1875-ben tér örök nyugalomra. Az atya halála után a fiú egy pillanatra úgy képzei, hogy visszatérhet a festéshez, de aztán újabb gyermekük születése, s a gazdaság gondjai megakadályozták ebben. Három évvel később, egy tavaszi napon, sógora, aki minden technikai újdonságért lelkesedett – fényképezett és csillagászati távcsöveket készített – nagy családi izgalom közepette léghajóra szállt. Ez az élmény csábította Szinyeit újra a festőállvány elé. A *Léghajó* című kis remekén végre megint megvillan a *Majális* festőjének varázslatos megjelenítő ereje. Mintha mégis sikerülne: „Legyőzzük a gravitációt!” Gundelfinger Gyula, aki mindig is nagyra tartotta Szinyei tehetségét, és sajnálta, hogy már évek óta nem fest, amikor értesült róla, hogy barátja újra kezébe vette a palettát, levelet írt fogadott lányához, Zsófikához. „Kérlek, serkentsd mindig munkára, amint ezt nem egy kiváló mester felesége tette, mint pl. a német Düreré is... Te azt írod: Pali most több képpel egyszerre akar fellépni, s ha ezekkel sem arat sikert, teljesen szakít a festéssel s egészen jernyei gazdaságának fogja szentelni életét. Az Isten szerelmére! Milyen gyermekes gondolkodás ez! Mindent egyetlen kártyára akar tenni, s ha nem üti meg rögtön a főnyereményt, mindent félre dob. Ha Isten kegyelméből való tehetségét eltemeti, soha – mondom – soha nem lesz többé boldog. Mert semmi sem bosszulja meg magát annyira, mint a művészi munka elhanyagolása, ha igazán tehetséges az ember.”

1882 májusában Szinyei feleségével és két gyermekével (az ötből hármat elvitt a diftéria) fölkerelkedik, s Bécsbe utazik. A Schönbrunn közelében, egy nagy kertes villában bérel lakást. Újra fest, ekkor készül a többi között a *Pacsirta* is. Ezzel a művével azonban inkább a *Lilaruhás hölgy* megmerevedett akadémizmusát folytatja, mintsem a *Majális* újításait. A *Pacsirtával* különben sincs szerencséje, amikor a hivatásos aktmodell hosszabb szünet után csontig soványodva újra megjelent a műteremben, s bevallotta, hogy diftérián esett keresztül, Szinyei megrettent – hiszen éppen ez elől a kór elől menekültek Jernyéről Bécsbe –, azonnal elküldte Micit, azután egy fénykép alapján fejezte be a figurát. Bécsben újra kísérletet tesz arra is, hogy tíz

év után végre bemutassa a *Majálist*. Felesége, a „lilaruhás hölgy”, aki igen szép kort élt meg, 95 évesen így emlékezik a történetekre: „1882-ben az uram elvitte a Majálist Bécsbe, hogy a tárlaton bemutassa. A jury azonban oly rossz indulattal fogadta, hogy... a férjem már vissza akarta vonni a képet, de végre egy különös gondolata támadt: hoztunk a Bécsi erdőből szép zöld gyepféglákat, s azokat férjem egy ügyes kárpitossal, kis polc segítségével, a ráma alsó részére úgy felszerelte, hogy az nem látszott, de a gyep a festménnyel érintkezett. A hatás óriási volt, nagy csoportokban bámulták az újszerű alkotmányt, a kritika is megengyhült.”

Új érzékenység, pop-art vagy szupernaturalizmus – 1882-ben, Bécsben? Impresszionizmus, plein-air, évekkel a nagy francia újítók előtt? Szinyei, a korán jött művész? Inkább, egyszerűen csak, nagyon egyedül maradt. Mindig az az egy-két ember hiányzott mellőle, akik akkor is tartani tudták volna benne a lelket, amikor – igaz, elég gyakran –, „apátiába süllyedt”; akik átsegíthették volna azokon a pillanatokon, amelyek elválasztották az igazi sikertől. Gundelfinger Gyula fogadott leányához írt, s már idézett levelét így fejezi be: „Esküszöm neked, hogy Pali méltó sikere nem fog elmaradni, ha komolyan tovább dolgozik. Gondolja meg, hogy egy olyan kiváló művész, mint Schleich, jóformán csak hatvan éves korában kezdett érvényesülni. Palit már pályája kezdetén észrevették. Van vagyona, várhat.” Zsófia azonban másként vélekedett erről: „Pali délibábokat kerget”, válaszolja gyámapijának. Aztán beleszeret Ghillány Imrébe, aki gyakori vendége volt a Szinyei kúriának, s egy átmulatott éjszaka után (1887-ben), elhagyja férjét. Szinyei azt írja önéletrajzában: „Ez a családi katasztrófa végtelen sok keserűséget okozott... Mondhatom nagy nehezen sikerült jó gyomromat s egészséges humoromat megmenteni.” Persze, az a bizonyos „harmadik” fölbukkanása már csak következmény lehetett. Szinyei lánya, Rózsi, szemléletesen írja le, mennyire különbözött szüleinek a természete. „Apám a nyugalmi állapotot szerette, contemplatív, lassú, kényelmes természete volt. Anyámnak viszont szépségével, vígságával nagy sikerei voltak a társaságban, szerették, ünnepelték, körülrajongták. Talán ezért nem tudta megérteni azt, ha valaki nem tudja a tetszést, a sikert kivívni, ez bizalmatlanságot keltett benne.”

A családi tragédia után újból a hallgatás évei következtek. Megint tíz esztendő. „Hic ego barbarus sum, quia non intelligor!” (Itt én vagyok a barbár, mert nem értenek

meg) – írja önéletrajzában. Barbárok a magyar századfordulón. Munkácsy szurkos fáklyafénye kilobbant, Szinyei újra fest, de már nem emlékezetből, hanem az uralgó ízléshez alkalmazkodva, ő is nekiült vásznával *directe* a természetnek. (*Hóolvadás, Őszi táj, Szurokfenyő*) 1896-ban képviselőnek jelölik, meg is választják. Öt évvel később a korteskedés majdnem az egész vagyonát fölemésztí, mégis megbukik. Ugyanebben az évben, 1901-ben újra elküldi a *Majálist* a müncheni nemzetközi kiállításra, és a zsűri huszonnyolc év múltán – egyhangúlag – aranyéremmel jutalmazza. Azt hihetnénk, hogy végre idehaza is megbékélnek a hányatott sorsú képpel. De nem! Éppen a „legfelső helyekről” támadják. Tisza István miniszterelnök is hozzászól a Majális-kérdéshez. Ő úgy tartja, hogy a mester időskori képei sokkal jobbak, a *Majális* viszont „legalábbis problematikus”, s ennek későbbi sikerében a „műízlés elfajulását” kell látnunk.

Szinyei a Japán kávéház híres „művészasztalánál” – az asztalfőn

Szinyeit 1905-ben kinevezik a képzőművészeti főiskola igazgatójává. Idős korára mindent elér, amire csak fiatal korában vágyott, nemzetközi és hazai sikerek, főiskolai tanárság, kényelmes, jó minőségű ruhák, választékos, finom ételek, külföldi utazások. Állandóan konflison járhat, gyalogolni mindig is utált. A Japán kávéház művészasztalánál mindenki az ő szavát lesi. A ragyogó tehetségű, fiatal nagybányai festők mesterüknek vallják.

Mégis! Néhanap, ahogy egyre romlott a látása (bal szemére később meg is vakult), megkérdezte magától: Ha a Majálisnál jobbat nem tudott festeni, akkor mi értelme volt az azóta eltelt éveknek? A sok küzdelemnek, csalódásnak, keserűségnek? Ha az élet egyetlen pillanat a résnyire zárt pupillák mögött, csupán vesztegette az idejét? Akkor így válaszolt: „Azért nem vagyok én valami rosszmájú, keserű ember. Szeretek kényelmesen élni, jól enni, s tudom humorral élvezni ezt a jó és rossz világot, mert az élet egészében még is nagyon szép!”

Szép Ernő írta a *Majális*ról 1931-ben : „a szerelmes szabadságot kaptuk tőle, csudás fellélegzést, hódító harmóniát” – poklok felett járók, a létezés áhítatát.

Léghajó

Szinyei festménye, a *Léghajó*, ez az alig 40x40 cm-es kis remekmű nemcsak a festő életében jelképezi az újrakezdés lehetőségét, de kifejezi a millenniumi nagy bemutatkozásra, megmérettetésre készülődő ország hangulatát is. Mintha mégis minden sikerülne: „Legyőzzük a gravitációt!”

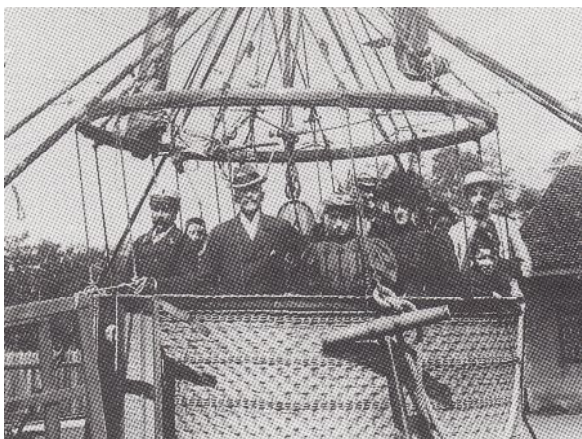

A városligeti kiállítás egyik fő attrakciója a francia katonatiszt, Godard kapitány „kötött” léghajója, a ballon captif. Ez a hasonló vállalkozások közül a legkevésbé veszélyes, mert a léghajó rögzítő köteleit nem oldják el. „Megkötözve szálltunk – írja egy művészi hajlamú résztvevő –, mint ahogy az alkalmi poéták szoktak, mert a kosár aljából lenyúló drótkötél biztosított minket az elrepülés ellen.”

Godard május elején emelte először vállalkozó szellemű utasait a város fölé. A *Fővárosi Lapok* saját tudósítója így számol be élményeiről. „Legelőször maga a kapitány szállt föl, hogy bizalmat öntsön belénk. Körülbelül száz méternyire emelkedett, s akkor ott fönt a magasban kitűzte a csolnak peremére a trikolor, melyet harsogó éljen és a zenekar légies indulója kísért... Ezután még három felszállás következett. A közönség valósággal tusakodott, hogy ki jusson föl előbb. Jól esett a földi harcok közül lassú himbálással a tiszta levegőbe emelkedni. Innen a János-hegy holmi kis dombnak látszott már. A kiállítás pavilonjai pedig, mintha csak apró gyermekjáték-házacskák lettek volna. Az Andrássy út fekete lúnya, a Duna távoli ezüstös cikázás... Lassanként azután belefáradt az ember szeme a végtelen mozdulatlanságba, a lélek pedig szégyellni kezdte a büszke föld ilyen szánalmas kicsinységét, vágytunk vissza oda, ahol mégsem érezzük magunkat ily pöttömnek, ahol újra viasszállhat belénk valami csekély önbizalom.”

A *Pesti Hírlap* tudósítója egyéb érdekességekről is megemlékezik. Leírja például, hogyan állapítja meg a kapitány, emelkednek-e vagy éppen süllyednek. „Minden segédeszköz használata nélkül nem tesz egyebet, mint széttepett papírdarabokat dob ki a kosárból. Ha azok emelkednek, akkor a ballon a kelletténél jobban süllyed, ha viszont lefelé szállnak, akkor a léghajó emelkedik. Az a kíváncsi, hogy a papírszeletkéik lebegjenek, mert ilyenkor a léghajó egy magasságban mozog, esetleg enyhén ereszkedik.”

Ahhoz, hogy a léggömb elinduljon fölfelé, a különféle ballasztokat – például papírt, üveget (!), homokot – kidobálják a kosárból. Amikor a léghajó eléri a 100 méteres magasságot, a kapitány leereszt egy kötelet, s annak vége „úgy suhint a házak tetejére, mint amikor a gyerekek futva pálcát húznak végig egy rácson. Erre a hangra Rákoskeresztúr apraja-nagyja kifutott a házakból, s mindannyian igyekeztek elkapni az ellebbenő kötélvéget.”

Az utazás legveszélyesebb manővere a leszállás. A kapitány először mintegy 90 méter magasból kidobta a vasmacskát, s miután annak hegye mélyen belefűrődött a földbe, óvatosan meghúzta a szelep kötelét, s a léggömb lassan süllyedni kezdett. Minél ügyesebb, tapasztaltabb volt a kapitány, annál „puhábban” ért földet a léghajó. A

sikeres manővert nemcsak a megszeppent utasok tapsolták meg, de a földön összeverődött alkalmi nézősereg is.

Léggömbre szállni társadalmi esemény volt. A *Pesti Hírlap* több olyan utazásról is tudósít, amikor különböző illusztris személyiségek emelkedtek a magasba. Május 25-én például Hegyi Aranka, a népszínház művésznője, Kálnoki Izor, a *Kiállítási Újság* szerkesztője, Tolnay Lajos író, valamint Konkoly-Thege Miklós csillagász jelentette be utazási szándékát. „Az érdekes fölszállásnak, mely a korzó legélénkebb órájában fog megtörténni, bizonyára nagy nézőközönsége lesz” – jegyzi meg a lap munkatársa.

Léghajóra szállni azonban nemcsak társadalmi esemény volt, de kaland is. A hadügyi kiállítás katonai léghajója, amelyet Dvorzsák főhadnagy irányított, „szabad” (tehát rögzítőkötél nélküli) fölszállásokat is végre szokott hajtani. Egyik ilyen alkalommal az utasok életét komoly veszély fenyegette. Az történt, hogy miután a léghajó fölemelkedett, egy erős légáram a Duna felé sodorta, a folyó felett azonban egyszer csak megállt és se jobbra, se balra nem mozdult. Hiába szórták le a bennülők a homokzsákokat, mintegy fél óráig ott függeszkedtek mozdulatlanul a széles víztükör fölött. Bármelyik pillanatban belezuhanhattak volna a folyóba.

Végül egy szélroham odébb lendítette a léghajót, s a Szemlő-hegy felé tartottak. Itt azonban még nagyobb veszedelem leselkedett rájuk. A léghajó ballonja megrepedt, s a kosár vészesen süllyedni kezdett. Alattuk pedig egy kőbánya szakadéka tátongott. Az utasok életét végül néhány helybéli mentette meg. A kiáltozásra előkerült munkások elkapták a lebegő kötélvégeket, s a léghajót eltérítették a szakadéktól. A

megmenekült légi utasokat a közeli Kisfaludy villa tulajdonosnője megvendégelte, a társaság azután már jókedvűen, gyalog tért vissza Pestre.

A léghajózás más, merészebb útjait kereste Stefán Kálmán csáktornyai mérnök. Ő nem hidrogénnel, hanem melegített levegővel akarta magasba emelni járművét. Ám a fő szerkezeti újítás az lesz, adta hírül a *Pesti Napló*, hogy míg a hagyományos léggömbök aljában csupán néhány személy befogadására alkalmas kosár függött, s ebben csak állva lehetett utazni, addig Stefán mérnök kabinját a legnagyobb kényelemmel rendezik majd be, s mintegy 20 személy befogadására teszik alkalmassá. A föltaláló hosszú légi kirándulásokról álmodott. Többet – egyelőre – nem hallunk a merész tervről; mint annyi más millenniumi álmögömb, elröppent ez is, hogy azután néhány év múlva megint föltűnjön a huszadik század korlátlan lehetőségeinek égén. (Ferdinand Zeppelin német gróf egy magyar szabadalom alapján fejlesztette ki szilárd burkolatú, szivar alakú, kormányozható léghajóját.)

A budapesti földalatti

A Duna alatti alagút gondolata először 1893-ban vetődött fel. Braunecker Lamoral báró és Visnovszky Sándor mérnök ekkor szerezte meg „az előmunkálati engedélyeket egy Duna alatti alagút építéséhez”. Az alagúton gyalogosok, kocsik és villamosok járhattak volna. A gyalogosok számára liftes lejárót terveztek. A Duna alatti vasutat a budai oldalon össze akarták kötni az esztergomi, a szentendrei és a visegrádi vonalakkal. Az alagút mintegy 3000 méter hosszú lett volna, s a Duna alatti szakaszt úgy akarták megépíteni, hogy „a folyó fenekén a talajt az építés idejére megfagyasztják”.

A Duna alatti alagút akkor nem épült meg, viszont időre elkészült a kéregvasút, amely műszaki megoldásait tekintve valóban páratlan volt a kontinensen. Példaként a londoni metrót emlegették, az azonban az utcák szintje alatt 25-30 méter mélységben futott. „Mennyivel könnyebb, kellemesebb a mi földalatti vasutunknak ízléses és barátságos lépcsőházaiban a néhány lépcsőfokon, alig három méternyire az út földszíne alá leszállni, hogy a villamos kocsikba juthassunk”, írja az avató ünnepség emelkedet pillanatairól nem titkolt nemzeti büszkeséggel tudósító *Vasárnapi Újság*.

Az alagút mennyezetét háromszoros cement-, aszfalt-, és betonréteggel szigetelték. A legnagyobb gondot a talajvíz elzárása jelentette. Az állomások falait Zsolnay-féle majolikával fedték be. Az építkezés költségei 3,7 millió forintba rúgtak, vagyis a vasút minden folyómétere mintegy ezer forintba került. A kocsik 25 kilométeres sebességgel közlekedhetnek, az egyes állomásokon pedig 20 másodpercig várakoznak. A menetjegyeket az állomásokon elhelyezett „gépszekrények” szolgáltatják az utasoknak, ha azok „az arra való nyílásokon a vitelbért bedobják”.

„Érdekes látvány lesz az alagútban a mindkét irányban nagy sebességgel végigrobogó villamos kocsik sorát szemlélni – olvashatjuk a *Vasárnapi Újság* már idézett cikkében –, az érkező kocsik eleje vakító fehér fénnel, az elhaladók hátulja pedig rubin színű tüzes golyókkal fog ragyogni.” Végül a cikk szerzője megemlíti, hogy Európa számos államából és Amerikából is sok vendég érkezett már, hogy a nagy építkezést megtekintse, most pedig, mikor a nevezetes építmény átadásra kész,

„eggyel több bizonyossága van folytonos haladásunknak és annak, hogy Magyarországot immár előkelő hely illeti meg a művelt államok sorában”.

Braunecker Lamoral és Visnovszky Sándor 1893-ban megszerezte „az előmunkálati engedélyeket egy Duna alatti alagút építéséhez”. Úgy akarták megépíteni, hogy „a folyó fenekén a talajt az építés idejére megfagyasztják”. Ez elmaradt, viszont megépült a kontinens egyik első földalattija

Miután átadják a budapesti földalattit, rögtön az újságok kedvenc témája lesz. Először azért támadják, mert „elég hűvös és így nyár derekán sok náthának az okozója”. Néhány hónappal később tűz üt ki az egyik kocsiban. Igaz, „hogy a koci még idejében elért a Vörösmarty utcai állomásra, ahol az utasok nyugodtan kiszállhattak, a tüzet pedig az alkalmazottak, mielőtt a tűzoltók odaérhettek volna, eloltották”, de a városban gyorsan terjed a hír, s egy órán belül több ezer ember gyűlik az Andrássy útra, hogy tanúja legyen a nevezetes esetnek. A rendőrség már nem tudja fenntartani a rendet, erősítést kér a tűzoltóságtól és a katonaságtól. Meg is érkezik egy század honvéd, akiknek végül sikerül szétoszlatni a tömeget. Néhány katona a nagy hőségtől és az alagútból áradó rettenetes bűztől rosszul lesz, őket a mentők térítik magukhoz.

Ezután gyorsan szaporodnak a „földalatti viccek”. Az egyik: a földalatti vasúton járni ritkán lehet, de szalonnát pirítani mindig. A másik: Budapest mégis csak egy tökéletesen berendezett város. Az ember az anyósát földalatti villamoson küldheti a – Pokolba. A harmadik: – Képzeld, a földalatti villamos küldött nekem egy szabadjegyet. – És megköszönted? – Sőt, feljelentettem életveszélyes fenyegetés miatt.

Gárdonyi Géza közkedvelt Göre Gábor történeteiben is föltűnik a „föld alatt való veszedelöm”. A bíró úr és Durbints sógor éppen föl akar szállni „az ördögös vasútra”, amikor bezárják előttük a vasajtókat. „Azt mondja a kanbakter nekik: – Csak gyűjjenek ki kentők, mert mögszűnt a vasút, a tűz miatt. – Megszűnt-e? – Mög ám. – Sógor, mondok, mög köllene vönni ezt a nagy fene lyukat. – Minek? – Pincének, mondok. De a sógor is sokallotta a költséget, ezért kimásztak a föld alól és a fídibusz tetején folytatták utazásukat.”

Lassan a „sajtó munkásai” is megelégedik a sok – gyakran alpári – élcelődést, többen úgy gondolják, hogy ez nem csak a földalatti vasút forgalmának árt, de rombolja Budapest oly régóta áhítozott, világvárosi tekintélyét is. „Miért kell mindig szidni azt, ami itthon van, s föltétel nélkül magasztalni, ami külföldi? – teszi föl a kérdést a *Magyar Estilap* szerzője. – Van jó és rossz itt is, ott is; ha van itthon valami jó, ismerjük el, ha van rossz, igyekezzünk azt megjavítani, de ne ócsároljunk és ne hasogassuk állandóan a szőrszálakat.”

Mai szemmel is figyelemre méltó a cikkíró következtetése. Megfeddi a földalatti vasút igazgatóságát, mert az bár naponta szembesül a legképtelenebb, légből kapott sületlenségekkel, „szuverén göggel mélységesen hallgat”. A végső intelem már minden gögös nagyvállalatnak szól: „Annak a rejtélyes földalatti igazgatóságnak, melynek még élő ember színét nem látta, kötelessége a felmerült legapróbb vádakra reflektálni és azokat tisztán, világosan és megcáfolhatatlanul helyreigazítani. Nem kell lenézni az adózó publikumot... Hiszen szép dolog, ha valaki nagy úr, de nincs olyan nagy úr, aki a köznek szolgája ne volna. Ha azt akarják, hogy a közönség támogassa vállalatukat, akkor ismerjék kötelességüknek a közönséget kellően felvilágosítani.”

Telefonhírmondó

1896 június utolsó hetében nemzetközi távíró- és postakonferenciát rendeztek Budapesten. A rendezvénynek azért a magyar főváros adhatott otthont, mert távközlésben – Puskás Tivadar óta, aki először állította a szórakoztatás szolgálatába az elektrotechnikát – nagyhatalomnak számítottunk.

Puskás találmányát, a telefonhírmondót először az 1881. évi párizsi elektrotechnikai kiállításon mutatták be. Az Operaházban, a sűgolyuktól jobbra és balra mikrofonokat helyeztek el, s ezeknek a közvetítésével a kiállítási csarnokban felállított telefonfülkékben a közönség – belépődíj ellenében – meghallgathatta az előadást. Egy évvel később, 1882 januárjában pedig, a pesti Íróbál alkalmával a Nemzeti Színház operaelőadását közvetítették hasonló módon.

Puskás – miután visszatért Amerikából, ahol Edison munkatársaként tanulmányozhatta a „távbeszélés technológiáját” – Párizsban telepedett le, s itt alakította ki a világ első telefonközpontját. Már ekkor tervbe vette, hogy másodikként Budapesten hoz létre hasonló vállalkozást. Az „Európai Edison Telefon-társaság” ausztriai és magyarországi hálózatának kiépítését fivérére, Puskás Ferencre bízta. Budapesten azonban – úgy látszik – nehezebben barátkoztak az újdonságokkal, mint Párizsban.

Puskás Ferenc végigtalpalta az összes „illetékes osztályt”, de senki sem akarta elvállalni a telefonközpont ügyét. Végre egy öreg miniszteri tanácsos fogadta. Puskás ékes szóval bizonygatta, milyen korszakos találmány is a telefon, de az öreg tanácsos visszakérdezett:

– Mondja öcsém, maga el is hiszi ezt a sok bolondságot.

– De méltóságos uram – érvelt Puskás –, a telefont Amerikában már föl találták, működik.

– Úgy! Ámerikában? – hangzott a válasz.
– Hát nem tudja, hogy ott minden svindli?

– Párizsban is megvan már, a bátyám csinálta – erősködött Puskás Ferenc.

– Na hiszen, azok a vicces franciák... Aztán, mondja, mire jó ez az egész? – nevetgélt tovább a miniszteri tanácsos.

– Hát ha mondjuk valakinek a gyermeke beteg, és sürgősen orvost kell hozzá hívni... Például méltóságod fiához – pengetett más húrokat Puskás.

– Az én fiam már banktitkár...

– Talán a kis unokája!

– Nincs unokám!

– Meg a kereskedőknek is, mennyivel könnyebb lenne, ha telefonon köthetnék az üzleteket...

– Őket hagyja békén, öcsém! Csálnak azok úgy is eleget – zárta le a vitát a miniszteri tanácsos.

Minden hivatali ódzkodás ellenére a hálózat azért csak kiépült Budapesten is. 1881. május 1-én átadták a forgalomnak az első telefonközpontot. Akkor huszonhárom előfizetőt tartottak nyilván, közöttük néhány magánszemély, mint például gr. Lónyai Bélát, Weishut Alajos bankárt, Neuländer K. férfisabót, Lovrich Gusztáv ügyvédet, Kozmata Ferenc fényképészt. Rajtuk kívül több intézmény is csatlakozott a hálózathoz. Mindenek előtt a Képviselőház, s külön annak háznagya, Visontai Kovách László, aztán az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium, továbbá két bank, három kereskedőcég, ugyanennyi szerkesztőség (a Pester Lloyd, a Pesti Hírlap és az Egyetértés), végül két szálloda, az Angol Királynő és a Vadászkürt, valamint egy nyomda. A 23 előfizetőt 373 kilométer hosszú vonal kötötte össze.

Az első hazai távbeszélő-kezelő hölgy nevét is ismerjük: Matkovits Júlia (képünkön). Őt még Puskás Ferenc tanította be, később a Teréz Központ vezetője lesz. A telefonkezelés bizalmi állásnak számított, ezért a felvételt szigorú feltételekhez kötötték. Mindenek előtt „két úri család ajánlása” kellett, ezen kívül előírták a jó megjelenést (?), a gyors felfogást, a tiszta kiejtést, a jó modort, a kellemesen csengő, de elég erős hangot, s

legalább egy idegen nyelv ismeretét is. A „telefonálás tudománya” csak lassan terjedt a városi középosztályban, különösen a cselédek telefonhasználatát érte sok kifogás. Részlet egy úriasszony panaszából: „A telefonnal néha zavarok támadtak a cselédek tudatlansága miatt. Például volt egy Viki nevű, igen korlátolt szobalányunk, nem is maradt soká, aki minden kioktatás ellenére, valahányszor a telefon szólt, és a telefonban kérdezték, ki beszél, ezt felelte: »Itt Viktória beszél«... Így a telefonáló többszöri próbálkozás után, abban a hiszemben, hogy tévedésből a Viktória gőzmalmot vagy a hasonló nevű biztosítót kapcsolták, abbahagyta a kísérletezést.”

1893-ban Puskás Tivadar – aki időközben hazatelepült Párizsból – létrehozta a budapesti telefonhírmondót. Idézzük a feltaláló-alapító néhány gondolatát. „Telefonújságom legfőképpen abban különbözik az eddigi újságoktól, hogy nem nyomtatás által készül, és nem olvasható, hanem maga az újság beszél... A telefonújság szerkesztőségi helyiségeiben a felolvasó az újságszöveget beolvassa az előtte levő hangfogóba (mikrofonba), amely a felolvasó beszédét a hálózaton keresztül az egyes előfizetőkhez továbbítja... A hallgatók mindnyájan össze vannak kapcsolva a telefonújsággal, de nincsenek abban a helyzetben, hogy tetszésüknek, vagy nemtetszésüknek nyilvánításával, vagy állandó kiabálással és a kapcsolat erőszakos megszakításával a felolvasót zavarják. Az általam feltalált, jól bevált berendezés lehetetlenné teszi, hogy bármelyik hallgató az egyidőben hallgató többiekkel vagy a felolvasóval magát észrevétetni tudná.”

A sok munka és izgalom, amely a telefon kiépítésével járt, megrongálta a feltaláló egészségét, hamarosan ágynak dőlt. 1893. február 15-én szólalt meg először a telefonhírmondó. A Magyar utca 6. szám alatt rendezték be a központját, saját hálózata azonban még nem volt, a kapcsolást a postától kellett kérni. Puskás a további munkálatokat már az ágyból irányította. Március 16-án az általa megálmodott és létrehozott hálózat vitte szét a hírt a városban: „Puskás Tivadar, a telefonhírmondó megteremtője, ma reggel fél kilenc órakor, életének 48-ik esztendejében, a Hungária szállóbeli lakásán meghalt.”

Kezdetben a telefonhírmondó csak „beszélő újságként” működött, később egyre inkább a mai rádióhoz kezdett hasonlítani. Egyre népszerűbbé vált. 1894-ben 700, két

évvel később már több mint ötezer előfizetője volt. A millenniumi kiállításon külön pavilonba mutatták be történetét és technikai újdonságait.

A telefonhírmondó színvonalas műsort kínált. Újsághirdetésekből olvashatjuk, hogy az előfizetők a millenniumi esztendőben a többi között a Népszínházban előadott Orpheusz bájos zenéjét, Thomán István zongoraművész játékát, Bródy Sándor műveit – az író előadásában – élvezhették. Ízelítőként néhány részlet a hírmondó egyetlen napjának programjából: „Magyar dalok, cimbalmon előadja Nagyseii Sey Dezsőné úrnő. Nagyária a Carmen című operából. Énekli Semsey Mariska operaénekes-nő. Nagy kettős a Troubadourból. Énekli Rózsa Izabella és Drechsler Jenő, a m.kir. operaház tagja. Utánpótlás Madách Imre Ember tragédiájából. Gyenes, Gabányi, Egressy, Szacsavay, Vizvári előadási modorát utánozza Nagy Kálmán úr.”

A telefonhírmondó reggel fél kilenckor kezdte meg adását. Előfizetése négy hónapra 6 forint volt.

A kor lelke

A korabeli sajtót lapozgatva valami különös zamat érződik: valami enyhén sós, jódos mellékízt. Lehet, hogy ez csak a porladó papír illata? Vagy inkább a száz évvel ezelőtti polgár fölfokozott várakozásának, túlcserdülő büszkeségének, kapkodó izgatottságának izmokba, idegekbe, újságpapírba párlódott sói-savai. Mi ez: önbecsülés, biztonság érzés, harsányság, honszeretet vagy túlfejlett nemzeti érzület? Zsurnalizmus? Vajon a kor igazi lelke hol lakik? Az épülő európai nagyváros tágasságában, a király lelkiismeretes gondoskodásában, az adott szó becsületében, a liberális eszmékben, a kelmék, bőr- és gyarmatárak megbízható minőségében, a gyógyfürdők és az ivókúrák jótékony hatásában, a tiszta szüzdohány zamatában, a *Honfoglalás* komor méltóságában, netán a *Majális* gyengéd fényeiben. Vagy inkább az ismert képek és szavak mögött? Vannak társadalomtudósok, akik azt mondják, a korabeli sajtó nyelvén annyira hamisan szólal meg a mindennapok hangulata, hogy ha hiteles képet akarunk kapni, más forrásokat kell keresnünk.

Vizsgáljuk meg ezúttal az álmok szöveges foglalatait, a millenniumi törvénykezést. Az előzmények a Tisza-kabinethez nyúlnak vissza. Még az 1880-as években határozták el a Mátyás templom „stylszerű restaurációját”, az új országház felépítését, a Vaskapu szabályozását. 1891-ben millenniumi emlékbizottság alakult, amely február 4-iki előterjesztésében két „nagyszabású szobor” felállítását javasolta: „az egyiket a honalapító Árpád, a másikat a királyságalapító Szent István emlékére”. Thaly Kálmán országgyűlési képviselő pedig a honfoglaló hét vezér tiszteletére „hét millenniumi emlékoszlop” elkészítésére tett javaslatot, melyet a parlament elfogadott, s a kormány „programba vett”.

1895-ben a Bánffy-kabinet „haladva a nemzet emelkedő hangulatával, programját mind szélesebb alapokra fektette”. Az 1896. évi VIII. törvénycikk már konkrétan felsorolja, mi mennyibe fog kerülni. „1. Budapesten a városligetnek az Andrássy út és a tó közötti részében a honalapító Árpádot és a nemzet történelmi múltját megörökítő emlékmű felállítása 802.640 forint. 2. Az ország hét különböző pontján, nevezetesen: a munkácsi várhegyen, a nyitrai Zobor hegyen, a Morva vizének a Dunába torkollásánál emelkedő dévényi várhegyen, Pannonhalmán, a zimonyi

várhegyen, Pusztaszeren és a brassói Cenk hegyen emlékoszlop emelése 350.000 forint. 3. Budapesten, a várban, a Nagy-Boldogasszonyról elnevezett koronázási templom melletti Halászbástyán Szent István király lovas szobrának felállítása és a szobor körüli tér rendezése 300.000 forint. 4. Országos szépművészeti múzeum létesítése és a gyűjtemény anyagának gyarapítása 3.200.000 forint. 5. Végre: 400 új népiskola felállítása 673.000 forint... Mi e törvénycikket s mindazt, ami abban foglaltatik, összesen és egyenkint helyesnek, kedvesnek és elfogadottnak vallván, ezennel királyi hatalmunknál fogva helybenhagyjuk, megerősítjük és szentesítjük. Ferenc József s.k. (P.H.)”

Az új országház építését az 1880. évi LVIII-ik törvénycikk rendelte el. Hamarosan tervpályázatot írtak ki, amelyet Steindl Imre „műegyetemi tanár” nyert el, s őt bízták meg az „építés megvalósításával” is. Az építés költségei összesen 9.544.546 forintot tettek ki. „Az épületnél, rendeltetéséhez méltó volta és századokra szóló állandósága érdekében, csakis szilárd anyagok használtattak... (Úm. kő, márvány és gránit.) Az üléstermek berendezése a legnagyobb gonddal történt. A főrendiházban 324, a képviselőházban 461 ülőhely lesz, továbbá tíz-tíz miniszteri szék, elnöki és előadói emelvény; gyorsíró ülések.” A pincében helyezték el a korszerű szellőző és fűtő, a forró nyári napokra pedig a darabolt jéggel működő hűtő berendezést.

Mindent egybevetve, az országház legkiválóbb nevezetessége valószínűleg mégis a kupolacsarnok lesz, amelyben a magyar törvényhozás két háza az ezredév alkalmából együttes díszülését fogja tartani. „E fényes csarnok tizenhat szögéből fejlődik és 2,80 méter átmérőjű. A csarnok magassága boltzáradékgig 27,20 méter. A 16 pillér bronzernyői alatt legkiválóbb királyaink és erdélyi fejedelmeink szobrai vannak elhelyezve, mindenik két-két apród közt.”

Az épülő országház csak akkor bontakozik ki teljes terjedelmében, amikor lebontják a körülötte lévő állványzatot. A pesti polgár büszke megdöbbenését jól érzékelteti egy rövid hír a *Budapesti Hírlap*ból. „Eddig az új országház olyan volt, mint a begubózott lepke: szépségeit elfödte a gubó, a körülötte elterülő sok mindenféle ideiglenes faépület és kerítés. Most ezeket mind lebontották, a lepke előbújt a gubóból. Az új országház monumentális szépségeit most már megláthatja az is, aki nem mássza meg érettük a budai várhegyet.”

Az 1896. évi XX. törvénycikk „a magyar kir. statisztikai hivatal elhelyezésére emelendő épületről” rendelkezik. Február végére elkészül a városligeti új műcsarnok, s miután a friss falakat még néhány hónapig szárítják, csak május 4-én avatják föl. Márciusban a budapestiek csodájára járhatnak a Vígszínháznak: „a nézőtér gyönyörű, olyannak látszik, mint egy kis csecsebecse, mint valami ékszer, pedig Budapesten a legnagyobb, összesen 1850 ember fér bele”. Átadják a Royal nagyszállodát az Erzsébet körúton, a Központi Vásárcsarnokot a Vámház körúton, és a szülészeti klinikát az Üllői úton. A tavasz beálltával pedig a főváros „főkertészeti hivatala” hozzálát a nagykörút fásításához. A Teréz és az Erzsébet körúton a kiszáradt fákat cserélik ki, míg a József és a Ferenc körúton, ahol eddig nem voltak fák, új csemetéket ültetnek. „A hivatal mindent megtesz annak érdekében, hogy a millenniumi fák megfogjanak, s minél előbb lombos fákká váljanak.”

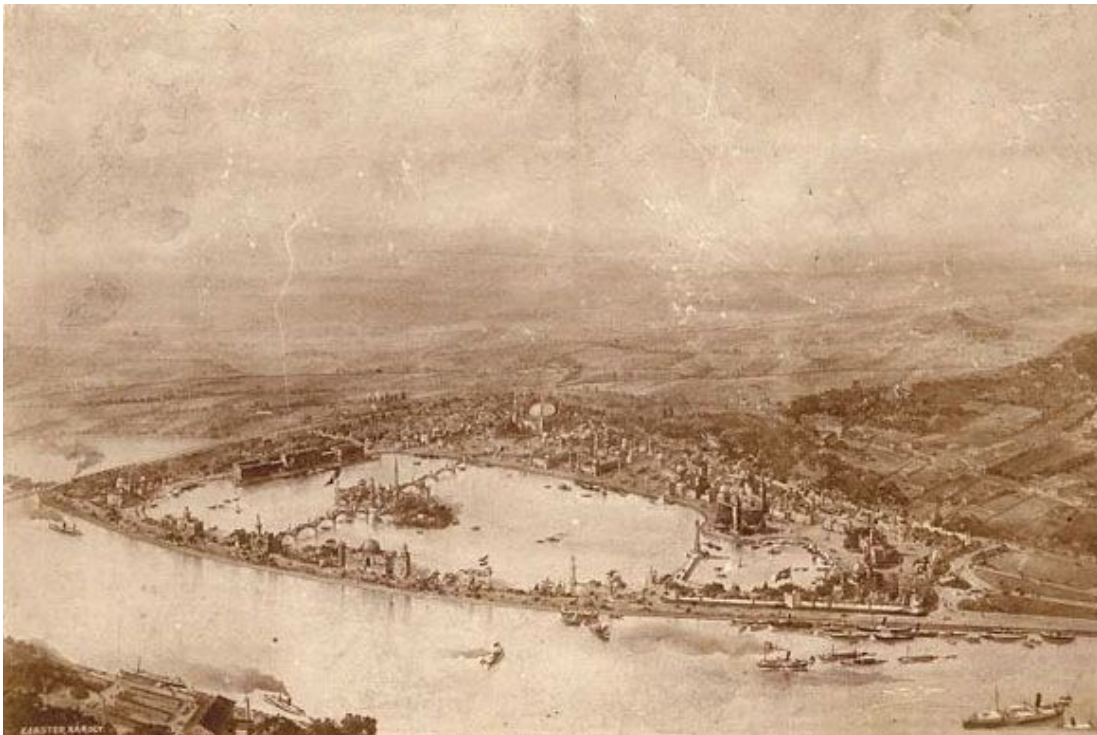
Végül, hogy megint a túlfűtött várakozás és a lekicsinylés egy töről fakadó hajtásait idézzük, íme néhány rövid megjegyzés a *Kakas Márton* című élcslapból: „A székes-főváros tanácsa azon van, hogy a millenniumra minden ragyogjon Budapesten. Ezért: 1. Bemeszelteti a Gellért-hegyet. 2. Gömbölyűre köszörülteti az Újépületet. 3. Eau de Cologne-nyal megmosatja a szobrokat. 4. Zöldre fősteti a sétaterek fáit. 5. Pirosfehérre az Erzsébet tér verebeit. 6. A kopasz emberek fejét befásítja. 7. A bazilikát, amely nagyon érdes, belakkíroztatja. 8. A hordárok orrát legyalultatja.”

Konstantinápoly Budapesten

Az ezredéves ünnepeknek egy különálló, jellegzetes kis szigete a Gellérthegy alatti „lágymányoson” fölépült mulatónegyed, a Konstantinápoly. Minden együtt van itt: a vállalkozó kedv, a találékonyság, az utánzási és hasonulási szándék, a lelkes törökbarátság, a történelmi kosztümök és nemzeti vágyak szürrealisztikus kavalkádja, a csőd és az újrakezdés lehetősége.

Bár az épületegyüttes nem készül el időre, májusban mégis átadják a nagyközönségnek. Az épületeket Hauszmann Sándor tervezte, kivitelezésükben amerikai, francia és török vállalkozók is részt vesznek. Talán a legnagyobb attrakciónak a James Pain & Sous cég tűzijátékai ígérkeznek, hiszen ők szolgáltatták a pirotechnikai látványosságot a chicagói világkiállításon, s később a moszkvai koronázási ünnepeken is. Az utazókat „Konstantinápolyba” vízen a Duna-gőzhajózási társaság szállítja, szárazon az új lánchídról, illetve a vasúti összekötő hídról lehet megközelíteni. Belépődíj: „rendes időben” 30, tűzijátékos napokon 40 krajcár.

Az 1896 körül készült festmény a "Konstantinápoly Budapesten" nevű, a lágymányosi öbölre tervezett mulatónegyedet ábrázolja. Csak részben készült el, mert a kezdeti magas látogatószám erősen csökkent, nyáron a szúnyogok elviselhetetlenné tették a környéket, így 1901-ben a már elkészült részeket is be kellett zárni

Amikor a látogató a hajóról Konstantinápoly állomásnál a dunai töltésre lép, az Aranyzarv öböl látványa fogadja. Az öbölben „száz meg száz tarka csónak leng”. A töltésről a Galata-hídon a fényes porta előtti térre jutunk, melynek háttérében a még épülő színkört láthatjuk. „Innen balra a korzó húzódik egészen a Janicsár térig, amelyen a nagy zenepavilon áll és amelyen a világhírű Aja-Sophia mecset utánczata épül majd föl. A mecset alapkőletételét június elején fogják tiszta mohamedán szertartásokkal megünnepelni. A Janicsár tértől jobbra kezdődik a girbegurba rue de Stamboul festői lépcsőkkel, mélyedésekkel és emelkedésekkel; az utcát a bazár boltsorai szegélyezik, ahol Sadullah Levy & V. Sauhami nagy sztambuli bazár-cég keleti iparműhelyeket, kávéházakat rendezett be. Az utcákon török népénekesek, tevék, szamarak, és más keleti érdekességek láthatók.”

Korabeli reklám, képeslapon

A *Pesti Hírlap* tudósítója szerint a „Konstantinápoly vezetősége a legnagyobb súlyt arra fektette, hogy a török népeletet híven, a maga való eredetiségében tüntesse föl, mohamedán erkölcsökkel és szokásokkal; a telepen nincsenek »álháremek«, sem más effajta helyiségek, úgy, hogy minden családapá bátran odaviheti családja nőtagjait

is... Ráadásul még a Duna-gőzhajózási társaság is tüntet török-szimpátiájával, amikor mindössze 7 krajcárért szállítja oda az embert.”

A lapok egyre másra közlik a színesebbnél színesebb riportokat Budapest új látványosságáról. Jól tükröződik ezekben a századforduló polgárának érdeklődése más nemzetek (lehetőleg minél látványosabb) kultúrája iránt, bár bizonyos kirekesztő felhangok itt is megszólalnak. Érezhető a már többször emlegetett, ellentmondásos büszkeség, a Budapest-metropolis lakójának szupremáciája és kishitúsége, a bizonytalan, néha csiricsáré ízlés. Mindezek sajátos elegyét azonban kétségtelenül vonzóvá teszi az áradó vidámság és a színesség – az „életesség”.

„Konstantinápoly olyan hangos volt ma – írja a *Fővárosi Lapok* tudósítója –, akár a padisah igazi metropolisa Rejrám ünnepén. Itt nápolyi olasz énekesek énekelték a népszerű funiculi-nótát, ami a Goldstein Számi dalát már eddig is szerencsésen leszorította a napirendről; egy másik emelvényen Dankó Pista énekkarának édes-bús, vagy pajzán magyar dalai zengenek a mecsetek között; amott Hamza Gyuri cigányzenekara cifrázza; az Aja-Sophia terén katona-banda recsegteti a valcert; ugyanott piros fezes zenekar... A közönség azt lesi, mikor zendít rá egy igazi török nótára. A maestro int, s a zenekar rákezdi: »Fősvény az én uram szörnyen!« ... Éjszakára elállott az eső; az ég azonban fellegetes maradt. De nem is volt szükség az igazi csillagokra: sziporkázva repültek fel az égre a tűzijáték rakétái, forgó napjai, holdjai és színes csillagai...”

A látogatók ezen kívül megcsodálhatják a perzsa kézi ipar remekeit, szőnyeget és drága aranyhímzéseket, valamint dr. Candiani Napoleon velencei üveggyárosnak a helyszínen előállított üveg- és mozaiktárgyait, amelyek mind az „exotikus népek pazar ízléséről tesznek tanúságot”. Uher Ödön „fényképészeti pavilonjában pedig török kosztümöket tartanak készen”, hogy aki akarja, így beöltözve örökíthesse meg magát az utókornak. De egy naponta többször meglevenedő élőképen azt is láthatják, amint II. Rákóczi Ferenc és kísérete partra száll Konstantinápolyban, miközben az ott állomásozó katonazenekar egyfolytában a Rákóczi-indulót húzza.

A nagy látványosságnak azonban hirtelen vége szakad. Ősszel arról írnak a lapok, hogy „az ünneplő város egyik büszkesége, a »Konstantinápoly Budapesten«

végleg beadta a kulcsot”. A bukás okait elemezve a *Pesti Hírlap* a többi között a nyáron uralkodó kedvezőtlen időjárást és a rossz közlekedést említi. „De talán több is a mulatóhely, mint amennyire szükség volt, mert hát a közönség nem özönlött oly arányban a fővárosba, mint azt a reménykedők hitték. A kiállítás megnyitása előtt elterjedt, hogy az ország lakossága, a sok külföldivel mind idehozza a pénzét, s hogy ily körülmények között minden vállalkozó meggazdagszik. Annyian pályáztak azután a publikum erszényére, hogy a csalódásnak törvényszerűen be kellett következnie.” Bár a nagy befektetők hajlandók lennének a Konstantinápoly Budapesten Rt-nek fizetési moratóriumot adni, a kisebb hitelezők megindították a pöröket, s ezek következményeként „a kereskedelmi törvényszék f.é. október hó 1-ső napján kelt végzésével a csőd megnyitottatott”.

Október végén azután újra éledt a remény: lehet, hogy mégis lesz Konstantinápoly Budapesten? Az Rt. hitelezői zártkörű értekezletet tartottak, csak annyi szivárgott ki, hogy a résztvevők megállapodtak „ama módozatokban, amelyek lehetővé tennék a mulatóhely újbóli megnyitását”.

Tősgyökeres orfeum

„Budapest keresi a szórakozást, s nem éppen válogatós módjában – olvashatjuk az *Ország Világ* egyik cikkében. – Egyre nagyobb azoknak a száma, akik orfeumokban, úgynevezett mulatókban a kurtaviganójú műzsának hódolnak (*viganó*: egy darabból szabott szoknya, Viganó bécsi táncosnő nevéből). Az emésztő munka után, amit kevés kivétellel mindenki végez és amely naphosszat nyűgben tartja a kedélynek minden nyilvánulását, üdülésszámba megy az estéli szórakozás, mikor is egy két órán át kinek-kinek módjában van szépszerével csillapítani felzaklatott idegzetét.”

A cikk szerzője rosszállóan állapítja meg, hogy míg más nagyvárosokban az orfeumok a színházi szórakozás kiegészítői, nálunk mulató és színház – vetélytársak. „Ma már odajutottunk, hogy a fitos orrú műzsa bolyhos, szőke hajával nem holmi rejtett zugból kacsingat kifelé, hanem fényes, oszlopos márványcsarnokokban csicsergi el pikáns dalait.”

Rákosi Jenő lapjában, a *Budapesti Hírlap*ban arról ír, hogy kár lenne elszalasztani a lehetőséget, amelyet a „magyarosodás terén” a könnyű műzsa kínál. „Mulatozás közben kell megrohanni a magyar szellem produktumával ezt a fővárosi közönséget, hogy kivetközzék kozmopolita mivoltából. Mert mulatozása közben fogékony, gyönyörködése közben kapacitálható és akarva, akaratlanul meghajol a magyar géniusz előtt.”

Az orfeumok ügye napirendre került a parlamentben is. Visontai Soma országgyűlési képviselő tette szóvá az orfeumok „tévelygő művészeti irányát”. A többi között ezt mondta: „Az a zsargon, amely ott kifejezésre jut és azok az alakok, amelyek ott színpadra kerülnek, csak annak a társadalmi osztálynak válnak a szégyenére, amelyet reprezentálni akarnak és amely osztály éppen jelenlétével ezen előadásokat fenntartja. Egy gettó, amelyet a hatalom egyes felekezetek láncraverésére és eltiprására alkot, gyűlöletes, de úgy látszik vannak egyes felekezetek, amelyek önként tartanak fent ilyen gettókat, s ez bizony szánalmat kelt.”

A képviselő úr a jelenséget azért is károsnak tartja, mert az az indulat, amelyet ezek az alakok szítanak éppen „Magyarország egyik nemzeties irányú felekezete”

ellen irányul. Hogy melyik ez a felekezetet, azt név szerint nem említi, de a példákból világos, hogy a „gettószellemű chantantok” csakis a zsidó tulajdonban lévő mulatók lehetnek. „Én a magyar kormány kulturális misszióját úgy fogom fel – fejezte be felszólalását Visontai Soma –, hogy neki ebből a városból magyar fővárost kell csinálnia, oly fővárost, amely minden ízében, külső megjelenésében, alakjában, felfogásában, irányában is tősgyökeres magyar lesz.”

Azt, hogy az orfeumok magyarosodását szorgalmazó dörgeelmek nem maradtak hatástalanok, több újsághír is bizonyítja. A Moulin Rouge mintájára épült Párizsi-mulató vezetője, Löbl Izidor például nemcsak a különleges sportok kedvelőire gondolt, amikor lövöldét alakított ki egy különteremben, de a magyarosodás szempontjait is messzemenően figyelembe vette, s ezért magyar ruhás pincérek (és orfeum-hölgyek) szolgálták ki a vendégeket. A Solymossy-mulató pedig az ezredévi ünnepségekre különleges műsorral készült, ezen „a millenniumi gondolat harminchat remek és óriási méretű stereoszkopikus tablóban nyert kifejezést”. Itt mutatták be az Asszonypárbaj című „nagy daljátékot” is, amelynek kiállítására a tulajdonos – egy újsághír szerint – 20 ezer forintot költött. A jelmezeket Edouard Budie, a londoni milliomos látványosságok utolérhetetlen mestere tervezte. „Ezek valóságos műalkotások – írja a *Pesti Napló* –, melyek egyesítvén magukba a történelmi stílust és a modern divatot, nálunk sohasem látott pompát és ízlést jelenítenek meg.”

Salgó Jenő (színházi orvos, kritikus és drámaíró) az Orpheumok világa címmel elemző tanulmányt jelentet meg a *Jelenkorban*. A műfaj eredetéről ezt írja: „a legellentétesebb tényezők összeházasodásából született. Az ó-világ kezét fog benne az új-világgal, a francia rafináltság párosul a yankee szellemmel. Gerjesség és otrombaság, az érzékek csiklandozása és a nevetőizmok legdurvább ingerlése hívta életre az intézményt.”

A szerző szerint Párizsban ez idő tájt 10, New Yorkban pedig 30 orfeum működik, de ha figyelembe vesszük a lakók számát, s azt a tényt, hogy ezekben a városokban e műfajnak évszázados hagyományai vannak, nálunk meg csak most kezd gyökeret eresztetni, akkor meg kell állapítanunk, hogy „Budapest orfeumok tekintetében aránylag fölülmúlja Párizst és New Yorkot”.

Salgó, aki nyilvánvalóan nemcsak a színházak, de a mulatók kulisszatitkaiban is járatos, úgy véli, hogy „a budapesti orfeumokban megtalálható Párizs ledérsége és Amerika durvasága”, de még valami sajátosan magyar is van bennük: a zsidó bohózat. Az orfeumok műsorait elemezve megállapítja: „A közönség nagy tömegei számára készülnek. Olyan emberekre számítanak, akik egyszerre nagyon durvák és nagyon rafináltak. Durvák az értelem tekintetében, s rafináltak, ami az érzékeket illeti. Ezért jár karöltve a bohóckodás és a kötél tánccal mutatvány a már nem is sikamlós sördalokkal, kuplékkal és az érzékeket fölkorba csoló tánccal.”

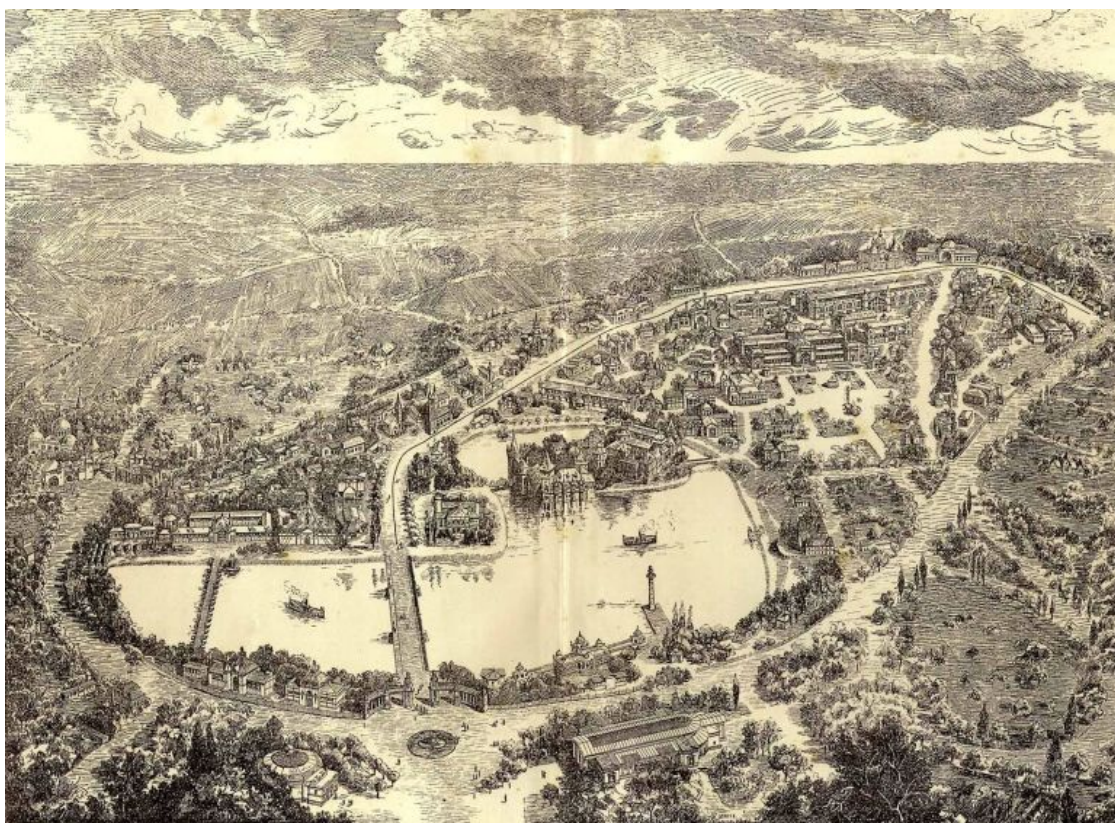
A nagytekintélyű színikritikus végül így összegzi fejtegetését: „A budapesti orfeum durva is, meg gerjes is, nincs hiány pofonokban és jogaihoz jut a lábemelés művészete is. Utóbbi, az Algériából behurcolt, s Párizst örületbe hajszoló, rafináltan érzéki tánc, a kánkán már a honi mulatók közönségét is kábítja. Ez az erős méreg, a fokozhatatlan trágárság és az elemi ösztönökre építő durva érzékiség itatja át az orfeumok világát, de ez adja meg Budapest jellegét is. Ez az, ami összefűzi a fővárost virulens szülöttjével, az orfeummal.”

A *Borsszem Jankó* egyik karikatúrája orfeumi jelenetet ábrázol. A világot jelentő deszkákon a fitos orrú, ledér múzsa emelgeti lábát, előtte karnyújtásnyira két magyar úr mulat. A karikaturista az egyiket állszíjas, árvalányhajás, csikóskalapba és sarkantyús csizmába öltöztette, a másiknak jellegzetes nagy orrot, sodrott pajeszt és szakállat rajzolt.

Összehordtuk kincseinket

1896 májusában – igaz, egy év késéssel – a Városligetben végre megnyitotta kapuit az országos nemzeti kiállítás. „Összehordtuk nemzeti kincseinket, ősoktól ránk hagyott ereklényeinket, felhordtuk iparunk, mezőgazdaságunk, kereskedelmünk, tudományunk, művészetünk és irodalmunk milliókat érő termékeit és ezt a varázslatos gyűjteményt a haladás szent oltárán bemutattuk a magyarok Istenének, bemutattuk az egész világnak. És az egész világ eljött, hogy szemtől szembe meggyőződjék arról a haladásról, arról a bámulatos tökéletesedésről, amelyhez ezer esztendő alatt eljutottunk. Ahogy felküzdöttük magunkat a művelt nyugat leghatalmasabb birodalmainak sorába” – olvasható a többi között a kiállítás pénzügyi bizottságának jelentésében.

A millenniumi kiállítás madártávlatból (léghajóról?)

A kiállítás a Városligetben mintegy 520 ezer négyzetmétert foglalt el. Összesen 240 pavilont emeltek. Az épületekre több mint ötmillió forintot költöttek, amelyhez az állam egymillióval járult hozzá. A hiányzó összeget a vállalkozóknak különböző sorsjátékokból, belépőjegyekből származó bevételekkel kellett pótolniuk. A főbejáró

az Andrássy úttal szemben, a városligeti tavon átívelő háromnyílású, köpillérekén nyugvó vashídon át vezetett. Ezen kívül még négy nagykapun, s több kisebb bejárón lehetett megközelíteni a kiállítást.

A hídtól balra a hadügyi pavilont helyezték el. Itt nemcsak a szárazföldi haderő fegyverzetét és szállítójárműveit, de az osztrák–magyar haditengerészet legkorszerűbb hajóinak makettjeit is megtekinthették az érdeklődők. A tó Nádor-szigetén kapott helyet a főváros, a kereskedelem, és a hitelügyek pavilonja. A Széchenyi-szigeten pedig a Magyarország történelmét reprezentáló kiállítást mutatták be. Szemtanúk szerint ez az épületcsoport már messziről magára vonta a figyelmet: „bemutatta Szent Istvántól kezdve a közelmúltig a hazai építészet történetét, az Árpád-kori templomot és zárdát, a középkori lovagvárat (Vajda-Hunyad), a segesvári vártornyot, a csütörtökhelyi kápolnát, a bártfai városházát, a Thököly-várat, amelynek renaissance udvarát remek szobrocskák díszítették. Minden épület az ezredév egy-egy jelentős kultúrtörténeti eszméjét jelenítette meg.”

Egy másik szigeten fölépítettek egy egész falut, templommal, csárdával, községházával, iskolával, kórházzal, tűzoltóteleppel. A kiállítás nem titkolt célja, hogy a történeti falukép bemutatása „minta gyanánt is szolgáljon”. A faluban tekinthették meg az érdeklődők a Herman Ottó irányításával készült ösfoglalkozások-kiállítást, ahol a nomád pásztorélet, az ősi halászat és vadászat eszközeit mutatták be. A templom melletti „ponyvák” a házi ipar legszebb tárgyait meg is vásárolhatta a közönség. Ha elfáradt, a kőbányai sörgyár sátraiban, pezsgős pavilonokban, és kávéházakban pihenhetett ki fáradalmait. Sokan a korzó fő érdekessége, a színes szökőkút köré elhelyezett padokra telepedtek le.

A kiállítás sok látnivalót kínált, de az biztos, hogy a legfőbb látványosság – legalább is a korabeli lapok szerint – a megnyitóra érkező királyi pár volt. A tudósítók gyakran utalnak rá, hogy a látvány csak Árpád – a bizánci források által gyakran emlegetett – fejedelmi pompájához fogható. A királyi sátort az iparcsarnok előtti téren állították föl. „Ez a könnyű alkotmány fehér selyembe ragyogva, bíbor virágok tűzében égve, arannyal elárasztva lebegett a királyi házat váró pódium és az egész ünnepi kép fölött.”

Az ünnepségen megjelent a hazai arisztokrácia színe-java. A lapokban aprólékos beszámolókat olvashatunk arról, hogy például Apponyi Albert „arisztokrata szocialista” fekete díszöltönyben, Tisza Kálmán miniszterelnök és Ugron Gábor függetlenségi pártvezér fekete bársony mentében, Kossuth Lajos fia, Ferenc viszont sötétzöld selyem atillában jelent meg. „Az arisztokrácia hölgyei közül különösen kitűnnek rendkívüli eleganciájukkal: Zichy Anna grófnő orgonavirág színű, ezüst csokrokkal ékesített ruhájában, Vay grófné fekete moirée öltözetében, Széchenyi Mária grófnő velencei csipkével ékített lila gaze tolettjében.” A rossznyelvek szerint a ruhaköltemények gyakran nem is a család tulajdonát képezték, hanem – persze a legnagyobb titoktartás mellett – Tiller Mór és Társa „jelmezintézetéből” kölcsönözték őket.

Az ünnepségen megjelentek Európa és Ázsia vezető államainak képviselői is. Itt volt – a többi között – Nerimán kán, a bécsi perzsa követ, fekete fezen, a japán követ „tökéletes diplomata dresszben, mellén zöld szalaggal és egy csomó rendcsillaggal” és a kínai diplomata, aki viszont szoknyát és copfot viselt. De a vendégek között voltak „bosnyákok, nemzeti öltözetben, valamint mohamedánok és keresztények, nagy szakállú bégek és egyéb potentátok is”.

Tizenegy órakor azután megérkezett a királyi pár. A tömeg áttörte a rendőrkordont, s éljenezve, kalaplengetve, kendőt lobogtatva zúdult a felséges hintó után. Félő volt, hogy Ilosvay kapitány huszárszázadával nem tudja tovább fönntartani a rendet, de azután a kapitány tisztelgést vezényelt, s a század mint a legyező, szétnyílt a király kocsija mögött, s ezzel fölfogta a közönség rohamát.

A lovas tábornoki díszbe öltözött király mosolyogva szalutált az éljenzőknek. „A királyné pedig, kinek tiszta fekete gyászruhája olyan bánatos, olyan szomorú volt a tündöklésnek ebben a kincses házában, legyezőjével félig eltakarta az arcát, s így bólogatott az ezerszeres (!) éljenre.” A „bús” királyné hamarosan vissza is tért lakosztályába, Ferenc József pedig lelkiismeretesen végignézte az egész kiállítás.

Négy óra tájt eleredt a sűrű, csöndes májusi eső. A tömeg gyorsan szétoszlott, bevonult a vendéglőkbe, kávéházakba, csárdákba. Mindenünnen vidám cigányzene hallatszott. Amikor pedig hat órakor újra kiderült az idő, a közönség az iparcsarnok

előtti korzóra vonult, s kipróbálta, milyen ülés is esik a királyi sátor baldachinos bársonyszékein.

Idegen szemmel

Amint a Városligetben megnyitotta kapuit az országos nemzeti kiállítás, nemcsak a hazai sajtóban szaporodtak el az eseményt értékelő írások, de mindjárt megjelentek az első külföldi visszhangok is. Ezekből rendszeresen bő válogatást adott a városligeti sajtóközpont saját orgánuma, a *Kiállítási Újság*.

Budapest polgára megtudhatta például, hogy a hágai *Het Vaterland* május 18-i száma hosszú, háromhasábos cikkben méltatta a millenniumi kiállítást. A beszámoló természetesen nagy teret szentelt a megnyitási ünnepségnek (főként a királyi pár látogatásának), majd a történelmi és a néprajzi pavilon látnivalóit vette sorra. A szerző fontosnak tartotta, hogy Hága és Budapest között a menetdíj csak 135,70 márka és ezért biztosra vette, hogy „az utazni szerető hollandi közönség a jövő nyáron bizonyára tömegesen a Duna völgye felé fog özönlenni”.

A montreali *Le Monde* és a brüsszeli *Petit Bleu* miután megdicsérte az ezredéves kiállítás rendezőit, beszámolt a május 1-én történt munkászavargásokról is. A kanadai lap azt írta, hogy „Budapesten magyarellenés tüntetések történtek, mert a kiállítás főépületére kitűzték a szerb lobogót”. Másként tálalta a május 1-i eseményeket a belga újság; szerinte „a magyar és a tót szocialisták között nagy verekedés tört ki”.

A milánói *Perseveranza* című régi, előkelő olasz lap május 17-i számában igyekezett tárgyilagosan bemutatni a történeteket. Arról írt, hogy bár a „hazafias tüntetéseken” részt vett valamennyi Magyarországon élő nemzetiség (a szerbeket és a románokat külön is említi), de „ezek az események jelentéktelenek azzal a nagy lelkesedéssel szemben, melyet a lakosság nagy többsége fajkülönbség nélkül tanúsít”. A lap szerint a szerbek végül is nem ellenségesek az ezredéves fennállásukat ünneplő magyarokkal szemben, bizonyítékul részleteket közöl Opacsics bécsi szerb püspöknek a millenniumi ünnepségeket méltató pásztorleveléből.

Nyilván nem véletlenül emelte ki a *Kiállítási Újság* sajtószemle rovata „a kilószám” érkező angol lapok beszámolóí közül a *Leeds Mercura* egyik cikkét. A hivatalos, az ellenzék szóhasználatában: „diadalpropaganda” szerint ugyanis Magyarország csak az Ausztriával való kiegyezés után léphetett a gyors fejlődés

útjára, csak így „zárkózhatott fel Európához”. Az angol lap, a *Kiállítási Újság* szerkesztőinek érzékelhető helyeslésével, a többi között ezt írta: „Budapest elegancia és kényelem tekintetében nem áll mögötte az új világ legszebb városainak. Pedig csak alig 30 éve, hogy a magyarok visszavívták alkotmányos önállóságukat, azóta haladnak... Ezért a kiállítás nem is annyira ezer évnek, mint inkább harmincnek az eredményeit tükrözi.”

Az angol lapok egyébként gyakran emlegetik a magyarok „hagyományos nemességét, szabadságszeretetét, pompa- és mulatságvágyát, s alkotmányos rend iránti vonzalmát”. Mindezen értékeket valószínűleg azért idézi olyan egyetértően és lelkesen a *Kiállítási Újság* szemléróvata, mert egybevág a képpel, amelyet a millenniumi historizmus – elsősorban a bizánci és arab források nyomán – Árpád magyarjairól és későbbi leszármazottairól kialakított.

Úgy látszik, hagyományos értéknek számított a vendégszeretet is. A szemlélő megemlíti egy osztrák lapot, amelyik szóvá teszi, hogy Budapesten egy bérkocsi fél napra 50-60 forintba kerül, majd – talán éppen a rossz tapasztalatokat feledtetve – hosszan idézi egy angol vidéki kis újság cikkét. „A kiállítás nem nyereszkesedési vállalat, hanem hazafias ünnep... Az idegenek, még a legszerényebbek is, meleg fogadtatásban részesülnek a vendégszerető magyarok közt, akik még nem tanultak meg hosszú számlákat csinálni. A magyarok csak arra törekszenek, hogy a vendég vegyen részt örömükben és csudálja szép fővárosukat.”

Valószínűleg azonban az is igaz, hogy a külföldi beszámolók legalább annyira jellemzőek arra a nemzetre, amelyik a cikket közli, mint arra, amelyikről a cikk szól. Mindenesetre a francia újságokból összeállított sajtószemlét olvasva az az érzésünk, mintha a „gall tollnokok” éppen azokat a tulajdonságokat méltatnák bennünk, amelyekre maguk is büszkék. A *Revue des deux Mondes* például ezt írja: „A magyarok a legkülönbébb érzelmeket keltették mindenkor és keltik ma is. Nem lehet elvitatni tőlük a fékezhetetlen (!) hazafiságot, a bámulatosan éles politikai szellemet, a nyugati eszmékhez való gyors és könnyű alkalmazkodást... A magyarok, bár az őket környező szláv és német tömegekhez képest oly csekély számúak, sohasem adták föl nemzeti karakterüket, megmenekültek minden veszélyből, túléltek minden katasztrófát... És ma sem elégszenek meg azzal, hogy teljes függetlenséget vívtak ki, de a Monarchia

külpolitikájában ők viszik a döntő szerepet.” A politikai elemzés azért is fontosnak tartja a magyaroknak a térségben betöltött szerepét, hiszen „ők képezik a szláv és a német (!) befolyás ellensúlyát”.

Végül, korántsem az ünneprontás okán, inkább csak a körkép teljesebbé tétele érdekében idézzünk a nemzetiségi lapok egyikéből. A Turóc-Szent-Mártonban megjelenő *Národnie Noviny* május 4-i számában a többi között ezt olvashatjuk: „Van bennünk annyi nemesség, hogy elismerjük a magyarok örömének jogosultságát. De nem ismerhetjük el jogosnak az úgynevezett millenniumi ünnepélyeket... Történelmi humbug, hogy az ezeréves államot kizárólag a magyar faj tartotta volna fönt. Mert, mikor harcban állott az ország, mi sokkal több vért ontottunk a védelmében, mint a magyar törzs... Ezért kézzelfogható hazugság az is, hogy ami a városligetben fel van halmozva, az tisztán a magyarok alkotása volna... Az avatatlan utazó persze nem látja a tót kéznek, tót észnek és a román munkának a nyomát. Pedig mindenben megérik a tót szellem, a zsidó csak a pénzt adta hozzá.”

A millenniumi „tájékoztatáspolitikai” tisztességére (vagy inkább ügyességére?) vall, hogy a *Magyar Estilap* három nappal később a *Národnie Noviny* cikkét teljes terjedelmében megjelenteti.

Gr. Eszterházy Miklós és br. Bánffy Dezsőné teljes ünnepi díszben

Alternatív kiállítás

Az Országos Magyar Képzőművészeti Tanács 1895-ben – a közelgő ezredéves évforduló jegyében – pályázatot írt ki történelmi tárgyú képekre. Úgy látszik, a kiírók tisztában voltak a vállalkozás veszélyeivel, mert meghatározták a választható témákat. A nemzeti múlt, különösen a „közelmúlt” értékelése már akkor is sok vitát váltott ki, ezért a festők figyelmét jóval távolabbra, főként Árpádra és az Árpád-házra irányították. Persze a parlamentben sokkal „közelibb” témákról vitatkoztak. Például a közös hadsereg tisztikarának ruházatáról, nyelvhasználatáról, Kossuth állampolgárságáról (a „szent öreg honosítását” Ferenc József, a nagy ellenlábas rendre megakadályozta); később, Kossuth temetésén sem képviseltette magát a magyar kormány, s ez újabb hosszú és elkeseredett parlamenti szócsatákhoz vezetett.

Ezek a látszólag apró-cseprő ügyek mind a kiegyezés eltérő közjogi értelmezésével, végső soron nemzeti függetlenségünkkel függtek össze; ebből adódtak a viták „ideológiai sallangjai” is. A nemzet öntudata, honfoglalásának 1000. évfordulójára készülődven – furcsa ellentétben az egyre harsogóbb ünnepi pompával – mind sebezhetőbbnek bizonyult.

Thorma János, a Nagybányán élő festőművész, még a pályázat kiírása előtt, 1893 őszén belekezdett egy nagy, történelmi tárgyú festménybe, amelynek később az *Aradi vértanúk* címet adta. Nagybányán akkor még nem működött a művésztelep, csak a millennium évében – éppen Thorma közbenjárására – költözött oda Münchenből Hollósy Simon néhány növendékével.

Thorma 1893-ban Aradra utazott, hogy előtanulmányokat végezzen képéhez. Könyvtárakban adatokat gyűjtött, szemtanúk emlékezéseit jegyezte le, sőt – a hitelesebb ábrázolás kedvéért – még egy kivégzést is végignézett. A festménnyel 1896-ra készül el, s a megadott határidőre beadta a képzőművészeti tanács pályázatára.

A Nagybányán megtelepedett Hollósy-kör festői közül később többen is szívesen fordultak a történelem felé. Egy a témával foglalkozó tanulmányban (Bakó Zsuzsa: *A történelmi téma jelentkezése és alakulása a nagybányai festők munkásságában*) azt olvashatjuk, hogy az általuk készített 14 történelmi tárgyú kép

közül hét az 1848-49-es forradalommal és szabadságharccal kapcsolatos. „Nyilvánvaló tehát, hogy a nagybányaiak a történeti festészet Habsburg-ellenes, »rebellis« vonulatához csatlakoztak”, s ebben minden bizonnyal szerepet játszottak esztétikai kérdések is; a nagybányai festők szembefordultak és évekig küzdöttek a Benczúr Gyula és a „műcsarnoki festők” képviselte hivatalos irányvonallal.

Thorma nem burkolózik a nemzeti historizmus elvont, merev romantikájába, hanem a modern pozitivistá történelemszemlélet alapján összehordott apró, hiteles mozaikokból – mozdulatról mozdulatra – építi föl a jelenetet. A képnek – az általánosan elfogadott akadémizmus követelményeivel szemben – nincs igazi főszereplője, nincs fókusza sem; ma inkább úgy hat, mint egy színes szélesvásznú történelmi film mozgalmas részlete.

Valószínű, hogy a millenniumi ünnepekre Hollósy Simon is elkészül freskójával, a *Zrínyi kirohanásával*. A téma közkedvelt a magyar történelmi festészetben, talán Székely Bertalan Zrínyi-képe a legismertebb. Hollósy azonban, amikor fölmutatja a hazájáért hősi halált is vállaló mártír példáját, csak látszólag követi a hagyományos ikonográfiát. Festményének újszerűsége – Thorma képével, az *Aradi vértanúkkal* ellentétben – nem a témában rejlik, hanem a feldolgozás módjában. A kép rendkívül dinamikus, feszült és festői. A villogó színek, a lovak által fölvert por és az égő vár füstje föllazítja, szinte porhanyóssá teszi a körvonalakat. Németh Lajos szavaival: „A mű nagy festészettörténeti fordulat határán áll, az anyagfestés (naturalizmus) és a levegőfestés (impresszionizmus) elve ütközik benne...” A szokatlan „plein air csatakép” azonban nem talált követőkre.

Hollósy a friss nagybányai természetszemlélet („látványfestészet”) legradikálisabb képviselője. Még Münchenből írja Thormának Nagybányára: „Legfőbb vágyam... tájképekbe festeni egy olyan motívumot, ami engem a keserves nagyzásokból meglelégedésre, nyugodtságra bírna vezetni.” Hollósy kezdetben a nagybányai festőiskola vezéregyénisége (39 évesen ő a „vén prímás”), később szembekerül Thormával és Rétivel, s elhagyja a várost. Técsőn próbál újra szerencsét, de ott sem tud igazán gyökeret eresztetni. Örökös nyugtalansága, ádáz szembenállása a hivatalos művészettel és a polgári világ külsőségeivel (állítólag egy „kasszínót” vett feleségül, amiért festőtársai kiközösítették), nehéz anyagi helyzete, az áhított

„nyugodtság” hiánya meggátolta, hogy modern természet- és művészetszemlélete valóban korszakalkotó művekben öltse testet.

Thorma János hajlékonyabb egyéniség. Ő is fontosnak tartotta a természet tanulmányozását, de nem az életszemlélet, a magatartás megváltoztatása miatt, inkább csak mint akadémiai stúdiumot, hogy „a növendék képes legyen az abszolút szépet megérezni és abban gyönyörködni”. Hiába állt azonban Thorma közelebb az „uralgó ízléshez”, a zsűri nem fogadta el a művét. (Igaz, a festő nem a meghatározott témák közül választott, de nyilvánvaló, hogy képét nem ezért utasították el.) Az aradi hazafiak kivégzését bemutató festmény újra a nemzeti függetlenség megoldatlan kérdéseire irányíthatná a figyelmet, vélték a képzőművészeti tanács vezetői; egyébként is a Monarchia királyát nem lehet olyan botrányos kép elé vezetni, amely föltépheti a már behegedt sebeket (értsd: a gyilkost a gyilkosságra emlékeztetné).

Thorma – a hivatalos témajavaslatra fittyet hányó – „alternatív” képének híre gyorsan terjedt a városban, ám a művészetpolitika irányítói nem akarták vállalni a betiltással járó bonyodalmakat. Az *Aradi vértanúkat* először az Orczy-házban, később a városligeti Wampetich vendéglőben állították ki. Az étterem előtt naponta hosszú sorokban várakoztak az érdeklődők, hogy láthassák a botrányos hírű festményt.

Az elrejtett való

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt hetilapja, a *Népszava*, amely akkortájt mintegy 5000 példányban jelent meg, időnként kolumnás „leleplező riportokat” közölt, amelyekkel a társadalom egy-egy „szégyenfoltjára” irányította a figyelmet. Az egyik ilyen riport a toloncházban készült. (A toloncház a rendőrség tartotta fent, ide zárták az ideiglenesen fogva tartottakat és azokat, akiket rövidebb időre zártak el.)

„A magyar kormány a múltat megfestette Munkácsyval és Fesztyvel, de szégyenletes jelenünket lakat mögött őrzi – adja meg az alaphangot a szerző. – Ha a múlt lelkesítő emlékei vászonra vetve büszkévé teszik az embert, hulljanak könnyei, ha végignézi jelenét. Azon elzüllött utcai gyermekek és gyámoltalan aggastyánok, kik hazájukban nem lehetnek otthon, átkot mondanak az ezredéves Magyarországra és annak bitorlóira! A hatalom eszköze, a bölcs rendőrség pedig összefogja az átkot szóró honfitársakat, elviszi zöld kocsin egy intézetbe, hol megtanulnak éhezni és hallgatni.”

Az írás címzettje a hazánkba látogató külföldi, „ki káprázó szemekkel, botladozva halad végig ama fényes csarnokon, ahol kincs kincsre halmozva hever, s ha látott mindent, elvakultan felkiált: »Oh, mily boldog itt a nép!«. Ne irigykedj, jámbor idegen – javasolja a szerző –, inkább szánjál bennünket. Mert itt a valót szégyellik, s ezért elrejtik szemünk elől... Magyarország eredeti millenáris kultúrképe a fővárosi rendőrség Kerepesi úti toloncházában van kiállítva. És abban a szerencsében, hogy ezt láthassák, csak a munkanélküliek, a koldusok, a »senki gyermekei«, az elzüllött »czuczilisták« és Mihaszna Jánosok részesülhetnek.”

A toloncház lakóit rendszeresen fenyítik. „Ám ha az elbizakodott uralkodó osztály azt hiszi, hogy áldozatai »megjavulva« kerülnek ki innen, akkor nagyon csalódik. Ha egy érzéssel bíró embert a véletlen ezek közé a félmeztelen emberek közé vet, iszonyodva hallgatja végig terveiket... A séták alatt az egyik rész fajtalan beszédekben keresi a vigaszt, a másik a földön heverészve bámul maga elé. Csak a tolonckocsi érkezésének zajára tódulnak egy csoportba és villogó szemmel keresik a jövevények közt a jobb ruházatú áldozataikat.”

A riport ezután bemutat egy-egy „érdekesebb” toloncházi alakot. Egy 11 éves fiúcska például azért került ide, mert zsemlét lopott. Egy galambbász aggastyánról

megtudhatjuk, hogy koldulás miatt hozták be. „Pedig mindenki láthatja – véli a bőbeszédű öreg –, hogy munkára már képtelen vagyok. Tizenöt esztendeig szolgáltam Thaisz főkapitány idejében a rendőrségnél. Amíg tudtam, húztam az élet igáját, de már nem bírom, most elhagyatva mindenkitől, így pusztulok időnap előtt.”

Letartóztatott szocialisták fényképei a rendőrség nyilvántartásában

A riporter ismerősökre is bukkan. „Egy elvtársamat látom magam előtt, lerongyolódva, piszkosan. Beszélgetünk hosszasan, elmondja, hogy két hónapja munka nélkül van, lakbért nem tudott fizetni, szobaasszonya ezért kilökte. Éjnek idején, az utca kövezetén nyomta el az álom. A rendőrség csavargásért 8 napi fogságot mért rá, aztán eltoloncolták... Később egy másik ismerőst találtam. Az Akácfa utca valamelyik kapualjában szoktam látni ezt a féllábú koldust. Egykor cipész volt, de mint kisiparos nem tudott boldogulni. Ezért elment egy újpesti gyárba, ahol egy balesetben elveszítette az egyik lábát, s most 4 forint nyugdíjat kap havonta. Ebből pedig megélni nem bír, tehát koldul. Elfogták és 20 napra ítélték.”

A cikkíró, úgy látszik, alaposan fölkészült a jogszabályokból. Megemlíti, hogy a fogház zárkáiba, ahová csupán 25 embert lehetne elszállásolni, nem ritkán 50 embert szorítanak be. „Ember ember hátán fekszik, a bűz leírhatatlan. Úgy látszik, a rendőrség csak másoknál tud rendet csinálni!” (Ezzel valószínűleg arra utal, hogy a rendőrségnek akkor joga volt a túlszűfolt magánlakásokat kiüríttetni.)

A szerző utánanézett annak is, vajon milyen ételmezt kapnak a toloncház lakói. A fejadag napi egy keserű fekete cipó, amit a kásalevesből és lencsehabarákból illetve a lencselevesből és kásahabarákból álló, változatos menü egészített ki. „Élelemmel

özvegy Lauberné látja el a fővárosi fogházakat, aki egy rab után a rendőrség börtönétől 9 krajcárt kap. Nevezett úrhölgynek a toloncházban van egy kantinja is, itt adják el a fővárosi hentesek az avas töpörtyűt és szalonnát. Ha valamelyik rabnak kívülről hoznak ételt, azt nem engedik be, mert akkor nem fogyna a kantin »áruja«. Különben Laubernének Gödöllőn nyaralója van, a kulcsár pedig alig bírja a hasát.”

A riport így fejeződik be: „Míg az uralkodó osztály nyaral, fürdözik és mulat; addig a nép izzad, fárad, nélkülöz és zúgolódik. Fönt a magasban kong az ünnepi harang és alulról átok száll millió szenvedő ajkáról.”

A *Népszava* egy másik cikke a virágzó leánykereskedelemmel foglalkozik. Azzal vádolja a „lelketlen kufárokat”, hogy azok kihasználják a munka nélkül maradt szegény leányok kétségbeesését, s fényes ígéretekkel kétes mulatóhelyekre csalják őket. Itt a leányok a szép ruháktól, az ékszerektől és a legveszedelmesebb italoktól elkábítva olyan magasságokba jutnak, ahonnan egyenesen a sárba visz az út.

Ha azután néhány hónap múlva megundorodva ettől a világtól és önmaguktól kétségbeesetten újra munkát keresnek, mindenhol csak az új olasz sláger édeskés dallamát duruzsolják a fülükbe: Jámbó, Jámbó... Moziban, gyárban, villamoson csak ezt hallani, a mulatóhelyeken éjszakánként négyszer-ötször el kell ismételnie a zenekarnak: Jámbó, Jámbó. Ez szivárog elő az Ős-Budavára és a Konstantinápoly rejtett szeparéiból is, ahol a „pénz- és vérarisztokraták” szórakoznak a külváros gyorsan elvirágzó leányaival.

Fehér rabszolgák

A társadalom lappangó feszültségeit jól jelzik azok az újságcikkek, tanulmányok, amelyek a cselédek helyzetével foglalkoznak. Ezekből az írásokból általában az emberi együttérzés, a szájalom hangja csendül ki, igaz, a keresztény középosztály altruista érzelmeibe – mint az idő tájt gyakorta – bizonyos felsőbbrendűség is vegyül.

A *Fővárosi Lapok*, amelyet főként konzervatív, előkelő hölgyeknek szerkesztettek, beszámol például egy Anna nevű cselédlányról, akit azért állítottak bíróság elé, mert lopott. A cikk szerzője azonban nem a lány, hanem a társadalom felett mond ítéletet. „A földhöz tapadt szegény falusi paraszt leánya is, mint annyi más sorstársa, hogy a kenyerét megkeresse, kénytelen volt szolgálatba állni. Keserves kenyér. Reggel öt órától este tízig rabszolgája az egész háznépnek... Mert a takarékoság azt kívánja, hogy csak egyetlen cseléd legyen a háznál. Ennek az egynek a munkaerejét aztán, minden lelkiismeretfurdalás nélkül, a végletekig kihasználják. Ráadásul hulladék az élelme, kutyának való az éjjeli nyugóhelye.”

A *Fővárosi Lapok* egy másik számában vezércikket is találhatunk a cselédekről, az írás címe: Fehér rabszolgák. A szerző (dr. Szabóné Illésy Piroska) előljáróban nem fukarkodik a hangzatos kifejezésekkel. Ilyesmiket olvashatunk: „A cseléd pária, óraszámra fizetett gép, kinek szenvedni, emberi érzelmeket mutatni nem szabad, mert

a nagyságos asszony ideges lesz, ha szomorú arcot lát.” Végül azonban a cikkíró, aki nyilván maga is gyakorló cseléd tartó, fontosnak tartja, hogy föl hívja nagyságos asszony-társai figyelmét: „Soha, semmi körülmények között ne válasszuk bizalmasunknak őket, mert műveletlenek lévén mindég visszaélnék a bizalommal, s engednek pletykálási hajlamaiknak.”

Molnár Lajos, aki a VI. kerületi kapitányságon a prostitúció, a borhamisítási ügyek és a cselédpercek előadójaként dolgozott, falusi iparos szülők gyermekeként nyilván maga is jól ismerte a vidékről fölkerült fiatalok veszélyeztetett helyzetét. Mint a téma avatott szakértője, több tanulmányt írt a „cselédügyről” is. *A cselédközvetítés rendszeréről* című munkájából hosszabb „mutatványt” közöl a rendőrség lapja..

Az írás előljáróban bemutat egy „cselédszerző irodát”. Ezek rendszerint nagyobb forgalmú utcákban ütnék tanyát, s mivel tőke alig kell hozzájuk, gombamód szaporodnak. „Kívül az ajtón, s a falakon különböző színűre festett rubrikákban szobaleány, mindenek, kocsis, nevelőnő, szakács stb. ajánlatnak a közönség figyelmébe. Belül az üzlethelyiséget egy léckerítés osztja ketté, a bejárat felé eső rész

a »várótermet«, a kerítésen túl fekvő pedig az »irodát« képezi. A váróterem fala mellett barnára festett pad fut körül, a raktáron levő »anyag« számára.”

A szerző szerint – aki különben igen élményszerűen írja le tapasztalatait – a váróterem sokféle funkciót tölt be. A cselédek egy része valóban itt várakozik a körbefutó padokon, másik részüknek csak a cselédkönyve hever szerteszét. „Ebből a helyiségből indul pályafutására igen sok, vidékről felkerült leány. Ez a helyiség az, melyben ködként oszlik szét a leányok rózsás reménye, s megy tönkre erkölcsük és jövőjük. Itt van a cseléd iskolája. Itt tanulja meg, hogy a becsületes munkánál könnyebb kereseti forrás is létezik.”

A cselédszerző intézet a cseléd casinója, melegedő helye, itt trécselnek egész nap, s itt figurázzák ki és szapulják meg – távozásuk után – a cselédért jelentkező asszonyokat. Itt gratulál egyik cseléd a másiknak, ha elszegődött. És itt cserélik ki tapasztalataikat. Ilyeneket lehet hallani: „No hiszen, jó helyre mész, 3-ik emelet, 4 gyerek van, s ott mindig hiányzik egy ezüstanál... Az asszony minden cselédjét a kapitányságra viszi.” Molnár Lajos nyilván sok hasonló esettel találkozott a munkahelyén.

A tanulmány részletesen elemzi a cselédszerzők működését szabályozó rendeletet. Megtudhatjuk, hogy a városi közgyűlés szabályrendelete világosan kimondja, a cselédszerzési díj csak a közvetített állás tényleges elfoglalásakor fizetendő, a cselédszerzők mégis gyakran előre követelik járandóságukat. „Különösen a vidékről felkerült cselédektől szedik be előszeretettel előre a közvetítési díjat, s akkor sem fizetik azt vissza, ha a közvetítés valami miatt megghiúsult.”

A cselédszerzők – a forgalom arányában – kifutókat foglalkoztatnak. Ők ajánlják városszerte a cselédeket, s ugyanők csábítják is nemsokára vissza. A cselédszerző intézetek tulajdonosai jól ismerik ezeket a manipulációkat, de nemcsak hogy nem tiltják segédek kétes ügyleteit, hanem még ösztönzik is. Hiszen a tulajdonos a közvetítési díjat előre beszedi, így ő a forgalom növekedésében érdekelt, nem pedig abban, hogy tisztességesen – hosszú távra – közvetítsen.

Igaz, a már említett szabályrendelet azt is kimondja, hogy „ha az elhelyezett egyén alkalmazásából 15 napon belül kilép, az elhelyező (a cselédszerző) köteles 8 nap alatt a gazdának más egyént, illetőleg az elhelyezést kereső (celéd) számára díj

nélkül más alkalmazást szerezni; ha ezt nem tenné, a lefizetett díj visszakövetelhető”. Molnár Lajos azonban megjegyzi, ő hivatali munkája során „még nem találkozott olyan asszonnyal, akinek egyszeri közvetítési díj lefizetése mellett kétszer közvetítettek ki cselédet, de még olyan cseléddel sem, aki egyszer fizetett és két helyre ajánlották”. Mint minden rendeletet, ezt is egyszerűen ki lehet játszani. A cselédszerzők általában megvárják a cseléd kilépésétől számított – rendeletben előírt – nyolcadik napot, akkor valóban fölkeresik ügyfelüket, de az akkorra már legtöbbször új cselédet fogadott föl, „hiszen ki vezethet háztartást cseléd nélkül 7 napon át”.

A cselédszerzők és segédek általában kettős játékot játszanak. A gazdák partján állnak annyiban, hogy a béreket igyekeznek leszorítani. Ugyanakkor a cselédek partját fogják, amikor nemcsak az alkalmazóikkal szembeni, hanem a bíróság előtti jogaikra is kitanítják őket. Ezt bizony már a gyakorló cselédügyi előadó is sérelmezi. Mint írja: „Némely cselédet jogi tanácsokkal annyira kiképeznek, hogy ha egy ilyen a kapitányság elé kerül, alig lehet vele bírni.”

Női bűntevők

Rédey Miklós, kerületi kapitány és elismert bűnügyi szakíró, a Rendőri Lapok állandó munkatársa (1896-ban a rendőrségi sajtóiroda vezetője), egyik hosszú cikkében a nők bűnözésével foglalkozik. Az írás kizárólag a „női büntetésekről” szól, de a szerző – szándéka ellenére – arról is vall, hogyan látja általában a nők társadalmi helyzetét, szerepét a hivatalnok, egy olyan államapparátus alkalmazottja, amelynek minden fontos posztját férfiak töltik be.

Rédey a bevezetőben – valószínűleg az akkor rendkívül divatos schopenhaueri gondolatok hatására – fölállítja a „kiszámíthatatlan nő” hipotézisét. Schopenhauer a többi között ezt írja a női bűnözésről: „A nők, mint a gyengébb nem, természettől fogva nem erőhöz, hanem cselhez kénytelenek folyamodni: innen ered ösztönös alatomosságuk és kiirthatatlan hajlamuk a hazudozásra. Éppen ezért a nők sokkal könnyebben tesznek a bíróság előtt hamis esküt, mint a férfiak. Az is kérdés tárgyává tehető, vajon szabad-e őket egyáltalán esküre bocsátani.”

Rédey ennél finomabban fogalmaz. „A statisztikai mérlegelés e téren különösen nehéz, hiszen a gyengébb nem nemcsak a rendőrség előtt, de magában a társadalmi életben is – a maga valójában – kiismerhetetlen.” Később mégis megadja azokat a vonatkozási pontokat, amelyek segítségével a kutató eligazodhat a női lélek útvesztőiben. „A *gyöngé* nő, akinek tulajdonképpen élethívátása a *család* szűk körére szorítkozik, természete alapján egy érzelem: a *szerелеm* uralma alatt áll (kiemelések a szerzőtől), s mikor a nők bűnösségét vizsgáljuk, többé-kevésbé bűneit is ebben a szférában (ti. a szerelem szférájában) kell keresnünk... A nő, akinek lételeme a szeretet, a ragaszkodás, az önfeláldozás, ritkábban fog letérni a jó útról, mint a férfi, akit ezernyi más érzelem és szenvedély, különösen a létért való küzdelem oly sokszor tántorít meg.”

A statisztikai adatok azt mutatják, hogy a nők a társadalomban képviselt arányuknál kisebb mértékben vesznek részt a bűnözésben. Sőt, vannak olyan büntettek, amelyeket szinte alig követnek el. „A nőt, kiben az ember erkölcsi életének alapját képező nemes ösztönök olyannyira ki vannak fejlődve, szemérme, féltékenysége,

gyengeségének érzete visszatartja az ún. nyers bűnöktől, s inkább csak olyanokra készíti néha, amelyeknek éppen ezen nemes ösztönök a rugói.”

A legsúlyosabb, az élet elleni bűntettek vétkesei közül a gyilkosságot elkövetők 19 %-a, az emberölést elkövetők 23 %-a, a testi sértést elkövetőknek pedig 25 %-a nő. Igaz, a gyermekölés, a magzatelhajtás tetteinek viszont 95 %-a a gyengébb nemhez tartozik. Hasonlóan magas a női orgazdák és tolvajok száma (41 % és 34 %). Ha az elmúlt évek adatait is figyelembe vesszük, megállapítható, hogy az összes bűntevőnek csupán 29 %-a nő.

Gyakori, hogy a nőket egy-egy bűntettben csak közvetett felelősség terheli. A szerző ezeket az eseteket a „nemi élet sajátos viszonyaira” vezeti vissza. Véleménye szerint „a férfiak által elkövetett bűntetteknek akárhány esetben végső oka vagy mondjuk jogi műszóval: bűnszerzője a nő, aki szerelme hatalmával uralkodni tud a férfiakon. Sok esetben láthatjuk, hogy a bűn először a nőben fogamzik meg, de mivel hiányzik belőle a kellő erő és elszántság, a férfit ösztökéli, hogy azt elkövesse, bár az sem ritka eset, hogy a férfi él vissza a nőnek iránta érzett, semmiféle akadálytól vissza nem rettenő szerelmével. A szerelmes nő mindenre képes!”

Jellemző, hogy a nők húsz és harminc év között, „érettségük és szépségük teljében” követik el a legkevesebb bűncselekményt. Csökken a bűnelkövetők száma a családi életet élő nők körében is. „A bűnügyi statisztikákban kétszer több gyermektelen özvegy, elvált asszony és hajadon szerepel, ami az anyai szeretet, s a gyermek gondozásának jótékony hatásával magyarázható. Ez a tendencia a férfiaknál is megfigyelhető, a családtalan férfiak, akiknek nincs mit féltetniök vagy veszteniök, a férfi bűnösök nagyobb részét képezik.”

Rédey megemlékezik egy speciális körülményéről is, melyet magában a székesfővárosi életben kell keresnünk. Mivel vidéken egyre kevesebb a munka, évenként ezrével tódulnak fel a vidékiek Budapestre, hogy itt gyári munkásnak, napszámosnak, cselédnek álljanak. Közöttük nagyon sok a nő. A női munka pedig köztudottan igen olcsó, egy egyedülálló asszony egyszerűen nem tud megélni a két keze munkájából. „A nyomor pedig, s az ezek nyomán járó pizsok és romlottság nagyon rövid idő alatt beszennyezi azt a nőt is, aki még romlatlan, tiszta erkölcsökkel jött föl a falujából. A rendőrség vagy más hatóság nem tud segílyt nyújtani a

nagyvárosban elszigetelten élő nőnek, s ezért az könnyen az erkölcstelenség vagy a bűn posványába tévedhet.”

Igaz, azok a nők sincsenek sokkal könnyebb helyzetben, akik férjet találtak, s a gyári munka mellett igyekeznek ellátni családjukat. A mindennapi robot meglazíthatja a családi élet kötelékeit, ilyen körülmények között a nők elhanyagolják a gyermekek nevelését, s könnyen a bűn útjára tévednek. A szakíró tapasztalata szerint: „ha a nő csak a családja körében, természetes élethivatásának élhet, mindig megmarad kedves, tiszta, jóságos nőnek, de mihelyt kilép e körből, éppúgy a szenvedélyek és bűnök áldozata lesz, mint a férfi.”

Bárcáért folyamodó fiatal parasztlány fényképe

Budapest közbiztonságát nemcsak az aktív kéjhölgyek rontják, legalább ilyen veszélyesek a kiöregedett prostituáltak, a ún. Melkerinek (kéjtolvajok) is. Ők azok, akik – miután elveszítették nőiségük varázsát, s ezért nem bírnak már hatást gyakorolni a férfiakra – ittas úriemberek kifosztására adják a fejüket. Az ittas férfiak réme még „a kávéházi pénztárosnők és a női zenészek elvetemültebb része is, akik

fizetéskor fonnyadt bájaik mutogatásával megzavarják a szerencsétlen kuncsaftok fejét”.

Rabosító fénykép: 1882-től a Rendőrségi Lapokban is gyakran közölnek rajzokat és fényképeket a nyilvántartásban szereplő, körözött személyekről

A kiszolgáltatottság, a nyomor újratermelődik, véli a szerző. „Az elhagyott leánygyermek anyaként legtöbbször maguk is eldobják gyermekeiket. Megdöbbentő, hogy milyen magas a gyermekprostituáltak száma Budapesten. Ebben, sajnos, a környező országok között elsők vagyunk.”

Az alkohol káros kifolyása

A *Rendőri Lapok*ban rendre megjelennek a közigazgatási bizottság elé került jelentések is, hiszen – miként a szerkesztő írja –, „ezekből lehet a legjobban megismerni a főváros fejlődésével járó kóros tüneteket”. Így például hosszú, elemző cikket olvashatunk az alkoholizmus terjedéséről.

Az elmúlt évben a rendőrség 5702 esetben tett feljelentést ittas egyének ellen. Ők a kihágási büntetőtörvény értelmében 25 forintig terjedő pénzbüntetéssel sújthatók, ami, ha behajthatatlan, 3 napi elzárásra változtatható. Ezt a büntetési tételt a szakértő túlságosan is enyhének tartja, s megállapítja: „törvényünk kissé liberális a részegekkel szemben”. Úgy véli, „a részegeskedés megakadályozására sokkal hatékonyabb eszköz lenne, ha nagyobb érvényt szereznének a kihágási törvény egy másik szakaszának, amely azon korcsmárosokat és egyéb szeszesital-mérőket sújtja, akik másokat leitatnak”.

Igaz, ezt a szakértő is elismeri, a törvények alkalmazását szubjektív elemek nehezítik, s ezekről az ellenérdekelt felek között gyakran élénk vita zajlik. „Mert nagyon nehéz például meghatározni, hogy különböző temperamentumú emberek mikor ittasok és még inkább azt, mikor annyira ittasok, hogy nem lehet nekik több italt adni, de a legnehezebb a kihágást tárgyaló bírónak megállapítania, vajon az ittasság ilyen foka fennforgott-e.”

Ezen „elméleti kérdések” tisztázása után a cikk szerzője rátér a részletes statisztikai adatok ismertetésére. „A testi sértés miatt feljelentett 2275 egyén közül ittas volt 68,7 %, az emberölés és kísérlete miatt feljelentettek közül 46,3 %, a szemérem elleni bűncselekményeknél ez az arány 32,4 %, rágalmozásnál és becsületsértésnél pedig 11,2 %. Megállapítható tehát, hogy az alkoholizmus a bűnügyek mintegy 40 %-ánál döntő szerepet játszott.”

Az alkoholizmus okait kutatva a szakértő, aki valószínűleg közel áll a rendőrség berkeihez, zavartan magyarázkodik. „Egy cikk kerete szűkebb, semhogy abban az alkoholizmus terjedésének minden okára kiterjeszkedni lehessen.” Annyi mindenesetre bizonyos, írja, „hogy a legfőbb ok, a szeszes italok kimérésére jogosult üzletek túlságos számában rejlik, amire a rendőrség már annyiszor reámutatott, de úgy látszik,

eredménytelenül”. 1894-ben – a kávécsarnokokat nem számítva – Budapesten 215, Újpesten 147, Rákospalotán pedig 196 lélekre jut egy-egy italbolt, ami – ha a csecsszopókat is bele vesszük a csoportba – igen jó ellátásnak mondható. Ha az 1892-es adatokat tekintjük alapnak, akkor a vendéglők és kocsmák száma három év alatt 13,3 %-kal, a „nagypálinkamérések” száma pedig 96 %-kal nőtt.

Márpedig ekkora növekedést sem a népesség, sem pedig az idegenforgalom szaporodása nem tesz szükségessé. „Különösen nem pálinkamérésekből, amelyek a demoralizáció felé terelik a szegényebb néposztályt, ennek számát pedig – éppen a már jelzett közbiztonsági, közerkölcsi okokból – a legszűkebbre kellene megszabni.” A szerző különösen azt sérelmezi, hogy főként a Kerepesi út környékén szaporodtak el a pálinkamérések, ahová az idegenből jövő ember először érkezik. Eszmefuttatását így

fejezi be: „Meg kellene vonni a határokat, ameddig a pálinkamérések szaporítása elmeget, mert elvégre a főváros vezetése a rideg finansziális előnyökért nem áldozhatja föl a morális szempontokat.”

A *Rendőri Lapok*ban gyakran ismertetnek egy-egy konkrét bűnügyet is, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy közelebbről bemutatván az eset hátterét, elvegyék a terepet a „szenzációhajhász” újságírók elől, akik „25-30 ezer hiszékeny olvasó kegyeiért hadakozva nem ártallják a vidék és a külföld előtt diszkreditálni a főváros közbiztonságát”. Egy rövidke cikk például „az alkohol káros kifolyását” bemutató családi eseményt tár az olvasó elé. Az eset egyébként „a rikkancsok ordibálása ellenére nem is gyilkosság volt, csak emberölési kísérlet”.

A külső Váci úti vámnál, a Tisza utcában lakott Kucsma István. A férfi egy Abaúj megyei kis faluból, Garadnáról – valószínűleg munkát keresve – jött a fővárosba. Úgy látszik, találhatott is, mert hamarosan nőül vette Reskó Borbálát. A házasságból egy kisleány született, aki történetünk idején éppen nyolc esztendő.

Kucsma azonban tizennégy évi házasság után egyszer csak züllésnek indult – írja kissé méltatlankodva a *Rendőrségi Lapok* tudósítója –, az asszony legszebb ruhadarabjainak és ékszereinek ára rövid idő alatt a kocsmárosok és pálinkamérők kezébe került. Midőn a férfi már nem tudott semmit eladni, amiből tovább dőzsölhetett volna, elment felesége munkahelyére, aki a kiállítás bosnyák pavilonjában havi 45 forintért, mint takarítónő dolgozott, s pénzt követelt a szerencsétlen asszonytól. A férfi sejtette, véli a tudósító, hogy takarékos felesége szép kis összeget takaríthatott már meg havi fizetéséből.

Nem is tévedett. A feleség megkönyörült a semmirekellő férjén, s adott neki néhány forintot. Akkor a házaspár megint megbékült egy kis időre. Kucsma azonban tovább folytatta iszákos életmódját, naponta részegen járt haza. Egy alkalommal rátámadt a feleségére, azt mondta neki, azonnal pakolja össze ruháit, mert ő elmegy. Hogy hová, erre a kérdésre a férfi nem tudott kielégítő választ adni. Zavartan hallgatott.

A feleség a díván sarkán ült és sírt, amikor Kucsma közvetlen közélről rálőtt, de elhibázta. Másodszor is löni akart, de ebbéli szándékában Halmosvár Mihály munkás meggátolta. A rendőrség Kucsma emberölési kísérlet gyanújával vette őrizetbe.

A *Rendőri Lapok* tudósításából nem derül ki, csak sejthetjük, Kucsma István elveszítette állását, s negyven éves korában már nem is talált magának másikat. Talán ezért indult egyszer csak oly nagy zűllésnek.

Az ezüstös banda

Már javában tartottak az ezredévi ünnepségek, amikor egy rejtélyes bűntény-sorozat hozta izgalomba a főváros lakóit. Szokványos betöréssel kezdődött: az újságok megírták, hogy „a Sótér utca 6. szám alatt lakó házmester arra a kellemetlen felfedezésre jutott, hogy Szirmay Ottó grófnő (!) lakása nyitva van, s a szobákban nagy a rendetlenség. A házmester azonnal jelentést tett a rendőrségen, ahol konstatálták, hogy az elmúlt 14 nap alatt, míg a grófnő vidéki birtokán tartózkodott, ismeretlen tettesek álkulccsal benyitottak a lakásába és onnan ezüstnemüket loptak el.” A nyomozást nehezíti, vélték a szakértők, hogy „az ellopott ezüstök mennyiségére és mibenlétére senki sem tud felvilágosítást adni”.

Nem sokkal később a rendőrség letartóztatott két gyanús fiatalembert, akik egy házalónak két értékes gyertyatartót kínáltak eladásra. Róth Ármin 23 éves kárpitossegédnél és Lichtenstein Ede 28 éves újpesti betűszedőnél ezen kívül egy ezüst tálat, ezüst forralót, lábast, egy selyemkendőt és egy női díszmagyar ruhához tartozó selyemszövetet találtak. Szirmay grófnő, aki időközben hazajött vidéki birtokáról, megerősítette, hogy a két gyanúsítottnál talált ezüstnemű az ő tulajdonát képezi. Csakhogy ez csupán egy töredéke a grófnőtől eltulajdonított mintegy 10 ezer forint értékű gyűjteménynek.

Részlet az eltűnt tárgyak listájából: „Nagy bőrládában 1 nagy ezüst kosár, 1 nagy tejes kanna, 1 kis kávékanna, 1 kis ezüst lábas »C. P.« monogrammal, ötágú koronával és eperlevéllel gravírozva, 1 leveses tál »S. P.« betűkkel, 2 gömbölyű tál, 2 hosszú tál, 2 mártás tál aljjal, 1 ecettartó, 1 teaszűrő, 12 kanál, 12 halkés, 2 gyertyatartó, 1 rumtartó, 1 törött cukortartó... stb.”

A nyomozók alaposan megvizsgálták a listát, majd vallatóra fogták a két tolvajt, akik először következetesen tagadták, hogy ők követték volna el a betörést. Később azzal álltak elő, hogy az ezüstitárgyakat valóban ők vitték el, de „már kész munkára mentek”. Egy kávéházi ismerősüktől hallották – akit természetesen nem tudnának megnevezni, mert csak látásból ismernek –, hogy Szirmay grófnő lakása nyitva van, s onnan annyi ezüstöt vihetnek, amennyit csak akarnak. Ez a jóakaró azt is mondta – hangzott a két tolvaj vallomása –, hogy az ajtón egy gyufaszálat, a küszöbön pedig egy

papírlapot találnak. Így jelzik majd nekik, hogy szabad a vásár. Ha ezeket a jeleket nem találják, akkor vigyázzanak, a grófnő hazatért.

Amikor Róth és Lichtenstein a helyszínre érkezett, a jelek zöld utat mutattak. A két tolvaj behatolt a lakásba, s magával vitt néhány tárgyat, később ezeket a nyomozók hiánytalanul meg is találták náluk. Csakhogy a városban néhány nap leforgása alatt még három betörés történt, s újabb ezüstitárgyak tűntek el. A rendőrségnek – őszintén szólva – fogalma sem volt, kik a tettesek és hol vannak az ezüstök; a nyomozás – ahogy rendőrségi körökben azóta is mondani szokás – nagy erővel folytatódott.

Néhány nap múlva letartóztatták Pollák „Zsigát”, a büntetlen előéletű, munkanélküli pincért, akiről föltételezték, hogy a Szirmay-lakás kifosztásakor a „benyitást csinálta”, de a szálak nem gombolyodtak tovább. Pollák megnevezett ugyan egy Spitzer Henrik nevű házalót, kinek ő állítólag ezüstneműt adott el, de a Spitzernél elrendelt házkutatás semmi eredményt nem hozott. Spitzer tagadta, hogy ismerné Pollákot.

Ám a nyomozók akkor már Spitzer minden lépését követték, így jutottak egy Klein nevű bádigos nyomára. Klein bevallotta, hogy ő vett ugyan Spitzertől ezüstöt, de az nincs nála, mert egy zsákba hamu közé rejtette, majd átvitte szomszédja pincéjébe, mondván, a zsákban mész van. A rendőrök a mondott helyen meg is találták a zsákot és benne néhány ezüstöt. Csakhogy ezekről már nem lehetett megállapítani, hogy eredetileg kinek a tulajdonát képezték, mert legtöbbjüket szilánkokra vágták, más részüket pedig beolvasztották.

A gyanúsítottakat előzetes letartóztatásba vették, de az „ezüstös banda” tovább tevékenykedett. Rövid időn belül föltörték Gosztonyi Béla miniszteri titkár és Hegedűs Károly országgyűlési képviselő lakását. Mindkét helyről nagy értékű ezüstitárgyakat vittek el. A banda nem tévedett. Vajon honnan tudták, hogy melyik lakásban lelnek gazdag zsákmányra? És hol rejtették el a mesés ezüstkincset?

A rendőrség sötétben tapogatózott. A nyomozók dolgát nehezítette, hogy hiába kapták el a banda újabb és újabb tagjait, a nyomozás minduntalan megakadt, hiszen az elkövetők, úgy látszott, valóban nem ismerik egymást. Nyilván jól működő munkamegosztásban dolgoztak: mások törték föl a zárat, mások vitték el a holmit, s megint mások értékesítették. A tagok nem találkozhattak egymással. Bérczy Béla, a

fővárosi rendőrség bűnügyi osztályának vezetője, valószínűleg ekkor szembesült először a „szervezett bűnözéssel”.

A nyomozók az aprólékos megfigyelésekből összeállított „mozaikkép” alapján végső soron arra a következtetésre jutottak, hogy a hálózat szálai a bádogosmester kezében futnak össze. Csapdát állítottak, s így sikerült a mintegy húsz fős bandát egyenként kézre keríteni. A lopott holmi nagy részét is megtalálták a Magyar Gazdasszonyok Országos Árvaházának kertjében, ahol a bádogos éjszakánként elásta őket. Bárczy Béla és az ezüst-ügyben nyomozó detektívek főkapitányi elismerésben részesültek.

Egy város krónikája

Százhuszonhat utca, több mint ötezer lakóház, harminchétezer lakos; egy kicsit balkáni, egy kicsit mediterrán, egy kicsit keleti, egy kicsit nyugat-európai, egy csöppet vend, egy csöppet horvát, egy kicsit szerb, egy kicsit bolgár, egy kicsit német, de alapvetően magyar. Város Dél, Kelet és Nyugat kapujában: Pécs. Lakói: kereskedők, vendéglősök, iparosok, fotográfusok, könyvkiadók, miként szerte az országban, lelkesen, lármásan és látványosan készülődtek a millenniumra. A város két napi- és két hetilapja mindenről részletesen beszámolt.

A Széchenyi tér az 1890-es években

Megnyitották a Nemzeti Casinó új épületét; Jakab Imre vendéglőjében, a Sörház utca 8. sz. alatt „külön ez idényre gyártott Millenniumi-sört” csapoltak; az egész vármegyében gyűjtés kezdődött annak érdekében, hogy júniusban, a fővárosi díszmenetben Pécs is méltóképpen képviseltethesse magát; az alispán körlevelet adott ki, amelyben arra szólította fel a községeket, hogy tavasszal „millenniumi emlékfákat” ültessenek; március végére pedig elkészült Kubányi Lajos „millenniumi festménye”,

amely a pécsi székesegyház felszentelését ábrázolja, azt a pillanatot, amikor Ferenc József fogadja a szertartáson részt vevő püspökök hódolatát.

A *Pécsi Napló* 1896. április 19-i számában arról ír, hogy „a megyei közgyűlés a nagy ünnep tiszteletére tisztességesen megajándékozta alkalmazottait, hiszen nyugdíjaztatásuk esetén, a szolgálati évek megállapításakor a millenáris esztendő három évnek számít”. Az újságíró felteszi a kérdést: vajon a városi tisztségviselők miért nem kapnak hasonló kedvezményt? Ez idő tájt több újság is szóvá tette, hogy az osztrák szalaggyárosok megtagadták a millennium fő kellékének, a nemzeti színű szalagnak a szállítását. Bécs tönkre akarja tenni az évfordulót? „Na hát, abból semmi sem lesz – olvasható az egyik helyi lapban –, majd az olasz kereskedők pótolják a szalaghiányt, hiszen az ő trikolorjukat csak meg kell fordítani, s máris megfelel nekünk.”

A város arra is ügyelt, hogyan ünnepeljék a millenniumot a börtönökben. Megtudhatjuk például, hogy május 10-én lelkészek tartottak istentiszteletet a raboknak, majd előadások méltatták az ünnep jelentőségét. Ráadásul e napon minden rab mentesült a házi büntetés alól, délben fél rész hússal többet kapott, s hozzá két deci bort is. Ugyanezen a napon „hazánk ezredéves fennállásának emlékére” a székesegyház déli tornyára fölhúzták a nemzetiszínű lobogót, a sétatéren a 44. gyalogezred két zászlóalja, a honvéd huszárezred lovasai, s a tűzoltóveteránok masíroztak. Ruepprecht János pécsi harangöntő mester pedig „millenniumi uzsonnán” látta vendégül a város valamennyi „ágost vallású” középiskolai tanulóját. Frissen csapolt sert és virtslit szolgáltak fel nekik.

A „millenniumi varázssra” nemcsak az volt a jellemző, hogy a polgárok nemzetiszínű nyakkendőt kötöttek, s az ünnepségek műsorán csupa hazafias óda szerepelt, de az is – állapította meg egy újságíró –, hogy abban az esztendőben „az Árpád lett a névadók kedvence”. 1896 első négy hónapjában nem kevesebb, mint tizennégy Árpád nevet jegyeztek be az anyakönyvbe. Közben – főként a tisztviselők és a hivatalnokok körében – elindult a névmagyarosítási hullám is. Az országban mintegy hatszázán választottak az új időknek jobban megfelelő, magyarosabb hangzású nevet. Ebből a legtöbbit, 180 kérelmet Budapesten jegyeztek be, majd – több nagyobb várost is megelőzve – Pécs következett a „rangsorban”.

Ősztől azonban Pécssett is véget ért a „treuga dei”, s miként a korabeli újságíró írta: „a békés ünnepi hangulatba belopta magát az átkos mesebeli szörny, a politika”. Közeledett a képviselőválasztás.

A városban a leglátványosabban a kormánypárti (szabadelvű) Aidinger János polgármester és az ellenzéki (bár függetlenként induló) Erreth János ügyvéd vívott meg. A *Pécsi Közlöny* szerint a jogakadémia ifjúsága a következő választási nótát énekelte: „Az Aidinger pártja / Voksát pénzen váltja. / Éljen Erreth János!” A *Pécsi Figyelő* október 18-án arról számolt be, hogy „az éjjel a Ferenciek utcája és a Klimó utca torkolatánál a kötélre kifeszített nagy Erreth-lobogót egy tizenöt főből álló berúgott Aidinger-párti kortestrupp egy hosszú póznára alkalmazott ún. hernyózó ollóval levágta és sáros lábakkal megtaposta...” Néhány nap múlva a *Pécsi Napló* – valószínűleg a pártonkívüli békés többség véleményét tolmácsolva – nagyon tárgyilagosan ezt írta: „Míg eddig csak az Erreth-párt kortesei és hívei ordítottak éjjel a város utcáin, most már az Aidinger hívők is ezt teszik. Ideje, hogy a főispán átírjon a rendőrségnek, és kérje a rendcsinálást.”

A képviselőválasztás Pécssett is a szabadelvűek elsőpró győzelmét hozta. Szemtanúk állítják, hogy a vesztesek több helyütt nem tudták emelt fővel elviselni a vereséget. „A brutális tömeg a Király utca felé vette útját, átkokat szórt az Aidinger-pártiakra, és szidalmazta a zsidókat, mintha egyedül azok szerezték volna meg Aidingernek a hatalmas többséget. A Király utcán végighaladva a csalódott kortesek bezúzták Lehr kereskedő boltjának üvegét, majd a Lyceum épülete melletti Schönwald-féle órás üzlet kirakatát.”

A politika hullámverései azonban gyorsan elültek, a kortesek visszautaztak a fővárosba, hogy ott majd a „szélbali” képviselők biztatására újabb utcai ütközeteket vívjanak a kivezényelt rendőrökkel. (Már ekkor nyilvánvalóvá vált, hogy az „utcai politizálásnak” csak egyetlen hadrafogható hordája van, s ennek tagjai azután különböző fellépéseket vállaltak országszerte.)

Pécs élete visszatért a megszokott kerékvágásba. Novemberben az egész város a köztiszteletben álló kisharsányi lelkész állítólag „életuntságból” elkövetett öngyilkosságáról beszélt. Még ugyanebben a hónapban Gosztonyi István és Majthényi Sándor megvívta kardpárbajukat. A vasútnál, ahol az ünnepi évben a korábbihoz

képest mintegy kétszeres forgalmat bonyolítottak le minden jelentősebb fönnakadás nélkül, több száz kitüntetést osztottak ki. A *Pécsi Napló* újságírója ebből az alkalomból meg is kérdezte: vajon megfelelő számban vannak-e a kitüntetettek között azok a „külső tisztviselők”, akikre a legnehezebb feladat hárult?

Tél közeledtén az utcákon újra megjelentek a „gesztenyés lányok” kerek kis dobkályháik mellett, és ismét föltűnt Kabaj Mari is, a „rosszvérű lány”, akit már többször örökre kitiltottak a városból, de mindig visszatért. Év végén azután a pécsieknek is búcsút kellett mondaniuk a krajcárnak, amit viszont – Kabaj Marival ellentétben – tényleg örökre kivontak a forgalomból, hogy helyet adjon az új váltópénznek, a fillérnek.

Treuga dei

Az 1896-os esztendő első három negyedét hazánk ezeréves fennállásának ünnepélye töltötte be. Ősszel azonban a soron következő parlamenti választások teljesen fölforgatták a korábbi erőviszonyokat, s a politikai élet szereplői maguk is meglepődtek, milyen erővel lángoltak föl a korábban már kihunytnak hitt

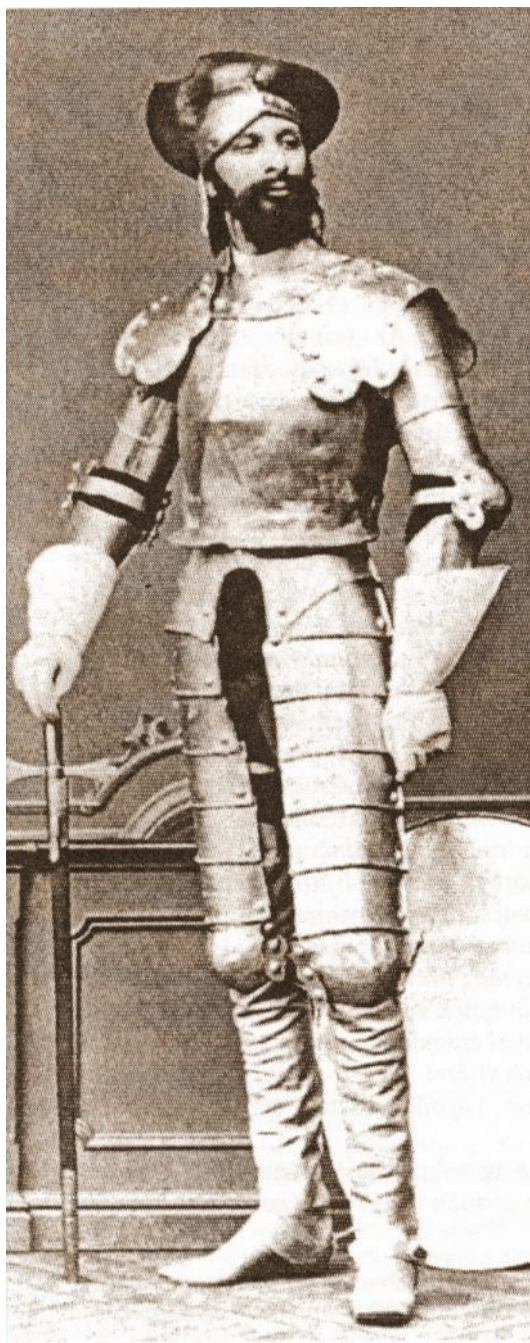
„bozóttüzek”. Elszabadult a pokol.

A treuga dei (Isten békéjét) Apponyi Albert hirdette meg egy évvel korábban.

(Képünkön a béke apostola teljes harci díszben.) Emlékirataiban így ír erről. „1895 végén már a következő évre kitűzött millenáris ünnep előkészítése foglalta el a kedélyeket. Engem is annyira megkapott az ünnep nagyszerű eszméje, hogy karácsony napján a párt hírlapi orgánumában, a »Nemzeti Újságban« cikket tettem közzé, amelyben a millenniumi ünnep idejére a pártok közt fegyverszünetet indítványoztam, azzal a feltétellel, hogy a kormányzati szellemből a pártosság kiküszöböltessék és a választások tisztaságának és szabadságának törvényes biztosítása által a pártok küzdelméből a méregfog kihúzássék.”

Apponyi szerint az ünneplő nemzet példát adott istenfélelemből, hazaszeretetből és királyhűségből, s ezt a pártok apró gáncsvetései sem tudták megzavarni. Megjegyzi, hogy a millenniumi esztendő tetőpontja minden

bizonynal az az ünnepély volt, amelyen a király és az országgyűlés egymást üdvözölték. Csakhogy ezen ő nem lehetett jelen, mert atyja súlyos betegsége

elszólította a fővárosból. Igaz, Benczúr mester ennek dacára, „a magasabb történeti igazságot egy véletlen körülmény fölé helyezve”, odafestette az ő fejét is híres képére.

Apponyi, aki 87 esztendőt élt, s ebből mintegy hat évtizeden át tagja volt a magyar parlamentnek, megemlíti egy kevésbé ismert millenniumi eseményt is: szeptember elején Budapesten rendezték meg az interparlamentáris unió soron következő konferenciáját. Ezen pedig először vettek részt az orosz birodalom képviselői. Apponyi úgy emlékezik, hogy a meghívás ötlet tőle származott. „Abból indultam ki – írja –, hogy a békemozgalom legfőbb orgánuma (t.i. az interparlamentáris unió) nem teljes, ha Oroszország abban képviselve nincs.” A térség békéjének zálogát később is abban látta, ha az orosz birodalmat mindjobban bevonják a nemzetközi szervezet működésébe.

Az 1896-os magyar parlamenti választások egyáltalán nem az Apponyi meghirdetette tisztaság és szabadság jegyében zajlottak. Kormánypárti képviselők is elismerték, hogy a „Bánffy-kabinet által lebonyolított választásokon a hatósági erőszak és korrupció soha nem látott méreteket öltött” (Herczeg Ferenc). Andrássy Gyula pedig úgy vélte: „A menyasszony túlságosan is szép...”

Apponyi mint az ellenzék vezére, azt fejtegette, hogy a kormánypártok teljesen fölöslegesen vetettek be törvénytelen módszereket, hiszen a millenniumi ünnepek hazai és nemzetközi sikere, valamint az Ausztriával jól haladó közgazdasági tárgyalások kedvező hangulatot teremtettek a kormány mellett. Bánffyék, bár győzelmük nem volt kérdéses, azért akarták minden („unfair”) eszközzel csökkenteni az ellenzéki szavazatok számát, hogy könnyebben kormányozhassanak.

A kierőszakolt „aritmetikai diadal” azonban a visszájára fordult. „A számban megfogyott ellenzék nemcsak oly mélységes elkeseredéssel jött a parlamentbe, mely minden békés együttműködést kizárt, hanem azzal a meggyőződéssel is, hogy neki nem alkotmányos kötelessége egy ekképp létrejött választási verdikt előtt meghajolni, hogy neki, mivel a nemzet akaratát meghamisították, minden meg van engedve.”

Apponyi szerint az ellenzék kilátástalan helyzete hívta életre az obstrukció intézményét, amely később szinte teljesen megbénította a parlament munkáját.

Az obstrukciót valójában már jóval korábban is alkalmazták a magyar parlamentben. Amikor például 1872-ben a Lónyay-kormány beterjesztette választójogi

törvényjavaslatát, amelyet az ellenzék sérelmesnek, a kormányzati többség viszont általános vitára alkalmasnak talált, a részletes tárgyalás során Helfy Ignác, a szélsőbal vezére bejelentette, hogy pártjának harminckét tagja becsületszóval kötelezte magát, hogy „a javaslat törvényerőre emelését minden eszközzel megakadályozza”. Az ellenzék be is váltotta a szavát: végtelen hosszúságú beszédeket mondott, lépten-nyomon név szerinti szavazást kért, s így a száznégyszakaszos törvényjavaslat első szakaszát öt hétig tárgyalta a tisztelt ház. Miután pedig az első szakaszt elfogadták, a képviselőház mandátumának lejártáig már csak négy nap volt hátra. A törvényjavaslatból csakugyan nem lett semmi.

Többször felvetődött, hogy az obstrukciót erőszakos eszközökkel kellene letörni. Csakhogy ettől végső soron a kormánypártok is visszariadtak, mert úgy gondolták, esetleg még nagy szükség lehet rá, ha például áthidalhatatlan ellentét merülne fel a képviselőház és az uralkodó között. A magyar politikai élet ellentmondásaira jellemző, hogy nemcsak az ellenzéki, de a kormánypárti politikusok is elhitték, egy ilyen konfliktusban az obstrukció valóban védelmet nyújtott volna a parlamentnek a királyi hatalom túlsúlya ellen.

Amikor az 1896-os választások után a treuga deinek hirtelen vége szakadt, az „agyonbeszélés tudománya” tökéletes ellenzéki fegyverré csiszolódott. Az obstrukciónak nemcsak tudósai, de páratlan művészei is akadtak, akik sokszor hetekre meg tudták bénítani a parlament munkáját anélkül, hogy egyetlen ponton is megsértették volna a házszabályokat.

Nem jelentett különösebb újdonságot – az igazi mesterek nem is alkalmaztak ilyen olcsó fogásokat –, amikor valaki módosító javaslatában például az „indítványoz” szót „javasol”-ra kívánta változtatni, majd név szerinti szavazást kért, ami eltartott másfél óráig, s mivel a ház a szabályok szerint nem ülésezhetett négy óránál hosszabban, három név szerinti szavazással „agyon lehetett ütni egy ülést”. Az igazi mesterek ennél sokkal rafináltabb módszerekkel éltek. Órákig tudtak úgy szónokolni, hogy mondataik kerekékké váltak, hév is volt bennük, csak éppen nem mondtak semmit. Ha pedig elunták a szónoklást, húsz aláírással zárt ülést kértek, s ezen újabb órákig vitatkozhattak azon, vajon szükség van-e egyáltalán zárt ülésre.

Herczeg Ferenc, aki kormánypárti képviselőként maga is évtizedekig koptatta a „gótikus ház” padjait, az obstrukciót „nemzeti veszedelemnek” tartotta, hiszen „vele együtt olyan elvadult hang kapott lángra a politikában, hogy művelt ember a polgári élet semmiféle körében nem élt olyan izgalmak és lealázó veszedelmek közt, mint a magyar képviselőházban. Nemegyszer kétségeim támadtak az iránt, hogy tisztességes ember lehet-e egyáltalán tagja ennek a Háznak?”

A pénz ördöge

A *Rendőri Lapok* 1896. december 19-i számában rövid tudósítást olvashatunk az Osztrák–Magyar Államvasút-társaság egyik vezető hivatalnokáról, aki miután negyvenezer forintot kiemelt a társaság kasszájából, egyszerűen kereket oldott. A lap *Nyilvántartás* rovatában közli Dittrich Antal fényképét is – komoly, elegáns, minden gyanú fölött álló polgárembernek látszik. Dittrichet akkor már napok óta hiába kereste az olasz, az osztrák és a magyar rendőrség.

A hivatalnok 16 éve állt az Osztrák–Magyar Államvasutak szolgálatában. Négy éve helyezték át Bécsből Budapestre, ahol a társaság államosítása után külön egységet képező bánya-, huta- és uradalmi egység igazgatóságánál titkári teendőket látott el. (Az áthelyezés indokát nem ismerjük, valószínűleg jó munkájáért kapott magasabb beosztást itt Budapesten.) Nejevel és két kisebb fiával a terézvárosi Gyár utca 22. számú házában bérelt kisebb, de a nyomozók szerint „igen elegánsan berendezett” lakást. A lakásért évi 420 forintot fizetett.

A főkapitányságon a cég nevében Dreschler Béla kereskedelmi igazgató tett feljelentést. Szerinte Dittrich Antal teljes mértékben élvezte az igazgatóság bizalmát. Korábban készpénzzel nem foglalkozott, idén azonban, éppen feddhetetlensége miatt, rábízta a társaság által fizetendő adók kezelését. Így juthatott hozzá a kasszában őrzött nagyobb összeghez. Dittrich évi háromezer forintot keresett, ez akkor kiemelkedő fizetésnek számított. Ennek ellenére – legalábbis a társaság tudomása szerint – szolid, polgári életmódot folytatott, nem kártyázott, nem lóversenyezett, nem voltak nőügyei, szóval „egész életmódja arányban állott társadalmi helyzetével”.

Dittrich Antal 44 éves volt, római katolikus vallású. Hétköznaponként pontban 9 óra előtt 5 perccel indult hivatalába. Munkatársai szerint szorgalmasan, pontosan végezte feladatát. Sohasem kötekedett, nem hangoskodott. Délben otthon ebédelt, s utána visszatért munkájához. Nem dohányzott, munka után nem járt kávéházba sem, napi egy kávéját mindig a felesége készítette el. A ház lakói egybehangzóan állították, hogy este 8 után már szinte mindig otthon tartózkodott.

Azon a pénteki napon is rendes időben jött haza a hivatalból. És a szokásos időben tért nyugovóra. Szombaton fölkel, nyugodtan reggelizett, tejeskávét friss

zsemlével, s közben, ahogy szokta, átolvasta az *Egyetértés* közgazdasági rovatát.

Aztán öt perccel kilenc előtt fogta a kabátját, kalapját, s így szólt a nejéhez: „No, én akkor elmegyek. Lehet, hogy ma később jövök haza, mert mostanában sok a dolgom a hivatalban.” És ezzel elment. Soha többé nem látták.

Hiába várták délben ebédre, s hiába vacsorára. Dittrichné először arra gondolt, hogy férje hivatalos ügyben megint vidékre utazott, ami az utóbbi időben gyakran megtörtént. Elmúlt a vasárnap, de a hivatalszolga nem hozott semmi üzenetet. Hétfő reggel azután az asszony elment a cég Dalszínház utcai székházába, hogy megtudakolja, hol a férje. Ám a kereskedelmi igazgató azzal fogadta: „Hát nincs otthon? Azt hittük, hogy Dittrich betegen fekszik az ágyában.” Sikasztásra azonban még akkor sem gondolt senki. Az asszonynak azt tanácsolták, hogy menjen el a rendőrségre és jelentse férje eltűnését, hátha valami baj érte útközben.

Kedden délután – a kereskedelmi igazgató jelenlétében – törték föl Dittrich íróasztalát, amelyben két levelet találtak: az egyiket Dreschler igazgatónak, a másikat Dittrich idősebbik fiának címezték. Az elsőben ez állt: „Elismerem, hogy sikasztottam, de azt nem mondom meg, hogy mennyit.” Fiához írt levelében pedig búcsút mondott a családnak, majd ezzel a talányos mondattal zárta levelét: „Tudtam én, hogy ennek így kell majd történnie.” Egyéb magyarázattal nem szolgált.

De hát mi történt Dittrich Antallal? Törhette a fejét az ügygel megbízott Tóth rendőrnyomozó. Tettes van, indok nincs. Vajon egy szerény, pontos, megbízható tisztviselő egyszer csak miért engedett a csábításnak? Mert hogy csábítás történt, azt a fiatal nyomozó majdnem bizonyosra vette. Talán a „pénz ördöge” csavarta el Dittrich fejét? (Megfelelő bizonyítékok híján Tóth egyelőre kénytelen volt így nevezni a csábítót.) A tettes érte áldozta föl egy Monarchiakorabeli hivatalnok legfőbb erényét, a szolid megbízhatóságot, amelyet pedig legalább olyan féltve kellett volna őrizzen, mint az eladósorba serdült, nem túlságosan gazdag leány a szüzességét.

Tóth nyomozó ekkor valószínűleg fölnézett az asztala fölött függő képre. Igen, gondolta, a tettes tetteivel nemcsak megsértette a törvényt, de elárulta a hivatalnoki erény legfőbb örét és megtestesítőjét, magát a királyt is. Hiszen azt mindenki tudta, az újságok is gyakran megírták, hogy őfelségének milyen örömet okozott, ha Bécs és Budapest között, kitekintve a robogó vonat ablakán, sorra fogadhatta az elsuhanó

pofaszakállas alakok, az őt formázó, lelkiismeretes és megbízható állomásfőnökök tisztelgését. Ez legalább olyan kellemes és megnyugtató volt számára, mint mikor egy hosszú, szorgos munkával töltött nap után végignézhette az elintézett ügyek hosszában kettéhajtott, háromszínű zsineggel átkötött aktacsomóin. Igaz – bizonytalanodott el ekkor okfejtésében a nyomozó –, az öreg király legkedvesebb időtöltésének viszont az számított, ha esténként „barátnőjével”, Schratt Katalinnal, a Burg Színház művésznőjével pikézethetett.

Tóth még nőtlen volt, és semmiféle szörzetet nem viselt az arcán. Délben nem ment haza a tűzér hadnagy özvegyétől bérelt szerény lakásába, hanem a kapitánysággal szemben, egy kocsmában virslit és sört szokott ebédelni. Szerdán, ebéd után, engedve a testét átjáró kellemes bizsergésnek, azon gondolkodott, vajon a pénz ördöge hímnemű-e vagy nőnemű? Tóth úgy döntött, hogy inkább az utóbbi, s ezért délután javasolta főnökének, küldjenek telegramot minden megyei főkapitánynak. Az üzenet nemcsak a tettes pontos személyleírását tartalmazta, hanem elrendelte, hogy haladéktalanul nyomozók járják sorra a nyilvánosházakat, s faggassanak ki minden leányt, nem látták-e arrafelé Dittrichet.

Tóth valószínűleg nem járt rossz nyomon, amikor csábító után szimatolt. Igaz, nincs tudomásunk arról, hogy valaha is elfogták volna a mesés összeget sikkasztó hivatalnokot – többen tudni vélték, hogy a pénzzel Amerikába vette útját –, a megoldás azonban, úgy véljük, végső soron az érzékek mélyén rejtőzött. Később jó néhány, a századfordulón játszódó irodalmi műben, de a korszakkal foglalkozó lélektani tanulmányban is, olyan alakokról – becsületben megőszült tanárokról, hivatalnokokról, katonatisztekről – olvashatunk, akik egy szép napon – látszólag teljesen érthetetlenül – odahagyták családjukat, hivatalukat, egyszóval mindenüket, s frivol kalandok nyomába szegődtek. Talán minél szigorúbban, fegyelmezettebben, szabályosabban élt valaki, minél inkább egész életében azon igyekezett, hogy kézben tartsa a sorsát, annál ellenállhatatlanabban vonzotta a könnyed, a ledér, a botrányosan kiszámíthatatlan.

Pedofil pénzügyér

1896 december elején Rauch Júlia 19 éves hajadon – valószínűleg ügyvéd ismerőse tanácsára – azzal a panasszal fordult a budapesti bírósághoz, hogy gazdasszonya évek óta „rossz életre csábítja”. A bíróság helyt adott a panasznak, s csábítás gyanújával vádat emelt egy közelebről meg nem nevezett, előkelő, vagyonos családból származó, korosabb hölgy ellen, akinek nevét – nyilván tapintatból – nem hozták nyilvánosságra. Az újságok csak annyi árultak el róla, hogy Balogh János nyugalmazott pénzügyi titkár felesége.

Korabeli karikatúra a pedofil „egyleti bácsiról”

A zárt tárgyaláson először a csábítással vádolt idős hölgyet hallgatták ki. Az elnök mindenekelőtt arra volt kíváncsi, hogy a vádlott hogyan ismerkedett meg Rauch Juliával. (A sértett nevét többször is megemlítették a bíróság előtt, vele szemben, úgy látszik, mellőzték a tapintatot.)

Vádlott: Még 1889-ben történt, hogy Nagyváradon, a piacon egy vajas asszonnyal találkoztam, aki egy csinos leánykát vezetett a karján. A gyermek igen megtetszett, s miután az asszony hajlandó volt átengedni nekem, én magamhoz vettem.

Elnök: Hány évesnek látszott a gyermek? És a vajas asszony az anyja volt-e?

Vádlott: A gyermek 12-13 éves lehetett, szülei korán elhaltak. A vajas asszony valami rokona volt Júliának, s könyörületből tartotta. Mígnem rájött, hogy a leányt érdemtelenül részesítette jótéteményben.

Elnök: Ezt honnan veszi?

Vádlott: Nálam is nagyon rosszul viselte magát, pedig úgy bántam vele, mint saját gyermekemmel. Rongyokba jött hozzám, s én fényesen kiöltöztettem.

Elnök: Annyira fényesen kiöltöztette, hogy férje a szerelmével kezdte üldözni a lányt. Ezt nem vette észre?

Vádlott: Nem, ezt nem észleltem soha. Júlia természetét ismerve talán inkább fordítva lehetett!

Elnök: Az igaz, hogy a férje néha hónapokra elutazott Júliával?

Vádlott: Férjem ez idő tájt gyakran szenvedett influenzában, ezért a fővárosba jött gyógykezeltetni magát, a leányt pedig mint ápolónőt hozta magával.

Elnök: Hát az igaz, hogy amikor a férje megunta Júlia ápolónői szolgálatait, ön a leányt eladta egy debreceni nyilvánosház tulajdonosának hatvan forintért?

Vádlott: Én nem adtam el, hiszen, mint azt a bíró úr is bizonyára tudja, vagyonos asszony vagyok, akinek nincsen szüksége pénzre.

A vádlott után a sértett kihallgatása következett. Rauch Júlia elmondta a bíróság előtt, hogy sem szüleit, sem rokonait nem ismerte, hanem édesapjának egy barátja, bizonyos Braun János nevelte 12 éves koráig, amikor is Baloghné megvásárolta őt a nagyváradai piacon.

Elnök: Mit gondol, mi célja volt magával az asszonynak?

Tanú: Baloghné férje nagyon sok pénzt pazarolt el házon kívül hölgyekre. Az asszony, hogy a további tékozlásnak elejét vegye, elhatározta, olyan nőt fog otthon tartani, aki leköti férje szerelmét. Terve sikerült is, mert Baloghnak megtetszettem, folytonosan üldözött, s végül a bűnbe csábított.

Elnök: Azt szeretném tudni, hogy kitől tanulta az ilyen kifejezéseket, mint „bűnbe csábított”?

Tanú: Nem tanított erre engemet senki, de azt a szentírásból is tudni lehet, hogy a paráználkodás bűn.

Elnök: Jól van, jól van! Hány éves is volt maga akkor, amikor Balogh először „bűnbe csábította”?

Tanú: Még nem töltöttem be a tizennegyedik évemet.

Elnök: És miért nem próbálta otthagyni Baloghékat?

Tanú: Én menekültem volna a háztól, de nem volt senkim, akitől segítséget kérhettem volna. Balogh pedig mindenüvé magával vitt, mert attól tartott, hogy megszököm. Két hónapig Pesten tartózkodtunk, négy hétig meg Bécsben.

Elnök: Hol laktak?

Tanú: Különböző szállodákban.

Elnök: Senki sem kérdezte meg Baloghtól, hogy mit keres maga mellette.

Tanú: Mindenkinek azt mondta, hogy én ápolom.

A továbbiakban az elnök arra a kérdésre kereste a választ, hogy Balogh végül miért hagyta el feleségét és „ápolónőjét”. Rauch Júlia erre nem tudott válaszolni, azt azonban még fontosnak tartotta, hogy a törvényszék előtt is elmondja: egy alkalommal Baloghné meglátogatta őket, de hiába panaszkodott neki, mire kényszeríti őt Balogh, az asszony csak mosolygott.

Elnök: Később, amikor Balogh otthagyta magukat, akkor maga mit csinált?

Tanú: Baloghné arra kényszerített, hogy kávéházakba menjek és ott pénzt keressek.

Baloghné (közbekiált): Ez nem igaz!

Tanú: Nem-e? Talán az sem igaz, hogy maga mutatott be mindenféle úriembereknek, s kioktatott, hogyan teljesítsem különleges kéréseiket?

Az elnök, attól tartva, hogy a két asszony kapcsolatuk újabb részleteivel hozakodik elő, ingerülten közbeavatkozott: – Ne vitatkozzanak itt! Tanú azt mondja meg inkább, hogyan került abba a debreceni nyilvánosházba.

Tanú: Baloghné vitt Debrecenbe, s mintegy fél óráig alkudozott a tulajdonosnővel, mire megegyeztek, hogy 60 forintért elad engem. Igaz, ha nem tudtak

volna megegyezni, én akkor is otthagynom Baloghnét, mert így legalább a magam ura lehetek.

Elnök: Balogh mit sem tudott erről?

Tanú: Csak később értesült az asszony kufárkodásáról. Akkor leutazott hozzám, s azt mondta, még mindig szeret, s menjek el vele. Ezt én megtagadtam, s kértem, hagyjon békén. Mire ő elment a kapitányságra és bejelentette, hogy én, a nevelt lánya, nem vagyok hajlandó házába visszatérni.

Végül a nyugalmazott pénzügyi tanácsost hallgatták ki, aki – legalábbis a *Rendőri Lapok* tudósítója szerint – olyan cinikus magatartást tanúsított a bíróság előtt, hogy az elnöknek többször is rá kellett szólnia.

Elnök: Adjon hálát az istennek, hogy csak mint tanú szerepel ebben az ügyben! (Az a per leírásából nem világos, ha Rauch Júlia, mikor Balogh „megrontotta”, még nem töltötte be a tizennegyedik életévét, akkor megrontóját miért nem állították bíróság elé.)

Balogh: Hát istenem, szeretem a gyerekeket! Ha a bíró úr a lelkembe látna, bizonyára irigykedne. Mindenki csak irigykedik, mert én azt csinálom, amihez kedvem van.

Elnök: Hallgasson! Nem vagyok kíváncsi sem magára, sem a sötét lelkére.

A törvényszék még aznap határozatot hozott: Baloghnét fölmentette a vád alól. Rauch Júlia ugyanis „nem volt törvényesen adoptált leánya, márpedig a törvény csak azt üldözi, aki gyermekét, gyám- vagy nevelt leányát bírja rossz életre”.

Vay Sarolta-Sándor

Furesa história ez, zezugos, akár egy pesti mulató helyszínrajza, frivol, mulattató és megható, mint egy századvégi bulvár darab a Magyar Színház vagy a Burgtheater színpadán. A szálak a bukott forradalomig vezetnek. Igaz, a gyászruhákat azóta már a padlásra, naftalinba dugták. Most karneváli a hangulat, az érzelmek túlsordulnak, és a jelmezek is bármikor felcserélhetők. Gárdonyi írta *A bor* című színművének egri bemutatója után: „Láttam szőke, beretvált arcú cigányokat, lakkcipős parasztasszonyokat, derékig érő hajú, kebles Jancsit...” A Vígszínházban ez idő tájt játszották kirobbanó sikerrel a *Feri kisasszony* című darabot.

János vitéz szerepében: Fedák Sár

Most már minden megtörténhet? Vay Lászlónak, Bem tábornok egykori szárnysegédjének, a daliás honvéd őrnagynak, a gyóni kastély urának és Beniczky Saroltának, a kíméletlen Habsburg-ellenességéről híres Beniczky család leszármazottjának a várva várt fiú helyett leánygyermek született. Csakhogy a

forradalom egykori hőse nem törődött bele a sors eme kegyetlen tréfájába, s elhatározta, hogy leányából, Saroltából fiút nevel. Ennek érdekében föl is fogadta nevelőnek Kászonyi Dánielt, aki Kossuth titkos utasításaival érkezett Londonból. A forradalom újraindításából azonban nem lett semmi, viszont Kászonyi a kis Saroltát megtanította a betűvetésre. És még valamire.

Kászonyi Dánielnek (képünkön) két szenvedélye volt: az egyik a magyar szabadság, a másik egy reménytelen szerelem. Ötven éves korában utóbbi váratlanul beteljesedett: szerelmének tárgya egyszer csak az ölébe hullott (igaz kissé már fonnyadtan, öregén és betegén). A hajdani forradalmár azonban így is tudta mi a kötelessége: magához vette egykori szerelmét, kit a gaz férj csúful elhagyott. (Még a négy gyermek sem jelenthetett akadályt.)

Ilyen egy igazi férfi! Kászonyi ezt a példát nyújtotta át a kis Saroltának. Emellett megtanította őt vívni és lovagolni.

A történet akkor vett igazán váratlan fordulatot, amikor Beniczky Sarolta, akiről feljegyezték, hogy betegesen irtózott a holdfénytől, s emiatt gyakran voltak hisztériás rohamai, második gyermekként fiút szült. Vay László azonban nem jött zavarba. Nem is változtatta meg elsőszülöttjével kapcsolatos terveit, ám, hogy a családon belül föl ne boruljon a nemek egyensúlya, elhatározta, fiát szoknyába bújtatja. Vay Péter később – miként azon a kortársak nem túlságosan ízlésesen ugyan, de sokáig élcelődtek – „szoknyához illő” pályát választott – pap lett. Nővére, Sarolta írta róla: „minden bűnökért imádkozik már a szép szőke missz(ionárius)”. Valószínűleg nemcsak az öccse, hanem a maga bűneire is gondolt...

Vay Sarolta tizenhat éves és már fiúnak vallja magát, amikor anyai nagyanja, aki viszont „a maga testi valójában” ismerte unokáját, egy drezdai leányintézetbe íratja. Csakhogy Sarolta (Sándor?), talán hogy férfiasságának csálhatatlan bizonyítékát adja, az intézetből megszöktet egy „nefelejcs-szemű, aranyszőke, ifjú misst”. Kászonyi Dániel („Dani papa”) a harmadik vasútállomáson éri utol a boldog párt, s neveltjét – immár bizonyítottan férfiként – haladéktalanul hazaviszi Gyónra.

Sándor (Sarolta?) nyelveket tanul, sokat olvas és maga is megpróbálkozik az írással. Sokat iszik, gyakran részeg, erős, fekete szivarokat szív, s előszeretettel látogatja a vidéki nyilvánosházakat. A lányok imádják az aprótermetű, gyengéd gavallért. Amikor egyszer valami rokon azt kérdezi tőle, nő léte miatt miért hord férfi ruhát, Sarolta-Sándor így válaszol: „Ennek egyszerű az oka. Férfi vagyok, az akarok lenni, és ezt nekem senki sem tilthatja meg!”

Szívesen forgolódik a vidéki színházak körül, hosszabb ideig Egerben tartózkodik. Délelőttönként a kocsmában színdarabokat olvas, *druszája*, *Dumas Sándor* regényét, a *Kisasszony felesége*t fordítja, s délután végigüli a próbákat, darabokat szerkeszt, este pedig a színésznők öltözőjében teszi hasznossá magát. 1877-ben, egy Komjáthy Jenőnek, a *Petőfi Társaság Lapja* szerkesztőjének címzett, s Egerben keltezett levelében ezt írja: „Kérem, hogy saját nevem alatt közölje, csak a kereszt nevem hagyja el. Az egész cikk igen férfias, elszánt hangon van írva, nem illik alá a gyáván hangzó, hitvány női név.” Majd később: „Kérem, az aláírt álnevem megtartására! A kisvárosi photographiák alá [a valódi] nevemet írta, kis cikkem nekem itt tömérdek bajt okozott.” Ugyanebből az évből való az a szintén Komjáthy Jenőnek címzett levél, amelyben készülő könyvéről tudósít: „Én most egy egykötetes regényen dolgozom, melynek címe Széttépett álmok. Ha szívesen veszi, nem sokára egy kis mutatványt küldök belőle.”

*

A *Széttépett álmok*nak nem találom nyomát, viszont az *Eger és Vidéke* című lapban rábukkanok egy tárcára, amelynek szerzője ismeretlen ugyan, viszont föltűnik benne az ifjú „Sarolta grófnő”.

Egy alkalommal színésztársasággal künn voltunk a Szépasszony-völgyben, Szekerák bácsi pincéjében. Éjjeltájra fordult az idő, amikor végre a hazamenetelre gondoltunk. Én Hegyesi Marival, városunk bájos művésznőjével kissé hátramaradtam. Ekkor egyik kollegája, egy fiatal kóristalány, aki már előrébb járt, Hegyesi Mari nevét kiáltotta.

– Ugyan – szól a művésznő –, ne emlegesse ilyen hangosan a nevemet, mert meghallják a páterek a líceumban, s anatómát szórnak a fejemre.

A lány elhallgatott, de egy fiatal jogászyerek, kissé illumináltan és idétlenül, kifakadt a páterek ellen, amiért ilyen szépasszonyra merik szemeiket vetni. Máris kész volt a skandalum.

– Miért vannak önök itt mellettem – kérdezte Hegyesi Mari, s körbemutatott esernyőjével –, ha nem tudnak megvédeni az ilyen éretlen inzultusoktól.

Akkor társaságunk illusztris tagja, Sarolta grófnő, aki cikkei alatt nemhiába használta a d'Artagnan álnevet, esküvel fogadta, hogy elégtételt szolgáltat. Az én szobámban történt volna meg a duellum. Odáig azonban mégsem mentünk. Hanem én egy 40 kr-os bicskával kissé belevágtam a comtesse puha, fehér kacsójába, majd begöngyöltem selyemkendővel.

Még aznap fölsétáltunk a művésznőhöz, ki közös szerelmünk vala.

– Hát megtörtént a duellum – mondám, mire Sarolta engedelmesen fölemelte bekötött jobb kezét.

A gyönyörű és nagyon okos színésznő, bár esküdni mernék, hogy tudta az igazságot, komoly arccal figyelte rögtönzött színjátékunkat, majd mindkettőnket megölelt és megcsókolt.

Harmadnapra a lapok is hírt adtak a párbajról, s ez elég okot szolgáltatott a rendőrségnek, hogy megnyilatkozzék: „kérjük a veszedelmes párbajozót, ne gyilkolja tovább városunk lakóit, mert az ügyességgel gyűlik meg a baja”.

Sarolta grófnő akkor áttette székhelyét Füzesabonyba, de azért minden alkalommal bekarikázott egyfogatú talyigáján Egerbe, amikor Hegyesi Mari játszott.

*

Mindenütt ott van, ahol történik valami. A tisztaeszlári per idején Nyíregyházára utazik (Szabolcsban és a Nyírségben van a Vay család ősi birtoka), de csak ritkán látható a vármegyeházán, az újságírók padsorában. Ezúttal Eszéki Emmának, a helybéli törvényszéki bíró leányának, a színház tehetséges, bár már nem egészen fiatal színésznőjének udvarol. Nem is várja meg az ítélethozatalt, hanem egyik éjszaka, előadás után megszőkteti a primadonnát. Pesten összeházasodnak (!), s a Lipót utca 52. sz. alatt lakást bérelnék. Három évig élnek együtt, Eszéki Emma örökre lemond miatta a színpadról.

*

Sarolta-Sándor néhány év múlva a Wörthi-tónál megismerkedik a klagenfurti erdőfelügyelő kissé csúnyácska, lángolóan vörös hajú lányával, Marival, akit hamarosan szintén feleségül vesz. Apósától egy sohasem volt kiadó titkári állására nyolcszáz forint kauciót kér. Amikor azonban kiderül, hogy a reménybeli hivatal nem is létezik, a becsapott após följelenti Sándort, mire a rendőrség letartóztatja, s a vizsgálati fogságban a fogolytársak és a fegyőrök megbizonyosodhatnak, hogy Sándor valójában nő. Mari, a feleség

azonban nem panaszkodik férjére; egy levelében azt írja: „Nem szeretek többé idegen gyermekeket (ti. mielőtt férjhez ment, tanítónő volt a foglalkozása), de ha Sanyival volna gyermekem (!), ezt imádnám.”

Vay Sarolta-Sándort Budapest leghíresebb védőügyvédje, Hets Ödön veszi pártfogásába, s hamarosan ki is szabadítja a börtönből. Az ügyvédi költséget Sándor korábbi felesége, Eszéki Emma fedezi. Az orvosi szakvéleményt Krafft-Ebing, a híres pszichológus adja; szerinte a vizsgált személy esete „patologikus”. Sarolta-Sándor a bíróság előtt arra hivatkozik, hogy „minden lépését a szeretet vezette, s aligha követhetett el bűnt, hiszen ez az isteni tanításának is az alapja”. Felmentik.

Elhatározza, ezután már csak az irodalomnak él. Sorra jelennek meg novellái, vagy ahogy maga nevezi őket: „beszélei”. Az „úri közönség” szinte falja a könyveit. Néha személyesen is föltűnik a kávéházakban, szerkesztőségekben. Különös jelenség: 153 centis termet, széles, vénlányos arc, vastag szivar, zord káromkodások, divatos, kockás zsakett, s alatta érett, kerekded, asszonyos formák...

Összegyűjtött művei 10 díszes kötetben jelentek meg. Nem állítom, hogy mind a 2000 oldalt végigolvastam, de azt igen, hogy valószínűleg egyetlen bekezdése sincs, amelyben saját ellentmondásos életéről, érzelmeiről, kapcsolatairól vallana. Vagy mégis! A 4. kötetben régi „botrány-regények”-ről ír. Például az 1876-ban megjelent

németnyelvű könyvről: a *Fata-Morganáról*, szerzője: *Paul Sziglavy*. Csakhogy, figyelmeztet mindjárt írása elején alig titkolt kajánsággal Sarolta, a férfinév alatt egy asszony rejtőzik. Bizonyos Bors Eleonóra bárónő, a királynő palotahölgye. Szeretőjét, az ezredest, Edelsheim-Gyulay Lipótnak hívják, később igen magas hivatalba kerül: ő lesz Budapest hadtestparancsnoka. (Az író a regénybeli bárót, gondolom az álcázás végett, *Ehrenstein Albrecht*nek nevezi.) Bors „Lóri”, véli Sarolta, bosszúból írta a könyvet, mert E. báró hosszabb ideig udvarolt neki, sőt házasságot is ígért, de aztán elhagyta egy színésznő kedvéért. Amikor E. báró áttette székhelyét Bécsből Budapestre, itt újabb kalandba bocsátkozott „egy szellemes, diabolikus szépségű lánnyal, R. Izával”. Őt is évekig hitegette, majd amikor ráunt, visszaküldte neki a jegygyűrűt. Sarolta szerint „a könyv temérdek pikáns részletet tartalmaz”, amit ő egyébként helytelenít. „Hiszen lehet egy író nagyon modern, anélkül, hogy valakit bántana, és *magánviszonyokat hurcolna a nyilvánosság elé*, különösen pedig védtelen nőket, akik ugyan maholnap lehetnek már doctores juris, de párbajozni majd csak a XX. század közepe táján fognak...”

Vay Sarolta-Sándor azok közé a „régi vágású” művészek közé tartozott – már Munkácsy és Gárdonyi példája nyomán is többször emlegettük őket –, akik szinte kétségbeesett igyekezettel próbálták távol tartani maguktól, s műveiktől saját életüket. A kedves, kövérkés Sándor, a bölcs öregúr, aki beszélyeiben (mintegy 2000 oldalon keresztül) szíja a pipáját, nyakalja az erős szilvóriumot, s a világ (a régi dicsőség) múlásán búsong.

Végül aztán Sarolta-Sándor hátat fordított a művészetnek egyáltalán – egyik levelében azt írta, hogy azért, mert nagyon elégedetlen volt „a magyar literatúra anyagi javadalmazásával”. Elutazott hát Fiuméba, és megnyitotta kávéimport-ügynökségét. Az 1910-es években innen írta kétségbeesett leveleit barátnőinek, főként Erdős René költőnek. Mintha Fiumében mindig esne az eső, s ő mindig lázas és influenzás lenne. 1910. szeptember 23. „Két napja hideg eső zuhog...” 1910. szeptember 30. (Céges papíron: Gróf Vay Sándor Kávébehozatala, Fiume): „Drága Renata, tegnap óta vagyok itt, de irtózat... Az eső szakad, pocsék fekete a világ. A tenger megőrült...” 1910. december 9. „Divina Renata, rémes: óriási influenzát kaptam, s nem múlik. Az eső szakad, mintha egy új özönvíz akarna lenni... Pesten már kezdtem gyógyulni, itt újra

fáj, ami elmúlt, és még nehezebb a teljes otthontalanság...” 1910. december 19.
„...holnap már Pesten leszek, borzasztó lenne itt tölteni a karácsonyt. Nagyvárosban
könnyebb a boldogtalanság.”

Valami üzleti ügyben éppen Zürichben időzött, amikor kitört az első világháború. Négy évig hiába próbálkozott, nem tudott hazautazni. Közben tüdőgyulladást kapott, a luganói szanatóriumba szállították. Itt érte a halál 1918. május 23-án. Hogy hol nyugszik a teste, nem tudjuk.

Az utolsó parancsnok

Ha a korabeli újságokat lapozgatjuk, a „reportképeken” néha különös figurák tűnnek föl; mintha száanalomból (viccből?) egyenruhába bújtatták volna őket. Elvadult szakáll, kopott posztómente, hosszúszerű pipa és göcsörtös bot. Ők az egykori hősök, a negyvennyolcas honvédek. Hetven-nyolcvan éves öregemberek, akikről az ezredéves ünnep mámorában égő kor egyszerűen elfeledkezett. Akiknek fejében, mikor a komáromi várfalokról elhangzott az utolsó ágyúdörgés, megállt az idő. Akik azóta, immár örökre, álomban élnek. És vaksüketen is minden reggel ágyúdörgésre ébrednek: Itt vannak, visszajöttek...

Rózsa Sándor, Kossuth, Klapka, Bem apó, és Petőfi kortársai ők. Bujdosó „kurucok”, negyvennyolcas honvédek: drótostótok, trafikosok, verklisek, mind megannyi regényes, délibábos hős. Mert regényesség és színpadiasság kellett hozzá, hogy a névtelen, nikotintól sárgaszakállú öregek túléljék a reménytelenség korát. Utánuk már prózai idők következtek. Velük véget ért a nemzetiszínű történelem, elhalt a görögtüzek ropogása.

„Nagy idők tanúi”, ahogy a népszerű „béhá” (Budapesti Hírlap) írta róluk. Ott éltek a Soroksári út végén, a Honvédmenházban. Mennyire jellemző a kor ellentmondásaira, hogy a házat Ferenc József, „az aradi gyilkos” építtette azokból az aranyakból, amelyeket magyar királlyá koronázása alkalmából kapott a magyar nemzettől.

A Honvédmenház vezetője öreg Krúdy Kálmán, az író nagyapja volt. Igaz, csak azután, hogy az Üllői úton, mikor meglátott egy szép, fiatal nőt, leugrott a villamoskocsiról, s kifecamította a bokáját. Így aztán naphosszat a menház kertjében, egy karosszékben üldögélt, s mivel a szép nők egy időre elérhetetlen álmoként szertefoszlottak, minden idejét az öreg honvédek ügyeinek szentelhette. Ezért aztán végül kinevezték parancsnoknak.

Krúdy Gyula ez idő tájt maga is az otthon vendégszeretetét élvezte. „Én katonás nevelés szempontjából tartózkodtam akkoriban a nagyatyám oldalán – írja Az utolsó parancsnok című novellájában. – Szüleim ugyanis úgy gondolkodtak, hogy ha az öregúr, mármint nagyatyám, ráncba tud szedni nyolcvan-, kilencven- meg

százestendős hadfikat, akik mindig azzal dicsekedtek, hány csatában, hány ellenséget vágtak le, majd csak megbirkózik az én betyárosodó erkölcsimmel is.”

Napozó 48-as honvédek a Soroksári úti Honvédmenház előtt

Az öreg Krúdy első dolga az volt, hogy átnézte a menhely lakóinak névsorát, netán nem jutott-e be valaki hamis papírokkal. Mindig többen jelentkeztek ugyanis, mint ahány hely volt. A parancsnok csupán Gracza Györgynek, a *Budapest* című lap szerkesztőjének és az 1848-49-es szabadságharc fáradhatatlan kutatójának ajánlását fogadta el hitelesnek. Gracza néha elkísért egy-egy öreg harcost a menházba, s ilyenkor mindig serényebb irodalmi munkálkodásra serkentette a parancsnokot.

– Hagyja el, öcsém – mondta akkor öreg Krúdy –, a kolozsvári Kuskó Pista, az ottani 1848-49-i lapok szerkesztője is mindig kéziratokért nyaggat... – De azért bokrándulása idején csak több újságcikket írt emlékeiből a *Budapestbe*.

A *Budapesti Hírlap* a „nagy idők tanúinak” gyűjtést szervezett: levágott szivarvégeket lehetett beküldeni a szerkesztőségbe. Amikor összegyűlt egy nagyobb

adag, a szerkesztőség értesítette a menhelyet, s a parancsnok két segédtsíztjét küldte el a dobozokért.

– Aztán csak méltósággal, fiúk, ahogy egy katonához illik! – figyelmeztette őket öreg Krúdy szigorúan. A szivarvégeket, amelyeket a m. kir. dohánygyárban enyvvel ragasztottak össze, a menház udvarán nagy üstben kifőzték, megszáritották, s így pipálták el a honvédek. Csakhogy az enyvvel együtt elment annak az ereje is. Ezért aztán öreg Krúdy, aki nikotin nélkül nemigen szerette a dohányt, egy alkalommal, mikor megint éppen szivarvégeket főztek az udvaron, arra gondolt, van öneki egy hajós ismerőse Pesten, aki finom török dohányt szokott olcsón csempészni a Vaskapun át... De a szivarvégeket azért elhozták azután is, nehogy megsértődjenek a „béhá”-ban.

Egy alkalommal az öreg parancsnok bizonyos Muraközi Ádám nevű adjutánsa (akivel az író, saját bevallása szerint, sohasem találkozott), levelet intézett Fejérváry Géza hadügyminiszterhez, amelyben arra kérte, járuljon hozzá, hogy az öreg honvédek az otthonban oldalfegyvert viselhessenek. A kérvény alá az intézet minden lakója aláaknyarította a nevét. Fejérváry Géza – állítólag – azt válaszolta, szó sem lehet róla, hiszen amúgy is eleget verekednek a botjaikkal lakodalmakon és búcsúkon. Máskor ugyanez az adjutáns arra kérte a minisztert, hogy a fegyelem fenntartása végett engedje meg a menházban a régi katonai botbüntetés alkalmazását, vagy a még régebbi kalodarendszer bevezetését.

Amikor az otthon lakói egy újabb levelükben arról panaszkodtak, hogy a katonaszakácsok nem tudnak a kedvükre főzni, s ezért fiatal szakácsnők munkába állítását szorgalmazzák, a honvédelmi miniszter megsokallta az öreg vitézek kérelmeit és magához rendelte parancsnokukat.

– Azon csodálkozom – mondta a miniszter –, hogy minden legénye milyen pompásan le tudja írni a nevét. Katonáéknál ez nem szokásos. Öreg Krúdy erre azt válaszolta, hogy igen, tanfolyamba veszi őket, mert a sors kiszámíthatatlan, s hátha valamelyik öreg honvédnek eszébe jut végrendelkezni.

– Ez eddig rendben is lenne – szötte tovább a szót a miniszter –, de azt még különösebbnek tartom, hogy maguk a bűnösök kérik megbüntetésüket.

– Pedig ez is nagyon érthető – replikázott a parancsnok –, Muraközi, ez a kiváló segédtsízt, felébresztette bennük a lelkiismeret-furdalást, s ezért kérik a bűnösök megbüntetésüket.

Így évődött a két régi katona, ám Fejérváry hirtelen hangot váltott. – Meg azt is hallom – mondta –, hogy ez a Muraközi, ez a szent ember, káromkodni is tanítja a legényeket. És nem csak a szenteket, de Ferenc József személyét sem kíméli. Hát azt üzenem neki, hogy fogja be a száját!

– Igen, hiába ellenőrzöm szigorúan az ajánlásokat, mégis sok közöttünk a spion – válaszolta öreg Krúdy talányosan, s keményen a miniszter szeme közé nézett.

Fejérváry most már dühös volt.

– Küldje a segédtsíztjét penzióba, parancsnok úr!

– Bizony, magam is azt gondolom, hogy elég volt már a katonáskodásból – mondta akkor a parancsnok, és nyomban átadta lemondó levelét a miniszternek.

„Így aztán sohasem derült ki – írja Krúdy –, hogy voltaképpen ki is volt az a rejtélyes Muraközi, aki késő vénségére sem fért a bőrébe. A parancsnok és segédtsíztje nélkül maradt öreg honvédeknek aztán valóban egy asszony lett a gondozójuk, ápolójuk, szakácsnőjük. Igaz, már nem fiatal, az asszonyság már Branyiszkónál is megmutatta, hogy ismeri a honvédek gusztusát.” Az erőskezű Fejérváryt pedig – érdemei elismeréseként – Ferenc József később a darabont-kormány miniszterelnökévé nevezte ki.

Fiume

„Ha végiglapozzuk Magyarország történetét, a magyar vezérek, a magyar királyok és a magyar nemzet vezérférfiai államalkotó törekvéseinek egyik vezérfonalaként látjuk azt az irányzatot, hogy a magyar állam területe a tengert érje... Fiume Magyarország tengeri kapuja.” Batthyány Tivadar, a város országgyűlési képviselője, az ezredéves kiállítás közlekedési csoportjának alelnöke, az Adria Gőzhajózási Társaság kormánybiztosa a többi között e sorokkal vezette be a *Fiume és a magyar-horvát tengerpart* című monográfiát.

Fiume (a képen egy 1889-ben készült metszet): a szárazföldi ember számára ablakot nyitott a tengerre, egyszerre volt álom és varázslat. Fiume: az Adriát szelő magyar hajók titokzatos morzejelei az éterben. Fiume: a hófehér, arany váll-lapos, tengerésztiszti egyenruhát és a jachtok dagadó vitorláit, a kikötők sós, kátrány és halszagú levegőjét, a kávérakományok gőzölgő illatát, a parton száradó hálókön, s a mólóknál rakodó hajók kötélzetén fuvolázó szél hangját jelentette. Gyors meggazdagodást ígért, s innen indultak Amerikába, az álmok földjére a nagy óceánjáró hajók. Fiuméről utcát és kávéházat neveztek el Budapesten, és szállodát az Alföld szélén, Békéscsabán. Csehországból, Lengyelországból, Magyarországról Fiuméig futott a déli vasút, itt szálltak ki reggelenként a mahagóni-vörösréz hálókocsikból a kábult nászutasok, s itt rakták hajóra éjszakánként a nyikorgó daruk a szárazföld terményeit: a gabonát, a cukrot és a fát.

Fiume a Fiumara folyóról kapta a nevét. Már föníciai hajósok is megfordultak itt. A kikötőt Mária Terézia kapcsolta először Magyarországhoz, ezért 1867 után,

amikor Fiume újra magyar fennhatóság alá került, a nagy mólót róla nevezték el. Ausztria inkább Trieszt, Magyarország pedig Fiume fejlesztését szorgalmazta. Fiume forgalma a kiegyezést követő húsz évben különösen látványosan fejlődött. Míg az 1870-es években 300-400 hajó fordult meg kikötőiben, 1896-ban már több mint 4200. A forgalom emelkedését jelzi, hogy 1868-ban az évi behozatal és kivitel nem érte el a tíz millió forintot, 1895-ben a kivitel értéke már 70 millió, a behozatalé 60 millió forint volt.

1882-ben alakult meg az Adria Gőzhajózási Társaság. Első hajója, a Szapáry az év elején indult útjára. Ezt követte a Stefanie, a Tisza, a Jókai. Egy évtizeddel később, 1895-ben 64 hajóból állott az Adria Rt. flottája. A város kereskedelmének gyors fejlődését jelzi, hogy jelentős pénzintézetek települtek a kikötő közelébe. Sőt az is előfordult, hogy egyes nagy cégek Triesztból Fiuméba tették át székhelyüket. Ennek köszönhetően a szokásos árucikkeken kívül újak is megjelentek a piacon. Közülük talán a legfontosabb volt a kőolaj, a rizs, a gyanta, a foszfát, a juta, a tengeri só, a nyersvas, a déligyümölcs és a kávé. (Az utóbbit régen csak Triesztben lehetett beszerezni, s hogy a kávé megjelent a fiumei piacon is, azt jelentette, végképpen megtört a vetélytárs (Ausztria) egyedurialma.)

Fiume volt a varázsszó, amikor a magyar csapatok – az ellenzék heves tiltakozása ellenére – megszállták Boszniát és Hercegovinát. A hivatalos álláspont szerint ugyanis a katonai akciót „stratégiai okok” indokolták: a honi védelem csak így tudta garantálni a forrongó Balkánon tengeri kijáratunk biztonságát. Fiumét, a várost a millennium idején Batthyány Lajos gróf személyében magyar kormányzó irányította. (A megye viszont horvát közigazgatás alatt állott.) Az új kormányzósági palotát Hauszmann Alajos tervei alapján 1893-tól 1895-ig építették. Az idő tájt sokat emlegették 180 négyzetméter alapterületű tánctermet, melyet csiszolt márványlapok és velencei tükrök borítottak. Itt tartották a híres fiumei farsangi bálakat. Körben a falakon az egykori kormányzók arcképeit állították ki.

Az 1891-es népszámlálás adatai szerint a város lakóinak többsége (44,1 %) olasz, 36,6 % horvát, 9,4 % szlovén, 5 % német, és 3,6 % magyar. A régi fiumeiek azt tartották magukról, hogy ők egy szláv törzsből származtak, s csak Velence fennhatósága alatt tértek át az olasz nyelvre. Egy 1896-ban készült tanulmányban

olvashatjuk, hogy a fiumeiek nyelvében az olasz és a horvát elem keveredik. A szerző megemlíti egy esetet, amikor a törvényszéki tárgyaláson a bíró megkérdezi a vádlottat, hogyan akar vallani, olaszul-e vagy horvátul, ő pedig a következőket válaszolja: „Fiumében születtem, uram, fiumei tengerész vagyok, ezért kérem, hogy ezen a nyelven tegye fel a kérdéseit!” A tanulmány szerzője, aki láthatóan jól ismeri a városban élő különféle népcsoportokat, az esethez még hozzáfűzi: „A tengerész nemcsak »fiumei« nyelven, de olaszul és horvátul is tökéletesen beszélt, hiszen mint minden kikötővárosban, itt is nagyon sokféle nép, nyelv és szokás keveredik egymással.”

Fiume egyik legfőbb nevezetessége, s egyben jólétének alapja: a piac. Nem is egy van belőle, hanem egész összefüggő rendszer alakult ki a Dóm tér körül. Az innen szétfutó utcák kis terekbe torkollnak, s ezeknek már a nevük is jelzi, milyen portékát kínálnak ott. (Például a Piazza dei frutti-n a zöldség- és gyümölcsárusok üttették föl a tanyájukat.) Nevezetes hely a Haditengerészeti Akadémia is, ami a „Corsia Deák” fasorai alatt található. Ez az Osztrák–Magyar Monarchia egyetlen ilyen intézménye. Az akadémia parkjában fölállítottak egy forgatható ágyúüteget és egy teljesen felszerelt hajófedélzetet. Gyakran ácsorognak itt a kerítés előtt a tengerről álmodozó fehércipős fiumei gyerekek és a leendő tengerésztisztekről álmodozó „matrózblúzos” leányok. A Corsia Deákról fölvezető mellékutcákban, a többnyire babérral, magnóliával, fügefával beültetett nagy kertekben, az előkelő fiumeiek és az ideiglenesen idetelepült magyar főhivatalnokok zsugáterez villái bújnak meg.

Az 1890-es években épült a város határában a rizshántoló, a keményítőgyár és a kőolaj-finomító. Itt található a haditengerészet „torpedógyára”, amelynek saját kikötője is van. A hajógyár, amelyet egy óriási, 80 méter széles és 100 méter hosszú csúsztatóval láttak el, „már egészen Fiume és egyúttal Magyarország határszélén áll”.

Fiume millenniumi krónikájához tartozik még, hogy az ünnep tiszteletére adták át a Mária Terézia mólón az új nagy teljesítményű „fénytornyot”, amely már sok mérföldre előre jelzi a hajósoknak, Fiume nemzetközi kikötője következik.

BORSSZEM JANKÓ

A TENGHER SZÉPE.

— Ó milyen bolond náctiók azok az emberek! Összevesznek azon, melyiké legyek, a helyett hogy békességgel megosztoznának rajtam.

Blaha Lujza füredi napjai

A „nemzet csalogánya” éppen a millennium évében, dicsőségének tetőpontján jelentette be, hogy visszavonul. Összeszámolta, harminchárom esztendő alatt mintegy háromezerszer lépett színpadra, és mindig páratlan sikerrel. Most azonban már ott vannak a nyomában az új primadonnák: Pálmay Ilka, Hegyi Aranka, Fedák Sári... Nem tudni, kitől származott az ötlet, de zseniális volt: Blaha Lujza induljon országos millenniumi búcsúkörútra. Mindenütt óriási lelkesedéssel fogadták (diadalmenet, fáklyás felvonulás, kocsiból kifogott lovak stb.). A „visszavonuló turné” majdnem egész éven át tartott, s a végén pályatársak, barátok, művészek, politikusok könyörgő leveleket tettek közzé a sajtóban: nem, a nemzet csalogánya nem hagyhatja el nemzetét. Egyelőre nem is hagyta.

A Balatonfüreden töltött időt legalább olyan pontosan számon tartotta, mint a színpadon töltött esztendeinek számát. Naplójában külön fejezetet szentelt „e bűbájos helynek”

Igaz, néha „visszavonult”, de nem örökre, csak néhány hétre, s nem is a világ végére, csupán balatonfüredi magányába. (A Balatonfüreden töltött időt legalább olyan pontosan számon tartotta, mint színpadi esztendeinek számát.) Naplójában külön

fejezetet szentelt „e bűbajos helynek”. Az első néhány esztendőben nyaranként az Erzsébet Szállodában bérelt szobát, később – Jókaihoz és Laborfalvi Rózához hasonlóan – saját házat vásárolt. Megkedvelte a vitorlázást is, s amikor lehetősége nyílt rá, megvette Hertelendy Lajos *Olyan nincs* nevű vitorlás jachtját.

A művésznő naplójában leírja, hogyan teltek füredi napjai. Reggel fél hatkor kelt, s háromnegyed nyolcig a Balaton parton sétált. Legtöbbször egyedül, mert ilyenkor nem szeretete, ha csatlakoztak hozzá, csupán dr. Engel Gyula fürdőorvos társaságának örült maradéktalanul. Aztán következett a reggeli. Ilyenkor otthon megbeszélték a déli és az esti menüt. Délelőtt fürdés, majd séta a kikötőbe; kétségtelen, hogy ez volt a nap fénypontja. Mindenkit nagyon izgatott ugyanis, vajon kik érkeznek az aznapi hajóval. Azután ebéd, pihenés és újból séta a fenyvesben. Ha szép volt az idő, a család állandó fiákeresével átkocsizott Tihanyba. Esténként néha elment a füredi színházba, sőt, évenként egyszer-kétszer föl is lépett itt. Színház után vacsora a szabadban, fél tízkor pedig – ritkán később! – pihenőre tért.

Egy vitorlás kalandjáról részletesen is beszámol. Abban az évben Propper János, a nagyváradi Kereskedelmi Akadémia igazgatója, a *Búvár* nevű hajó kapitánya három napos túrára invitálta a nemzet csalogányát. Az *Olyan nincs* és a *Búvár* szép időben indult Füredről, a személyzet mindjárt föl is húzta az árnyéktartó sátorponyvát.

„Szükséget semmiben sem szenvedtünk – írja a művésznő –, a jégtartóban mindig volt behűtött üdítő ital, a kiskamrában kétszersült, konzerv és hasonlók. A Balaton csendes volt, a reggeli szél mindinkább gyengült. Amikor a Tihany-félsziget alá értünk, nem messze a révházhoz, a szél teljesen leállt. A révészek odakiáltottak hozzánk: ne siessenek olyan nagyon! Mi ezt gúnyolódásnak vettük, de alig hangzott el figyelmeztetésük, a tihanyi hegyek fölé sötét porfelhő emelkedett. Hátratekintettünk, Propperék körülbelül két kilométerre mögöttünk hajóztak. Matrózaink éppen azon igyekeztek, hogy a nagyvitorlákat kisebb viharvitorlákra cseréljék. de csak hármat tudtak lebocsátani, kettő még fent maradt, mikor a vihar hozzánk ért, és elkapta jachtunkat.”

Aki került már vitorlással viharba Tihany alatt, az tudja, hogy itt még kiszámíthatatlanabb az amúgy is szeszélyes Balaton. A „kavart szelek” alól jobb minél előbb elvitorlázni. Ilyenkor két (rossz) lehetőség közül választhat a hajós: vagy széllal

szemben Füred, vagy hátszáll Siófok felé igyekszik. Mindkét megoldásnak megvan a maga veszélye: nagy szélben, másfél méteres hullámokkal szemben „cirkálva” igen nehéz „betalálni” a füredi kikötőbe, hátszállal vitorlázva viszont könnyen a déli parthoz verődik a mélyjáratú, tökesúlyos hajó. Lajos, az *Olyan nincs* kormányosa a füredi kikötő felé tartott volna, Blaha Lujza férje azonban inkább a déli partot választotta.

„Én lementem a kajütbe, Sárika leányom velem. Lajos fogta a kormányt, s meredten nézett előre. Férjem a hajó orrán kötelekbe kapaszkodva figyelte a hullámokat. (Ha a hullám megtörik, ott általában homokzátony van.) Mariska nővérem lekötötte kalapját és Lajosnak segédkezett, utasításai szerint majd az egyik, majd a másik kötelet igazgatta. Dusi az árboc tövében állt, s amikor egy-egy nagyobb hullám hajónkat féloldalra fektette, karjával akarta az eldőlést akadályozni; bőrén másnap tenyér nagyságú kék foltok keletkeztek. Hogy milyen nagy veszélyben forogtunk, az bizonyítja, hogy a füredi Jacht Klub verandájáról távcsővel figyelemmel kísérték hajónkat, s amikor az *Olyan nincs* egy időre eltűnt a szemük elől, úgy hogy azt hitték, hajótörést szenvedtünk, akkor kiküldték segítségünkre a nagy *Eleonóra* jachtot, nyolc matrózzal.”

Végül is a vitorlaskaland „komikusan fejeződött be”, írja Blaha Lujza a naplóban. Ahogy Siófok alá értek, s a kormányos a hajót a móló felé fordította, valószínűleg túl nagy lendületet vehettek, mert nekikoccantak a mólónak. A művésznő erre felrohant a kajütből, s a vízbe vetette magát. „Hála Istennek, az ugrás baj nélkül történt; ezt látva Mariska, Dusi, Sári sorban követték példámat. (A parton akkor már többen is figyelték az egymás után sikoltozva vízbe ugráló hölgyeket.) Minderre persze már semmi szükség nem volt, mert túl voltunk a veszélyen, de hát nagyon is éreztük a vágyat: végre szárazföldre jutni. Elmondhattuk Kolumbusszal Siófoknál: föld, föld, föld!”

A visszautat Füredre a biztonságosabb *Baross* gőzössel tették meg, az *Olyan nincset* kötélvégre fogták. A *Baross* kapitánya azt mondta, hogy amióta jachtok járnak a Balatonon, ekkora vihar még nem volt, s igen megdicsérte az *Olyan nincs* viharállóságát és a matrózok ügyességét. „De akkor már beszélhettek nekem – fejezi

be a történetet a művésznő –, alig vártam, hogy Füredre érjek. Az egész fürdőközönség ott várt a parton, és amikor kiléptem a hajóból, nagy éljenzéssel fogadtak.”

Budapest vőlegénye

Amikor Budapestre beköszöntött az ősz, az úri közönség is lassan visszazárlingózott a fürdőhelyekről. Nyaranta kihalt a város, hiszen aki csak tehetett, elmenekült a „forró flaszterről”. A jól fizetett hivatalnokok a budai hegyekben béreltek villát, s innen jártak be naponta városi irodájukba. Azoknak, akik a társadalmi ranglétra felsőbb fokán álltak, valamelyik balatoni fürdőhely dukált. A legfelső, főként arisztokrata körökben pedig a külföldi utazás divatja járta, az adriai tengerpart, vagy valamelyik híres gyógyfürdő, Karlsbad, Marienbad, esetleg Ischl. (Utóbbi azért számított rendkívül előkelőnek, mert a császár is gyakran megfordult ott.) A korabeli lapok népszerű „fürdői levelekben” számoltak be arról, hogyan múlatta az időt az úri közönség, ki miben jelent meg a korzón, milyen fürdőruhát viselt a strandon, s kivel flörtölt az ötórai teán. Aktuális vicc a *Pikáns Lapokból*. „Orvosnál: – Parancsol, asszonyom. – Az idén okvetlenül fürdőre akarok menni, tanácsoljon nekem valami betegséget...”

Az előkelőségek közül csak egy valaki nem hagyta el soha a várost, báró Podmaniczky Frigyes (képünkön), aki hosszú élete során mindvégig kitartott azon álláspontja mellett, hogy kánikulában is a legjobb Budapesten nyaralni. A visszatérők örömmel tapasztalhatták, hogy a fővárosban semmi sem változott. Podmaniczky báró, ahogy szokta, most is ugyanabban az időpontban (déli háromnegyed tizenkettőkor), ugyanabban a pepita nadrágban, ugyanazzal az elefántcsont végű sétapálcával, áttipegett a régi Kerepesi úton. (Erre az időre az ott posztoló rendőr mindig leállította a forgalmat.)

Podmaniczky a Pannónia Szálloda felé tartott. Ifjú

Glück Frigyes, a tulajdonos fia már az ajtóban várta a vendéget, hogy megszokott asztalához vezesse. Még nem harangoztak, amikor a báró előtt az asztalon már ott állt

az ásványvizes palack, s ő maga az öreg tulajdonos szakértő közreműködésével már az étlap megfontolt tanulmányozásába merült.

Podmaniczky báró 1856-ban, éppen negyven esztendővel a millennium előtt, egy nyári vasárnap, miután hazatért hosszabb külföldi utazásáról, „esküvést tett arra nézve, hogy tapasztalatait szeretett hazája és annak fővárosa javára gyümölcsözteti”. Minderről maga számolt be emlékirataiban, amelyet élete végéig jegyezgetett, s amit a Nemzeti Múzeum könyvtárában helyezett letétbe azzal a meghagyással, hogy ha valaki kíváncsi lenne rá, születésének 100. évfordulóján fölbonthatja. A báró már 17 éve halott volt, amikor Krúdy, az elhunyt végakarata szerint, fölbontotta a lepecsételt csomagot. A hagyatékból nemcsak finom, gyöngybetűkkel rótt kéziratlapok, de szabónak, mosónénak, hordárnak fizetett számlák, s a feleségül kért hölgyek életkorát számítgató jegyzetek is előkerültek.

Krúdy, az emlékiratok alapján, *Budapest vőlegénye* címmel regényt írt Podmaniczky Frigyesről, aki „úgy szerette ezt a várost, olyan holtig tartó szerelemmel, amilyennel a régi lovagok hordozták a szívükben egy nő arcképét, akiért akár a Szentföldre is elmentek volna”. A regény hosszabb-rövidebb folytatásokban, különböző lapok tárcarovataiban jelent meg először.

Az egyik részlet Podmaniczky egyik ifjúkori kalandját meséli el. A fiatalember még a forradalom előtt megismerkedett egy igen előkelő, külföldi hölgygel, akivel mindjárt szenvedélyes kapcsolatba is bonyolódott, bár „Pipás török”, a város titkos viszonyainak jó ismerője – tekintettel a báró „testi egészségére” – rendkívüli óvatosságra intette. A rövid, de viharos viszonyról Podmaniczky ezt jegyezte fel naplójában: „E négy hét alatt annyit szenvedtem, s mégis annyit élveztem, ami – okos beosztással – elegendő lett volna az egész életre.” Később kiderült, a hölgy azzal a – minden valószínűség szerint a bécsi belügyminisztériumból származó – küldetéssel érkezett, hogy „a számottevő, előkelő magyar urak ellenzéki tüzét – a maga módján – csendesítgesse”. Podmaniczky báró esetében ez oly jól sikerült, hogy az orvos súlyos mirigymerevedést állapított meg, és tökéletes mozdulatlanságot, valamint jeges borogatást rendelt. A báró hetekig föl sem bírt kelni az ágyából, ezért bizony elhanyagolta forradalmi teendőit is.

Budapest vőlegénye harminc esztendő volt, amikor külföldi útjáról hazatérve örökre eljegyezte magát a várossal. Kiutazott Aszódra, a családi fészekbe, elköszönt kedves agaraitól és lovaitól. Lélekben elbúcsúzott Szapáry Elizától, élete nagy szerelmétől is. Azután visszatért Pestre, ahonnan jószerével ki sem mozdult többé. – Isten veled, drága legényélet – mondotta magában a báró, s attól fogva csak „menyasszonyát” szolgált. Kibérelt egy háromszobás lakást, gazdasszonyt fogadott (akit véletlenül szintén Eliznek hívtak), s hordárt tartott, aki reggelenként kikefélte ruháit és cipőit.

Csakhogy néhány hónap múltán elfogyott a pénze, s gazdasszonya, hogy legyen miből ebédet főznie, meghirdette az egyik szobát. – Ó, ha Szapáry Eliz tudná, hogy hónapos szobát hirdetek a lakásomban! – sóhajtott Podmaniczky, amikor tollat és tintát kért a kávéházban, hogy megírja következő tárcalevelét. A hirdetésre egy elegáns hölgy jelentkezett, ő kivenné a szobát. Bemutatkozott: Szapáry Eliznek hívták. Amikor a báró értesült a fejleményekről, megint csak sóhajtott, s meghagyta gazdasszonyának, hogy „azt a hölgyet” soha többé ne engedje be a lakásukba.

Múltak az évek, s Eliz, (a gazdasszony) egyre sűrűbben emlegette: most már igazán feleségül vehetné őt a báró úr. De Budapest vőlegénye bánatosan mindig csak azt válaszolta: – Hiszen maga tudja csak igazán, Eliza, hogy milyen szegények vagyunk! – Éppen elég nekem egy asszonyt szolgálni – tette hozzá magában.

Egy alkalommal, Podmaniczky a Steingaszner kávéházban összecsalálkozott Tisza Kálmánnal. A miniszterelnök megkérdezte a bárótól, hogy mit ír? Az azt válaszolta, két forintért tárcalevelet a *Fővárosi Lapok*nak.

– Hány esztendő is vagy te igazság szerint? – kérdezte akkor Tisza Kálmán.

Mire a báró: – Én éppen negyvenöt.

– Na akkor ideje, hogy komolyabb dolgokon is törd a fejedet, mint hölgyeknek való pletykákon.

Így lett Podmaniczky Frigyes az Északkeleti Vasúttársaság „személyügyi főnöke”. Később, amikor már jobban beletanult hivatalába, Tisza Lajos, a miniszterelnök testvéröccse, a közmunkatanács alelnöke, a Sugár út (későbbi Andrássy út) és az Operaház építésének előkészítésével bízta meg. A báró feladata az volt, hogy

olcsón fölvásárolja a telkeket, azután a nagyszabású építkezés terveinek kiszivárogtatásával fölverje az árakat.

Akkorra már megszorodtak az ellenfelei is. A „kockás báró”, mondogatták többen, bolondnak tetteti magát, aztán túljárt mindenkinek az eszén. Kifúrta Tisza Lajost és Szapáry Gézát, a közmunkatanács két vezetőjét is. Most már ő vezet, minden reggel magával a miniszterelnökkel sétál karon fogva a Duna-parton, akkor beszél meg bizalmas terveiket.

Aztán fölépült az Andrássy út és az Operaház is. Podmaniczky tíz évig igazgatta intendánsként az Operát és a Nemzeti Színházat. A millenniumi ünnepségek után – állítólag – végleg visszavonult, s nem ment többé az Andrássy út és az Operaház tájára sem. Megöregedett, már csak emlékiratainak élt.

Simli Mariska

Élt Székesfehérvárott egy báróné, akit mindenki „fekete szivarú Szeszicsnek” hívott. (Az igazi nevét nem őrizte meg az emlékezet.) Rövidre vágatta a haját, férfiruhában, vadászzekében, lovaglósizmában járt, kezéből sohasem hiányzott a korbács, s ha végigvonult a városon, vadászkutyák hada követte. A Magyar Király volt a törzshelye, jellegzetes mélyzengésű hangján többnyire itt udvarolt valamelyik előkelő dámának, színésznőnek, miközben erős szivarjaiból óriási füstfellegeket eregetett.

Amilyen gyöngéden bánt fekete szivarú Szeszics a nőkkel, amire az idő tájt – úgy látszik – nagy igény mutatkozott (idézet a *Pikáns Lapokból*: „A férfiak azt hiszik, hogy akkor végeztek nehéz feladatot, mikor meghódítottak bennünket, pedig a feladat neheze csak ekkor kezdődne...”), olyan férfiasan viselkedett férfiak társaságában. Annyira férfinak gondolta már magát, hogy felvételét kérte a Nemzeti Kaszinóba, ahová akkor még nőket egyáltalán nem vettek fel. A polgármesterre hárult a kényelmetlen feladat, hogy közölje a bárónéval, vele sem tehetnek kivételt. Mire Szeszics – állítólag – akkorát csapott lovaglóostorával az asztalra, és akkorát káromkodott, hogy csaknem párbaj lett a vége.

A városban hamarosan elterjedt a híre, hogy a báróné „kontrakaszinót” létesít, s e célból már ki is bérelte a Nemzeti Kaszinóval szemben lévő ház első emeletét. Fekete szivarú Szeszics az új létesítményt Dandy Clubnak nevezte el, és feladataként a „modern nők egyesítését és kéjesítését” tűzte ki. Ezért levelet írt a többi között Vay Sarolta-Sándornak, aki épp ekkortájt alapította meg fiumei kávébehozatali cégét és Zathureczky Gyulánának, egy Szabolcs megyei birtokos özvegyének, aki azzal híresült el, hogy több férfit vert meg életében, mint ahánnyal törvényesen megesküdött, márpedig az köztudott, hogy a verekedés csak törvényes házastársak között megengedhető. Mindkét hölgy elfogadta a meghívást.

Fekete szivarú Szeszics igazi fölfedezettje azonban Simli Mariska volt. A lány apja Székesfehérváron a Sörház-malom (Simli-malomként is emlegették) bérlője volt. Szülei támogatták Mariska tanulását, a helyi ciszter gimnáziumban járt, mint magántanuló. Már korán versekkel jelentkezett, amelyeket a *Szabadság* című fehérvári

lap közölt. Később hírlapíróként a *Székesfehérvár és Vidékénél* dolgozott. A fiatal hölgy mindig reverendában járt, folyóiratokat alapított, s előfizetőket gyűjtött leendő könyvéhez, amelynek megjelenését – állítólag – Hegyesi Mari egri színésznő (Vay Sarolta-Sándor korábbi kedvese) is támogatta. Szeszics, akit a Magyar Királyban gyakran láttak együtt Mariskával, úgy tudta, hogy a lány Vay Sarolta-Sándort tartotta példaképének.

A Dandy Club megnyitóját „piknik” alapon rendezték. Szeszics arra kérte Vay Sarolta-Sándort, hogy – tekintettel fiumei hivatalára – gondoskodjon megfelelő mennyiségű kávéról, ő maga a szivarok beszerzését vállalta. A székesfehérvári Dandy Club megnyitására meghívták Podmaniczky Frigyes bárót is, aki akkor amolyan országos biztosí posztot töltött be a klubmozgalomban. Az volt a feladata, hogy ellenőrizze: az országszerte megalakuló társaskörök, egyesületek, kaszinók rendeltetésszerűen működnek-e, s alapszabályzatuk megfelel-e Széchenyi István szellemiségének, s az abban gyökerező haladó hagyományoknak.

Podmaniczky idejében megérkezett, s a hölgyek vezetésével mindjárt meg is tekintette a Dandy Club alapszabályzatát, valamint a mellékhelyiségeket, mert ellenőrzési körútjai során ezekre mindig különös gondot fordított. Végül a király szavajárását utánózva azt mondta: „Mindennel meg vagyok elégedve.” Azután fölszolgálták a rummal ízesített, Vay Sarolta-Sándor-féle kávé, s a báró a hölgyekkel erős szivarra gyűjtött.

Tagadhatatlan, hogy az est fénypontja az volt, amikor Simli Mariska hátracsapta reverendájának szárnyait, feltette aranyláncocskán függő monokliját, s nem túlságosan erős, de érzékeny kifejező, kissé gunyoros hangon olvasni kezdett. A báró kérdően Szeszicsre nézett, aki azt súgta a fülébe, hogy ezek azok a levelek, amelyeket Simli Mariska kisasszony az évek során hódolótól kapott. „Aranykedvű, aranyszárnyú ámorí pajkosság, pogány bűbájosság, lelki édesség és tisztaság nevet az ajka szögletén”, írta a többi között Podmaniczky báró a naplójába, de nem tudni, hogy ezek a saját vagy a kisasszony szavai voltak-e.

Egyszer csak Vay Sarolta-Sándor, vastag, széles arca téglavörösre változott.

– Ezt azért nem vártam magától! Azt hittem, ezt a levelet jobban megőrzi, mint a többiekét – mondta, s akkorát szusszant, hogy attól kellett tartani, mindjárt fölfeslenek a gombok, s dús melle kibuggyan a férfiruha páncéljából.

– Amint látja, jól megőriztem – felelte Simli Mariska fakó, rezzenéstelen arccal, s kifogástalan udvariassággal. Erre Vay Sarolta-Sándor káromkodott egy cifrát, s kitepte Mariska kezéből a levelet.

– Adja vissza! – mondta Mariska csöndes határozottsággal. – A levél az enyém, nekem szól!

Podmaniczky báró zavartan kapkodta a fejét, nem szerette a skandalumot.

– Ugyan, hagyjátok már ezt a levélhistóriát – mondta akkor fekete szivarú Szeszics, hogy mentse a helyzetet, s egészen közel hajolt a báró füléhez, mintha a következő pillanatban pajzán szavakat akarna beléjük sugdosni. A madárcsontú báró ijedten visszahőkölt a feléje közeledő nagy testtől.

– Az elveszett levelek miatt történt eddig a legtöbb baj a világon, erről szólnak a regények és a színdarabok – összegezte életének és művészetének eddigi tapasztalatait Vay Sarolta-Sándor. – Mindjárt kettéhasítom valakinek a fejét!

– Nono – mondá a báró –, ez olyan vármegyei szokás!

Az alacsony termetű, kissé görbelábú költő(nő) ezt súlyos sértésnek vette, s felkiáltott:

– Ha ön, báró úr, olyan jól tudja, mi a szokás a vármegyében, akkor ne csak szavaljon itt nekünk a szabályokról, hanem álljon ki velem egy kis „mandzsettírozásra”.

Ezzel odalépett a terem falára kifeszített zöld posztóhoz, s leakasztott róla egy kardot, majd egy ugrással a bárónál termett, és kiütötte kezéből a pipaszárat.

Podmaniczky, aki egyébként veszélyes vívó hírében állt, odaballagott szépen a zöld posztóhoz, s leemelt egy másik kardot. Néhány percig „csuklózta”. Nem mondhatni, hogy a költő(nő) különösebb ügyességet tanúsított a kardforgatásban. Fekete szivarú Szeszics, aki maga igen jól vívott, látva Sarolta-Sándor vehemens ügyetlenkedéseit, többször is fölszisszent, de a báró vigyázott a művésznő testi épiségére, s egy óvatlan pillanatban kiütötte kezéből a kardot.

– Egál! – kiáltotta Szeszics, mire a vívók letették fegyvereiket, s újabb szivarra gyújtottak.

Krúdy személyesen ismerte Simli Mariskát, több írásában is föleleveníti alakját (*Hét bagoly*, *A szobrok megmozdulnak*). Csak föltételezhetjük, hogy Podmaniczky báró, aki viharos szerelmi kalandjairól többnyire szemérmesen hallgatott (naplójában is csak egy-egy odavetett félmondat vagy szállodaszámla árulkodik ezekről), annak idején az „ámorei mosolyú” reverendás leány kegyeiért párbajozott Vay Sarolta-Sándorral. Mindenesetre az bizonyos, hogy a szlengből ismert *simlis* szó Simli Mariska nevéből képződött, s így alakja örökre fennmaradt.

*

Az írás 1997-ben jelent meg *Kánkánia* című kötetemben. Saly Noémi 2005-ben publikálta a *Pesti csodabogarakat*, amelyben levéltári kutatások alapján megírta Simli Mariska „igaz történetét”. A két képmás alapvetően egybevág, nem csoda, hiszen mindketten Krúdyt használtuk alapvető forrásként (*Hét bagoly*, *A szobrok megmozdulnak*). Saly Noémi ugyanakkor sokkal részletesebben foglalkozik Mariska vándorlásaival és lapalapítási kísérleteivel. Részletesen megírja például hősünk aradi kalandját, amit – mert úgy gondolom egybevág a fehérvári liezonnal – most ideillesztek.

Az *Aradi Közlöny* 1902. március 16-i számában *Simli Mariska a toloncházban* címmel rövid tudósítás jelenik meg. „Simli Mariska, akit az ország legtöbb részében, így Aradon is jól ismernek furcsa viselkedéséről, a minap bajba került. Magához csábította egy előkelő budapesti mágnes-család fiát, akit napokig kerestek, míg végre züllött állapotban, betegen megtalálták a Simli Mariska társaságában. A rendőrség megindította a csuhás kisasszony ellen a vizsgálatot, s ennek az lett a következése, hogy ma délben lakásáról kivitték a toloncházba. Kényszerútlevelemmel hazaviszik az illetőségi helyére, Székesfehérvárra. Simli Mariska a fogházban egész délután dühösködött, tiltakozott előállítására ellen. Estefelé

megnyugodott, gyertyát kért s késő éjszakáig írt, még pedig leveleket. Közel harmincat küldött el, köztük egyet Eötvös Károlynak, akit védelemre kért föl.”

Az Aradi Közlöny két nappal később részletes tudósítást közöl, amelyből nemcsak azt tudhatjuk meg, hogy Mariska toloncházi hétköznapijait egy „világos, tiszta, háromágyas, kétaablakos szobában tölt az épület második emeletén”, hanem megismerkedhetünk a nagyanyjától „elrabolt árva bárófiú”, Staudach Alfonz történetével is.

– Mikor beléptem – kezdi a hírlapíró beszámolóját –, Mariska felugrott asztalától ahol éppen tökfőzeléket evett. Igen jóízűen ette, üdvözölt és hellyel kínált meg. Ő maga nagyvilági előkelőséggel a pokróccal leterített vaságyra vetette magát. Egy másik ágyon bokorugrós szoknyában, pruszlikban, ölbe tett kézzel ült egy jóképű parasztleány... lopásért ült... néhány napra Simli Mariska kényelmére rendelték oda szobalányi minőségben.

A riporter a továbbiakban Mariska szájába adva – monológként – beszéli el a különös szerelmi históriát.

– Alfonzka imádott engem. Lelkileg én is szerettem, mert az a tudat, hogy a ferde nevelésű, közönséges gondolkodású ifjúból nemeslelkű férfit nevelhetek, boldoggá tett. Könnyen befolyásolható természetét acélosítottam. A bárócska szigorúan megtartotta modern nevelési rendszerem utasításait. Később szabadon, önállóan kezdett gondolkozni, sőt annyira csiszolódott, finomodott elméje befolyásom alatt, hogy munkatársamnak alkalmazhattam. A bárócskát többször el akarta tőlem csalni a nagyanyja, de a fiú nem engedett a csábításnak. Hű maradt hozzám. Egy napon Mignon-szállóbeli lakásomra betört a nagymama. Szitkozódva követelte tőlem vissza unokáját. Illetlen szavakkal illetett. Nagyon indulatba hozott, de csak annyit feleltem:

– Ha a fiú menni akar, ám vigye!

De Alfonzka dühösen elfordult nagyanyjától, s melegen simult hozzám. Különös látogatóm sehogyse tudott belenyugodni abba, hogy Alfonzka nálam maradjon. Könyörgésre fogta a dolgot. Mikor látta, hogy ez sem használ, keményen megfenyegette 17 esztendő unokáját. Alfonz önértékét bántotta a fenyegetés. Hős férfi módjára kirántotta zsebéből hatalmas revolverét, és nagyanyjához dobta. A félénk

öregasszony rémületében sikoltozni kezdett. A kint ácsorgó férfi rokon és a szálló személyzete egyesült erővel betörték az ajtót. A naiv lelkek azt hitték, gyilkosság történt. Az asszonyt elaléltnak vitték el. Alfonzka nálam maradt. Megdicsértem lovagias eljárásáért.

Másnap idézést kaptunk a VI. kerületi kapitányságra. Alfonzkával megjelentem Czajlik rendőrtanácsosnál, aki lekötelező nyájassággal fogadott. Értésemre adta, hogy Alfonzka nagyanyja följelentést tett ellenem... és kérésére kihallgatásra jelentkeztem egyik tisztviselőnél. Alfonz a tanácsosnál maradt. Vagy három órán át vallattak. Mikor kihallgatásom befejezték, a tanácsos szobájába mentem, de már nem találtam ott Alfonzot.

Özvegy nagyanyja újabb följelentést tett ellenem a rendőrségnél és ügyészségnél. Alfonz mindkét helyen ellenem vallott! Bosszantott a fiú következetlensége. Mérges hangú levelet írtam neki, ő nem is válaszolt. Mikor beláttam, hogy tisztességes eszközökkel nem érem el célomat, fölmentem az özvegy Kálvin tér 8. szám alatti lakására. Éppen ebédnél találtam a családot. A fiút felelősségre vontam férfiatlanságáért. Ő vállat vont, s tovább jóízűen falatozott. Azt hiszem, ez eléggé jellemzi gyermeki voltát. Nagyanyja ellenben rám rivallt, és sértő kifejezésekkel illetett. Látogatásomért magánlaksértésért bepörölt. Én pedig becsületsértés és rágalmazásért tettem ellene följelentést. [...]

Ma már kétszer kihallgattak. Tudomásomra adták, hogy tíz esztendőre kitiltottak a főváros területéről. Kértek, hogy adjam be fellebbezésemet, de én eddig vonakodtam ezt megtenni, mert előbb be akartam szerezni azokat az aktákat, amelyekkel bizonyítani tudom, hogy Adria című, időszakonként megjelenő lapom tisztességes kenyérkeresetet nyújt. Mi után a tisztességes egzisztenciát dokumentálni tudom, a belügyminisztérium biztosan meg fogja semmisíteni a kitiltó határozatot. Oh, jártas vagyok én már az ilyesmiben. Nem ez az első esetem. Lázító tartalmú röpirataim miatt kitiltottak engem már Debrecenből meg más vidéki városból is. A belügyminisztérium mindig megsemmisítette...

Saly Noémi – Mariska monológjához – a következő szellemes megjegyzést fűzi: „Mariska itt rosszul számított. Özvegy báró Staudach Alfonznénak nemcsak a vagyona, a dühe és a kétségbeesése, hanem a hatalma is nagy volt. A hatszáz

esztendő máltra visszatekintő osztrák bárói famíliával nem lehetett ilyen pimaszul kukoricázni. Mariska úgy röpült vissza a Mignon szállóból Fehérvárra cilinderestül, reverendástul, nevelési elvestül, hogy csak úgy porzott. (A Mignon szálló mellesleg a Szerecsen – a mai Paulay Ede – utca 31. szám alatt működött. A helyiek emlékezete szerint a ház a századfordulón kupleráj volt – tételezzük föl jóindulattal, hogy 1902-ben pont nem, de radikális funkcióváltás azért aligha történt. Már csak az a kérdés, mekkora kalap lehetett az idős bárónő fején, amikor berontott ebbe a címeres garniba, hogy Alfonzkrét kiragadja a démon karmai közül.)”

*

Székesfehérváron kisebb tömeg fogadja, virággal. Főként a fehérvári hölgyek üdvözlik, mint az emancipáció élharcosát. Megérkezésekor interjút ad a *Székesfehérvár és Vidékének*, ebben azt állítja, hogy egy irodalom írást érdeklődő család bízt rá kamasz fia „szellemi nevelését”. Ám a fiú rajongása később tolaodóvá vált, majd amikor Mariska megpróbálta „észhez téríteni”, öngyilkosságot kísérelt meg. A cikkben a nagymamát nem Staudach bárónénak hívják, hanem özvegy Kardhordó Ferencnének... Saly Noémi meg is jegyzi, „szerfelett gyanús név, minthogy egy Kardhordó Árpádot Krúdy is emleget *A terézvárosi búcsú* című írásában”.

Hazatérése után Mariska tüdőbaja egyre súlyosbodott. Kórházba szállították, ahol néhány napi ápolás után, 34 éves korában, 1902. december 6-án elhunyt. A Sóstói temetőbe temették. Valamennyi jelentős fővárosi és fehérvári lap – ki így, ki úgy, de – megemlékezett haláláról.

– Nem bánom, akármit írnak rólam, csak nyomtatásban lássam a nevemet... Írjon rólam valamit, uram, amit kívághassak az újságból, és vidéken megmutathassak. Néha az összes budapesti lapokat megveszem, ha kalandjaimról írnak. Utálom magam, ha mindennapi nőnek látszom. Ah, be szeretnék híres lenni – sóhajtotta Simli kisasszony. (*Krúdy Gyula: Hét bagoly*)

Ha műveivel nem is, de életével (és nevével) sikerült.

Az oroszlan megszelídítése

Egy felségsértésért hat hónapi elzárásra ítélt újságíró a Markó utcai börtönben *A király* címmel terjedelmes könyvet írt, amely éppen a millennium esztendejében jelent meg. A könyv nagy föltűnést keltett, ami nem is csoda, hiszen szerzője, ifjú Ábrányi Kornél (képünkön), az előkelő, jóhírére kényes, Eördögh famíliából származott, s mint az Apponyi-féle Nemzeti Párt vezető alakját, korábban a nemzeti függetlenség elszánt harcosaként tartották számon, börtönben írt művében viszont szenvedélyes királyhűségéről adott tanúbizonyságot.

A Szabolcs megyei ősi Eördögh-birtokot azonban nem az ifjú, hanem még apja, idősb Ábrányi Kornél számolta fel, amikor művészi hajlamainak engedve Budapestre költözött, hogy teljesen a zenének szentelhesse életét. Ifjú Ábrányi Kornél már a fővárosban született. Az irodalom szeretetét a pesti piarista gimnáziumban tanulta. Még középiskolás, amikor írásai jelentek meg a *Magyarországban* és a *Nagyvilágban*. Huszonkét éves korában megszőktette Schwartz Máriát, egy budai halászmester alig 16 éves lányát és Máramarosszigeten – a család beleegyezése nélkül – feleségül is vette.

Először nagy volt otthon a felháborodás, apja ki akarta tagadni, később azonban megbocsátott, s beajánlotta fiát a család régi, befolyásos barátjához, Lónyay Menyhérthez, aki akkor éppen pénzügyminiszterként tevékenykedett. Ifjú Ábrányi a pénzügyminisztériumba került segédfogalmazónak. Itt egy évet töltött el, majd áthelyezték a miniszterelnökség sajtóosztályára.

Közben színdarabokat írt, s amikor egyik vígjátéka akadémiai dicséretben részesült, úgy gondolta, a továbbiakban – apjához hasonlóan – ő is egészen a művészetnek szenteli életét. Otthagyta állását, elszegődött az akkor alakult *Közérdek* című lap színházi és irodalmi rovatvezetőjének. Az 1870-es években sorra jelentek meg regényei, drámái és publicisztikái. Dolgozott a kormánypárti élclapnak, a *Borsszem Jankónak*, a Nemzeti Párthoz közelálló *Kelet Népe*nek és a *Magyarországnak*. Később a *Pesti Napló*hoz került, ahol végigjárja a szerkesztőségi

raglétra valamennyi lépcsőfokát: 1882-ben kinevezték főmunkatársnak, tíz évvel később pedig főszerkesztőnek. A politikai életrajz műfaját, amely az idő tájt a gyors siker egyik biztos receptjének számított, különösen kedvelte. Kákai Aranyos II. álnéven portrét írt a többi között Tisza Kálmánról és Andrássy Gyuláról. Sikereinek csúcsán mindkét irodalmi társaság – a Petőfi és a Kisfaludy is – tagjai közé választotta.

Talán nem volt olyan műfaj, amelyet Ábrányi ne művelt volna, de olyan lap is kevés lehetett, amelynek ne adott volna kéziratot. Ő a korszak egyik igazi főhivatású irodalmi mindenese. Sűrűn ontja írásait, melyeket éles hang, friss, közérthető, az élőbeszédre emlékeztető stílus, de az ezzel együtt járó, sokszor bántó felszínesség jellemez. Ez utóbbi különösen regényeiben nyilvánult meg, amit Gyulai Pál gyakran szóvá is tett. Igaz, Gyulai a másik szekértábor tagja volt, a Kisfaludy és a Petőfi Társasággal szemben az Akadémia klasszikus értékrendjét képviselte, s ehhez az is hozzátartozott, hogy élesen támadta azokat az írókat, akik – mint Ábrányi is – az irodalomból akartak megélni, s akik ezért „szükségképpen egy jól dotált költői papirendet” alkottak.

Ábrányi a regényeiről és színdarabjairól írott kritikák elmarasztaló megjegyzéseit személyes támadásnak, gáncsoskodásnak vette. Különösen Gyulaira haragudott, s minden kritikájára viszontválaszolt. Ábrányi egyik Gyulainak címzett írásában a kritikus két fajtáját különböztette meg, az egyik a méh-típus, a másik – ilyen Gyulai is – a darázs, aki mérges fullánkjával csak rombolni tud. Igaz, azért nem lehetett mindent a kritikusok rovására írni, Ábrányi regényei nem fogytak, drámái sorra megbuktak. Csupán azzal vigasztalhatta magát, hogy „nemes barátjának”, Jókainak nagy örömet szerzett, amikor Róza asszony ötvenéves színészi pályafutásának jubileumán elszavalta alkalmi költeményét.

Ahogy a „darazsak” támadásai szaporodtak, Ábrányi egyre gyakrabban hangoztatta, hogy mivel Jókai regényíró művészete elérhetetlen magasságokban állott előtte, a színpadon pedig Csiky Gergely aratta le valamennyi babért, ő ezért visszavonul a művészettől, hogy egész tehetségével a politikát szolgálhassa. (Amikor korábban otthagyta jól fizető állását a miniszterelnökségi sajtóirodában, hasonlókat nyilatkozott, csak ellenkező előjellel, akkor éppen a politikát készült elhagyni a művészetért.) Leköszönt a Kisfaludy és a Petőfi Társaság tagságáról is. Mivel az

utóbbinak akkor Jókai volt az elnöke, Ábrányi természetesen nem mondott le arról a látványos gesztusról, hogy nyílt levelet intézzen az elnökhöz, amelyben lemondását a többi között ezzel indokolta: „Éppen a Méltóságos Elnök Úr egyik regényéből tanultam meg, hogy jókor elmenni – ez az élet titka.” És Ábrányi pályafutása során élt is még néhányszor ezzel a titokkal...

A Nemzeti Párt képviselőjeként került a parlamentbe. Főként a *Pesti Napló*ban tette közzé politikai nézeteit, amikor pedig ő lett a lap felelős szerkesztője, e hasábkon nyíltan is meghirdette a Nemzeti Párt programját. Hangja egyre élesebb, harcosabb. Robusztus termetével, a legújabb angol divat szerint szabott öltönyeivel, felöltőivel, cilinderével és esernyőjével a korszak egyik legismertebb figurái közé tartozott. Sajátos pofaszakállja, amelyet nem beretváltatott sem könnyedén Ferenc Józsefekre, de nem hagyott Kossuth-formán sem elvadulni, pontosan kifejezte politikai álláspontját: nem tartozott sem a kormánypárti „szabadelvű óriáskígyók”, sem a „függetlenségi tigrisek” közé. A kortársak szerint Ábrányi leginkább egy oroszlánra emlékeztetett.

Igazi arslán (lion) volt, nemcsak a szó divatfi értelmében, de erre vallott vad természete is. Amikor egy, a lapjában megjelent, állítólag felségsértő cikk miatt házkutatást tartottak a szerkesztőségében, Ábrányi az eljáró hivatalnokra fogta a papírvágó kést. Ekkor „a hatóságokkal szemben tanúsított fegyveres ellenállás miatt” hat hónapi fegyházbüntetésre ítélték. Az egész város hősként ünnepelte, a nők rajongó levelekkel ostromolták. Ábrányi a börtönbe újra a szépirodalom felé fordult, s megírta *A király* című, Ferenc Józsefet dicsőítő regényét. A Nemzeti Párt azonnal kitagadta soraiból, a párt vezetői még ahhoz sem járultak hozzá, hogy Ábrányi nyílt ülésen védhesse magát.

Akkor egy időre megint visszavonult a politikától. Közben – miután első nejétől elvált – Karlsbadban megismerte Tömöry Adriennét, akit hamarosan feleségül is vett. Ábrányi – talán éppen az új ara biztatására – verses regényt írt, s ez nem is bizonyult rossz gondolatnak, mert hamarosan kinevezték a miniszterelnöki sajtóosztály főnökévé.

Egy tudós hölgy szerelmei

Schmidt Mária, Schmidt József kiállítási igazgató leánya 1896-ban érettségizett Budapesten, a hetedik kerületi gimnáziumban. Az eseményről több lap is beszámolt. A *Vasárnapi Újság* például megírta, hogy a vizsgán megjelent a főigazgató is, s megdicsérte az ifjú hölgyet, aki szándéka szerint az ősszel az egyetemen folytatja tanulmányait. Schmidt Mariska érettségijéből valószínűleg nemcsak a papa fontos beosztása miatt lett újsághír, hanem azért is, mert ő volt az első hölgy, aki Magyarországon maturált. Erre csak azután nyílt lehetősége, hogy a kultuszminiszter még az előző év decemberében engedélyezte, hogy hölgyek is érettségi vizsgát tehessenek.

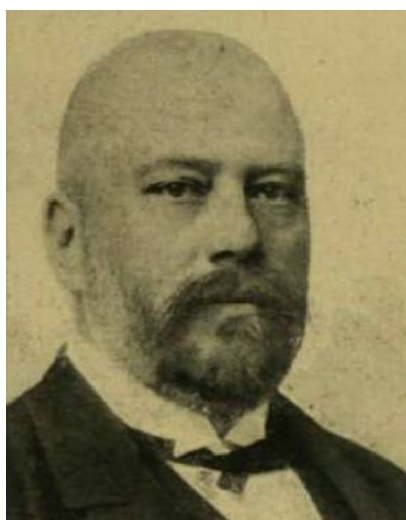
Schmidt Mária (képünkön) eljegyezte magát a tanári pályával. Miként azt a főigazgató úrnak ígérte, ősszel beiratkozott a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karára, s négy év múltán sikeresen be is fejezte tanulmányait. Végbizonyítványa fontos kordokumentum: mivel a lecke-könyvekbe az idő tájt a kipontozott név után mindjárt odanyomtatták az „úr” szót is, Mariska esetében ezt át kellett húzni, hogy föléírassák: *leány*. Az ifjú hölgy bölcsészdoktori diplomát is szerzett, mégpedig *summa cum laude* minősítéssel. A *Vasárnapi Újság* fényképes riportban üdvözölte az első női bölcsészdoktort, s az eseményt úgy értékelte, hogy az egy lépéssel megint közelebb vitte Magyarországot az oly annyira áhítozott polgárosodáshoz.

Mariska doktori disszertációját „Költőink természetérzékéről” írta. A munka feltűnést keltett, különösen a tudós hölgy „érzékeny lelkületét” dicsérték, aki tanulmányában arról értekezett, „hogya a szabad természet milyen hatással volt költőinkre Balassa Bálinttól Vörösmartyig; hogya a fű, fa, növény, erdő, hegy és folyó szeretete milyen erővel nyilatkozott meg költészetükben”. A természet és a költészet összefüggéseinek beható vizsgálata azonban nem tántorította el Mariskát eredeti céljától: 1900-ban kezdi tanári pályafutását az első magyarországi

leánygimnáziumban. Nemcsak földrajzot, filozófiát és francia nyelvet tanított, de önképzőkört is vezetett, s mint később kiderült, a szépirodalom művelése sem állt távol tőle: ifjúkori élményeit novellákban örököltette meg.

Néhány év múlva azonban a fényesen indult pálya megtört, Mariska betegeskedni kezdett, évekig nem tudta ellátni hivatását. Az okokra éppen a később megjelent írásokból következtethetünk. *Kezdet* című novellájának fiatal hőse, Irma „lelkével, műveltségével, idegeivel kereste a szerelmet”, s találkozott is „egy bácsival”, akiről azt mondták, hogy „bölcs, ideális, aki állítólag minden tiszteletet és gyengédséget megad majd neki”. Ám a „bölcs bácsi a leány naiv kis lelkét hidegen és sok hamis tapasztalattal tanulmányozta, érdeklődést lopott bele, aztán teleszórta könnyel”. És amikor a becsapott leány később találkozott a „lobogó szerelemmel” is, szívének választottja „elítélte őt és nem becsülte semmire”. Az ifjú férfiú vélhetően a hölgy korábbi kalandját nem tudta megbocsátani. Egy másik novellából a következőkről is értesülhetünk: Irma elmeagyógyintézetbe került, ahová már nem hallatszott az emberek hangos szava és a villamosok csilingelése. A leány körül, akinek „idegeit korábban meg-megremegtette a természet pompás virágzása, a nap fényes sugárözöne, most halvány őszi sápadtság derengett...”

A kulcsszavak: megértés, gyöngédség, szeretet. Hősünknek valószínűleg

nemcsak a férfiakkal való kapcsolatában, de már korábban, a családi életében is hiányozhatott mindez. Dr. Schmidt József (a képen), a millenniumi kiállítás igazgatója, a róla készült fényképek tanúsága szerint szálfatermetű, nagyfejű, kemény férfiú, afféle rabiátus személyiség lehetett. A kiállítási sajtóiroda egykori „íródeákja” azzal jellemezte őt később az *Új Idők*ben, hogy leírta főnökének beköszöntő szavait: „Ha az én nevemet csak egyszer is ki meri írni, akkor letöröm a

derekát. Én nem vagyok itt senki, semmi. Nem is vagyok itt... Érti? Mindent a miniszter csinál. Csak egy ember van a világon: a miniszter, aki a nap. A többi csak árnyék és legfeljebb ronthatja az ő fényességét.” Látható, hogy dr. Schmidt József nemcsak keménykezű főnök volt, de jól ismerte a hivatalnoki lojalitást is, miniszter

mégsem lett belőle. Pedig amikor Hegedüs Sándort nevezték ki kereskedelmi miniszternek, sokan csalódtak, mert arra számítottak, hogy Schmidt József foglalhatja el a bársonyszéket. Több újság is pedzegette, vajon miért vonult nyugalomba a szépreményű államtitkár, de ő fegyelmezett hivatalnokként sohasem beszélt csalódásairól. Igaz, sikereiről sem.

Vajon ki okozhatta Schmidt József leányának – az apánál nem kevésbé reményteljes tudós hölgynek – a végzetes szerelmi csalódást? Az életrajzíró szerint az apa két barátja is szóba jöhetett: az egyik Wekerle Sándor, az egykori miniszterelnök, a másik Popovics Sándor bankvezér. Mindkettő Schmidt Józseffel egykorú, köztisztletnek örvendő, s a korabeli fotók tanúsága szerint az apához hasonló, zordon fenségű férfiú. De hát ki tudná ma már pontosan fölidézni, mi is történt száz évvel ezelőtt? Tény, hogy Mariska sohasem heverte ki a csalódást. Miután kiengedték az elmeógyógyintézetből, otthagyta korábbi munkahelyét, a leánygimnáziumot. Talán túlságosan sokat tudtak ott életének korábbi részleteiről? A Nőiipariskolában helyezkedett el. Előbb óraadóként, később állandó státusban magyart, földrajzot és történelmet tanított. Miként a leánygimnáziumban, itt is megszervezte az irodalmi önképzőkört, de az iskola könyvtárát is ő tartotta rendben.

Soha nem ment férjhez. Talán csak állandó „kísérőjétől” és „ápolónőjétől”, egy bizonyos Irmától kapta meg azt a gyöngédséget, amelyre egész életében annyira vágyott. A harmincas évek elején vonult nyugdíjba. Haláláról az ipariskola évkönyve tudósít: „Dr. Schmidt Mária, iskolánk volt tanára, f. év január hó 17-én hosszas betegség után elhunyt.” Ezzel a néhány kurta sorral ért véget annak a nőnek az életpályája, akit a millenniumi évek egyik legnagyobb ígéretének tartottak.

A kormánybiztos halála

Még tart az ünnepi év, amikor itthon már elkezdődnek az 1900-as párizsi világkiállítás előkészületei. A kiállítás magyar osztályának rendezését arra a Lukács Bélára bízák, aki korábban az államvasutakat igazgatta, később pedig kereskedelmi miniszterként a városligeti kiállítás kivitelezési munkálatait is felügyelte.

Lukács Béla (a képen) a millenniumi évek egyik legsikeresebb politikusa, de nemcsak sikerei, hanem életének tragédiába torkolló befejezése is jellemző a korra. Zalatnán született, egy gazdag örmény bányatulajdonos hatodik gyermekeként. Alig múlt egyéves, amikor 1848. október 23-án a magyarországi forradalom hatására kitört erdélyi zavargásokban „egész családja az oláhoktól megöletett; ő maga csak csodás véletlenségből menekült meg” – írta róla Szinnyei József a *Magyar írók élete és munkái*ban. A „csodás véletlen” ezúttal azt jelentette, hogy a magyar kisfiút román dajkája

a magáénak vallotta, s ezzel megóvta a vérengzéstől.

Lukács Bélát nagybátyja nevelte. Középiskoláit Gyulafehérváron, a jogot Pesten végezte el. Előbb szépirodalmi művei jelentek meg, később katonai, történelmi, majd pénzügyi, adózási tanulmányokat publikált. Munkatársa volt a *Hazánk* című lapnak, azután a *Honnak*. Karrierje akkor vált meredekebb ívet, amikor elszegődött az állami számvevőszékhez. Az ambiciózus fogalmazó hamarosan mindennapos vendég lett az elnök, Gajzágó Salamon – egykori negyvennyolcas hős – házában. Lukács a főnök lányának, Gajzágó Fatimének udvarolt, aki nem is utasította vissza érzelmeit. Alig egy év múltán összeházasodtak. Lukács akkor, hogy elejét vegye a rosszindulatú pletykáknak, kilépett apósa hivatalából, aki viszont beajánlotta őt Kerkápoly Károly pénzügyminiszterhez.

Új főnöke is gyorsan megkedvelte a tehetséges és szorgalmas fiatalembert. Bensőséges viszonyukra jellemző, hogy Kerkápoly egy-egy fontosabb tárgyalásra

többször magával vitte Bécsbe. 1872-ben Szamosújváron képviselőnek választották; ezzel elindult a politikai karrier útján is. Igaz, megint meg kellett válnia jól fizető állami hivatalától, de a pénzügyi pályának képviselőként sem fordított hátat. A parlament adó- és pénzügyi bizottságában tevékenykedett, és sorra jelentek meg cikkei, tanulmányai. Néhány év alatt az ország egyik legismertebb pénzügyi szakértőjévé vált.

1886-ban újabb fordulat következett az életében: Baross Gábor kinevezte az államvasutak igazgatójának, így ismét visszatért a hivatalnoki pályára. Most bizonyíthatta csak igazán rendkívüli szorgalmát, szervezőképességét, és dinamizmusát. A kormány – Baross Gábor „vasminiszter” irányításával – hatalmas összegeket költött a vasúthálózat kiépítésére. Az új igazgatót azzal bízták meg, hogy szervezze át, és tegye gazdaságossá a rendszer működését. Lukács Béla ennek érdekében dolgozta ki a híres zónadíjszabást, amely olcsóbbá és vonzóbbá tette nemcsak a személy, de az áru fuvarozást is. „Szigorúság, pontosság, rend és fegyelem”, ezek voltak azok a legfontosabb jelszavak, amelyeket meg akart honosítani a vasútnál.

Baross Gábor halála után ő örökölte meg a kereskedelmi minisztériumot. Nevéhez fűződik a többi között a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt. létrehozása. Ezzel a vasúti forgalom fellendítése után a hajózás hazai pozícióit erősítette. Lukács szorgalmazta, hogy különböző nemzetközi megállapodásokkal erősítsük meg a térségben betöltött szerepünket. Ő hozta tető alá például az orosz–magyar kereskedelmi szerződést is. Valamennyi kezdeményezése között talán mégis az ezredéves kiállítással aratta a legnagyobb sikert. A városligeti bemutató nevét nemcsak itthon, de külföldön is ismertté tette.

Csak hogy a kiállítás megnyitásakor már nem volt miniszter: 1895-ben, a Wekerle-kormány bukásával, ő is lemondásra kényszerült. Igaz, eddigi munkássága elismerésül a király belső titkos tanácsosi méltóságot adományozott neki. Egy évvel később pedig a világkiállítás előkészületeit felügyelő kormánybiztossá nevezték ki. A parlament mintegy hárommillió koronát szavazott meg a párizsi bemutatkozásra. Többen is hangot adtak azon véleményüknek, hogy bár a millennium sikeres volt, ezt a sikert a Monarchiával együtt értük el, ezért most Párizsban önállóan kell bemutatkoznunk.

A nemzeti pavilonunk jól szerepelt a világkiállításon, kiállítóink 161 nagydíjat és 264 aranyérmét hoztak el, s ezzel Magyarország a nemzetek rangsorában a második helyre került. Sokan üdvözölték a sikert, de az elismerésbe zavaró hangok is vegyültek. A *Nemzetgazdasági Szemle* főszerkesztője például azt állította, hogy „a szállítók vesztegettek”, s ezért felelősségre kell vonni azt is, aki velük a szerződéseket kötötte, mert „kifelejtette a késedelemre vonatkozó büntetést”. Vajon ki csinálta ezeket a szerződéseket? „Belesápad az ember – írja a főszerkesztő –, ha elgondolja, hogy egy ilyen egyént Becsületrendre terjesztettek fel...”

A kérdés költői volt, hiszen mindenki tudta, hogy ez az „egyén” maga a kormánybiztos, Lukács Béla. Aztán azzal is vádolták, hogy „elpazarolta a nemzeti vagyont”, amikor a bontási anyagokat Párizsban elárverezte, ahelyett hogy hazaszállította volna. Fényes fogadásokról, előkelő fogatokon tett utazásokról, általános pazarlásról terjengtek a pletykák. Ezért Hegedűs Sándor akkori kereskedelmi miniszter vizsgálatot rendelt el.

Lukács Béla pedig bevonult egy csendes, márialigeti szanatóriumba, mert – legalábbis a család szerint – a sok támadástól „zaklatott idegállapotba” került. Közben a lakására megérkezett Hegedűs Sándor levele, amelyben a miniszter megírta, hogy a vizsgálat lezárult, s bár valóban mutatkozott némi költségtúllépés, de ez nem számottevő, ezért a vádakat alaptalannak találták. A levelet a feleség, hogy ne zaklassa feleslegesen a férjét, nem továbbította a szanatóriumba. Lukács a karácsonyi ünnepeket családjá körében töltötte. 1901. január 7-én sétálni indult a Duna-partra. Felesége csak később vette észre, hogy értékeit kirakta a zsebéből. Délután ötkor a Ferenc József hídról vetette magát a jeges vízbe.

Mindenki megdöbben. A parlament homlokzatán egy hétig lobogott a fekete zászló. Volt, aki úgy vélte, „Lukács Bélát fölfalta a közmunka Molochja”, mások szerint „súlyos idegbaja elől menekült a halálba”, megint mások „az emberevő politikát” hibáztatták.

Charlie és Emma

Herczeg Ferenc emlékirataiban többször emlegeti az „emigráns gyermekeket”, közöttük is főként Pulszky Károlyt („Charlie-t”) és Szemere Attilát. Előbbi a szabadságharc sikeres diplomatájának, Pulszky Ferencnek, utóbbi az 1849-es miniszterelnöknek, Szemere Bertalannak a fia. A többi között ezt írja róluk: „Az emigráncscsemeték, ahányat ismertünk közülük, művelt és nagy fantáziájú emberek voltak, de csak fogyatékos érzékük volt az élet reális igényei, különösen a pénz értéke iránt. Igaz, számító embernek, pláne takarékos gazdának lenni, abban a korban, különben sem volt »úri« dolog.”

Pulszky Károly a millennium idején az Országos Képtár (a későbbi Szépművészeti Múzeum) igazgatójaként és Márkus Emília, a „szőke csoda” férjeként szerzett hírnevet magának. Mindenki Emmája nemcsak sikeres színésznő volt, hanem – mai szóval – a korszak szexbálványa is. „Egész lényében, de különösen ruganyos járásában, amelynek puhasága lappangó erőt sejtetett, volt valami, ami a trópusok nemes nagy ragadozóira emlékeztetett.” Charlie és Emma „fényes emelkedése” és bukása a századforduló egyik jellegzetes karriertörténete.

A Pulszkyak (képünkön az apa, Ferenc, a klán feje), a két fiú, nem is szólva az unokatestvérekről, a sógorokról és egyéb rokonokról – a közélet hangos szereplői. Az öregúr harcos „polgárjogi aktivista”, a zsidó-emancipáció lelkes híve. (Charlie hosszú vörös szakállat viselt és folyékonyan beszélt a jiddis nyelvet, a pincérek és hivatali altisztek gyakran lezsidózták, amiben ő kedvét lelte). A Pulszky-szalonban megfordult a korszak valamennyi jelentős politikusa, tudósa, művésze, bankárja. Charlie és Emma lakása leginkább egy reneszánsz főúr palotájához hasonlított, zsúfolásig telerakták műkincsekkel, keleti szőnyegekkel, kandeláberekkel. Egy szemtanú szerint egyszer, amikor Charlie a népes társaságnak bemutatta legújabb olaszországi

szerzeményét, egy Desdemonát ábrázoló képet, Emma a lakomához Desdemona jelmezében jelent meg.

A Pulszky-klánnak természetesen sok ellensége akadt és nemcsak a jobboldalon. Csakhogy sem az öreg, nagy múltú, harapós Pulszkyval, sem Ágost nevű fiával, a nagytekintélyű parlamenti képviselővel nem volt tanácsos ujjat húzni. A bohém és labilis idegzetű Charlie-fiú viszont védtelennek látszott. Miközben Charlie rengeteg (állami) pénzzel a zsebében Olaszországot járta, jó érzékkel fedezett fel eldugott régiségboltokban híres festményeket és tengerparti kaszinókban gyönyörű asszonyokat. Előkelő körökben divat lett az Országos Képtárba járni és Charlie itáliai (és Emma budapesti) kalandjairól fecsegni.

A képviselőházban először 1896. február 15-én nyújtottak be interpellációt a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez az „Országos Képtár számadásai tárgyában”. Várady Károly képviselő a *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Napló* és a *Magyarország* tudósításaira hivatkozva azt kérdezte Wlassics Gyula minisztertől, igaz-e, hogy Pulszky Károly kezén százezrekre rugó közpénzek fordultak meg, s ezekről nincsen hiteles számadás. A miniszter szigorú vizsgálatot ígért.

Később, megbízható rendszerességgel Polonyi Géza képviselő (egyébként jeles antiszemita élharcos) hozta szőnyegre a „gótikus házban” az Országos Képtár ügyét. Herczeg Ferenc írja: „A képviselőház tudós esztétikusai főleg azt vették zokon, hogy Pulszky Károly (képünkön) az állam pénzén valami Piombo nevezetű festőtől is szerzett képet. A magyar politika szótárában Piombónak olyan hangzása lett, mint Franciaországban a Panama szónak. Valahányszor Polonyi Géza, az önkéntes főmagánvádoló, gúnyosan a Házba süvöltötte a Piombo nevet, a honatyák dűledeztek a kacagástól. A Piombo, melyért szegény Charlie-t annyit támadták, ma a Szépművészeti Múzeum egyik legfőbb büszkesége, miként a többi műtárgy is, amit hozott.”

Pulszky Károly hallani sem akart az elszámolásról. Valószínű, hogy számlavezetéssel egyáltalán nem foglalkozott. A pénzt, amit rábíztak, mindig magánál tartotta, hogyha útjai során valami értékes műtárgyra talál, azonnal megvásárolhassa.

(Wlassics Gyula miniszter utalt is rá, hogy az Országos Képtár igazgatója „túlment hivatalos megbízása határain, mivel nem csak nyilvános árverésen vett képeket”.) Ellenségei külön vádpontként emlegették, hogy Velencében közpénzen szerenádott adott Eleonóra Dusénak, amit egyébként Charlie maga is büszkén emlegetett. Kiváló kapcsolatai révén potom áron vásárolt Raffaello- és Tiziano-képeket, Verrocchio és Donatello szobrokat. Amikor elindult ellene a hajsza, egyáltalán nem védekezett; egy hétig ágyban feküdt és angol leányregényeket olvasott.

Az eljárás azonban hirtelen komolyra fordult. A vizsgálóbíró mintegy ötvenezer forintnyi hiányt állapított meg, s javasolta a vádlott vizsgálati fogságba vételét. Amikor Charlie-t bezárálták a Váci úti börtönbe, hirtelen összeomlott. (De Emília sem tudott hónapokig színpadra lépni.) Ágost a legjobb ügyvédek és orvosok keresték meg, hogy fivérét beszámíthatatlannak nyilvánítsa. Ez nem sikerült, amikor azonban Ágost – Emma könyörgésére – letétbe helyezte az ötvenezer forintot, Charlie-t szabadon bocsátották. A kultuszminiszter a képviselőházban egy kérdésre válaszolva elmondta: „Megtörtént a részletes elszámoltatás, s megállapítást nyert, hogy Pulszky Károly 7300 forinttal tartozik a kincstárnak, mely összeget az igazgató úr fizetéséből fognak levonni.”

Charlie ekkor már nem tartózkodott Magyarországon. Előbb Angliába menekült, később Ausztráliába vett hajójegyet. Itthon azt beszélték, hogy útközben az óceánba vetette magát. Az igazság az, hogy megérkezett Sydneybe. Rövid ideig életbiztosítási ügynökként dolgozott vidéken. A nedves, trópusi levegőn valami fertőző betegség támadt rá, s egyre kevésbé tudott már megbirkózni depressziós rohamaival. Brisbane mellett az erdőben lőtte főbe magát.

Morbus hungaricus

A századfordulón egy sor igényes statisztikai feldolgozás, tanulmány foglalkozik a korszak mentális állapotával. Különösen a pszichiátriai intézmények alapos betegforgalmi elemzései adnak átfogó képet egy-egy közösség lelki folyamatairól. Európában ekkor mindenütt általános tünet, hogy megszorodott a „pszichotikusok” száma. (Franciaországban például néhány évtized alatt megnégyszereződött, Poroszországban ötszörösére nőtt.) Magyarországon az 1880-as és az 1900-as népszámlálás adatait összevetve azt tapasztaljuk, hogy az elmebetegek száma majdnem megduplázódott. Az okokat keresve Moravcsik Ernő Emil, a korszak kiváló szakembere, egyik tanulmányában a többi között ezt írta: „Midőn a civilizáció egyrészt remek alkotásokban dicsőíti az emberi ész hatalmát, másrészt közvetve vagy közvetlenül az idegrendszer elcsenevészesedését segítheti elő.” Főként a megváltozott életmódot, a megélhetésért folytatott kíméletlen, lázas küzdelmet, az agy kimerülését, s a mesterséges izgató anyagok gátlástalan alkalmazását teszi felelőssé az idegrendszer működési zavaraiért. Mások a „dualista” Magyarország fejlődésének ellentmondásaiban keresik a fő okot, s úgy tartják, hogy a felgyorsult társadalmi mozgások, a belső és a külső elvándorlás, az illúziók kergetése, egyes csoportok gyors meggazdagodása, mások még gyorsabb elszegényedése, a szociális, nemzetiségi és „faji” konfliktusok kiéleződése sodorta lelki válságba a társadalmat.

A már idézett szakember, Moravcsik Ernő Emil egy másik tanulmányában az elmebaj mellett az alkoholizmust és az öngyilkosságot tartja a legveszélyesebb tünetnek. Laufenauer Károly a budapesti adatokat a bécsi tébolyda hivatalos kimutatásaival veti össze, s megállapítja, hogy mindkét városban „növekszik az iszákosság, mint elmezavarra vezető kórok”. Hollós József a lipótmezei elmeógyógyintézet negyven esztendei forgalmát elemzi, szerinte az elmebetegségek mintegy 20 százaléka az alkoholizmusra vezethető vissza. Tanulmányának egyik részlete az alkoholizmus és a „vallási hovatartozás” kapcsolatát vizsgálja. A legrosszabb az arány az intézetbe felvett görögkeleti vallású férfiaknál, akiknek 10,5 százaléka szenvedett „psychosis alcoholica”-ban. Utánuk következtek az ágostai evangélikusok (9,1 %), a római katolikusok (8,1 %), a görög katolikusok (7 %), az

unitáriusok (5,8 %), a reformátusok (5,7 %), végül az izraeliták (5,3 %). Hollós doktor szerint az ún. társadalmi betegségek, a tüdővész, a nemikór és az elmebaj könnyebben terjed a rendszeres alkoholfogyasztással legyöngített szervezetben, ezért az ezzel összefüggő tüneteket, mint például az elszegényedést, a nyomort, a bűntények szaporodását „az alkoholizáló társadalom korcsproduktumának” tekinti. Megemlíti még, hogy az alkohol nemcsak a szervezet ellenálló képességét gyöngíti, de ez okozza a „kábitó elégedettséget” is, amely azután megakadályoz minden jobbító szándékot. „Valamennyi kultúrtörekvésnek – írja –, nyilvánuljon az meg bár tanulásban, fölvilágosodásban, vagy a kizsákmányolás ellen való szervezkedésben (!), semmi sem állja annyira útját, mint az a kétes gyönyör, melyet az alkohol okoz.” A Magyarországi Szociáldemokrata Párt hetilapja, a Népszava időnként kolumnás „leleplező riportokat” közölt. Gyakran foglalkozott „az alkohol káros kifolyásával” is.

A tömeges méretű alkoholizmus társadalmi okát Hollós József főként a túlságosan nagy kínálatban látja. Azt írja: „Magyarországon a gabonaneműeknek, a burgonyának, a gyümölcsnek, szóval a legkitűnőbb tápszereknek teljes egytizedét évről évre ennek a veszélyes méregnek dobják oda áldozatul.” Lechner Károly „a veszedelmes ivószokásokat” említi: „Születésünktől fogva jóformán halálunkig mindenütt a szeszes ital illusztrálja életünk eseményeit. Már alkohollal üdvözljük keresztelőn az újszülöttet és alkohollal búcsúzunk el a halotti tornál... Azért olyan anarchista, szélhámos, kielégíthetetlen a mi társadalmunk, azért olyan nagy a hajlandósága a rosszra, azért olyan túlcsigázott mindenki a követelődzéseiben, mert mindnyájan még dédapáink révén az alkohol hatása alatt állunk...”

Az alkohol hatásával összefüggésben több tanulmány elemzi az öngyilkosságok számának alakulását is. Az Osztrák–Magyar Monarchia 1884-ben publikált adatai azt mutatják, hogy akkor még Magyarország volt a környező államok közül a legkedvezőbb helyzetben. (Alsó-Ausztriában 2,5, Csehországban 1,5, Morvaországban 1,3, Bukovinában 1,2, Felső-Ausztriában 1,1, Magyarországon pedig csak 0,5 öngyilkosság jutott 10.000 lakosra) Igaz, az összehasonlító vizsgálatokból az is kiderült, hogy a millennium éveiben ez a szám Magyarországon hirtelen a négyszeresére ugrott. Budapesten 1880-ban 10.000 lakosból átlag négyen követtek el öngyilkosságot. Ezzel az európai nagyvárosok listáján a negyedik helyen álltunk. (Az

első: 5,7-es mutatóval Lipcse.) Öt év múlva Párizs és Prága után már a harmadik helyre léptünk elő. A szuicidium-ráta ezután évenként gyorsan növekszik, s ez csak részben indokolható a statisztikai adatszolgáltatások szigorodásával. A növekedés egészen az első világháború kitöréséig tart, azután hirtelen csökken. Úgy látszik, a millenniumi évek sikerei (illúziói?), vagy éppen az álmok és a lehetőségek konfrontációja inkább növelte, mint csökkentette a társadalom öngyilkossági hajlamát.

Igen tanulságos az a vizsgálat, amely 1890-91-ben a budapesti egyetem törvényszéki orvostani intézetében készült, s az öngyilkosságok körülményeit tárta fel. Ebből kitűnik, hogy a fővárosban legtöbben az iparosok közül vetettek véget önkezükkel az életüknek. Utánuk következtek a napszámosok, a cselédek és a kereskedők. Valószínűleg éppen ezeket a csoportokat érintették leginkább a 90-es évek változásai. Egy részük vidékről jött a fővárosba szerencsét próbálni, s reményeiben gyakran csalatkozott. A lázasan építkező kor leginkább az iparosoknak és a kereskedőknek kínált gyors meggazdagodási lehetőséget, de elég volt egy hibás döntés, esetleg a konkurencia fölrúgta a korábban elfogadott játékszabályokat, és a „millenniumi vállalkozó” máris a padlóra került, s a megváltozott, a korábbinál sokkal kegyetlenebb föltételek között már soha többé nem tudott talpra állni. Az öngyilkosságok okait kutatva úgy látszik, mintha ezeknek a sérülékeny embereknek az idegrendszere fölerősítette, s feloldhatatlanná növesztette volna a társadalomban egyébként létező ellentmondásokat. Lehet, hogy nemcsak a tbc „magyar betegség”, hanem az alkoholizmus is, amely annyira legyöngíti az immunrendszert, hogy a szervezet nem tud ellenállni a különböző kórokozóknak, s hajlamos lesz az önpusztításra?

A szakmai érveket felsorakoztató tanulmányokon kívül más, zavarosabb, az embert a környezetéből kimetsző, „ideologikus” eszmefuttatások is napvilágot láttak. Volt aki az öngyilkosságok szaporodásáért kizárólag a sajtót okolta, amiért az „szenzációhajhász” módon tálalt egy-egy esetet, s ezzel mintegy mintául is szolgált. Oláh Gábor pszichiáter pedig *Defekt elméjű kalandorok* című munkájában mindenért „a kóros lelki alkatú személyeket” tette felelőssé. A többi között ezt írta: „Valóságos szektákat látunk keletkezni közös kultuszával a kóros emócióknak, közös perverzításokkal... Kórosságuk a művészetbe és az irodalomba is belejátszik, hiszen

csak utalnom kell a praerafaeliták, mysticisták, symbolisták, diabolisták, egoisták, szadisták merőben kóros műtermékeire.” Kétségtelen, hogy a szerző sajátos „műközelítési módja” az esztétikatudomány új útjait nyitotta meg, ez azonban már nem a tizenkilencedik, hanem a huszadik század (kór)történetének lapjaira tartozik.

A siker kovácsa

A múlt század utolsó éveit úgy is emlegetik, mint a korlátlan lehetőségek korát. Igaz, hogy nagy vagyonok alapozódtak meg, de az is, hogy ősi birtokok olvadtak szét egyik napról a másikra. Új, szokatlan alakok tűntek föl, akik megértették az idők szavát. Ez volt a nagy bukások és a nagy újrakezdések ideje. A társadalmi átrendeződés egyik vesztese minden bizonnyal a vidéki középbirtokosság, a „dzsentrí”, aki nem tudott lépést tartani a kiegyezést követő gazdasági föllendüléssel, aki lemaradt a tőkés versenyben. „Tisza Kálmán ki is hirdette – írja Krúdy –, hogy vége a régi magyar középosztálynak, és aki életben akar maradni, annak közpályát, megyei és állami szolgálatot kell vállalnia.” Persze ostromolták elegenden a miniszterelnököt ilyen hivatalért, de hát ő sem tudott mindenkit kielégíteni. Sokan beleragadtak a „cifra nyomorúságba”, s vidéki kávéházak széttört tükörcserepei között, a hajnal savanyú szivarfüstjében, egy szál cigány hegedűkíséréte mellett várták életük jobbira fordulását.

Sáros megyéből is elindult egy „hétszilvafás” fiatalember, bizonyos Péchy Andor a fővárosba szerencsét próbálni. Csupán egy ajánlólevél lapult a zsebében, amelyet egy távoli rokonhoz címeztek, aki ügyvédi irodát vitt Budapesten. Az ügyvéd föl is fogadta írnokának. Péchy hosszúlábú, nyurga fiatalember volt, horpadt, sápadt arccal, a hölgyek nem ilyenekről szoktak esős vasárnapokon ölbeejtett kézzel álmodozni. Nem ivott, nem viselt sárga boxbőr lovaglósizmát és fonott korbácsot, s az emésztése sem működött kifogástalanul. Péchy egyetlen szórakozása volt, hogy vasárnap délutánonként kijárt a Csömöri útra. A legolcsóbb helyről, a „harminckrajcáros” lelátóról nézte végig a versenyeket és vágyakozva figyelte a kifutó közelében nyüzsgő, gomblyukukban aranypatkót viselő előkelő hölgyeket és urakat. Elhatározta, hogy ő is sok pénzt fog keresni. Mégpedig lovakkal. Később, sikereinek csúcspontján többen tudni vélték, hogy nyeregben fogant és már hétéves korában szőrén ülte meg a lovat, de mindez legenda csupán. Az igazság az, hogy Péchy Andor orvosi javallatra, elhízás és az emésztési zavarok ellen, öregkorára tanult meg – úgy ahogy – lovagolni.

A lelátók népe

Péchy nem a külsőségek felől közelített a lovakhoz, hanem „a lelküket ragadta meg”. Órákig tanulmányozta egy-egy csikó szemét, izomzatát, mozgását. Karrierje akkor kezdett igazán fölívelni, amikor a versenypálya szélén megismerkedett a különö Keglevich István gróffal. Azután gyakran látták őket együtt. Vajon a keménykötésű, erőszakra is hajlamos arisztokratát milyen kapcsolat fűzte a gólyalábú, pihésszájú ügyvédbojtárhoz? Azt tudjuk, hogy gyakran pikéteztek a Koronában. A fiú pedig majdnem mindig nyert. Keglevich, amikor egyszer védencét bensőséges beszélgetésben találta Festetich Taszilóval (éppen egy versenystálló alapítási tervét fontolgatták), csodálkozva így szólt hozzá: – Nem is hittem volna, hogy ennyi pénzt nyertél már tőlem!

A fiatalember, aki állítólag életében egyetlen regényt sem vett a kezébe, a kártyaszobákban és a „nagy zöld színpadon” aratott kezdeti sikerei ellenére, a kényes ízlésű, irodalomkedvelő hölgyekkel továbbra sem találta meg a hangot, ezért ők csak így emlegették: a *buta* Péchy. Ez azonban egyáltalán nem változtatott azon a tényen, hogy minden mozdulatát árgus szemek követték, hiszen nyílt titok volt: valószínűleg az a ló nyeri majd a versenyt, amelyikre ő fogadott. A lelátók népe: bankárok, arisztokraták, diplomata, színésznők, bukmékek szemeztették elejtett szavait, s

tagadhatatlan, hogy jó néhányan Péchynek köszönhették gyorsan szaporodó vagyonukat.

Abban a korban, amelyben oly gyorsan forgott a szerencse, mint az elefántcsont dobókocka a gyöngyház berakású asztallapon, mindenki Fortuna kegyeit kereste. Azt kereste a szerelemben, az alkoholban, a csillagok állásában. A kártyában, a ruletten, és az éjféli húsleves zsírkarikáiban. Azt a mágikus zöld gyepen... A lóversenyre általában átmulatott éjszakák után, egyenesen a gőzfürdőből érkeztek a borostás urak. Pezsgő, konyak, kaviár szaga keveredett a frissen locsol fű és a bokszok felől áramló széna illatával. A szerencse karikás szemű, másnapos lovagjai, nyakba akasztott gukkereikkel ott toporogtak a lelátók körül, hogy újra és újra megkísértsék a kiismerhetetlen, csapodár istenasszonyt. És ha az végképp elfordította róluk tekintetét, ha már minden összeomlott, egy hajnalon elővették farzsebükből a jéghideg tapintású pisztolyt.

Péchy másként udvarolt Fortunának. Ő úgy tapasztalta, hogy a szerencséhez egyáltalán nem nők és szeszek, hanem elsősorban jó idegek kellenek. A szerelem és az alkohol pedig éppen az idegeket teszi tönkre. Péchy, akár egy könyökvédős hivatalnok, józan életet élt, kitartó szorgalommal gyűjtögette az istenasszony elhullajtott pillanatait. Sokat tanult Keglevichtől és a lovaktól. A gróf, mint egy jószimatú vizsla, már messziről megérezte a siker szagát. Péchyt is ezért fogadta kegyeibe, mert mindig nyert a kártyában, s nem érdekelte semmi más, csak a győzelem. Péchy a lovaktól a szívósságot és a türelmet tanulta. Tréfálkozni nem szeretett.

Hajnalban kelt, reggelire tejeskávét és friss péksüteményt rendelt a Koronában, közben kiolvasta a lapok lóversennyel foglalkozó tudósításait, azután átment a szemben lévő borbélyüzletbe és megberetváltatta magát. Később kihajtatott a pályára. Saját fiákerese volt, aki mindig ott várakozott rá a bejáratnál. Vele kocsizott végig napjában kétszer a Stefánia úton. Ebédre ritkán evett húst, viszont sok ásványvizet és napi egy kávét fogyasztott. Amikor Keglevich közbenjárására felvették a Nemzeti Kaszinóba, s ezért ide helyezte át székhelyét, állítólag háromszázhatvanöt feketekávé árát fizette ki a Korona főpincérnek, mert éppen ennyit fogyasztott egy esztendőben. Vacsorára mindig vaját és feketekenyeret evett.

Amikor már Magyarország valamennyi „zöld színpadát” meghódította, Bécsben próbált szerencsét. Hamarosan ő lett a versenyistállók építésének és felszerelésének legismertebb szakértője. Saját lovai közül egy Tokió nevű telivér (Kincsem unokája) aratta a legtöbb győzelmet. De nemcsak a Monarchia, hanem Hamburg, Berlin, Baden-Baden és London pályáin is sikert sikerre halmozott. Ahogy nőtt a vagyona, s ahogy öregedett, egyre savanyodott a természete. Ha a bokszok körül föltűnt hórihorgas alakja, mindig valami bonyodalom támadt: mérgezett zabról, szándékos balesetekről suttogtak. Ekkor már nemcsak azt tartották róla, hogy buta, hanem azt is, hogy gonosz.

Péchy karrierje akkor ért véget, amikor sorsát összekötötte Horner Artúréval. Horner Bécsben és Budapesten, később egész Európában fogadóirodákat tartott fent. Péchy futtatta a lovakat, Hornernél pedig fogadásokat lehetett rájuk kötni. Összedolgoztak. Csakhogy Horner ivott, nőzött, két marokkal szórta a pénzt. Állítólag öregkorára Péchy is rászoktatta a véres húsokra és a vörösborra. Aztán egyszer csak összeomlott a Horner-birodalom. S vele hanyatlott Péchy szerencsecsillaga is. Azt mondják, a kellemetlen öregúr életének utolsó napjait egy bécsi panzióban tengette, ahová a tulajdonos csak miatta járatta a *Magyar Turfot*.

Szendrey Júlia naplója

Amikor Petőfi felesége 1868. szeptember 6-án meghalt a pesti Zerge utca 13. számú házban, már mintegy másfél éve magányosan, különváltan élt második férjétől, Horvát Árpádtól. Csak fia, Zoltán, s annak barátja, Tóth József kereste fel néhanap. Utóbbiról azt rebesgették, hogy nemcsak Petőfi verseibe, de a költő feleségébe, Júliába is szerelmes.

Irodalmi körökben arról is sokan tudták, hogy Júlia gyermeklány kora óta (képünkön 1846-ban) naplót vezetett, korábban Jókai lapja, az *Életképek* közölt is belőle részleteket. Hát most, a híres hitves halála után csak fokozódott a kíváncsiság, mit rejt a napló: mit megromlott második házasságáról, s – még inkább – mit az ifjú Tóth Józseffel való kapcsolatáról. Csakhogy Júlia sógora. (leánytestvérének, Máriának a férje) a nagyhatalmú irodalmi fejedelem, Gyulai Pál oda nyilatkozott, hogy Júlia a halála előtt meghagyta neki, hogy minden írását tegye be a koporsójába, s ő eszerint is járt el. Ezt sajnálattal ugyan, de mindenki tudomásul vette. Ki mert volna akkor Gyulai Pál szavában kételkedni?

Amikor azonban a leszármazottak 1908 októberében, a Kerepesi temetőben közös sírba kívánták temetni Petőfi szüleit, Petőfi Zoltánt (képünkön) és Szendrey Júliát, s a kriptá felbontásához – tekintettel a várható irodalmi leletre – kivonultak a Nemzeti Múzeum és a Petőfi Társaság tagjai is, Júlia koporsójában, bár az sértetlen volt, semmiféle kéziratot nem találtak. Mindenki elképedt, egyesek sötét, politikai fondorlatokra gyanakodtak. Gyulai Pált azonban, aki akkor már súlyos beteg volt, s pár hónap múlva meg is halt, újra megerősítette korábbi nyilatkozatát: ő 1868-ban híven teljesítette Júlia végakarátát.

Újabb évtizedek teltek el, mígnem Tóth József Pest megye nyugalmazott tanfelügyelőjének hagyatékából előkerült a régóta keresett napló. Mikes Lajos rendezte sajtó alá, s az 1930-as években meg is jelent. (Újabb kiadása: Ciceró Könyvkiadó, 1998)

Szendrey Júlia serdülőkori naplójában egy tizenhat éves lánytól meglepő érettséggel szemléli és boncolgatja a kapcsolatát a költővel. „Ki volna képes most ez érzést bennem megmagyarázni! Hiszen a szerelemnek gyönyörének is kell lenni, s én csak olly fájdalmat érzek. Meg vagyok győződve, hogy keserűen kell megbánom e napoknak minden percét, melyeket ő velem töltöttem; méreg lesz az, mely minden valódi gyönyör poharába keveredik... Az én lelkemben fölvaltva uralkodik két túlság; a legforróbb szenvedély, s utána egy neme a zsibbadt hidegségnek.” Másutt Petőfi „szenvedélyességén” elmélkedik: „Oh ha Ön olly szenvedélyes nem volna! Mindég félttem az illy szenvedély lángjától, melly éppen heves lobogása által nem csak mindent, mi közelébe jő, hanem csakhamar önmagát is fölemészt. Oh szép az illy vég regényben, de kinek érező lelke van, az kerülni fogja a valóságban, mert érezi, hogy az örültté tenné.”

Júlia (a képen 1866-ban), éppúgy, mint a tíz évvel idősebb költő, a szabadság és a szerelem ígézetében szemléli a világot, csak hogy a naplót olvasva néha az az érzésünk, ő mélyebben, árnyaltabban, pontosabban érzékeli kapcsolatukat, s benne Petőfit, mint a költő önmagát. „Nem örül el-e Ön – figyelmezteti Júlia az öröklángon lobogó költőt –, midőn érzi és látja, hogy olly szabad, mint a légből a madár, melly tetszése szerint röpködhet... Szabadnak kell a költőnek lenni, hogy álmodozó lelkének szeszélyeit és ábrándjait

kielégíthesse... Sokkal szebb és jobb is a költő álomképének lenni, mintsem őt költői mennyországából a rideg mindennapi világba levonni...” Vajon nem éppen Júlia okos tartózkodása mélyíti el végleg kapcsolatukat? Mindenesetre Petőfi egyik versében így sóhajtott: „Oh, e lyányka oly rejtélyes, / Szíve olyan mély folyam, / Hogy szemem, bármilyen éles, / Néz beléje hasztalan!”

Hogy a lány naplója és a költő versei között kanyargó lelki bűvópatakok számát tovább szaporítsuk, megemlíthetjük: Júlia *Naplóját* a koltói mézeshetek alatt Petőfi maga másolta le a Jókai szerkesztette *Életképek* számára, és mint utóbb kiderült, buzgón javítgatta is. Amikor pedig elkészült a 31 oldalnyi „mutatvánnyal”, ő maga írta a másolat végére: *Petőfi Sándorné*. Kézírásuk már ekkor nagyon hasonlított, s ezt a hasonlóságot Júlia később a tökélyig fejlesztette.

Szendrey Júlia kései vallomásainak valószínűleg az a legérdekesebb része, amelyben halálos ágyáról üzen második férjének, Horvát Árpádnak (képünkön), az egyetemi könyvtár nagytisztelőtű igazgatójának: „Engemet Sándorom emléke és oly sokszor kigúnyolt olvasmányaim, de mindenek előtt szívem arról világosítottak fel, hogy egy nő több, mint csak egy asszony, és ha megbocsáthatatlan vétkem az volt, mert nem tudtam és nem akartam annyira elaljasodni, hogy... megfélemlítkezve minden női szeméremről és finomságról: egy, a férj előtt oly kedves, de – erősen hiszem – minden művelt szívre és nemes lélekre undorító buja fotográf képgyűjteményben tudjak gyönyörködni, s azokat a férjjel órákig elnézni: mondom, ha ez volt megbocsáthatatlan vétkem: ezért pirulni vagy bocsánatot kérni sohasem jutott eszembe, s e vétkemre most halálos ágyamban is büszke vagyok.”

A férjnek címzett utolsó üzenetet, melyet már csak diktálni tudott, Tóth József (a képen) jegyezte le, Júlia halálos ágya mellett. Ezt a levelet azután – Júlia évek óta nem hordott jegygyűrűjével együtt – Tóth József egy levél kíséretében elküldte Horvát Árpádnak. „E végakarat közzlése kötelességem volt. Valamint kötelességemnek ösmerem Önt fölkérni, hogy most, midőn már ama szerencsétlen nő semmiféle vád ellen magát védeni nem tudja, szűnjék meg ön Öt bántalmazni, gyanúsítani, mert ellenkező esetben naplójának közzétételével fogok Neki Ön ellen igazságot szolgáltatni.”

Erre azonban nem került sor. A három érintett úr – Horvát Árpád, Gyulai Pál és Tóth József ugyanis „konzíliumot” tartott, s ezen – miként arra a Mikes Lajoshoz 1928-ban eljutott iratokból következtetni lehet – az alábbi megállapodás született. Horvát egyelőre (!) nem közli Júlia naplóját, a férj nem folytatja tovább a harcot a halottal, Gyulai pedig azt fogja mondani, hogy a naplót és a kéziratot Júlia kívánságára beletette a koporsóba. A megállapodást ünnepélyes becsületszóval erősítették meg, amit mindhárman a halálukig meg is tartottak. Horvát Árpád 1894-ben, Gyulai Pál 1909-ben, Tóth József pedig 1912-ben hunyt el.

A egykori Petőfi Sándorné haláláról csupán három fővárosi lap emlékezett meg, mindegyik röviden, hátul, a halálozások rovatban. A *Családi Kör*ben ezt olvashatjuk: „Szendrey Júlia meghalt. Múlt hétfőn adta ki lelkét, hosszas betegség után, 40 éves korában. Vele egy fényes múltnak egyik élő emléke szállt sírba.”

Petőfi lelke

Ebben a regényes és színpadias, petárdáktól hangos korban, amely a forradalom és a szabadságharc után következett, s jórészt a bukott forradalom nimbuszára alapozódott; ezen az őszi pompájú, melankolikus századvégen sokan úgy tartották, hogy már csak a bujdosók őrzik a forradalom igazi lángját. Miként Rákóczi Rodostóban, Kossuth Turinban, Petőfi... Csakhogy Petőfi nem bujdosott, hanem meghalt, amibe bizony sem a millenniumi, de még egy későbbi, sokkal kevésbé regényes kor sem nyugodhatott bele. Hogy miért volt izgatóbb egy messzi idegenben éldegélő, kövér és kopasz öregember, mint a rakoncátlan üstökű, csontsovány segesvári mártír, az a magyar lélek sejtelmes ellentmondásai közé tartozik. Talán a monarchiabeli hétköznapi közjogi taposómalmából a szabadság kísérteteit távoli földrészekre bujdosó fejedelmekbe és költőkbe költöztették?

Amíg élt a szerencsétlen sorsú hitves, Júlia és a még szerencsétlenebb fiú, Zoltán, a legendák az ő alakjuk köré szövődtek. Korai haláluk után az érdeklődés teljes egészében a „bujdosó” költő felé fordult. Nem volt olyan év, hogy ne érkezett volna valamilyen híradás felőle. Egyszer az egyik újság levelet közölt, amelyből minden kétséget kizáróan kiderült, hogy Petőfi farmer Ázsiában, máskor, egy másik újság arról tudósított, hogy rizstermelő Japánban, majd a millennium táján szállongó hírek szerint telepesként élt Szibériában. Ez a változat azután makacsul tartotta magát, talán éppen az oroszok miatt, akik, úgy látszik, nem csak dicsőséges forradalmunkat tiporták sárba, de elrabolták forradalmár költőnket is.

Ezekkel a titokzatos földrészekre és rejtélyes indulatokba indázó történetekkel jól el lehetett szórakoztatni az olvasót. Egy ábrándos lelkű budapesti költőt, bizonyos Pongrátz Bélát azonban annyira felizgatták ezek a olvasmányok, hogy elhatározta, ő nemcsak képzeleg, de el is utazik Szibériába. Elhatározása nyomán országos mozgalom indult Petőfi föl kutatására és hazahozatalára. A mozgalom központja pedig az a Matskási-pince lett, ahol Pongrátz rendszerint el szokta volt fogyasztani napi boradagját.

Nem mondhatjuk, hogy Pongrátz Béla, a „merész lovag” (ez volt egyik kedvenc álneve) a teljes ismeretlenségből lépett elő. Korábban *Új Nemzedék* címen

„szociológiai folyóiratot” indított, amelynek ugyan csak egy száma jelent meg, de az abban kifejtett harcos, „szociálista” nézetei miatt a budapesti munkáspárt megválasztotta a *Népszava* szerkesztőjének. Ezt a fölkerést azonban nem fogadta el, s inkább a *Székesfehérvár és Vidéke* munkatársának szegődött. Rövid ideig ő szerkesztette a lap *Darázs* című, satirikus mellékletét, majd hamarosan *Szabadság* címmel új „társadalmi lapot” adott ki. Ez négy évig élt, s nem is hiába. Ebben jelent meg az a cikke, amelyért Pongrázt – miként a korszak sok más jeles publicistáját – elítélték „királysértésért”, s ezzel ő is megalapozta hírnevét. Kilenc hónapot töltött a fegyházban.

Szabadulása után visszatért Budapestre, s főként a harcos királysértők lapjában, a *Függetlenség*ben jelentek meg írásai (itt publikált a többi között Verhovay Gyula, Ónody Géza, Bartha Miklós is), de dolgozott a *Nemzeti Hírlap*nak, az *Ország-Világnak*, a *Gondúzó*nek is. „Rhapsodikus költeményt” írt az első „szociálista filozófusról”, Jézusról, kéziratban maradt regényt *A nazarenus leányról*, utoljára 1895-ben jelent meg *Akkordok* című verseskötete. A barna bőré, aprótermetű, bozontos szakállú alak, mintha mindig úton lenne, csizmában és szürke porköponyegben járt-kelt, s figyelmét egyre inkább a „bujdosó” Petőfi felé irányította. Keveset írt. Utóbb inkább csak a *Vendéglősök Lapjában* jelentette meg – „természetbeni honoráriumért” – rövidebb cikkeit. Nem volt lakása, esténként egy János hegyi csőszkunyhóban húzta meg magát. A Matskási-pincében volt a törzshelye. Innen indult azután a háromtagú expedíció Szibériába.

Mert időközben a vállalkozás két taggal bővült: Pongráz maga mellé vette Lengyel Gizella költőnő két – éppen felnőtt korúvá érett – „boglyas hajú” leányát is. Pongráz úgy ismerte meg a lányokat, hogy gyakran publikált Lengyel Gizella lapjában, az *Előkelő Világ*ban, s a gyerekek panaszkodtak neki, hogy anyjuk elhanyagolja őket. A költőnő korábban tíz évig együtt élt egy magántisztviselővel, de házassága boldogtalannak bizonyult, elvált, s azután már csak az irodalomnak szentelte életét. Lapja, az *Előkelő Világ* főként arról tudósított, mivel töltötte idejét a királyi család és a magyar arisztokrácia, de verseket és novellákat is közölt. A lap 1901. október 2-i számában jelent meg „a mi szerkesztőségünk” című fotó, amelyen Lengyel Gizella is szerepelt. Határozott egyéniségnek látszik: széles arccsont, erős

felsőtest, dús keblek. Hogy a lányok is őt formázták-e, nem tudjuk. Mindenesetre a mongoloid vonások egy szibériai utazásnál előnyösek lehettek.

Pásztor Árpád: Vengerkák c. nagysikerű regényéből előbb szindarab, később (1917-ben) film is készült

Az expedíció állítólag hat évet töltött távoli, ismeretlen tájakon. A lányok út menti szórakozóhelyeken léptek fel, szorgalmasan énekeltek és táncoltak, hogy így gyűjtsék össze a jegyrealót a Szibériát átszelő vasútra. Egyesek szerint Japánba is eljutottak, s itt nyomuk veszett. Mások szerint mindhárman hazatértek: útközben kirabolták őket, s ezért fel kellett adniuk nagyszerű tervüket, Petőfi hazahozatalát. Krúdy szerint, aki személyesen is ismerte Pongrázt, a költő a János kórházban, ágyban, párnák között halt meg, s élete végéig tiltakozott a vád ellen, hogy élelmes lánykereskedők a lányokat „vengerkának” szerződtették, és ő ebből fedezte volna az utazás költségeit. (Pásztor Árpád korabeli, jótollú újságíró egyébként regényt is írt a gyors gazdagodás reményében Oroszországba utazó, magukat áruló, és legtöbbször teljesen elzüllő vengerkákról.)

Amit azonban Krúdy ezután állít, azt már csak kételkedve fogadhatjuk. Még az is lehet, hogy csak gúnyolódik a nemzeti dicsőség aranyporában fürdőző utódokkal. Azt írja, hogy Pongráz és a két leányzó, ha az öreg Petőfit meg nem is találta, de magával hozott egy tarisznya „hunszívet”, amiről viszont köztudott, hogy kiváló takarmány. Árpád lovai is azért voltak olyan szívósak, mert az őshazában, a messzi Volga mellett csak azt ették. Mire azonban honfoglaló ősünk a Kárpátok közé érkeztek, a magukkal hozott hunszív elfogyott, hát ezért nincsenek már olyan pompás, szíjalthatú lovaink, mint egykoron voltak. Csakhogy a furfangos Pongráz, amikor

hazajött Szibériából, odaadta a fűmagot barátjának, Szemere Miklósnak, aki bizonyára el is vetette azt; mindenestre csikóiból mind világhíres versenylovak lettek.

Toldi Miklós bosszúja

Krúdy többször megírta, 1896-ban, a millennium lázában jött fel Budapestre, aztán itt is ragadt. Tegyük hozzá: itt vált igazán nagy íróvá. Mindent megtanult a millenniumi Magyarországról, amit meg lehetett tanulni és azt is, amit még nem. Aminek még nem volt formája, nem volt neve, aminek még nem alakultak ki a gondolatpályái, aminek ő adott először nevet, formát regényeiben.

Pilisy Róza

Krúdy többször leírta azt is, hogy életében legtöbbet a nőktől tanulta. Krúdy Zsuzsa megszámolta, szerinte édesapjának 133 szerelme volt (*Apám, Szindbád*). Az író titkainak nagy tudója, Perepatits Antal (*Krúdy nyomában*) azt figyelte meg, „hogyan regényei öt nő köré kristályosodnak”. Más irodalmárok más fontos hölgyeket emeltek ki a népes csoportképből, abban azonban mindenki egyetértett, Pilisy Róza közöttük van.

Krúdy nagyon sok művében megörökítette *Pest rózsáját*. A *vörös postakocsiban* például így mutatja be: „A háziasszony fűző nélkül, igen könnyű, apró virágkoszorúcskákkal mintázott selyemruhába öltözött, s ékszerek helyett csupán egy piros rózsza volt hajába tűzve, hogy ezzel is jelezze az estély házias voltát. Az évek folyamán megasszonyosodott, és (mióta szegény Ferdinánd elhagyta, hogy végre oltárhoz vezesse azt az ősrégi katolikus családból származó hercegnőt, akit szülei már bölcsőjében eljegyeztek számára) néhány, madárkörmöcskékhez hasonló jelecske támadt a halántékán. Csupán a homloka ragyogott egy gyermeklány ártatlanságával és szomorúságával, aki karácsonyi játékaik után búsul.” A *Madame Róza pasziánsz-kártyáiban* pedig így: „Senki úgy nem ismeri a korabeli férfiakat, mint Róza asszony, aki úgy kezeli a körülötte levő férfivilágot, mint pasziánsz-kártyáit.”

Krúdy Zsuzsa megőrzött egy 1915-ből való levelet (*Apám, Szindbád*), amelyet az 58 esztendő Róza írt az írónak. „Gyere el öreg, 4 hete behozattam a karczost, s folyton várlak. Azelőtt, amikor oly sivár volt az életem, s olyan voltam, mint a penészes savanyított uborka, el-eljöttél. S most, midőn csupa rózsza hever előttem-utánam, s oh rajtam is – most nem jössz el... A már öreg híved, a Lovarnő...” A *karczosról* tudni kell, hogy a borhoz való szőlő Pilisen, Róza birtokán termett, ahová az „öreg lovarnő” maga is ki-kilovagolt.

Krúdy és Pilisy Róza megismerkedését a már említett Perepatits Antal írja le. A századvég egyik téli éjszakáján Krúdy fölkereste Gáspár Imre barátját, hogy tőle, szigorúan előlegbe, míg nem tudja elhelyezni legújabb kéziratát, némi pénzt kérjen, vacsorára. Gáspár, azt válaszolta, pénze neki sincs, de vacsorával azért szolgálhat. Azzal átadott egy aranszegélyes meghívót vacsorára Pilisy Róza házához. Nekem szól, mondta Gáspár, de neked jobban fognak örülni... Krúdy később sokat és szeretettel írt Gáspárról, egyhelyütt megjegyzi: „szőke, karcsú, fodros és választékos, de nem sok hajlandóságot mutatott a női nem iránt”. Nos, Krúdynak valóban örültek, Pilisy Róza valószínűleg ekkor fogadta először nevezetes ágyába.

Róza negyven éves, Krúdy húsz. Egy életre szóló, bensőséges kapcsolat alakul ki közöttük. Pilisy Rózáról kevés tárgyyszerű adat áll rendelkezésünkre. Néhány fénykép, egy-két regény (mert regényt is írt). Mindjárt a források számbavételénél azonban érdekes jelenségbe botlunk: az egyébként tárgyilagosságnak mondható, a

legnagyobb írókat is néhány bekezdéssel elintéző Szinnyeiben hosszan és részletesen olvashatunk róla (*Magyar írók élete és munkái*): „A Budapesti Hírlapban (1894. 72. sz.) a következőket találtam róla feljegyezve: A magyar kaméliás hölgy. Egy érdekes asszony, a kit jól ismernek a budapesti viveurvilágban... Pilisy Róza, tegnap este öngyilkossági kísérletet követett el Magyar ucza lakásán, és halálos sebesülést ejtett magán. Egész nap idegesnek és szomorúnak látszott, hét órakor egy látogatójával beszélgetett közömbös dolgokról, midőn hirtelen félbeszakította a beszélgetést, átment a szomszédos szobába és az íróasztalon fekvő revolverrel keresztüllőtte magát.” Szinnyi még tovább részletezi az esetet, beszámolója mindenesetre azt mutatja, hogy maga is érdeklődött a *viveurvilág* (fordítsuk korhelynek?) iránt.

Pilisy Róza 1857. december 1-én született Pilisen. Krúdy szavaival: „Apátlan leányka, akit az ottani katolikus egyház anyakönyvébe Schumayer Rozália néven neveztek be. Szerelemgyerek volt. Apját ama hetyke dragonyos tisztek között kellett volna keresni, akik a múlt században, az elnyomatás éveiben a császár hatalmát jelentették Pest megyében.” A kislányt a nagyszülők nevelték, azután 16 éves korában megismétlődött a családi minta, Róza elszökött egy hadnaggal. K. hadnagy a vasúti kocsiban még szerelmes szavakat duruzsolt a lány fülébe, de másnap reggel, a pesti szállodában már ezt mondta (legalábbis Róza később így mesélte *Csillagok: regény az életemből* című írásában): Együtt ehetünk, aztán kikísérem a vasútra. Tizenegy órakor indul a vonat, egykor már otthon lehet...

Csakhogy Rózának már nincs visszaútja. Pesten kellett megvetnie a lábát. Azt több kortárs is megerősítette, hogy szemrevaló, sudártermetű, szőke, kékszemű teremtes volt. Végigjárja a Pestre szakadt lányok szokásos útját, amelynek végállomása mindig ugyanaz szokott lenni. Először virágot árult... Márai gyönyörű regényében, a *Szindbád hazamegyben* olvashatjuk: „A lépcsőház egyik szögletében, felfedezte a hirdetések között annak a belvárosi virágkereskedő cégnek címtábláját is, melynek tulajdonosa valamikor az irodalmi ízléséről híres Róza volt, a szépek szépe, a legkedvesebb, aki később irodalmi szalont tartott fenn az Újvilág utcában, s termeiben a velszi herceg és az a mélyen vallásos magyar gróf is megfordult, kinek barátsága talán a legnagyobb kitüntetés és kegy volt a régi világban egy szép és tehetséges nő számára. Itt kezdte Róza, ebben a virágüzletben – gondolta most Szindbád.”

Róza első befolyásos barátja, akire Márai utal, Apponyi Albert (képünkön) volt. Vele is a virágüzletben ismerkedett meg, ahová a szép virágáruslány úgy vonzotta a nevezetes pesti gavallérokat, mint a mágnes a vasat. Idejárt a többi között Károlyi „Pista” gróf, Batthyány Elemér gróf, Podmaniczky Frigyes báró. A fiatal Apponyi és Róza kapcsolatáról Krúdy ezt írja: „Madame Louise (Krúdy írásaiban általában így nevezete Rózát) egy antik jellemű, nagyon katolikus és nemes gondolkodású gróf pártfogásába került, akiben a nemzet és a bécsi udvar a legközelebbi hatalmas államférfiút szerette volna látni... A keresztes vitéz volt Madame szerencséje. A szent férfi okozta, hogy Louise nem züllött el a város forgatagában.” Apponyi félt, hogy kitudódik a románc, ezért hosszabb külföldi utazásra küldte Rózát. Madame Louise Münchenben megismerkedett a gróf két barátjával, akik azonnal pártfogásukba vették, s bevezették Európa főúri világába. Mikor Róza hazatért, a gróf csak ennyit mondott: *Hallottam, hogy jól mulattál, s ez nekem elég.* (Azt nem tudjuk, hogy Apponyi eleve azért küldte-e külföldre kedvesét, hogy megkönnyítse a szakításukat, vagy csak a Münchenből érkező hírekre támadt föl benne a féltékenység.)

Mindenesetre Róza sokkal szebb szavakkal búcsúzik Apponyitól: „Jó voltál hozzám mindig. Nem bántál velem úgy, mint elődeid. Ezért utolsó köszönetem fogadd és ha még lesznek barátnőid, kiket boldogítani fogsz kegyeiddel, kiket részesítesz baráti szeretettedben, bánj velük úgy, mint velem bántál, egészen a bizodalomig. Hidd el, egy jó szó a magunkforma nőknek többet ér a legszebb ékszernél, a megbecsülés többet a millióknál.” Róza megejtően tárgyilagos, eszébe sincs becsapni önmagát. „Ez nem szerelem. Az sokkal nemesebb érzés. Az önkívület költészete. Mikor támad, mikor szűnik meg, nem rendelhetjük el és más sem rendelheti.” (*Pity-palaty: Boldogtalan boldog*)

A szerelem Pekár Gyula képében köszöntött rá. A férfi tíz évvel fiatalabb Rózánál, a nők álma: két méter magas, kiváló atléta, szenvedélyes evezős, ráadásul, mint azt a városban szeltében-hosszában beszélnek, ő a már három éve készülő Arany János szobor-csoport Toldi Miklósának modellje. (A mellékalakok közül Piroska modellje is ismert, ő Széchenyi István unokája, Alice grófkisasszony, akiről Stróbl Alajos szobrász azt mondta: „originális magyar szépség”. Krúdy tömören így foglalja össze az esetet: P. R. halálosan beleszerelmesedett az Arany János szobor molnárlegényébe (*Pest rózsája*).

Róza, ahogy az ilyenkor lenni szokott, boldog és szenved: „Nagy beteg lettem. Oh! be könnyű lett volna átélni ezt, ha testi fájdalmam elfelejtette volna lelki bánatomat... Ha ő ápolt volna. Nem tette, nem ért rá! El volt foglalva első regényével, melynek szerelmem lett áldozatja.” (*Csillagok: regény az életemből*) Szakítanak. Többször is. Az utolsó nagyjelenet pontosan le van írva a lapokban, már idéztük a *Színnyelvből*. Azt azonban akkor nem tettük hozzá, hogy a másik szobában ott volt Pekár. A kikerkező sebészorvos nem hajlandó aláírni a jegyzőkönyvet, hogy öngyilkosság történt, hiszen a seb környékén löpörmaradvány nem található. A lövést így az „öngyilkos” nem adhatta le önmagára. Csakis távolabbról, egy idegen személy. Róza, aki végig öntudatánál marad, úrinő, ragaszkodik az öngyilkossághoz. A sajtó is marad ennél a verziónál, talán mert az ellenkezőjét senki sem állítja, a sebész csak *szakmázik*. Róza azonban évek múlva sem tud szabadulni az emlékektől. „Egy emberben ennyi jó, meg rossz, ennyi léhaság, ennyi úri tempó, ennyi finomság, ennyi durvaság, s mindezt felülmúlja szívtelensége...” (*Három kadét*)

1914-ben megjelent *A vörös postakocsi*. Krúdy persze beleírja Róza és „Elemér” románcát is, mint mindig mindent, ami körülötte történik. Nehéz megmondani, mit találhatott olyan sértőnek Pekár. Pilisy Rózáról, (Apponyi) Albertről, Szemere Miklósról sokkal gunyorosabb hangon írt. Krúdy mindig a szerelem pártján állt, ezt sugallja *A vörös postakocsi* vége is: Madame (Róza alteregója) azt tanácsolja Horváth kisasszonynak, a vidéki színésznőnek, aki

szánalomból tart ki Rezeda úr mellett Pesten, hogy térjen vissza a szerelemhez, a hivatásához, a színházhoz. Ha van valami „mondanivalója” Krúdynak, ami Róza és „Elemér” kapcsolatát is érinti, akkor az inkább egy kérdés: vajon a nők miért mindig a „rosszfiúkba” szerelmesednek bele, akik aztán otthagyják őket? Mert a nők, akár csak a férfiak, a szerelemben mindig az elérhetetlent keresik (a kortársak szerint Pilisy Róza is mindent latba vetett, hogy elcsábítsa Pekárt), de aztán az eszközre hallgatva általában a jófiúkhöz szoktak feleségül menni. Gyermeket szülnek nekik, babusgatják az unokáikat, miközben egész életükben elvágódznak mellőlük. Így végül a jófiúk is elromlanak és keresve az igazi szerelmet, fűvel-fával megcsalják nejüket.

Toldi Miklós alias Pekár Gyula

Nem olyan sértő tanulság ez, főként a nők álma Pekárra nézvést nem. Csakhogy Pekár ekkor már nem „rosszfiú”, hanem „keresztény nemzeti honatya”. Hogy Toldi Miklós szobrának modellje volt, hogy viszonya lett volna Pilisy Rózával? Na nem! Azt azért talán még sem! Ráadásul Krúdy elismert, befutott író, ő meg... Ady azt írta róla: „egy rossz novellista, a képviselőség s tudom-is-én-még-mi nem jogosítja föl arra, hogy tehetség legyen – a tehetség ellen...” Gábor Andor ezt: „...tetszik tudni, ebben a gyalázatos irodalomban a szándék egyáltalán nem fontos. A szándék lehet

nemzeti, ugye, maga mindig szép nemzetit akart írni, ugye? De azért az írás mégsem írás, hanem ízé. Nemzeti ízé.” Karinthy pedig a hatökör mintájára következetesen csak „hatpekárnak” nevezi... Pekárt fűti a bosszúvágy. De még nincs itt az idő.

Kivár. Az alkalom 1920-ban, az ellenforradalommal érkezik. „Vissza is üt, sunyin és jellemtelenül. Lapjában, a *Magyar Múzsában* nem ő maga, hanem különböző munkatársak intéznek Krúdy ellen habzó szájú kirohanásokat. A lap 1920/1. számában monogrammal jeleni meg a *Krúdyzmus vagy bolsevizmus* című írás.” (*Saly Noémi: Pesti csodabogarak: Pest rózsája*) Részlet a cikkből: „Krúdy Gyula azok közé a hosszú lére eresztett stílusú írók közé tartozik, akik mesteri munkát produkálnak abban, miként lehet egy témátlan, szétfolyó históriából regény-limonádét gyártani... És íme az októberi forradalom után írt egy múlt gyalázó cikket, amelyért a Magyar Múza is kiközösítette őt az irodalomból.”

Krúdy válaszát természetesen nem közli sem Pekár lapja, sem – a fehérterror sajtószabadságának nagyobb dicsőségére – egyetlen másik lap sem. A levél csak ötvenöt évvel később, Krúdy Zsuzsa könyvében lát napvilágot (*Apám, Szindbád*).

Nyílt levél Pékár Gyulához a hazaárulásról!

Államtitkár úr!

Kezembe adtak egy újságot, amelyen az Ön nevét láttam, amelyet ön szerkeszt, amelyért nyilván vállalja is a felelősséget. Hát ebben a Magyar Múza című lapban azt írják rólam, hogy rossz író vagyok, hogy majd megtanítyák a közönséget, hogy ne adjon pénzt a könyveimért. Ez mind igen természetes dolognak tetszik előttem, mikor tanárok kezébe tollat adnak, amely tanároknak ön az államtitkáruk. [...] Értem, államtitkár úr... évtizedek sikertelensége... évtizedek keserűsége... évtizedek emésztő szomjúsága. Értem, államtitkár úr, hiszen én író vagyok, aki belát a mások lelkiállapotába. Nincs édesebb víz a bosszúvizénél és ön szürcsöl is e vízből oly mohósággal, hogy már a lapja 3-ik számába azt íratja rólam, [...] hogy: hazaáruló vagyok. [...]

Államtitkár úr, én nem vagyok hazaáruló. Én nem voltam a munkáspárt tagja, én nem voltam tegnap luteránus és ma meg egy kimondott katolikus párt vezére. Én mindig az voltam, aki ma. Magyar író. Remélem, hogy ez a pártoktól független állás megmarad részemre akkor is, ha ön már nem lesz államtitkár.

Krúdyt életének utolsó évtizedében a *kurzus* a pálya szélére szorította. 1933-ban halt meg. Koporsójánál Féja Géza mondott búcsúbeszédet: „Meghalt Budapest szélén, sötét szobában, mivel villanyát tízpengős tartozása miatt kikapcsolták, miután három évtizeden át segített e folyton beboruló országot világosabbá tenni.”

Krúdy Gyula író lesz

Amikor beköszöntött a nyirkos, hideg évszak, az író téli álomra rendezkedett be. Azt gondolta, talán így túlélheti az inséges időket, mert bizony akkor már fűnek fának tartozott, s a kamra polcait is rég lesöpörték. A gondok elől úgy bújt be az ágyba, olyan körültekintő óvatossággal, mintha egy mély föld alatti üregbe ereszkedne le. Miután gondosan elhelyezkedett, körülvette magát egy rongyos paplannal, egy lyukas szőnyeggel, egy régi ágyterítővel és három szőrevesztett díspárnával. Még mielőtt végleg nyugovóra tért volna, egy sarkutazó aggodalmasságával még egyszer fölült az ágyában, és fülelt. Éjfél lehetett. A kályhában már régen kialudt a tűz. Az éjszaka hosszúnak és hidegnek ígérkezett.

Alig hogy lehunyta szemét, egy pirosképű asszonyság már hozta is a forró káposztalevest velőből és disznóhúsból készült apró gombócokkal, borsosan, tojasosan, amilyenel a felvidéki fogadóknak várták a téli utazót. De még mielőtt jóllakott volna, amúgy istenigazában, ahogyan valamikor gazdag, eleven korában utazásai közben szokott az állomásokon, hirtelen vége lett a kellemes álomnak, s az országúton hófúvásban találta magát. Azt gondolta, ennek oka csakis az lehet, hogy a hideg levegő megtalálta a maga útját a rongyos paplanon vagy a lyukas szőnyegen keresztül. Álmában káromkodott, mint egy régi, bátor utazó, valójában dideregve, kétségbeesetten feküdt ágyában. Akkor, s ezt még világosan érezte, kint az utcán esni kezdett a hó.

Arra riadt, hogy a járdán nem hallani a léptek zaját, s a tejes dörömbölt a földszinti bolt ajtaján. *Az ördög vigye el azt, aki fél az élettől.* Egyszer régen ezt írta egy fiatalembernek levélben. *Nem szabad csüggedni, kedves öcsém. Minden nap új ötlettel, új furfanggal, új találékonysággal föl kell venni a harcot... elbukni és talpraugrani... újra és századszor is nekimenni az életnek, a megélhetésnek.* Az álom azonban nem eresztette olyan könnyen, visszahúzta a lyukas szőnyegek és rongyos firhangok közé. Hirtelen eszébe jutott a tárcsa, amelyet délre ígért a *Magyarországnak*. Ezúttal talán arról a vidéki fiúról szól majd a *beszély*, töprengett, aki elmenekült az álmos Nyírségből. Akit az apja követnek szánt Párizsba, az anyja meg szolgabírónak

Nyíregyházára. Csakhogy ő érettségi előtt megszökött és beállt hírlapírónak Debrecenbe. Egy hét múlva hiába küldték érte szülei Porubszkyt, a kedves, öreg tanárt, hogy legalább az érettségi vizsgát tegye le. Már hiába. Színésznőt szeretett. Talán Paulának hívták, szomorú, feketeszemű és kistermetű volt, tótos akcentussal énekelt. Sohasem beszéltek. A fiú kritikákat írt róla az *Ellenőrbe*. És meg akart érte halni...
Akkor valahol messze, az adventi ködbe borult Óbudán fölsikoltott az első villamoskocsi.

Krúdy tizennyolc éves korában, 1896-ban költözött fel Budapestre. Akkor, amikor a város *még nem heverte ki a millenáris ünnepségek katzenjammerét*. Amikor *az ország valamennyi könnyűvérű nője ide tódult, s itt maradt a kiállítási mámor után is*. Amikor *élni kellett tovább, bolondul, vígan, önfeledten*. Tovább kellett mulatni és paráználkodni. Amikor *itt voltak az ország legszebb női és a férfiak becsületes munkával egy krajcárt sem tudtak keresni*. Amikor *az élnivágyó, lármával és nyugtalansággal megátkozott város magához tért dermedtségéből, és teljes erővel a meggazdagodás, a kellemes élet után vetette magát...* *Soha annyi szélhámos nem élt még Pesten, mint akkor.*

A Magyarország szerkesztőségébe parlamenti tudósítónak szerződött. Igaz, politikai cikket még nem írt soha, csak tárcákat otthon, a nyíregyházi és a debreceni lapokba. *Az ifjúságom azzal telt, gondolta, miközben lábát kidugta a paplan alól és az alattomos léghuzamok járását tanulmányozta a jéghideg szobában, hogy mindig muzsikát hallgattam, színésznőket szerettem, ittam, mulattam, és meg akartam halni.* Amikor megérkezett Budapestre, a város *olyan bódult és szenvedélyes volt még a millenniumi kaland után, mint egy fiatal nő a nászéjszaka hajnalán*. Ez a korszak volt a *rajongások korszaka*. Amikor *nappal is báliai lépésekkel járt az ifjú a főváros ismeretlen körútjain*. *Szerelem van a szívben a csodálatos nagyváros iránt, ahol a férfiak mind olyan előkelőek, mintha abban a percben szállottak volna le a borbélyműhely kirakatából, és a nők a kisvárosi zongorák helyett új hangokkal vannak*

teli. Új hegycsúcsokra emelő mosolyok, mámorító tekintetek, arcok üde havát rejtegető kalapfátyolok, érinthetetlen kesztyűk, és sarkantyúk ragyogása...

Tizenennyolc esztendő volt újra. Egy régi földszintes házban lakott, amelynek udvarán elhányt kocsikerekek, ócska abroncsok heverték. A muskátlis ablakból éppen *a bársonyfekete, gyémánttüzzű operaénekes-nő, Szilágyi Arabella* szalonjára látott. Minden délután megállt ott a ház előtt egy régi, festett batár, amelyen *A. Manó, az ezüstfejű, gyomorbeteg öreg gróf érkezett a művésznő udvarlására*. A fiú, ott az ablakban, jóindulatú büszkeséggel szemlélte az életet és az öreg grófot. *Még azt hitte, fogalmazta tovább mondatait az író, aki már foltozott házikabátjába és kitaposott papucsába is belebújt, hogy a Magyarország parlamenti tudósítójának csak akarnia kellene, és minden nőt meghódíthatna a városban*. Az a fiatalember még úgy vélte, hogy a nők – hösnői – *mindig a szerelemre gondolnak – bolondul, boldogtalanul, javíthatatlanul – nem pedig új ruhára, karácsonyra vagy tyúkültetésre*. Annak a naiv, vidéki fiúnak immár nem találjuk nyomát se a városban, borongott tovább az író, s kitekintett az adventi ködbe. *Még a komédiás-növendékek sem meresztgetik többé szemüket a szép nőkre, a gólyajogász meg nevetve nézi, hogy az egyetemen választásokra korteskednek. Az élet a maga cinikus, erőszakos és hideg mosolygásával tükröződik az ifjak lelkében. Összeszorított ököllel, elszánt akarattal és gunyoros, hideg indulatokkal vágnak neki az életnek*.

Rokonai politikai pályára szántak az ifjú Krúdyt, de őt csak a tárcák érdekelték az újságokban. Még nem jelent meg könyve, ami pedig a tollforgatót igazi íróvá teszi, de már név szerint ismerték a Zerge utca kisasszonyai, s egy kövér asszonyság nagy fekete kakasát Krúdy Gyulának nevezte el. Délutánonként öreg, korhely iparosokkal és költőkkel borozott a púpos Löffelmannál. Politikáról sohasem értekezett. Az idő tájt inkább rövid kis dolgozatokat tett közzé a *Magyarország* tárcarovatában. Ezeket a históriákat még Szabolcs vármegyéből hozta magával, ahol régi udvarházak elfonnyadt lakói mondogatták a hívatlan vendégnek végtelen hosszúságú élettörténetüket. Megírta *a bánatos nyírségi falvakat, a nyíregyházi varrólányokat, a táncmestert, az alsó-dabasi udvarház utolsó*

költőjét, vörösképpű falusi urakat, éberlasztig-cipős, természetes vidéki asszonyságokat, elátkozott portákat, árván maradt agarakat, érintetlen zugokat, az elmúlt életek limlomjaival teli padlásokat, temetőket... Ó-embereket, akik legfeljebb a szű percegésével jelentkeztek már akkor, és hölgyeket, akik az elmúlt időben napraforgók lettek a keresztúton.

Abban az évben jó hosszúra nyúlt a szünet a képviselőházban. A Magyarország frissen szerződött parlamenti tudósítójának még nem akadt dolga. Míg nem ősz végére, miként erről a lapok is beszámoltak, összehívták az országgyűlést. Akkor aztán a Magyarország szerkesztője, Inczédi László is nekigyürkőzött, levette trombitakézelőjét, rágyújtott, s bevonult a szerkesztőség csöndes, udvari szobájába, hogy vezércikket írjon. Inczédi, aki a függetlenségi eszmének nemcsak tudós képviselője, de harcos publicistája is volt (1893-tól szerkesztette a párt orgánumát, a *Magyarországot*), éppen valami epésen törte a fejét, amivel nyakon önthetné a választásokon korrupcióval győzedelmeskedő kormánypártokat. Sárga arca az udvarról beszűrődő tompa, ködös fényben még sárgábbnak látszott. Kialudt szivarját rágtá. Amikor az ifjú hírlapíró belépett hozzá, dühösen rámeredt:

– Mit akar az úr?

Krúdy valami olyasmit habogott, hogy neki holnap a nyitoulásra a képviselőházba kellene mennie, de nincs belépőjegye. Inczédi erre azt mondta, hogy bizonyára anélkül is beeresztik.

– Nem hinném – válaszolta az ifjú Krúdy önérzetesen –, engem ott még senki sem ismer. Ezért kénytelen vagyok ragaszkodni a belépőjegyhez. Kérem a szerkesztő urat, hogy írjon levelet a képviselőház háznagyához.

Akkor Inczédi kirobbant:

– Hogy én annak a nyomorult mameluknak levelet írjak! Nem. Azt nem. Inkább sohase menjen maga a parlamentbe. Legyen csak író!

– Hát így lett belőlem csak író – morogta Krúdy –, az Inczédi lustasága miatt. – Akkor már fölöltözött, s mivel nagyon fázott, bekecse fölé fölvette felöltőjét is, s leült az íróasztalhoz, hogy végre megírja a *Magyarországnak* a tárcát.

Irodalmi tájékoztató

Szabó Dezsőtől Bibón keresztül Illyés Gyuláig sokan feltették már a kérdést, mi a magyar, ki a magyar, s hol rontottuk el. Engem, őszintén szólva, kevésbé izgatnak az ilyen széles ívű, ideologikus kérdések. „Olyan vonalakra van szükségünk, melyeket nem húzhatunk meg határozott szabály szerint, csak ponttól pontig”, írja Dürer. Ezek az írások, szándékom szerint, ilyen ponttól pontig rajzolt vonalak, metszetek, amelyekben – talán – felismerhetjük néhány jellegzetes vonásunkat.

A magyar történelem ismétlődő, körkörös csapdáit a forradalom és szabadságharc bukása utáni időszakról kezdtem el föltérképezni. Magyarország romlását Szekfű Gyula Trianontól származtatja (*Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Budapest, ÁKV-Maecenas, 1989.*), Bibó az 1867-es kiegyezéstől (*Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. Válogatott tanulmányok, harmadik kötet. Budapest, Magvető, 1986.*) Szekfű a „megcsonkított ország”, a trianoni-sokk következményének tartja, hogy a nemzeti érzés eltorzult, egyre inkább a külsőségek felé tolódott. Az úri gondolkodás megmerevedett, főként külsőségekben nyilvánult meg (katolicizmus, neobarokk). Az egyre erősödő dzsentrifugális magatartást pedig igazi magyar átoknak tartotta (elzárkózás, bűnbak-képzés, mindig az idegenek, a bevándorlók, a nemzetiségek kárhoztatása). Pontosan kifejezi ezt az mentalitást a közmondás, ha nekem rossz, „dögöljön meg a szomszéd tehene is”.

Bibó az eltorzult magyar alkatról gondolkodva, érezhetően kárhoztatta a kiegyezés békés útját. Várta a forradalmat 56-ban is, biztos 1990-ben is várta volna. Ebben éppenséggel igaza lehet, talán azért is sikeredett ilyen felemásra az 1989-es rendszerváltás, mert annyira kívülről-fölülről jött. Bibó azt írja, az embereknek meg kell élniük, hogy a saját kezükbe veszik a sorsukat. Viszont azt is tudjuk, a forradalmak mennyi felesleges vérontással, szenvedéssel, igazságtalansággal járnak együtt. Nemrég olvastam az angol történész, Simon Schama könyvét a francia forradalomról (*Schama, Simon: Polgártársak: a francia forradalom krónikája. Budapest, Európa, 2001.*) Az sem véletlen, hogy éppen egy angol történész írta meg a francia forradalom hiteles krónikáját. Tanulságos olvasmány. A legnagyobb tanulsága, hogy a rengeteg vér, könny és szenvedés tökéletesen felesleges volt. A késői

monarchia, amelyet elsöpört a forradalom, sokkal modernebb államot akart megvalósítani, mint a „forradalmi kormányok”. Persze, van amikor vér, könny és szenvedés nem spórolható meg, abban a helyzetben Churchill sem ígérhetett mást.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha az 1867-es kiegyezést az 1956 utáni, kádári konszolidációval vetjük egybe. Mindkét esetben kiegyeztünk a gyilkossal, Ferenc Józsefből később, kedélyesen, Ferenc Jóska, Kádárból – Kádár apánk lett. Az ország elindult a gazdasági fejlődés *út-ján* (ahogy Kádár jellegzetes hanghordozással mondogatta), viszont mennyi fölösleges energiát emésztett fel a kiegyezés utáni közjogi viták „taposómalma”, mennyi morális kárt okozott a kádári konszolidáció „gulyáskommunizmusa”. A kádári kompromisszumot nagyon pontosan írja le könyvében György Péter. (*Apám helyett. Magvető, Budapest, 2011.*)

Honlapomon tanulságos blog-vitát folytattunk nemzeti tudathasadásainkról. „Ebben az álszent, semmilyen igazságot nem képviselő, egyszerre elnyomóként gyűlölt és fejlettebbként tisztelt Habsburg birodalomban modernizálódtunk, szükségszerűen felemásan és töredezett formákban. Beteg volt az egész helyzet. Ugye köztudott, hogy mesterünk, Jókai Mór minden este gyertyát gyújtott az aradi 13 vértanú emlékének – nagyon helyesen - és utána letérdepelt az imázsármolyára és imádkozott a császár és király egészségéért. Maga a tudathasadás.” Írta F. András, mire S. Katalin így válaszolt: „Én ezt nem tekintem tudathasadásnak! Valószínűleg hosszú életének vége felé, mikor már az udvar is őt ünnepelte, fért meg lelkében egymás mellett az aradi vértanúk emlékének ápolása, az imával a császárért, a királyért. Abban az időben történt ez, mikor egy polgárosodó, virágkorát élő Budapesten Jókait pl. a Királyi Magyar Tudományegyetem tiszteletbeli doktorává választották. Nem vagyok történész, nem is értek a történelemhez, de azt gondolom, „az ellentmondásos félmegoldásokkal való próbálkozás” természetes. Hiszen a kor, amelyben Jókai élt, és amelyben mi élünk most, vagyis minden kor: *ellentmondásos*.”

A vitában én az egyik kötetbeli írásomat idéztem (*Az udvari költő*). Mikszáth szerint (*Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.*) Jókai 1867 nyarán, a koronázási ünnepségek tiszteletére rendezett fogadáson találkozott először a királynővel. Erzsébet szólította meg az író, s „éppen folyó regénye”, a Szerelem bolondjai felől érdeklődött: hosszú lesz-e még és mikor

jelenik meg önálló kötetben is? Jókai, akit igen meghatott ez a „nyájasság”, kérte a királynőt, ha műve könyv alakban is megjelenik, személyesen nyújthassa át. Az engedélyt megkapta, s a találkozóra rövidesen sor is került. „A felséges asszony felette szíves volt hozzá, több mint egy félóraig beszélgetett vele, megmutatta neki kis, kézen ülő leánykáját, Mária Valériát, s megbiztatta, hogy vegye ő is a karjaira.” Ez megtörtént, ami atyai (vagy inkább nagyatyai) érzéseket ébresztett az íróban.

Mikszáth írja: „mint ahogy a napfény kicsalja a földből a mélyen benne rejlő csírákat”, a leereszkedő királyi kegyesség is előhívta Jókai „hiperlojalitását”, ami végső soron valószínűleg a királynő iránt érzett platói szerelmében gyökerezik. Mindenesetre, ha korábbi írásait, például a 1849. április 14-én, a trónfosztás napján megjelent publicisztikáját vagy „a magyar függetlenségi harc hőskölteményét”, *A kőszívű ember fiait* összevetjük a királyi családról írt későbbi hőskölteményeivel, szembetűnő az ellentmondás. Nyilván Jókai is érezte ezt, de azt is tapasztalta, hogy a népszerűség, ami számára éltető közeg volt, s a legfelső körök jóindulata, ami nélkül nemcsak az írói életmű nem épült tovább, de például *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben* 24 kötete sem készülhetett volna el; egyszóval önmítosz-építésre szükség van, s ennek leghatékonyabb eszköze, ha önmagunkat egy-egy fontos személy (vagy éppen a Legfontosabb Személyek) alakjával fonjuk össze.

Ez a regényes és színpadias kor, amely a forradalom és a szabadságharc után következett, s jórészt a bukott forradalom nimbuszára alapozódott, sokak szerint nem 1900. december 31-én ért véget, hanem 1914. június 28-án, a sarajevói pisztolylövéssel. Én is így gondolom, a háborúval már más, sokkal véresebb csapdák következtek. Még egy nagyon fontos könyvet kell megemlítenem, amely szemléletével nagy hatást gyakorolt rám: Bánffy Miklós Erdély-trilógiáját (*Bánffy Miklós: Erdélyi történet. I-III. Kolozsvár, Polis, 2011.*) Monumentális mű. Éppen, mint Tolsztoj Háború és békéje. Bánffy is azt írta meg, hogyan kapcsolódik egymáshoz magánélet és politika, sors, szenvedély, történelem. Hogy „mindenki szem a láncban”. Hogy megállíthatatlanul sodródunk a világháborúba...

A harmincas évek végén, mikor Bánffy újra érzékelte ugyanezt a veszélyt, mint korábban, az 1910-es években, így ír a regény megírásának motívumairól.

„Regénytrilógiámat belső kapcsolatból kellett megírnom. Növekvő aggodalommal láttam, hogy dacára annak a szörnyű katasztrófának, ami népünket lesújtotta, senki sem akarta látni a bűnöket, amik odavezettek...Senki sem mondta: 'ezen az úton többé ne járj!' Senki sem hívta föl nemzetünk figyelmét arra, hogy önmagát is nevelnie kell...össze kell fogjon végre, az igaz erkölcsi egységet alakítva ki önmagában ahelyett, hogy tovább sodortassa magát valótlan álmok útjain és ismét maszlagot szívjon magába vezércikkekből, szónoklatokból – önámító bókokat, csupa csillogó frázist.”

*

Már most a kötetbeli írások konkrét forrásairól. *A vén cigány* fejezethez felhasználtam a költő leveleit (*Vörösmarty Mihály levelezése, sajtó alá rendezte Brisits Frigyes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.*) naplóit (*Vörösmarty emlékkönyve, szerkesztette: Czapáry László. Székesfejérvár, Székesfejérvári Vörösmarty Kör, 1900.*) Az emlékkönyvből érzékeletes képet kaphatunk a költő születésének százados évfordulóján, 1900. december 1-én, Székesfehérváron tartott nagyszabású ünnepségről.

A Haynau-alapítványhoz kiváló forrás volt *Spira György: A pestiek Petőfi és Haynau között. Budapest, Enciklopédia, 1998.* – *Spira György: Magyar kánkán 1848 júliusában=História, 1985/4. sz. 28-29. p.* Korabeli dokumentum: *Haynau-alapítvány=Religio, 1849/35. sz. 293. p.* A londoni fogadtatásról: *Haynau fogadtatása Londonban. Levéltári közlemények, 1923/1. sz. 192-194. p.* Jókai *Az új földesúr* bevezetőjében ezt írja: „Az egésznek [regénynek] az eszméjét egy nevezetes ötlet adta. Én láttam egy este Haynau tábornagyot (a nyugalmazottat) magyar ruhában, széles szalagú darutollas túri süveggel a fején, a legkizárólagosabb magyar urak társaságában megjelenni. Még élnek többen, akik hallották tőle ezen erős mondást: wir Ungarn lassen unsere Rechte nicht confiscieren! [Mi, magyarok, nem engedjük magunkat jogainkból kiforgatni!] Már akkor a nyugalmazott tábornagy magyarországi földbirtokos volt.” (*Jókai Mór: Az új földesúr. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1962.*) Az utolsó parancsnok megtalálható *Krúdy Gyula: A tegnapok ködlovagjai c. kötetében (Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961.)*

A nagy utaztatáshoz alapvető forrásként használtam Barsi József: Utazás ismeretlen állomás felé (1849-1856) c. könyvét (Budapest, Franklin, 1890.) Az Összeesküvők zezugos történetének részletes leírása itt található (Nyárády Gábor: Júdáspénzért a bajtársakat... Adatok az Almásy-Nedeczky-szervezkedés történetéhez (1864) Hadtörténelmi közlemények, 1997/ 2. sz. 229-285. p.) A per iratait a Hadtörténeti levéltárban őrzik. (K. K. Militär-Bezirks-Gericht für Pesth-Ofen 1863/64. IV/19., 120-121. csomó.) E két csomó hozzávetőleges időrendben mintegy 650-700 iratot tartalmaz. A tartalomjegyzék szerinti rend felbomlott, fóliószámozás nincs, vagy hiányos. Az iratok, illetve az iktatás kelte alapján lehet tájékozódni az anyagban. Az egyes szereplők életrajzi adatait főként a „Szinnyeiből” vettem (Magyar írók élete és munkái, megindította id. Szinnyi József, írta és összeállította Gulyás Pál. Budapest, Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, 1990.)

Krúdy Kálmánról lásd Krúdy Gyula: *Az álmok hőse* (Krúdy Kálmán hiteles története). Kötetben: Krúdy Gyula: *A fehér lábú Gaálné*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1959. – Krúdy Gyula: *A Krúdy Kálmán bácsi viselt dolgai*. Kötetben: Krúdy Gyula: *A szobrok megmozdulnak*. Budapest, Gondolat, 1974. – Mikszáth Kálmán: *A Krúdy Kálmán csínytevései. Regények és nagyobb elbeszélések*. 11. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959. (Alapos jegyzetanyaggal!) További forrás: Lónyay Menyhért naplója, 1860-1861. Budapest, Századvég, 2004. Ebben *A titkos záradékra* is bőséges utalást találunk.

Az udvari költő legfőbb forrása Az életem regénye c. írás. (Jókai Mór: Elbeszélések, összes művei 125. kötet. Budapest, Unikornis, 2008.) – Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora. – A Kézcsókhöz: Bódiné Beliznai Kinga: Szimbólumok és rituálék a jogtörténetben, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Doktori Iskola (kézirat) – A Vasba öntött vágyak forrásai: Kovács László: A magyar ipar úttörője: Ganz Ábrahám=Rubicon, 2010/8. sz. 38-43. p. – Kovács László: Ganz Ábrahám. Budapest, OMM ÖM, 2006. (Öntödei múzeumi füzetek) – Berlász, Jenő: Ábrahám Ganz (1814-1867), Bahnbrecher der ungarischen Schwerindustrie. Zürich, Druck Sihl, 1966. – Napló Széchenyi Ödön által "Hableány" nevű saját gőzösén Pestről Párizsig a Dunán, Lajos csatornán ... tett vízi-útról. Pest, Gyurián és Deutsch Ny., 1867. – Széchenyi Ödön: Tűzoltás körül tett általános

tapasztalatok. Pest, Ráth, 1864. – Vitéz Roncsik Jenő: Gróf Széchenyi Ödön. [Debrecen], Magyar Tűzoltó Szövetség, [1938].

A millennium évében, 1996 januárjától szinte napról napra végigolvastam a száz évvel korábbi sajtót. Legjobban a *Rendőri Lapokat* kedveltem (1894-1907, *felelős szerkesztő: Csepreghy Lajos*). Mindig egy társadalom alulnézete a legtanulságosabb. Ha megtetszett egy téma, felgombolyítottam és megírtam az akkori *Magyar Hírlapba*, heti állandó rovatomba, a *Millenniumi tükörbe*. De sokat „lapozgattam” a Széchenyi könyvtár mikrofilm-olvasójában a

az *Egyetértést*, a *Budapesti Hírlapot* (főszerkesztő: Rákosi Jenő), az *Ellenőrt*, a *Fővárosi Lapokat*, a *Vasárnapi Újságot*, az *Ország Világát*, a *Népszavát*, a *Függetlenséget* (főszerkesztő: Verhovay Gyula), a *Debreczeni Ellenőrt*. Sok időt töltöttem az Országgyűlési Könyvtárban is, az országgyűlési jegyzőkönyveket olvasgatva.

Ha a korabeli napilapokból: a vezércikkekből, glosszákból, hirdetésekből, országgyűlési beszédekből, regényekből és színdarabokból, naplókából és levelekből kibontakozó eseményeket egységes képpé akarjuk rendezni, szembekerülünk a korszak alapvető törekvésével. A trieszti születésű Claudio Magris írja a monarchia kultúrájáról: "Mindig is visszariadt az élet egységes szemléletétől, az események közötti kapcsolatok megragadásától, ezért a valóság különböző szempontjai megannyi egymástól független *párhuzamos* vonalként rögzülnek." (Magris, Claudio: *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban. Budapest, Európa, 1988. – Magris, Claudio: Duna. Budapest, 1992.*)

A hatalmas Munkácsy-irodalomból csupán néhány könyv, amelyet a legtöbbet forgattam. (Perneczky Géza: *A korszak mint műalkotás. Budapest, Corvina, 1988. – Kürti Katalin, Sz.: Munkácsy Mihály Krisztus-trilógiája. Budapest, Gondolat, 1989. – Kürti Katalin, Sz.: Munkácsy Mihály élete és kultusza. Békéscsaba, Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2006. – Malonyay Dezső: Munkácsy Mihály élete és munkái. Budapest, Singer és Wolfner, 1900. – Lázár Béla: Munkácsy Mihály 1884-1944. Emlékek és emlékezések a művész születésének 100. évfordulójára. Budapest, 1944. – Végvári Lajos: Munkácsy Mihály. Budapest, Képzőművészeti Alap, 1961. –*

Harsányi Zsolt: Ecce homo. Munkácsy Mihály életének regénye. Budapest, Singer és Wolfner, [1936]

A nemzetiségi kérdés *korabeli* forrásai közül elsősorban Mocsáry Lajos és Grünwald Béla könyvét használtam (*Mocsáry Lajos: Nemzetiség. Pest. Ráth, 1858. – Grünwald Béla: Kossuth és a megye. Pest, Ráth, 1891.*) Utóbbira lásd: *Baka András: Jogállamiság és nemzetiségi kérdés ellentéte Grünwald Béla politikai gondolkodásában=Jogtudományi közlöny, 1985/4. sz. 182-189. p.* A forradalom és szabadságharc nemzetiségi politikájának kiváló elemzése: *Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. Budapest, Kossuth, 1980.* A nemzetiségi kérdés szerintem máig legpontosabb összefoglalása: *Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés, bevezette, válogatta és jegyzetekkel ellátta: Litván György. Budapest, Gondolat, 1986.* Erről lásd még: *Litván György: Jászi Oszkár és a nemzeti-nemzetiségi kérdés=História, 1982/4-5. sz. 58-59. p.* A nemzetiségi kérdés liberális, pontosabban, *nemzeti liberális* megközelítése: *Demeter Attila: Patriotizmus avagy nacionalizmus. A nemzetiségi/kisebbségi kérdés a magyar liberális gondolati hagyományban és a mai angolszász politikai filozófiában=Regio, 2006/3. sz. 31-48. p. – Katus László: Deák Ferenc és a nemzetiségi kérdés=Rubicon, 2003/9-10. sz. 91-95. p.* A téma kelet-európai megközelítéssel: *Niederhauser Emil: A nemzetiségi kérdés történeti előzményei Kelet-Európában=Magyar tudomány, 1990/4. sz. 370-376. p.*

Az „antiszemitikus” élharcosok műveiről mindjárt előljáróban meg kell jegyeznünk: ma csak elvétve találhatók meg a közönyvtárakban. Egy részüket még a Széchenyiből is kilopták. Hogy az ismert viccel jellemezzük a helyzetet: – Bátyám, van maguknál antiszemitizmus? – Nincs, bár igény lenne rá... Mindenek előtt néhány könyv a „tisztavérű” antiszemitától: *12 röpirat: antiszemitikus havi folyóirat (szerk. Istóczy Győző). Budapest, Istóczy Győző, 1880-1892. – Istóczy Győző: Emlékiratfélék és egyéb. Budapest, Buschmann, 1911. – Istóczy Győző országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai 1872-1896 (összegyűjtötte és kiadja önmaga). Budapest, Buschmann, 1904. – Flavius József a zsidók ősrégi voltáról szóló vitairata (fordította és kiadja Istóczy Győző). Budapest, Buschmann, 1903. – Bosnyák Zoltán: Istóczy Győző élete és küzdelmei. Budapest, Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, 1940.*

Bosnyák önmaga is különleges tünemény a magyar glóbuszon. 1943-ban – a többi között – javasolja a Magyar Zsidókérdés Kutató Intézet felállítását, majd 1949-től Romániában bujkál, de hogy megnyerje az új hatalom kegyeit, javaslatot tett egy Antifasiszta Intézet, valamint az Államvédelmi Hatóság Tudományos Kutató Intézetének létrehozására, az ő vezetésével...

Verhovay Gyula, aki már korántsem olyan tisztakezű, mint Istóczy, a magyarországi antiszemitizmus alapító atyja, fő műve, ha jól számolom, 6 kiadásban is megjelent, az első 1889-ben. (*Verhovay Gyula: Az álarcz korszaka. Budapest, Buschmann, 1889.*) Lapját, a *Függetlenséget*, érdekes összefüggésben látjuk viszont: 2010-ben, *Függetlenség* címmel a Jobbik Magyarországért Mozgalom Függetlenségi Csoportja indított lapot. A „hétköznapi antiszemitizmus” megteremtője, Ónody Géza képviselő is írt könyvet, ha ez nem is lett később olyan népszerű, mint Istóczy és Verhovay antiszemitikus munkái. Azért a Gede-fivérek újra kiadták. (*Ónody Géza: Tisza-Eszlár a multban és jelenben, Hasonmás kiadás. Budapest, Gede, 2002.*) A Gede-testvérek adják ki a tiszaezlári per vizsgálóbírójának emlékiratait is. (*A tiszaezlári bűnper, Bary József vizsgálóbíró emlékiratai. Közreadja a Gede Testvérek BT. Budapest, Gede, 1999.*) – Az eszlári per rendkívül alapos, monografikus feldolgozása: *Kövér György: A tiszaezlári dráma. Budapest, Osiris, 2011.*

A korabeli parlamenti viszonyok legjobb, legteljesebb leírását találjuk itt: *Mikszáth Kálmán országgyűlési karcolatai (összegegyűjtötték és kiadták a Légrády Testvérek). Budapest, Légrády, 1892.* Eötvös Károlytól nemcsak *A nagy pert* (Budapest, Révai, 1929), de *A nagy évet* (Budapest, Révai, 1908), a *Magyar alakokat* (Budapest, Révai, 1901), a *Gróf Károlyi Gábor följegyzéseit* (Budapest, Révai, 1902), a *Deák Ferencz és családját* (Budapest, Révai, 1905), az *Utazás a Balaton körül* (Budapest, Révai, 1916), *A nazarénusokat* (Budapest, Révai, 1909) is érdemes elolvasni. Manapság gyakran felvetődik, milyen nagy szükségünk volna újra Deák Ferenc bölcsességére, *nemzeti-liberális* elkötelezettségére, feddhetetlen jellemére. Minden esetre a korszak megkerülhetetlen gondolkodója volt. (*Deák Ferenc válogatott munkái 1-2. kötet, sajtó alá rendezte és bevezette Wlassics Gyula. Budapest, Franklin, 1906.*)

A nyelvi háborúról szóló íráshoz (*Turulmadár fenn az égen*) használt források: Puszta János: *Az „ugor–török háború” után*. Budapest, Magvető, 1977. – Vámbéry Ármin : *A magyar és török – tatár nyelvekbeli szóegyezések*. Pest, Athenaeum, 1869. – Vámbéry Ármin: *A magyarok eredete, ethnologiai tanulmány*. Budapest, Akadémia, 1882. – Budenz József: *Magyar–ugor összehasonlító szótár*. Budapest, Akadémia, 1873. – Barabás Béla: *Emlék-irataim*. 2. kiad. Arad, Szerző, 1929. A sumér–kazár–magyar rokonságról néhány gyöngyszem: Bartha Miklós: *Kazárföldön*. Budapest, Magyar Fórum Könyvek, 1996. – Zakar András: *Elhallgatott fejezetek a magyar történelemből*. Fahrwangen, Duna, 1976. – Zakar András: *A magyar őstörténet felé*. Buenos Aires, Erdélyi Világszövetség, 1978. – Magyar Adorján: *Elméletem ősműveltségünkről*. Fahrwangen, Duna, 1969.

A Párbaj fejezethez lásd: Clair Vilmos: *Magyar párbaj*. Budapest, Osiris, 2002. – Leopold Lajos: *A presztízis*. Budapest, Magvető, 1987. A Rabonbárhoz: Buza Péter: *Szenzációk nyomában a békeidők Budapestjén*. Budapest, Kozmosz Könyvek, 1989. – Ugron Gábor beszédei az 1884-87-diki országgyűlésen. Budapest, Pesti Ny., 1887. – Ördögboroda: *havonként megjelenő satyrikus képes füzet* (szerk. Sánta Ördög). Pest, Athenaeum ny., 1869.

A Bádopokol és a Történelmi kosztümben c. fejezetben a Gárdonyira vonatkozó irodalomról bővebben: Lipp Tamás: *Így élt Gárdonyi Géza*. Budapest, Móra, 1989. A Munkácsyra vonatkozó irodalmat korábban közöltem. A Majálisához: Szinyei Merse Anna: *Szinyei Merse Pál élete és művészete*. Budapest, Corvina, 1990. – *A Majális festője közéről*. Szinyei Merse Pál levelezése, önéletrajzai, visszaemlékezések. Válogatta, sajtó alá rendezte, bevezetővel és jegyzetettel ellátta Szinyei Merse Anna. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. A Telefonhírmondóhoz: Pap János: *Puskás Tivadar: egy nagy magyar feltaláló életregénye*. Budapest, Terra, 1960.

A millenniumi kiállításról szóló cikkekhez kiváló forrás volt a *Kiállítási újság: az 1896-iki ezredévi országos kiállítás napilapja*. Budapest, XV. csoport bizottsága, 1896. – 1896: *A millenniumi Országos Kiállítás és az ünnepségek krónikája*. Budapest, Atlasz Kiadó, 1996. Az Alternatív kiállításához, különös tekintettel a nagybányai festőkre: *Nagybánya művészete*. Budapest, Nemzeti Galéria, 1996. Az Egy város krónikájához: *Pécsi napló: politikai napilap* (szerk. Várady Ferenc). Pécs, Engel

Lajos, 1892-1944. – Pécsi közlöny: politikai és vegyes tartalmú hetilap (fel.szerk. Rézbányai János). Pécs, Rézbányai János, 1893-1913. – Pécsi figyelő (szerk. Haksch Emil). Pécs, Taizs Mihály ny., [187?]-1902. A Treuga deihez és Apponyi munkásságához: Apponyi Albert: Emlékirataim. Budapest, Pantheon, 1922. Herczeg Ferenc parlamenti emlékeihez Herczeg Ferenc: A gótikus ház: emlékirat. Pomáz, Kráter, 2005.

A Vay Sarolta-Sándor fejezethez: Dumas Sándor: Kisasszony feleség, regény: 1-2. köt. (ford. Vay Sándor, Clair Vilmos). Budapest, Kormányos, 1890. – Vay Sarolta: Régi magyar társasélet; [vál., szerk., a jegyzeteket és az utószót írta Steinert Ágota]. Budapest, Magvető, 1986. – Vay Sándor: Udvari dámák leveleiből és más elbeszélések; [ill.] Gergely Imre, Udvary Géza. Budapest, Orsz. Monográfiai Társ., [1909?]. – Vay Sándor munkái, 10 kötet. Budapest, Légrády, 1909-1910. – Kávé újság; szerk. Vay Sándor. Fiume, Unio Ny., 1906. – Krúdy több írásában is emlegeti. (pl. Krúdy Gyula: A szobrok megmozdulnak: A férfiruhás írónő, A magyar George Sand, Stilét, Vay Sándor és Simli Mariska kalandregényei. Budapest, Gondolat, 1974. – Álmoskönyv: Kérek egy feketét! Budapest, Magvető, 1966.) A mai kort is izgatja ez a furcsa figura. Csupán néhány hivatkozás, a teljesség igénye nélkül. Buza Péter: Saroltából Sándor, a Szenzációk nyomában c. – már idézett – kötetből. – Steinert Ágota: Régi magyar társasélet (az utószóban). Budapest, Magvető, 1986. – Fábri Anna: A „szép tiltott táj felé”. Budapest, Kortárs Kiadó, 1996. – Borgos Anna: Vay Sándor/Sarolta: egy konvencionális nemiszerep-áthágó a múlt századfordulón=Holmi, 2007/2. 185-194. p. – Vay Sarolta életének szerintem legizgalmasabb feldolgozása: Rakovszky Zsuzsa regénye (VS. Budapest, Magvető, 2011.) A könyvről interjút is készítettem vele. (Lipp Tamás: Sándor vagy Sarolta?=168 óra 2011/28. 34-35. p.)

A Fiume fejezethez: Magyarország vármegyéi és városai. Fiume és a magyar–horvát tengerpart. Budapest, Apollo, 1912. – Blaha Lujza füredi naplójához lásd: Blaha Lujza: Életem naplója; előszó: Jókai Mór. Budapest, Magyar Lap- és Könyvkiadó, 1920. – Budapest vőlegénye lásd: Podmaniczky Frigyes: Naplótöredékek: 1824-1887. Budapest, Franklin, 1887-1888. – Krúdy Gyula: Budapest vőlegénye. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1973. – Simli Mariskáról Krúdy is írt a már idézett A szobrok megmozdulnak c. kötetben, és a Hét bagoly c. regényben (Budapest, Osiris,

2001). Az OSZK-ban nyoma maradt egyik „hetilapjának”: *Haladás: társadalmi és szépirodalmi heti közlöny; fel.szerk. Simli Mariska. Sárbogárd, Spitzer Jakab, 1895.* További forrás: *Saly Noémi: Pesti csodabogarak. Budapest, Ab Ovo, 2005.*

Ábrányi Kornél 1896-ban megjelent, *A király* című könyve csak hivatkozásokból ismert. További könyvei (*II-ik Kákai Aranyos* álnéven): *Tisza Kálmán: politikai élet- és jellemrajz. Budapest, Athenaeum, 1978.* – *A lelánczolt Prometheusok. Budapest, Athenaeum, 1881.* – Lukács Báláról lásd: *Magyar írók élete és munkáit, Charlie és Emmáról lásd: Herczeg Ferenc emlékezései: 1. kötet: A várhegy; 2.kötet: A gótikus ház. Budapest, Singer és Wolfner, 1940.* – *Halász Zoltán: A Pulszkyak. Budapest, Kozmosz, 1987.* – *A Morbus hungaricus* fejezethez: *Moravcsik Ernő Emil: A századvégi degeneratioról. Budapest, Márkus, 1900.* – *Moravcsik Ernő Emil: Az iszákosság ellen való védekezés. Budapest, Pesti Könyvny., 1900.* – *Moravcsik Ernő Emil: A morphinismusról. Budapest, Franklin, 1912.* – *A siker kovácsa* fejezethez: *Krúdy Gyula: A tegnapok ködlovagjai: Péchy Andor, vagy egy magyar illúzió.* – *Petőfi Sándorné Szendrey Júlia naplója és levelei (Jókai Mór előszavával). Budapest, Lampel, 1946.* – *Petőfné Szendrey Júlia költeményei és naplója. Budapest, Kunossy-Szilágyi, 1909.* – *Krúdy Gyula: A szobrok megmozdulnak: Petőfi Sándor, Petőfi Zoltán.* – *A Toldi Miklós bosszúja* fejezethez: *Krúdy Zsuzsa: Apám, Szindbád. Budapest, 1988.* – *Pilisy Róza: Csillagok: regény az életből. Budapest, Buschmann ny., [1893].* – *Saly Noémi: Pesti csodabogarak. Budapest, Ab Ovo, 2005.)* – *A Krúdy Gyula író lesz c. fejezethez: Márai Sándor: Szindbád hazamegy. Budapest, Helikon Kiadó, 1992.*

*

Az irodalmi tájékoztató elején azokat a műveket soroltam fel, amelyek *szemléletükkel* hatottak rám, amelyek segítettek történelmünk körkörös veszedelmének felismerésében. Végül csak egyetlen íróat említék, bár már eddig is sokat emlegettem: Krúdy Gyulát. Mit keres ebben a kötetben? Azt hiszem, ő mindent tudott a millenniumi Magyarországról, amit tudni lehetett és azt is, amit még nem. Aminek

még nem volt formája, nem volt neve, aminek még nem alakultak ki a gondolatpályái, ami még csak az érzelmeink, vágyaink, szenvedélyeink, szégyeneink, bűneink, büszkeségeink mélyén rejtőzött. A millenniumi Magyarország, ez a regényes és színpadias, petárdáktól hangos kor érlelte őt igazi íróvá. Azzal is hatott rám, amit írt, de azzal is, ami két írása között történt vele, a csöndjeivel, az éjszakáival.